

आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

खंड १ ला

: संपादक :

अच्युत केशव भागवत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

खंड १ ला

: संपादक :

अच्युत केशव भागवत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथमावृत्ती :

१५ ऑगस्ट १९८३

शके १९०५

प्रकाशक :

(C) सचिव

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

मुद्रक :

नाना डेंगळे

साधना प्रेस

४३० / ३१ शंभवार पेठ, पुणे ४११ ०३०

किंमत :

सवये २५/-

निवेदन

गांधीयुगात महाराष्ट्रात आचार्य जावडेकरांसारखे जे निश्चवंत बुद्धिमंत निर्माण झाले त्यांतीलच आचार्य भागवत हे एक. त्यांनी केवळ सत्याग्रहाच्या तत्त्वज्ञानाचाच महाराष्ट्रात प्रचार केला नाही तर समाजवादाची मूलभूत तत्त्वेही जगसामान्यांपर्यंत पोचविली आणि महाराष्ट्राचे सर्वतोपरी प्रबोधन केले, एक संपूर्णपणे नवी पिढी बडविली. आचार्य भागवत हे विचारवंत तर होतेच, त्याचबरोबर ते उत्कृष्ट वक्तेही होते. अशा थोर व्यक्तीचे वाङ्मय दोन खंडांत संकलित करून प्रसिद्ध करण्याचे साहित्य संस्कृती मंडळाने ठरविले. प्रस्तुत ग्रंथ हा त्यांतील प्रथम खंड होय.

या पहिल्या खंडात अनेक विषयांपरील लेख आहेत. इस्लामची शिकवण, अध्यात्म आणि विज्ञान, स्त्रीचे समाजातील स्थान, ध्येयवादाचे विवेचन, समाजधारणेची नवी मूल्ये हे त्यांपैकी काही. मानवनिष्ठा व मानवप्रेम हे तर्ककर्कश आचार्यांच्या विचारांमागील मुख्यसूत्र. त्यातून त्यांच्या सान्वा विचारांचे नवनीत विकसित होते.

प्रा. अ. के. भागवतांनी या खंडाचे संपादन केले आहे व त्याला धिवेचक अशी प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांच्या सहकार्याबद्दल त्यांचे आभार.

‘यशोधन’

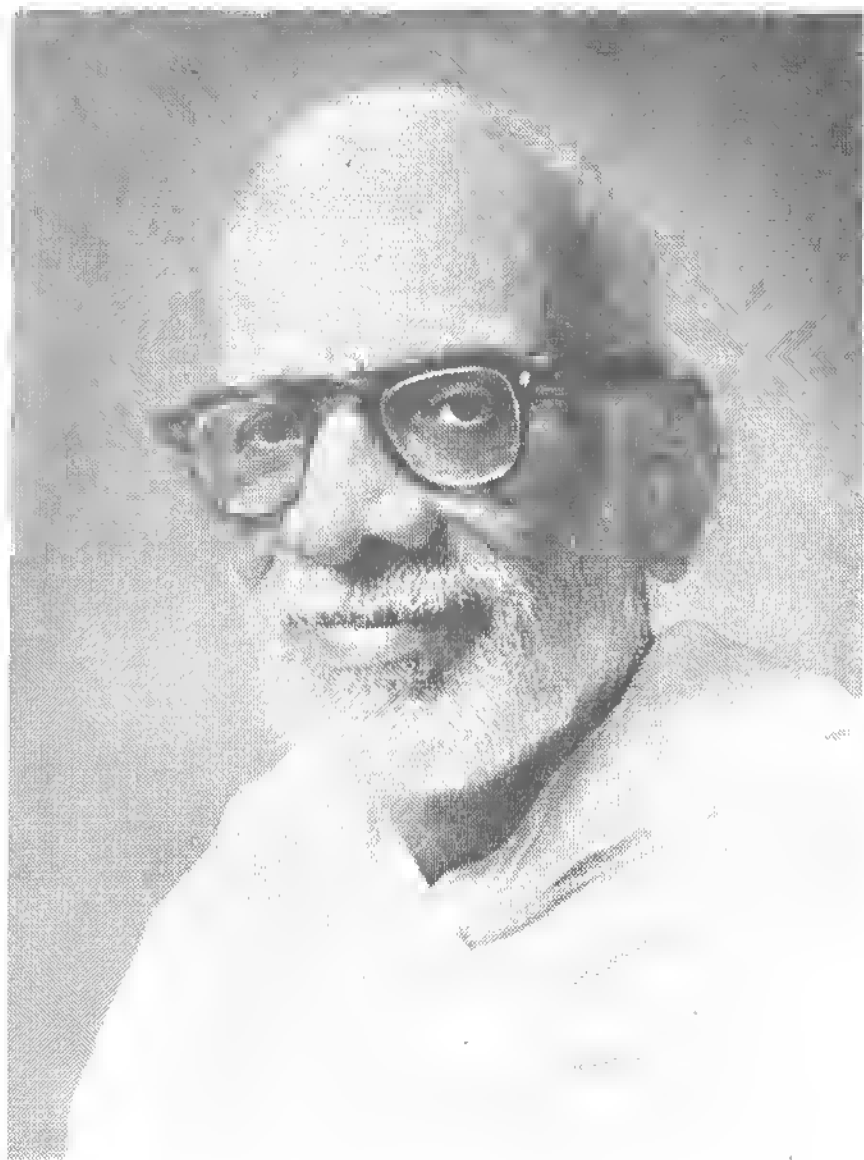
मुंबई-४०० ०२०.

१५ ऑगस्ट, १९८३.

सुरेन्द्र वारलिंगे

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

आचार्य स. ज. भागवत

जन्म : २६ एप्रिल १९०३

मृत्यु : ८ जानेवारी १९७३

प्रास्ताविक

[१]

१९१५ मध्ये म. गांधी द. आफ्रिकेतून भारतात कायम राहाण्यासाठी परत आले आणि अल्पावधीतच अलौकिक व्यक्तिमत्त्व, अनोखा तत्त्वविचार आणि त्यावर आधारलेला लोकसेवेचा अमिनव कार्यक्रम या त्यांच्या वैशिष्ट्यांचा भारतीय जनमनावर फार मोठा प्रभाव पडला. त्यांची तत्त्वे व कार्यक्रम स्वीकारून त्यांचा हिरीरीने प्रचार व प्रसार करण्यात महाराष्ट्रात जी मंडळी प्रमुख होती त्यांत आचार्य सखाराम जगन्नाथ भागवत (१९०३-१९७३) यांना मानाचे स्थान द्यावे लागेल.

आचार्य भागवतांवरोबर काका कालेलकर, दादा धर्माधिकारी, शंकरराव देव, आप्पासाहेब सहस्रबुद्धे, आप्पासाहेब पटवर्धन, विनोबा भावे हे प्रमुख गांधीवादी कार्यकर्ते व तत्त्वप्रचारक. ह्यांपैकी आप्पासाहेब पटवर्धन व आप्पासाहेब सहस्रबुद्धे ह्यांनी गांधीप्रणीत रचनात्मक क्षेत्रात वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी केली तर शंकरराव देवांनी रचनात्मक कार्याशिवाय राजकारणात सक्रीय भाग घेतला. कालेलकरांचे कार्य मुख्यतः गुजराथेत होते परंतु प्रामुख्याने त्यांच्या साहित्यांमुळे व शिक्षणविषयक कार्याने महाराष्ट्रातही त्यांचा मोठा प्रभाव पडला. विनोबांनी भूदान आंदोलन सुरू करून आपल्या स्वतंत्र प्रज्ञेची चुणूक दाखवली. १९२१-२२, १९२९-३२, १९४२, १९४६-४७ ही गांधीवादी आंदोलनांची प्रमुख वर्षे. भारतातील आपल्या प्रथम आगमनापासून तो आख्या हौतात्म्यापर्यंत गांधीजी राजकीय भ्रितिजावर पाव शतकाच्यावर आपल्या विविध वैशिष्ट्यांनी चमकत राहिले. विविध विचारांची, भिन्न भिन्न कर्तृत्वाची असंख्य लहानमोठी माणसे त्यांच्या प्रभावाखाली आली. महागाझात न. वि. गाडगीळ, दास्ताने, देवगिरीकर, पुढील काळात कैशवराव जेजे, यशवंतराव चव्हाण ह्यासारख्यांनी मुख्यतः त्यांच्या राजकीय विचारांचा व कार्यक्रमाचा पाठपुरावा केला. त्यांच्या आधी काकासाहेब खाडीलकर, शिवराम महादेव परांजपे, गंगाधरराव देशपांडे ह्यांसारख्या लो. टिळकांच्या

प्रमुख अनुयायांनी गांधींचे नेतृत्व स्वीकारून महाराष्ट्रीय जहाल राष्ट्रवादी विचारांवर गांधी-प्रणीत सत्याग्रही राजकारणाचे कलम केले होते. साने मुंबजीसारख्या अस्वस्थ आत्मांनी गांधीजींच्या प्रेरणेने त्यांच्या विविध कार्यात आपले सर्वस्व ओतले आणि अमृतवाडीच्या मंदिर-प्रवेशासाठी स्वतःचे प्राण धोक्यात घातले. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे किंवा धर्मानंद कोसांबी ह्यांच्यासारखे समाजसुधारक किंवा धर्माभ्यासी आणि सेनापती बापटांसारखे पूर्वाश्रमीचे दहशतवादी गांधीजींकडे आकृष्ट झाले. स्वातंत्र्योत्तर काळात गांधीप्रणीत दहशतपरिवर्तनाच्या आणि शापणविरहित, स्वावलंबनावर आणि श्रमप्रतिष्ठेवर आधारित त्या विनोदांच्या भूदान, ग्रामदानासारख्या चळवळींनी नव्या आशा प्रकुलित केल्या तर अगदी अलीकडे व्यक्तिप्रतिष्ठा, सत्य, न्याय ह्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी झालेल्या जयप्रकाशांच्या समग्र कांतीच्या आंदोलनाने सारा देश ढवळून निघाला आणि देशात सत्तांतर होऊ शकते. गांधीजींच्या प्रभावाने देशाच्या सीमा तर कधीच ओलांडल्या होत्या, किंवा त्यांनी आपल्या सत्याग्रहाच्या अभिनव तंत्राची सुरुवात भारताबाहेरच केली होती आणि भारतीय नेतृत्व स्वीकारण्यापूर्वीच त्यांना जागतिक कीर्ती आणि मान्यताही मिळत्या प्रमाणात मिळाली होती.

गांधीतत्त्वविचार व त्यावर आधारलेले रचनात्मक कार्य जनमानसात खोलवर रुजवणाऱ्या गांधीवाद्यांच्या वाग्विचारात असे सार्थपणे म्हणता येईल की त्यांनी गांधी तत्त्वविचार व कार्यक्रम ह्यांना एक मोठे मानाचे आणि प्रतिष्ठेचे स्थान मिळवून दिले. गांधीतत्त्वविचार केवळ पुस्तकी, पांडित्याच्या क्षेत्रातील नसून तो दलितान्धा झोपडीत आणि राजवासाद्वारातही तितक्याच मानाने गिरवला. त्याने समाजातील विविध थरातील लोकांची मने जिंकण्यात मोठे यश मिळवले आणि प्रतिस्पर्धीनामुद्धा आत्मसंशोधन कथयवास लावले. त्यांच्या एकेकाळच्या कट्टर विरोधकांनी देखील त्यांच्या सत्याग्रहतांत्राचा आणि अगदी अलीकडे त्यांच्या समाज व अर्थरचनेतील मूलभूत ध्येयाचा तात्त्विकदृष्ट्या स्वीकार केला. गांधीजींची महत्त्वा परदेशातील विचारवंतांनी आणि सामाजिक-राजकीय नेत्यांनी ओळखली व आजच्या जगाच्या भयावह परिस्थितीत गांधी तत्त्वविचार व कार्यक्रमांमध्ये नवी प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य आहे हे मान्य केले. गांधीप्रणीत तत्त्वे व कार्यक्रम यांना नवनवे धुमारे सतत फुटत राहिले व फुटत राहात आहेत अशी चिन्हेही अधूनमधून दिसत आहेत.

महाराष्ट्रापुरते बोलायचे तर आचार्य भागवत व त्यांच्यासारख्या गांधीवाद्यांनी गांधीजींचा नवला व काहीसा अनोखा विक्षिप्त विचार महाराष्ट्राच्या भूमीत रुजविण्याची मोलाची कामगिरी केली. आ. भागवतांच्या संकलित साहित्याच्या रूपाने त्यांचे हे जयज्यास इतिहासजमा झालेले कार्य पुन्हा एकवार मराठी वाचकांपुढे येत आहे. ह्या साहित्याची प्रमुख प्रेरणा गांधीवादी विचार ही असली तरी त्यात केवळ अंधानुकरण नाही तर अनेक ठिकाणी स्वतंत्र, मूळगामी असे विवेचन आहे. गांधीचरित्र, व्यक्तिमत्त्व, कर्तृत्व आणि विचार यांचे विवेचन करीत असता आचार्यांच्या स्वतःच्या विचारांचाही विकास झालेला दिसतो. गांधीतत्त्वविचार आणि कार्यक्रम ह्यांदोघात रवीन्द्रनाथ टागोरच्या वाङ्मयानंद

आणि बंगाली भाषेबद्दल महाराष्ट्रात रुची निर्माण करण्यात आचार्यींचे प्रयत्न मोलाचे ठरले. टांगोरांबरोबरच खलील जिब्रान, इकबाल अशा भिन्नभाषीय साहित्यिकांचा त्यांनी करून दिलेला परिचयही त्यांची स्वागतशील साहित्याभिरुची दर्शवितो. आचार्यींचे विचार व मांडणी पूर्णतया इतिहासजना झालेली असून केवळ आदर किंवा कुतूहल ह्यांच्या पोटीच त्यांचे हे पुनर्मुद्रण होत आहे असे मानण्यास आता कारण उरत नाही असे वाटते.

आचार्यींचे विचार व वाङ्मय यांच्यामागील प्रेरणांचा मागोवा घेताना त्यांच्या जीवन-चरित्राकडे थोडक्यात दृष्टीक्षेप करणे योग्य ठरेल कारण त्यांचे जीवन व तत्त्वविचार यांचा अन्वयेतच संबंध इतका निकटचा आहे की एकाला दुसऱ्यापासून विभक्त करताच येणार नाही. आचार्यींना पैराग्याची प्रेरणा कोठून मिळाली, स्वार्थहेतूंना संक्षेप देऊन स्वतःच्या संकुचित संसाराच्या भिती ओलांडून देशाच्या व विश्वाच्या संसारात स्वतःला गुंतवून ठेवण्याची कल्पना त्यांच्या मनात कशी व केव्हा रुजली ह्या काही प्रश्नांची उत्तरे त्यांच्या जीवनचरित्रात व लिखाणात मिळतात. ह्या संकलनांतील भाग ५ मध्ये उद्धृत केलेले मृणालिनी देसाईना लिहिलेले पत्र ह्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे. आप्तत्वक्रीडांबरोबर त्यांनी केलेल्या पत्र-व्यवहारात व त्यांनी नोंदवून ठेवलेल्या प्रसंगातून आणि संभाषणातूनही काही महत्त्वाचे आधार मिळतात. आचार्यींचे प्रभू पैय आत्मारामपंत ह्यांनी त्यांचे एक संक्षिप्त चरित्रात्मक छिपण लिहिले आहे. ते हलालिखित स्वरूपात आहे. त्याचा ह्या प्रास्ताविकात प्रामुख्याने उपयोग केला आहे आचार्यींनी स्वतः श्री. दा. न. शिंदे यांना एक मुलाखत दिली. तीत आपल्या चरित्रातील काही प्रमुख गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. आचार्यींच्या निधनानंतर 'साधना' साप्ताहिकाने २० जानेवारी १९७३ रोजी एक विशेषांक काढला. त्यात अनेक आप्तस्वक्रीयानी व चाहत्यांनी त्यांच्या विविधगुणांवर व स्वभाव वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकलेला दिसतो. बडोद्याचे प्रा. ना. ग. जोशी व त्यांच्या पत्नी प्रा. सिंधुताई जोशी यांनी आचार्यींवर लिहिलेल्या लेखात ('सत्यकथा' जानेवारी व एप्रिल १९७४; 'युगवाणी' डिसेंबर १९७३) त्यांच्या काही अत्यंत व्यक्तिगत अशा स्वभाववैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकलेला आहे. श्री. श्रीपाद जोशी यांनी अनेक वर्षे आचार्यींच्या सान्निध्यात काढली. त्यांच्या लेखांतून व त्यांच्याशी केलेल्या प्रत्यक्ष चर्चेतून काही मोलाची माहिती मिळाली. डॉ. चित्राताई नाईक यांच्याशी केलेल्या प्रत्यक्ष चर्चेतूनही आचार्यींच्या व्यक्तिमत्त्वावर व शैक्षणिक कार्यावर प्रकाश पडू शकला. श्री. आत्मारामपंत भागवत, प्रा. के. एल. जोशी, प्रा. अरुण व सौ. गौरी भागवत, प्रा. ग. प्र. प्रधान, श्री. यदुनाथ थत्ते यांच्याशी केलेलेही काही संभाषणांतून जे मिळाले ते फारच मोलाचे होते. काही महत्त्वाची साधने प्रा. देवदत्त दामोदकरांनी उपलब्ध करून दिली. परंतु आचार्यींच्या सर्व मुद्रित व अमुद्रित लिखाणाचा, काव्यांचा, ग्रंथांचा, चर्चा व व्याख्याने यांच्या वृत्तांतांच्या कात्रणांचा संग्रह श्री. आत्मारामपंतांनी करून ठेवला. हे संकलित साहित्य प्रकाशात येण्यास त्यांची आचार्यींबद्दलची निष्ठा, प्रेम आणि साधने गोळा करण्यात त्यांनी दाखविलेले सातत्य आणि चिकाटी हे गुण

मुख्यत्वाने कारणीभूत झालेले आहेत. कोल्हापूरचे नामवंत वकील आणि संगीतज्ञ श्री. बाबूराव जोशी हे आचार्यांचे फार मोठे चाहते. त्यांच्या काही लेखांत आचार्यांवद्दल महत्त्वाची माहिती मिळाली. आचार्यांनी कोल्हापूर येथे दिलेल्या चार प्रवचनवजा व्याख्यानांची एक टेपही त्यांनी उपलब्ध करून दिली ह्यावद्दल आ. भागवत स्मारक समिती त्यांची ऋणी आहे.

साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. सुरेन्द्र वारलिंगे यांनी संपादनाच्या व संकलनाच्या बाबतीत मोलाच्या सूचना केल्या, आचार्यांचे सर्व प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य प्रकाशात यायला हवे असा आग्रह धरला व साहित्य संस्कृती मंडळाचे वतीने हे साहित्य प्रकाशित करण्यास त्यांनी व मंडळाच्या सदस्यांनी मान्यता दिली ह्यावद्दल त्यांचे आभार मानणे योग्य ठरेल. मंडळाच्या पुणे येथील साहित्य प्रकाशनेचे संपादक डॉ. ना. या. कुवेर यांनीही वेळोवेळी योग्य ते साहाय्य केले. मुद्रणाची जबाबदारी 'साधना' मुद्रणालयाचे श्री. नानासाहेब डेंगळे यांनी स्वीकारून ती उत्तम तऱ्हेने पार पाडली ह्यावद्दल त्यांचे आणि साधना मुद्रणालयातील त्यांच्या कुशल सहकाऱ्यांचेही आभार मानणे आवश्यक आहे.

प्रा. राम बापट व प्रा. मे. पुं. रेगे यांनी प्रस्तावनेच्या दुसऱ्या भागासंबंधी केलेल्या सूचना मोलाच्या होत्या. त्यावद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

आचार्यांच्या प्रकाशित झालेल्या 'जीवनचिंतन', 'चौकला', 'जीवन-गिश्त' आणि 'जीवन व साहित्य' ह्या चार पुस्तकांमधील लेखांचे पुनर्मुद्रण ह्या संकलनात करण्यात आले आहे. तसेच त्यांनी विविध ग्रंथांच्या व्याख्यानांवर लिहिल्या आहेत त्यांचाही समावेश करण्यात आला आहे. आचार्यांनी महाराष्ट्रभर संचार करून अनेक व्याख्याने दिली. या व्याख्यानांचे त्या वेळच्या वर्तमानपत्रातून आलेले वृत्तांत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. परंतु ह्याखेरीज मुख्यतः रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या साहित्याचे त्यांनी विपुल अनुवाद केले आहेत. ते टागोरांच्या जन्मशताब्दीच्यावेळी साहित्य अकादमीने प्रकाशित केले असल्याने त्यांचा येथे समावेश करण्यात आलेला नाही.

येथे एकदोन व्यक्तिगत उल्लेख करणेही मला आवश्यक वाटते. आचार्यांचे व माझे आडनाव एक असले तरी प्रत्यक्ष नाते नाही. त्यांचा माझा व्यक्तिगत संबंध १९४६-४७ पासूनचा. त्या आधी १९३८ मध्ये मी महाविद्यालयीन विद्यार्थी असताना लेणीकाळभोर येथील जीवन प्रशिक्षण केंद्रात त्यांची धर्मावर तौळनिक व्याख्याने ऐकण्याचा योग आला होता. पुढे 'नवभारत'च्या संपादनाचा काही भागही त्यांनी माझ्याकडे सोपविला होता. कोल्हापूर येथे काही दिवस निवृत्तीचा सहवास लाभला. अनेक विषयांवर त्यांच्याशी बोलता आले, चर्चा करता आल्या. माझ्याशी व माझ्या सर्वच कुटुंबियांशी ते अव्यंत आत्मीयतेने वागत. आमच्यात दिसलेले अल्प गुणमुद्धा ते त्यांच्या स्वभावप्रमाणे अनेकांकडे, मोकळेपणाने,

मनापासून, बरेच वेळा अतिशयोक्तीपूर्ण शब्दात बोलणेत. ह्या सर्व गोष्टींचे मनावर जे संस्कार उमटले ते ह्या प्रास्ताविकात प्रकट होणे अपरिहार्यच आहे.

जाता जाता असेही सांगायचे वाटते की, गांधीतत्त्वविचार, गांधी व्यक्तिमत्त्व आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी गांधीजींनी केलेली कामगिरी थोर असली तरी नव्या समाजाची उभारणी केवळ तीवर होऊ शकेल याबद्दल मी साशंक आहे. मात्र प्रत्येक व्यक्तीतील सद्भावना, परस्पर विश्वास व प्रेम, सत्य व न्यायनिष्ठा, अन्यायाविरुद्ध सर्वस्व पणाला लावून लढण्याची तयारी वा सर्व गोष्टींना एक संघटित रूप अहिसक सत्याग्रहाच्या रूपाने गांधीजी देऊ शकले. ही त्यांची मानवतेला मोठी देणगी आहे असे मी मानतो. म्हणून आजच्या समाजातील विपन्नता व अन्याय यांच्या निवारणास गांधीतत्त्वविचार मोलाचे नैतिक पाठबळ देईल असे मला वाटते. म्हणून ह्या संपादनाचे काम करताना एक तऱ्हेचा आनंद वाटत राहिला व अनेक अडचणी असताही हे काम पुरे होऊ शकले.

आचार्य भागवतांचे जीवनचरित्र, त्यांची जडणघडण

सखाराम जगन्नाथ भागवत यांचा जन्म महाड येथे काकडतळे वस्तीत ता. २६ एप्रिल १९०३ रोजी झाला. त्यांचे वडील जगन्नाथ विनायक तथा जनुभाऊ भागवत मोजणी व्यात्यात तलबारी व सर्कल इन्स्पेक्टर होते. त्यांना महिना ३५ रुपये पगार होता व १५॥ रुपये पेंशन मिळाले. त्यांना एक मुलगी व दोन मुलगे. मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून महाड येथे स्थायिक झाले. ते स्वतः रामभक्त होते. त्यांना रामदासी बाळायाची मोठी आवड असे. ते चातुर्वर्ण्याचे मोठे अभिमानी होते. रामनवमीला उत्सव त्यांनी घरी सुरू केला. त्यात पूजा, नैवेद्य, वैश्वदेव, धूपाती इत्यादी सर्व विधी सोबळ्याने करीत. रात्री रामदासांचे दास्येध, मनाचे श्लोक, संतकधींची भजने होत. घरी पाळण्यात येणाऱ्या कर्मकांडाचा आणि कर्मठगणाचा दड संस्कार सखारामच्या बालमनावर साहजिकच उमटला.

सखारामचे शिक्षण प्रथम वडलांजवळ घरीच झाले. एका वर्षात तीन इयत्ता करून त्याने येथील इंग्रजी मिशनरी हायस्कूलमध्ये चौथ्या-आजच्या आठऱ्या-इयत्तेत प्रवेश केला ह्या शाळेतून मॅट्रिकची परीक्षा तो १९२० मध्ये चांगल्या प्रकारे उत्तीर्ण झाला. त्याचे शिक्षक विद्वान, सत्त्वनिष्ठ व चारित्र्यवान् होते. ते तापट असत व मुलांना विद्या याची यासाठी छडीचा मुक्त धापर करीत.

सखारामचे त्यावेळचे मित्रमंडळ मोठे व विविध जातीचे होते. वि. वि. चांदे; बाबूराव गोखले, सुरेंद्रनाथ टिगणीस, हरिजीवनभाऊ बुयाल, खुनीलाळ मीठारोट, दत्तोपंत मराठे हे त्यांचे जवळचे मित्र असत.

हाथस्कूलमध्ये सत्याराम साधारण १४-१५ वर्षांचा असताना वार्षिक स्नेहसंमेलनात सहभोजनावरून एक पेचप्रसंग निर्माण झाला. ब्राह्मण विद्यार्थ्यांनी सहभोजनाला हरकत वेतली. 'आपण सनातनी हिंदू ब्राह्मण असल्याने भोजनाची वेगळी व्यवस्था होत असेल तरच आपण भोजन करू' अशी सत्यारामचीही भूमिका होती. गणेश नारायण टिगणीस, कवि भालचंद्र, हे विद्यार्थीप्रिय शिक्षक. त्यांनी विनोदाने प्रश्न टाकला 'वेगळी व्यवस्था म्हणजे अगदी एअर टाइट, बॉटर टाइट अशी हवी काय?' तेव्हा भागवतांनी उत्तर दिले, 'तशी व्यवस्था झाली तर आमची हरकत नाही.' पुढे काही तरी तंडजोड निघून पेचप्रसंग टळला. पण आचार्यांवर लहान वयात झालेले सोपळे संस्कार ह्या प्रसंगावरून दिसतात. ह्याभावतीत त्यांच्या विचारात पुढे खूपच बदल झालेला दिसतो, परंतु सहभोजनासारखी सुधारणा सक्तीने सर्वांवर लक्ष्मणाना मात्र त्यांचा विरोध असे.

झालेल्या एका स्नेहसंमेलनात आचार्यांनी 'विश्वस्तारव' ह्या नाटकात एका घरगड्याची भूमिका केली होती व ती खूप गाजली होती.

ह्याच सुमारास एंडग व टायफॉइड ह्या विकारांनी धुमाकूट घातला होता. दोन्ही पासून होणारे मृत्युप्रमाण मोठे असे. अशा वेळी रोगांची शुश्रूषा करण्यास भागवत उत्साहाने जात.

मॅट्रिकच्या वर्गात असताना भागवतांना विनायक नीलकंठ उपाध्ये हे विद्वान व तरुनिष्ठ शिक्षक लाभले. ते गणित उत्तम शिकवीत. भागवतांशी त्यांचे दृढ संबंध जडले आणि ते आचार्यांच्या मूख्यपथेत टिकले.

१९२० मध्ये मॅट्रिकची प्रतीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर परित्यक्ती प्रतिकूल. असूनसुद्धा आपल्या बहिणीचे यजमान श्री. रामचंद्र गजानन जोशी ह्यांच्या आधारेने भागवतांनी सुवर्द्धच्या व्हिस्न कॉलेजमध्ये नाव दाखल केले. त्यांच्या काही दिवस आधी उपाध्ये यांच्या भगिनींशी वडलांनी त्यांचा विवाह ठरवला. मुलाला मुलगी दाखविणे, त्याची संमती घेणे ह्यांपैकी कोटल्याही गोष्टी न होता भागवतांनी विनयशील व आश्वासक वृत्तीने विवाहास संमती दिली आणि कॉलेजमध्ये प्रवेश करण्याआधी मे १९२० मध्ये ते विवाहबद्ध झाले.

आचार्यांचा विवाह व संसार ह्या त्यांच्या जीवनातील दुर्दैवाच्या घटना ठरल्या. पति-पत्नीत सांस्कृतिक अंतर मोठे होते शिवाय स्वभावभित्तेमुळे त्यात भरच पडली. पत्नी वयाने लहान, कमी समज असलेली, आळशी आणि हडी होती असे डॉ. ना. ग. जोशी, यांना आचार्यांनी सांगितले. संसारातील दैनंदिन कामाचाही तिच्या तितक्या असे. एक मुलगा झाल्यावर तिला बालमंगोत्राची आवड किंवा हान नाही असे दिसून आले. भागवत आग्रही, तापट, बैराग्याकडे कल असलेले त्यामुळे पति-पत्नीचे खटके उडू लागले. ना. ग. जोशी लिहितात, "पत्नीला महाण आल्यावर गर्भाधानानंतर किडमवाणे विधी आचार्यांवर लादले गेले. (लैकिक रुढी म्हणून!) त्यांनी आचार्यांच्या मनाला खीशरीर समागमाविषयी

शिसारीच आली, ... पत्नीला आरारीक ह्छ अनावर झाली तरी पतीच्या मनाची समा-
गमाची तयारी नसायची. त्यातून त्यांचा स्वभाव तापट. त्यामुळे ते जोराने स्नेहमूल तिलां
कचित दूर ठेवल्याचे. ह्यामुळे दोघांतील ताण वाढत गेला. शेजाऱ्याप्राजाऱ्यांत चर्चा सुरू
झाली. भागवत मात्तर वाचकोल्य मारतात अशा कड्या उडू लागल्या. २ नंतर १९२७
मध्ये भागवत पुण्याला टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात जाऊन आचार्य झाले तेव्हा पत्नीला व
मुलाला त्यांनी वगैरे नेले. १९२० साली कारागृहात असता पती व मुलगा ह्या दोघांचेही
निधन झाले. ह्याचिपरी भागवतांनी उपाध्यांना पत्रे लिहिती त्यात त्यांची कोमलता दिसते,
असे उपाध्ये लिहितात. ३ पत्नीचे मानसिक दौर्बल्य, आळस, गवाळपणा व वैयक्तेयणा आणि
वाढत जाणारा आपल्या संतान ह्यांचा भागवतांनी ना. ग. जोशी यांच्याशी बोलताना उल्लेख
केला आहे. ४

ह्या दुर्दैवी अनुभवाने आचार्यांची विरक्ती अधिकच वाढली परंतु त्याची परिणती
स्त्रीद्वेषात झाली नाही. किंवा त्यांच्यात अन्यही काही विकृती निर्माण झाल्या नाहीत.
परंतु मूळच्या संतापी व फक्त स्वभावात भर पडली असण्याचा संभव आहे. नंतर मात्र
स्त्रियांबद्दल अत्यंत आदराची भावना त्यांच्या बोलण्या-लिहिण्यात असे व स्त्रियांचे लहान-मोठे
गुण ते अत्यंत गौत्वाने वर्णन करीत. गुणग्राहकता आणि आपल्या सहवासात आलेल्या
लहान-थोर व्यक्तींची स्तुती किती करवी ह्याला सीमा नसायची. त्यांच्या सूत्रवादी सौ. गौरी
भागवत, लिहितात : "एकदा 'आपलं' मानलं की मग कोणाला सीमाच राखची नाही.
काकांच्या वावरीत. उधळून प्रेम कसं करायं हे बघायचं असेल तर काकांकडे बघायं !"
आचार्यांच्या अनेक मानसक्या असत आणि त्यांच्या विवाहापासून तो यांचा संसार, त्यांची
मुलेवाळे ह्या सर्व गोष्टींभैत ते मनापासून रस घेत. सासवड आश्रमातील व कस्तुरब
ट्रस्टच्या शिंविरातील ओळखीचा फायदा घेऊन आचार्य केन्द्रात जाऊन अविवाहित आणि
विधवा सेविकांची भेट घेऊन त्यांची लभे लावण्याचा प्रयत्न करू लागले व त्याला आपण
हरकत घेतली असे प्रेमाबाई कंठक नमूद करतात. ५ स्त्रीवाद्दलची आचार्यांची कल्पना,
रोमँटिक, आदर्शवादी होती. त्यांनी आदर्श स्त्री कुटुंबातील. इतरांच्या सुन्यात आणले मुल
पाहणाऱी, त्यांच्या कल्याणासाठी झिजगारी अशी होती. वैराग्याच्या संस्कारातून निर्माण
होगान्या स्त्रीवद्दलच्या तिष्ठान्यापासून वेगळे असे हे दुसरे टोक होते. पण मृगालिनी
देसाईना लिहिलेल्या पत्रात "आपण वैराग्य सोडून संसारातील शुभव, मंगलक्य समजू
लागल आणि आम्ही छ्त्री अधिकाधिक कोमल व उदार होत चालली आहे" हे त्यांचे
उद्गार त्यांचे स्त्रीच्या वावरीत झालेले उन्नयन दर्शवितात. ७

१ ऑगस्ट १९२० मध्ये लो. टिळकांचे निधन झाले. ता. १० नोव्हेंबर १९२
रोजी भागवतांनी 'अनतादेवीचे स्वयंवर' ह्या नावाचे शार्दूलविक्रीडित वृत्तातील ३३ श्लोकी
काव्य रचले, ते ह्या संकलनात प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे.

विल्सन कॉलेजमध्ये असतानाच १९२१ साली म. गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीचा प्रारंभ झाला. एक मोठे विचारमंथन महाराष्ट्रात सुरू झाले. सशस्त्र वेडाशिवाय कोटल्याही देशात सत्तापालट होऊ शकणार नाही अशी विचारसरणी त्यावेळी सर्वत्र होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे साधन हिंसा आहे ह्याबद्दल कोणाचेही दुमत नसे. ह्या हिंसात्मक प्रतिकाराच्या ऐवजी म. गांधींनी निःशस्त्र प्रतिकाराची, असहकाराची, सविनय कायदेभंगाची अभिनव विचारसरणी व तीव्र आधारलेली सत्याग्रहाची भूमिका पुढे मांडली. भारतात येण्यापूर्वी आफ्रिकेत त्यांनी सत्याग्रहाच्या परिणामकारकतेचे यशस्वी प्रात्यक्षिक करून दाखविले होते आणि भारतात आल्यावर चंपारण्यसारख्या मर्यादित क्षेत्रात सत्याग्रह यशस्वी ठरू शकतो ह्याचे प्रात्यक्षिकही दिले होते. १९२१ मध्ये व्यापक प्रमाणावर त्यांनी ग्रहिकार व सत्याग्रह मोहीम पंकरली व ती देशापुढे मांडली.

महाराष्ट्रात ह्या आधी एक क्रांतिकारी, दहशतवादी राजकारणाची विचार व आचारधारा मान्यता पावली होती. भारतात अंतिम सत्तांतर सशस्त्र क्रांतीनेच होईल असे लो. टिळकांनाही वाटत होते. “परंतु कधीकधी कायदा व त्याने ठरविलेली मर्यादा धर्मेमूलक अगर न्यायमूलक नसते तर केवळ कायदात सांगितलेल्या शासनाने ती अमलात येते, अशा वेळेस कायद्याचा कृत्रिम निरर्थक पाळणे युक्त नाही असे सत्यनिष्ठ व न्यायनिष्ठ मागसांना वाटते ” असे प्रतिपादन करून टिळक गांधींच्या ‘अडवणुकीच्या मार्गास’ पाठिंबा देतात व ह्या मार्ग शास्त्ररूत ज्ञान आहे असाही निर्वाळा देतात. दुर्दैवाने निःशस्त्रप्रतिकाराचा किंवा सत्याग्रहाचा व्यापक प्रमाणावर प्रयोग सुरू होण्याच्या आधीच लो. टिळकांचे निधन घडून आले. टिळकांच्या पश्चात् त्यांच्या काही प्रमुख अनुयायांनी गांधीजींचे अनुयायित्व पंकरले. फेसरीचे संपादक न. चि. केळकर यांनीही असहकाराला पाठिंबा दिला. असहकाराचा व्यवहारातील प्रत्यक्ष कार्यक्रम म्हणून सरकारी शाळा कॉलेजांवर ग्रहिकार टाकावा, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा काढाव्या, कौन्सिलात जाऊ नये, वकिलांनी वकिली सोडावी अशा प्रकारचे आवाहन गांधीजींनी केले आणि त्याला अनेक तरुणांबरोबर भागवतांनी विल्सन-कॉलेज सोडून साथ दिरी उपाध्ये मातरांनी मिशन शाळेतील नोकरी सोडली व महाड येथे राष्ट्रीय शाळा काढली. तीमध्ये भागवत संस्कृत व मराठी हे विषय शिकवू लागले. त्या आधी काही दिवस ते मुंबई येथे प्रा. पुणतविकर्णांनी काढलेल्या नॅशनल कॉलेजमध्ये गेले होते. तेथे प्रा. भनसाली सारखे शिक्षक होते. महाडच्या शाळेत भागवत १९२१ ते १९२६ पर्यंत होते. शेवटी दीड वर्ष ते येथे शाळाप्रमुखही होते. ही शाळा नोव्हेंबर १९२६ पर्यंत चालली. त्यांच्या सहकाऱ्यांपैकी विनायक नरसिंह गोखले ह्यांच्याशी त्यांचा निकटचा संबंध आला. १९२६ मध्ये आचार्यांच्या वडिलांचे निधन झाले.

महाडची राष्ट्रीय शाळा इतर राष्ट्रीय शाळांप्रमाणेच एक घट म्हणून चालविण्यात येत होती. रविवारी शिक्षक व विद्यार्थी मनाचे श्लोक म्हणत झोळी फिरवीत. झोळीत जे वैसे किंवा तांदूळ जमत ते सर्व शिक्षक वाटून घेत. राष्ट्रीय शाळेच्या अध्यापनातील ह्या

काळात भागवतांनी आपली वैदिक वाढही मोठ्या प्रमाणात करून घेतली. त्यांचे धार्मिक ग्रंथांचे वाचन झालेले असतानाच चारू झाले. समर्थ रामदासांच्या साहित्याचा त्यांना निदिध्यास असे. 'समर्थींचे समर्थ' ह्या नावाचा एक लेख त्यांनी झालेल्या हस्तलिखित मासिकात लिहिला होता. त्यांच्या ग्रंथ संग्रहालयाचे नाव त्यांनी 'श्रीसमर्थ ग्रंथ संग्रह' ठेवले होते आणि आपल्या अभ्यासिकेला ते 'प्रबोधन मंदिर' म्हणत. सत्यनारायणाची पोथी सांगणे, गुरुचरित्राचे सप्ताह, दासबोधाची पारायणे ह्याही पारंपरिक धार्मिक उपक्रमांना ते सक्रीय साथ देत. ह्यातूनच त्यांच्या प्रवचनपर शैलीचा व मांडणीचा उगम झाला. ह्या धार्मिक प्रसंगांचे निमित्त करून ते जीवनातील विविध अंगांवर प्रकाश टाकत व अशा तऱ्हेने देशकालपरिस्थितीप्रमाणे त्यांनी आपली प्रवचने हे लोकजागृतीचे एक प्रमुख साधन बनविले. गणेशोत्सवात त्यांची व्याख्यानंही होत; त्यांचाही याट प्रवचनांसारखाच असे. निबंधमालेतील विष्णुशाली चिच्छूगकरांच्या संस्कृत कविपंचकातील लेखामुळे त्यांनी ह्या काव्यांचे काळजीपूर्वक अध्ययन केले ते संस्कृत टीका, इंग्रजी टीपा व भाषान्तरे यांच्या साहाय्याने. ह्याचवेळेस त्यांनी इंग्रजी वाचनही सुरू केले. ह्यात इब्सेन, बर्नाई शॉ यांची नाटके, शॉच्या प्रस्तावना, गॉल्सवर्थी व वेल्स यांची पुस्तके त्यांनी अभ्यासली. बर्नार्ड रसेलचे तत्त्वज्ञानपर व शैक्षणिक निबंधही त्यांनी वाचले. ही त्यांची ज्ञानसाधना अखेरपर्यंत चारू होती. फ्राइडचे मनोविश्लेषणात्मक ग्रंथ, पुढील काळात एरिक फ्रॉमचे त्यांवरील भाष्य व व्हाइटहेडचे ग्रंथही त्यांनी काळजीपूर्वक वाचले. त्यांचा स्वतःचा ग्रंथसंग्रह जाणीवपूर्वक जमविलेला होता. पुस्तके कपाटात किंवा फळ्यांवर अरथत व्यवस्थित ठेवलेली असत. आपल्या अंगरी नजीकच्या स्नेहांता, विद्यार्थ्यांना किंवा चाहत्यांना ती वाचनासाठी देण्यास ते अननान करीत नसत. ह्या ग्रंथसंग्रहात वेद, उपनिषदे, त्यांच्यातरील भाष्ये व भारतीय तत्त्वज्ञानविरयक संस्कृत ग्रंथ होते. तसेच संतकवींच्या साहित्याला मानाचे स्थान असे. टिळकांचे 'गीतागह्य', त्रिविकानंद, रामकृष्ण परमहंस, राधाकृष्णन्, गुरुदेव रानडे, कृष्णमूर्ती यांच्या ग्रंथांचाही आस्थापूर्वक संग्रह व अभ्यास त्यांनी केला होता. गांधीजींच्या वाचनात आलेल्या व त्यांनी उल्लेखिलेल्या रश्किन, थोरो, डॉल्ब्रॉय ह्यांच्या लिखाणांचेही त्यांनी काळजीपूर्वक परिशीलन केले होते व ह्यातील निगडक पुस्तके त्यांच्या संग्रही असत.

१९२६ मध्ये महाडची शाळा बंद झाल्यावर नाशिक येथे पुंचपटीला शंकराचार्य डॉ. कूर्तकोटी यांच्या मठात तेथे असलेल्या संस्कृत विद्यापीठात भागवत दाखल झाले व त्यांनी संस्कृतचे उच्च स्तरावरील अध्ययन केले. नागपूरचे विख्यात विद्वान डॉ. के. ल. दत्तरी हे तेथे त्यांचे मुख्याध्यापक होते. विद्यापीठात एकूण चार विद्यार्थी असून त्यात नाशिकचे भय्या-शास्त्री शारंगराणी, मुंबईचे काव्यतीर्थ न. वि. केळकर, रोह्याचे ग. ग. भावे आणि स्वतः भागवत हे होते. दत्तरी स्वतः श्लोकवार्तिकेचे पाठ देत. हाच ग्रंथ पुढे भागवतांनी टिळक विद्यापीठात शिकविला. महाडला असतानाच त्यांनी १९२२ मध्ये घरी अभ्यास करून 'वाङ्मयविशारद' ही पदवी संयादन केली होती. नाशिकमधील विद्यापीठात काही मतभेद झाल्याने प्रथम दत्तरी यांनी व नंतर भागवतांनीही विद्यापीठ सोडले. ते टिळक विद्यापीठात

अध्यापक म्हणून जून १९२७ मध्ये दाखल झाले व तेथे १९३० सालच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीत १ वर्ष सश्रम कायद्यासाठी शिक्षा होईपर्यंत अध्यापन करीत होते. येथेच त्यांना 'आचार्य' ही उपाधी मिळाली व आचार्य ह्या नावानेच ते ओळखले जाऊ लागले. संस्थेचे प्रचारक म्हणून त्यांनी नागपूर, दिल्ली, कलकत्ता येथे प्रवास केला.

त्यांचे एक नामवंत विद्यार्थी जि. ग. काशीकर त्यांच्या अध्यापन कौशल्यासंबंधी लिहितात, "ते ब्राह्मण्याची वेदान्तसूत्रे आम्हाला शिकरीत असत. पूर्वमीमांसेचा प्रकरण ग्रंथ अर्थसंग्रह शिकवत असत, त्याचप्रमाणे मम्मटाच्या काव्यप्रकाशातील नेमलेले उल्लासही शिकवत असत. दोन्ही विषयांत त्यांची बुद्धी अप्रतिहत संचार करीत असे." १ १९५१ सालापर्यंत संस्कृतशिक्षण मण्डीतील चिखळकरांची निबंधमाला, ले. टिळकांच्या राजकीय लेखसंग्रहातील नियडक लेख, आगरकर निबंधसंग्रह, कवी गोविंद यांची कविता, केशवमुतांची कविता, मोरोपतांच्या आर्याभारतातील उद्योगसर्व ते शिकवीत. 'गीतारहस्या'तील काही प्रकरणेही त्यांनी शिकविली. टिळकविद्यार्थीठातच त्यांना आचार्य जायदेकरांशी स्नेह जडला व तो १९५६ सालापर्यंत, जायदेकरांच्या निधनापर्यंत टिकला. ह्या दोघा आचार्यांनी एकमेकांच्या सहकार्याने अनेक राजकीय व साहित्यविषयक चर्चा, व्याख्याने, ग्रंथ, नियतकालिके यांचे आयोजन केले, स्वतः भाग घेतला व महाराष्ट्रात गांधीतत्त्वविचाराचा तत्त्वज्ञानाच्या व काही मर्यादेपर्यंत बुद्धिसादाच्या भरभकम पायावर प्रसार केला. १९३१ मध्ये जायदेकर व भागवत ह्या दोघांनी टिळकविद्यार्थीठात 'राज्यसंघटनाशास्त्र' ह्या नवीन पिढीस अभ्यासक्रमाचा ऐच्छिक विषयात समवेश करून घेतला. हा तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम ह्या उभयतांनी रचला होता. उत्तम गुरूसेवक आणि समाजकार्यकर्ते निर्माण करणे ह्या त्या मारील हेतू होता. त्यामुळे राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, संघटनाशास्त्र, समाजशास्त्र, नगर-संघटना, ग्राम-संघटना ह्या विविध विषयातील महत्त्वाचे विषय व मुद्दे व त्यावरील निवडक ग्रंथ यांचे अध्ययन ह्या विषयाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट होते.

टिळक विद्यार्थीठाच्या वाङ्मय आणि आयुर्धंद ह्या शाखांना खूबच विद्यार्थी येऊ लागले. ह्या दोघांनी शाखांकडे संस्कृत, तर्कतत्त्व, सांख्यकारिका हे महत्त्वाचे विषय प्रथम शिरासम महादेव परांजपे व नंतर आचार्य भागवत शिकू लागले. पुरालयाच्या 'वसती' गृहाचे ते अधिपती म्हणूनही काम करीत. त्यांचा मित्रपरिवार आता खूबच वाढला. त्यात शिवराम महादेव परांजपे, आचार्य जि. ग. लिमये, डॉ. बा. चि. लागू, आचार्य डॉ. द. जायदेकर, आचार्य रा. ग. हर्षे, आचार्य रघुदे, श्री. अतीतकर, श्री. स. के. भावे ही मंडळी होती.

आचार्यांचे एक विद्यार्थी श्री. माधव खंडेराव पाकगीकर यांच्या आठवणीप्रमाणे राष्ट्रसंघटना शास्त्राचा अभ्यास सुरू होण्यापूर्वीच १९३० ची सत्याग्रहाची चळवळ सुरू झाली आणि टिळक विद्यार्थीठाच्या बहुतेक सर्व प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांनी तीत भाग घेऊन कारावास पत्करला.

वेळगाव, येस्वदा, त्रिचनापल्ली येथील कारागृहात १९३०, १९३२-३३, ४२-४३ ह्या वर्षीन आचार्यांच्या बुद्धिमत्ताला व रसिकतेला उषाग आले. दंगली, उर्दू, कानडी ह्या भाषांशी व त्यातील श्रेष्ठ साहित्यकृतींशी त्यांचा परिचय झाला. दंगली भाषा सुलभपणे व सुरसनेने शिकव्या शिकविण्याचा 'वाङ्मयीन मार्ग' त्यांनी शोधून काढला आणि महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी दंगली भाषेचे वर्ग घेऊन महाराष्ट्रात दंगार साहित्याची त्यांनी गोडी लावली. विशेषतः दंगारांच्या 'कर्ण-कुंती संवाद', 'गांधारीचे आवेदन' ह्या व इतर नाटिकां मूळ दंगलीन वाचून त्यांचा अनुवाद मराठीत करून ते त्यावर प्रभावी भाष्य करीत. ह्या वाङ्मयीन पद्धतीने त्यांनी ह्या कलाकृती व दंगारांच्या अनेक कविता शिकवल्या. श्रेष्ठ साहित्य परिचयाबरोबरच भाषा शिकविण्याची ही पद्धती फारच हृद्य असे व त्यामुळे भाषा-ज्ञानही सुलभ होई.

तुळगावत परिचिन झालेला उर्दूचा अभ्यास त्यांनी दिल्लीच्या जामिया-सिलिया ह्या संस्थेत पन्ना केला. तेथे ते गांधीजींच्या बुनियादी तालीम-मूल्ययोग शिक्षणपद्धतीचे-प्रशिक्षण घेण्यासाठी गेले होते. गांधीजींचे ग्रंथ मूळ गुजराथीमध्ये असल्याने आचार्यांनी गुजराथीचेही ज्ञान करून घेतले व कुराण वाचता यांचे म्हणून अरबी लिपीचीही ओळख करून घेतली.

अनेक भाषा व त्यातील साहित्य ह्यांच्या ह्या अभ्यासानामे प्रयोजनाचा उद्देश होता. विविधतेतून एकता शोधण्याचा आणि भारताची भावनिक व वैचारिक वाटचाल मिळता पाहून ही एकामकतेकडे व्हावी ह्या हेतूने हे प्रयत्न होत होते. ह्या दृष्टीने त्यांनी साने गुरुजींच्या आंतरभारत च्या कल्पनेचे स्वागत केले आणि स्वतःला ह्या आंदोलनाला वाहून घेण्याचीही तयारी केली. सानेगुरुजींचा निकट सहवास त्यांना त्रिचनापल्लीच्या तुळगाव १९३० साली झाला. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे ह्यात पुढे व्यथ्य आले पण जोवर आचार्यांना शक्य झाले तोपर्यंत त्यांनी त्यात आपली सर्व प्रतिभा व सारे संवदनाकौशल्य खर्च केले आणि जनमानसांवर मोठा प्रभाव टाकला.

टिळक विद्यापीठात असताना आचार्यांच्या व आ. जावडेकरांच्या तेथील नेमणुकीस श्री. न. चिं. केळकरांनी विशेष दर्शविला होता; परंतु डॉ. लागू, आचार्य लिमये प्रभृती सभासदांनी ह्या दोघांसही १९३१ मध्ये मंडळाचे आजीव सभासद करून घेतले.

आचार्यांचे मित्रप्रेम अर्वाणीय कटीचे होते. त्यांचे अर्थ उदात्त व हृद्य उदाहरण म्हणजे त्यांची विनायक नारायण गोखले यांच्याशी वाटण्यासमून असलेली मैत्री आणि निकट सहवास. १९२५ मध्ये गोखले महाडच्या शाळेत दाखल झाले आणि आचार्यांशी त्यांचा स्नेह जडला. पुढे गोखले दरमंगा येथे न्या. मू. ढवळे यांच्या मुलांस शिकविण्यास गेले व तेथे त्यांत क्षयाची व्यथा जडली. आचार्य त्यांना घेऊन आले व त्यांच्या असाध्य रोगावर वेळी स्वतःचा ग्रंथसंग्रह विकून, कर्ज काढून, आपल्या पगारातील बराचसा भाग त्यांच्या कुटुंबियांच्या खर्चासाठी देऊन आचार्यांनी त्यांची मनोभावे सेवाशुभ्रता केली. तरीही विनायक-

रावांचा आजार बळगळ व ते १९३५ मध्ये कालवश झाले. आचार्यांनी आपले असार दुःख आवरले व विनायकरावांच्या कुटुंबियांस मदत चालूच ठेवली. मित्रांचे घर ते वर्षानुवर्षे चालवीत होते. विनयकरावांचे बंधू डॉ. द. न. गोखले (मराठीचे प्राध्यापक, डॉ. श्री. व्यं. केतकर व माधव ज्युलियन यांच्या चरित्रांचे लेखक) आचार्यांनी केवळ स्नेहाखाली एका आज्ञाऱ्याचे चार मागसांचे कुटुंब चालवले ह्या अद्भुत गोष्टीचा उल्लेख करतात. आणि सार्थपणे उद्गार काढतात, “ त्यांनी दुर्जामाव कवी दाखवलाच नाही, आणि तो त्यांच्या मनातच नव्हता. त्यांचे हृदय आभाळाएवढे विशाल नि उदार झाले होते. ... एवढे मात्र नव्ही की जीव गहाण देण्याचेच त्यांनी त्राकी ठेवले होते. ” ^{१०} हे अलौकिक मित्रप्रेम कलियुगात दाखविले गेले हे सांगूनही खरे वाटणार नाही असेही डॉ. गोखले म्हणतात. आचार्यांचे एक सहकारी श्री. ल. म. कुलकर्णी आठवण सांगतात की पुढे सासवड जयलया पॅपळे येथील राष्ट्रीय शाळेत आचार्य काम करीत असताना त्यांना खोकला येई, रक्त पडे. त्यामुळे कुलकर्णी यांना एकदा शोकाचेम अनावर झाले. परंतु आचार्यांनीच आपण गोखले यांची शुध्दया करीत असता आपल्याला क्षयाचा संवर्ग झाला असे सांगितले आणि कर्तव्य कर्म करीत असता मृत्यूलासुद्धा निर्भयपणे तोंड द्यावे लागते असे सांगून त्यांचे सांत्वन केले.

१९३० च्या सत्याग्रह आंदोलनात दांडी येथे म. गांधींच्या पदयात्रेत जाऊन मिळण्यासाठी महाराष्ट्रातून श्री. नाना काणे व चिंतामणशास्त्री जोशी यांनी जावे असे ठरले. आचार्य ह्या वेळेस कुठला जिल्ह्यात सत्याग्रह केंद्र काढता येईल काय हे पाहण्यासाठी पेंगला गेले होते. नाना काणे व जोशी शास्त्री ह्या दोघांना पेंगला आगळे असा विचार करून ते मुस्तळ गेले. म. गांधींचे कार्य जपून पाहणे हाही त्यात हेतू होता. दांडीयात्रेनंतर ज्या अनुयायांना पकडले जाणार नाही त्यांनी आपापल्या प्रांतात काम करावे असा गांधीजींनी निर्णय घेतला. त्याप्रमाणे आचार्य परत पेंगला आले व सत्याग्रहात भाग घेऊन पकडले गेले. गांधीजींचा निकट सहवास त्यांना फारवा लाभलेला दिसत नाही. वर्षा-शिक्षण योजनेच्या निमित्ताने गांधीजींशी त्यांच्या काही चर्चा झाल्या असाव्या परंतु व्यक्तिपूजेची प्रवृत्ती नसल्याने आचार्यांनी गांधीजींशी फारशी जवळीक साधलेली दिसत नाही. ‘ माझा संबंध गांधी पिचारांशी आहे, गांधी ह्या व्यक्तीशी नाही ’ असे ते बोलूनही दाखवीत.

१९३०-३२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यानंतर १९३४ च्या सुमारास सर्व काँग्रेस पुढ्याऱ्यांची तुलगातून मुठका झाल्यावर काँग्रेसराष्ट्राची भरभरून पायावर उभारणी सुरू झाली. थोरकराव देवांनी १९३४ मध्ये सासवड येथे आश्रम स्थापन केला. श्रीमती प्रेमाबाई केंद्रेकर ह्या मुख्य सेयिका म्हणून काम पाहू लागल्या. १९३७ मध्ये प्रांतिक निवडणुका होऊन श्री. वा. गं. खेर यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसचे मंत्रिमंडळ निपुळ झाले. गांधीप्रेमीत रचनात्मक कार्याला, त्यांच्या जीवनशिक्षणाच्या कडवेला सकाराती मान्यता मिळून मोठी चालना मिळाली. आचार्य भारगवांनी ढोणी काळभोर (जि. पुणे) येथे वर्षाशिक्षणाच्या प्रचारासाठी स्थापन झालेल्या शासकीय विद्यालयात १९३९ पासून मूलेचोगानवर व्याख्यान देण्यास सुरुवात केली.

ह्यावेळी त्यांनी दिलेली धर्मीबरोल व्याख्याने खूब गाजली. ह्यानंतर काँग्रेसमंडळांनी १९४२ मध्ये राजीनामे देईन शेत आचार्यांनी आपल्या प्रभावी वाणीचा आणि व्यासंगाचा उपयोग जीवन शिक्षणाच्या विवेचनासाठी केला. पण ह्या आधीचसून सासवड आश्रमाला व बाहेर सांभुदाथेक सुतकाई व इतर रचनात्मक कार्यास हातभार लावला. जीवन शिक्षणासंबंधी वर्षां वर्षे किंवा त्रिमिनिशिलिषा पिढ्यांपासून त्यांनी विशेष प्रशिक्षणही घेतले. सुतकाई, सकाई सारख्या कार्यक्रमाच्या वेळी आचार्य इतर मंडळींशी निरनिराळ्या विषयांवर तात्त्विक चर्चा करत. ह्या चर्चेतून अभ्यासमंडळाची कल्पना निघाली. आचार्यांनी व सासवडच्या गोळे वक्रितींनी पुण्याच्या इतर निशानल युक्तविहसमयून निवडक पुस्तके खरेदी केली त्यात पुढील पुस्तकांचा समावेश होता असे श्री. गोळे आपल्या आठवणीत सांगतात, 'पोलिटिकल थिअरी' जोडचे 'फिऑसॉफी ऑफ मॉरल्स अँड पॉलिटिक्स', लास्कीचे 'ग्रॅमर ऑफ पॉलिटिक्स', विल ड्यूरंटचे 'हिस्टरी ऑफ फिऑसॉफी', कोलचे 'थॉट मार्स रिअरी मेंट', तसेच सिडने ह्यूके 'हेगेल टू मार्क्स', मार्क्सचे 'कॅपिटल' व त्याचा एंगल्सशी प्रत्ययपहार, डॉ. राधाकृष्णन् यांचे 'आयडिऑलॉजि व्ह्यू ऑफ लाइफ', रसेलचे 'फ्रीडम अँड ऑर्गनायझेशन' इत्यादी. ह्या व इतर ग्रंथांचा आपणास आचार्यांशी चर्चा केल्यामुळे निकट परिचय झाला असे गोळे लिहितात. म. गांधींच्या 'योग इंडिया' व नंतर 'हरिजन' मधील लेखांचेही काळजीपूर्वक परिशीलन ह्या वेळेस झाले.

ह्या बौद्धिक उद्योगांबरोबरच खाशेल्यासारखाही खादीच्या कापडाचे गडे पुणे येथून आणून सासवडच्या आनंदानंदरा गाथात जाऊन घरोघर खादी विक्री करण्यातही आचार्यांनी साहाय्य केली. तसेच प्रथम लोकलशोर्टांच्या व नंतर असेंब्ली निवडणुकीत काँग्रेस उमेदवारांचाही हितीरीने प्रचार त्यांनी केला व त्यांना घयवरीत यश मिळवून देण्यात आपला वाटा उचलला. या बौद्धिक व प्रत्यक्ष प्रचारकार्यातील उक्ताहाने अनेक लहानथोर कार्यकर्ते प्रभावित झाले असल्याची साक्ष त्यांच्या आठवणींच्या द्वाया मिळते. पुढील काळात प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने त्यांना प्रचारकार्य करणे जमले नाही परंतु त्यांचे वाचन, लेखन, व्याख्याने व चर्चा मात्र सतत चालू असत. ह्या त्यांच्या अर्बड चारू असलेल्या ज्ञानयत्नांमुळे त्यांच्या विचारांना अथवा कृतीला वेव्हाही संकुचितता अथवा र्थदिस्तपणा आला नाही. गांधीजमान्यात व्यापक बौद्धिक व्यवहाराशी, समस्यांच्या सूक्ष्म अभ्यासाशी आणि रानडे-गोखले यांनी रुढ केलेल्या व्यासंगाशी राजकीय कार्यक्रमांची मोठ्या प्रमाणात फारकत झाली असे म्हटले जाते. काही अंशी ते खरेही आहे. पण त्याबरोबरच इंग्रजी शिक्षणांबरोबर आलेल्या नव्या घटकाच्या नादी लागून देशापुढील दारिद्र्य, अज्ञान, दुःख यांसारख्या मूळभूत समस्यांपासून सुविशितांची नवी पिढी दूर गेली होती. तिच्या गांधीजींचे अर्थत साधे सोपे वाटणारे विचार व त्यावर आधारलेले आचार हा एक उतारा होता हेही लक्षात घेतले पाहिजे. परंतु जीवनातील सर्वच जटिल प्रश्न असे साध्या सोप्या रीतीने सुटत नसतात हे गांधीजींच्या जीवनातही अनुभवाला आले.

म्हणून आचार्य भागवतांच्या व्याख्याचे वैशिष्ट्य असे की, त्यांनी आपले आचार व विचार सीमित व पक्क होऊ दिले नाहीत. यांची विकसनक्षमता सदैव ताजी व टक्करी ठेवली. वाय्यतः ते जरी उग्र, रुस, तापट व कटोर भाषणे तरी गांधी तत्त्वज्ञानातील व्यापकता, उदारता आणि काळीज यांचा स्वर्ण त्यांच्या आचार विचारांना सदैव असे. कारण ते त्यांनी पूर्णपणे आत्मज्ञात केले होते; ह्याचे एक हृद्य उदाहरण श्री. ल. व. कुलकर्णी देतात. १९४६ च्या मुमारात प्रेमाचार्य कटक ह्यांच्या नेतृत्वावाली ग्रामसेविकांसाठी एक शिबीर महागणूत चालू होते. अनेक पदवीधर व सुशिक्षित कार्यकर्त्या महिजा ह्या शिविरात उपस्थित होत्या. वरगांच्या बौद्धिकाची जबाबदारी मुख्यतः आचार्यांवर होती. शिविरात भ्रामणकारी, रसोडा, गावातील भगिनींशी संर्क इत्यादी कामे चालत. अशा वेळी वरगांतील एका भगिनीचे दिवस भरले पण तिने शोधपत्रेत पत्ता लावू दिला नाही. काही तरी फिरफोळ औपचरिकता ती रोखी आणि साधकाळी वाचता प्रसूत झाली. सर्वांना मोठा धक्का बसला. तेव्हा आचार्यांनी सर्वांना मोठा धीर दिला. 'जे समाजात चालले आहे ते आपल्या समोर घेणारच' असे सांगून बाळंतिणीची सर्व व्यवस्था तात्तुन रामनाथ रुग्णालयाच्या मदतीने त्यांनी करून ह्या प्रसंगात तोंड दिले. समाजकार्य कताना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागेल ह्या विषयाचे विस्तृत विवेचन करून आचार्यांनी शिविराचा समारोप केला व शिविरातील भगिनींची आणि ग्रामस्थांची सहायुभूती मिळवली.

प्रत्यक्ष प्रचार व विधायक कार्य ह्या प्रयत्नांचे लेखन-प्रकाशनाला आचार्यांनी नेहमीच महत्त्व दिले. श्री. शंकरराव देवांनी १९३६ साली 'सुखम राष्ट्रीय ग्रंथमाला' ही प्रकाशन संस्था पुण्यास स्थापन केली. आचार्य जायदेकर आणि भाऊ धर्माधिकारी व आचार्य भागवत तीत संरक्षण व प्रकाशनविषयक सल्ले देत. ह्या संस्थेतर्फे राष्ट्रीय जीवनास पोषक अशी अनेक पुस्तके प्रसिद्ध झाली.

१९४० मध्ये आचार्यांच्या मातोश्रीचे महाड येथे अल्प आजाराने निधन झाले. आचार्यांच्या स्वताचा आजार अचानक उद्भवल्यामुळे त्यांची व आईची भेट होऊ शकली नाही. ह्या पुढील काळात प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने त्यांनी प्रचारसारखी शरीरश्रमाची कामे थांबवली आणि अध्ययन-अध्यापन यातच सर्व वेळ देऊ केला. व्याख्याने वसून, संथपणे आणि वेळेच्या धंद्यात देत. त्यांतील ताजेपणा, रसरशीतपणा अखेरपर्यंत यत्किंचितही कमी झाला नाही. १९४१ मध्ये ते पुन्हा सामवड येथे राहण्यास गेले परंतु आश्रमाच्या प्रत्यक्ष जबाबदाऱ्यातून त्यांनी स्वतःला मुक्त करून वेतले. तरीही कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण, सत्यमसलती, गाठीमेठी, वाचनचिंतन ह्या गोष्टी सतत चालू असत.

८ ऑगस्ट १९४२ च्या 'चलेजाव' ठरवानंतर काँग्रेस पुढाऱ्यांना झालेल्या अटक-सजात आचार्यांनाही अटक झाली. त्यांची रवानगी पुण्यास येवढा तुरुंगात करण्यात आली, तुरुंगात तुरुंग कार्यकर्त्यांना स्फूर्तिदायक अशी त्यांची व्याख्याने, चर्चा, वंगाली भाषा अध्यापन हे उपक्रम जोमाने चालू राहिले. काँग्रेस नेत्यांना अटक झाल्यावर अनेक कार्यकर्ते

भूमिगत झाले आणि त्यांनी गांधीजींच्या 'स्वतःच स्वतःचे नेते' बनावे ह्या आदेशाचा आधार घेऊन आंदोलनास हिंसक पद्धतीचे वळण दिले. आपले आंदोलन पूर्णपणे अहिंसक आहे असा गांधीजींचा दावा होत. अत्याचारी हिंसक चळवळीला उत्तेजन दिल्याचे आरोप माने घ्यावे व स्वराज्य ताबडतोब द्यावे ह्या मागण्यांसाठी गांधीजींनी उपवास आरंभला. ह्या वेळेस गांधीजींना एक तार कलन उपवास सोडण्यास आग्रह करायला कारण काँग्रेस कार्यकर्ते अहिंसेच्या मर्यादेच जात आहेत अशी वस्तुस्थिती असल्याचे त्यांना सांगिते अशी संख्यास राजसंस्थानांमध्ये कहरना निघायी. ह्या वेळेस जी चर्चा झाली तीत आचार्य भारगवांनी काँग्रेसची अहिंसा व म. गांधीजी अहिंसा ह्या वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत असे म्हणले. ह्यावेळी आचार्यांचे व ह्या कलनेचे प्रणेत, त्यांचे सासवडचे सहकारी गोळे वकील यांच्याशी तीव्र मतभेद झाले पण तरीही आपल्या प्रेमादात फरक पडला नाही असे श्री. गांधे यांनी नमूद करून आहे पुढे ही तारही मुख्यतः र. के. ग्याडीकरांच्या हस्त-क्षेपामुळे पुढे गांधीजींपर्यंत जाऊ शकली नाही ही गोष्ट वेगळी.

१९४२ च्या कारावासातून सुटका झाल्यावर आंतरभारतीची कल्पना निघाली व तिच्यात स्वतःला बाहून घेण्याचे आचार्यांनी ठरवल्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. ह्या चळवळीचा प्रभावी प्रचार आचार्यांनी अनेक व्याख्यानांच्या द्वारा केला. साने गुर्जरीचे व आचार्यांचे अत्यंत प्रेमाचे संबंध अनेक वर्षांपासून होते. गुर्जरींच्या 'पत्र' काव्यसंग्रहास त्यांनी एक प्रदीर्घ प्रस्तावनाही लिहि-ली. गुर्जरींच्या निधनानंतर त्यांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वावर अनेक लेख व वक्तव्ये आचार्यांनी केली आहेत.

१९४६ नंतर आचार्यांनी दोन महत्त्वाच्या संस्थांच्या कार्यात नेहमीच्या उसाहाने व हिरीरीने भाग घेतला. एक म्हणजे कोल्हापूर येथील कोरगावकर धर्मादाय संस्था व दुसरी कोल्हापूर जिल्ह्याच्या भूदरगड तालुक्यातील मौनी विद्यापीठ. कोरगाव दूरस्थी स्थापना कोल्हापूर येथील कै. प्रभाकरपंत कोरगावकर ह्या दानशूर, गांधीवादी रचना कर्त्यांची आवड असणाऱ्या व्यापारी गृहस्थांना आपल्या वडिलांच्या स्मरणार्थ १९४६ मध्ये केली. ह्या निधीची सुरुवात सुमारे पावणेतीन लाखांनी झाली. पुढे श्री. प्रभाकरपंतांनी व त्यांच्या कुटुंबियांनी आपणाला व्यापारात झालेला नफा ह्या दूरस्थसाठी दान रूपाने दिला व अशा तऱ्हेने आज महाराष्ट्रात तो एक महत्त्वाचा दूरस्थ बनला आहे. ह्या दूरस्थमधून राजकीय व सामाजिक कार्यांना व कार्यकर्त्यांना मदत करणे हा प्रमुख हेतू होता. ह्यावाचत विशाल व व्यापक दृष्टी ठेवण्यात आली होती. दूरस्थकें सामाजिक-राजकीय कार्यकर्त्यांच्या चर्चा, सभा-संमेलने इत्यादी कार्यक्रम चालतात; समाजसेवकांचा एक भ्रातृसंघ, सांस्कृतिक उन्नतीसाठी एक आश्रम कन्याशाळा, संघे जातींच्या सुखीसाठी वसतिगृह इत्यादी उपक्रम चालतात.^{११} आचार्यांनी शेवटपर्यंत ह्या संघे उपक्रमांत मोलाचे कार्य करून मार्गदर्शन केले.

भारगोटी येथील मौनी विद्यापीठाची स्थापना १९५२ साली झाली. ही कल्पना मूळची, शिक्षण क्षेत्रातील थोर द्रष्टे व गांधीवादी विचारवंत श्री. जे. पी. नाईक यांची. १९४८-४९

च्या राधाकृष्णन् शिक्षण आयोगाने भारतात ठिकठिकाणी कृषिशिक्षण संस्था स्थापन करण्याची कल्पना मांडली होती. श्री. जे. पी. नाईक यांनी ती श्री. व्ही. टी. पाटील यांच्या साहाय्याने प्रत्यक्षात आणली. ग्रामीण शिक्षणातील व जीवनातील वेगवेगळ्या समस्या उकलण्याचा प्रयत्न करणे; शिक्षणाची व ग्रामीण जीवनाची पुनर्घटना करण्यासाठी संयुक्त केंद्रे निर्मिणे; त्यास उपयुक्त असे विविध प्रयोग व संशोधन हे करणे हे ह्या विद्यापीठाचे प्रमुख उद्देश होते. तो ग्रामीण विद्यापीठाचा एक पूर्वप्रयोग (पायलट प्रोजेक्ट) होता. आचार्यांचे व नाईक पतिपत्नीचे संबंध अत्यंत जिद्दाल्याचे होते. त्यामुळे विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर त्याचे कुल-पतिपद स्वीकारण्याची आचार्यांना त्यांनी विनंती केल्याबरोबर आचार्यांनी ती स्वीकारली व सुमारे सहा वर्षे त्यांनी हे पद भूषविले. कुलपतिपद हे एका अर्थाने केवळ सन्माननीय प्रतीकात्मक स्वरूपाचे असले तरी ते केवळ त्या तेव्हेने वापरणे आचार्यांच्या कृतिशीलतेत बसत नव्हते. विद्यापीठाच्या अमूर्त ध्येयधोरणांना त्यांनी आपल्या व्यक्तित्वाने व उक्तीकृतींनी मूर्त रूप दिले. त्यांच्या शांतिप्रेचा, वैराग्यशीलतेचा आणि रचनात्मक कार्यात सतत रस घेण्याच्या वृत्तीचा फार मोठा प्रभाव सर्वोपर पडला. कुलपती या नात्याने विद्यापीठाचे ध्येय व हेतू पाळले जावे ह्याबद्दल ते सतत जागरूक असत. आतापर्यंत मिळविलेल्या ज्ञानाच्या व तपस्येच्या साहाय्याने ते एखाद्या कुटुंबप्रमुखाप्रमाणे सर्वांचे स्वास्थ्य व क्षेम पाहतात, त्यांच्या अडीअडचणींची व्यक्तिशः चौकशी करीत. सांसारिक वास्तवीतही त्यांचा सल्ला आस्थेने घेतला जाई. मौनी विद्यापीठाच्या ध्येय धोरणाला पोषक अशी त्यांची दकतध्ये, उपनिषदे किंवा महाभारतातील वचने व ध्येय वाक्ये अत्यंत समर्पक व आधुनिक काळानुरूप असत. विद्यापीठाचे ग्रामीण विद्यापीठात रूपांतर करण्याचे स्वप्न अपुरेच राहिले. परंतु १९५२ पासून पुढे १०-१२ वर्षांच्या काळात ग्रामीण भागात विद्यापीठाने केलेले कार्य अत्यंत उत्साहजनक होते व त्यातून अनेक ग्रामीण कार्यकर्ते निर्माण झाले.

१९४० मध्ये आचार्यांची व श्री. श्रीपाद जोशी यांची भेट झाली व पुढे अनेक वर्षे उभयतांचे निकट साहचर्य होते. आचार्य त्यांना मजकूर सांगत व श्री. जोशी तो लिहून घेत. श्रीपाद जोशी यांजकडून खलील जिब्रानच्या काही पुस्तकांची मराठी भाषान्तरे आचार्यांनी करवून घेतली व त्यांना प्रतापना लिहिल्या.

ता. २४ ते २७ फेब्रुवारी १९४८ मध्ये केशवसुतांची कविता या विषयावर मुंबई साहित्य संघामार्फत आचार्यांनी एक व्याख्यानमाला गुंफली.

१९५१ मध्ये श्री. बा. सी. मर्डेकर यां नवकवीच्या 'काही कविता' या काव्य-संग्रहातील अश्लील भागावर सरकारने खटला भरला. ह्या खटल्यात मर्डेकरांच्या काही आक्षेपाई मानल्या गेलेल्या शब्दात किंवा प्रतिमात काही अश्लील नसून काव्याच्या व कलेच्या एकूण संदर्भात एक अपरिहार्यता आहे अशा आशयाची महत्वाची साक्ष आचार्यांनी दिली. मर्डेकरांची ह्या खटल्यातून निर्दोष मुक्तता होण्यास आचार्यांच्या ह्या समर्थनाचा मोठा उपयोग झाला. दुर्दैवाने ह्या साक्षीचा तपशील उपलब्ध होऊ शकत नाही.

१९५४ मध्ये श्री. र. ग. जोशी यांचे पुणे येथे देहावसान झाले. आचार्य बाहेर-गावी गेले होते ते त्या दिवशीच परत आले. तेव्हा हे वृत्त त्यांना कळताच त्यांनी 'काय र. ग. उठा, काय झाले आहे' असे भावनावेगाने उद्गार काढले, परंतु थोडक्याच वेळात त्यांनी पुन्हा स्वतःच्या नेहमीच्या संयमाने 'चला, पुढच्या तयारीला लागू था !' असे म्हणून मन शांत ठेवले. कै. जोशी यांची पत्नी सुशीलाबाई यांना शिवणकला व मॅटिसरीचे शिक्षण त्यांनी दिले व मौनी विद्यापीठात त्यांना नोकरीही मिळवून दिली. त्यांच्या मुलींच्या शिक्षणात रस घेऊन त्यांनाही एम. ए. पर्यंत मजल आचार्यांच्या प्रोत्साहनाने गाठता आली.

१९५६ मध्ये मुंबई येथे आचार्यांची १० व्याख्याने श्री. विनायकराव आठल्ये यांनी आयोजित केली. आचार्यांच्या साठव्या वाढदिवसाच्या वेळी या व्याख्यानांचे एकत्रित पुस्तकरूपाने 'मानवता धर्म' या नावाने संकलनही केले.

१९५६ पासून पुढे आचार्यांनी मौनी विद्यापीठाच्या कामात हिररीने भाग घेतला. तेथील 'ग्रामीण शिक्षण' ह्या नियतकालिकाचे ते काम वचत. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने त्यांनी १९६१ मध्ये कुलश्री पद सोडले. नंतर घटप्रभा येथे त्यांच्यावर डॉ. माधवराव वैद्य ह्या निष्णात शल्यचिकित्सकांच्या सल्ल्याने यशस्वी शल्यक्रिया करण्यात आली. ह्या मुकामात श्री. शंकरराव किर्लोस्करांची व आचार्यांची इतक मैत्री जमली कारण दोघांनाही बुद्धिवादी नवविचारांची आस्था होती व दौंग, अंधश्रद्धा, बुवाबाजी यांचा तिडकारा होता.^{१२}

ह्या पुढील १०-१२ वर्षे आचार्यांच्या प्रकृतीत चढउतार चालू असे. प्रत्यक्ष कामाची जबाबदारी त्यांनी पूर्वीच सोडलेली होती. प्रथमपासून जोरासलेल्या तत्त्वप्रेमासुळे त्यांचे वाचन, चिंतन, मनन, चर्चा व लेखन, कविता एखादे व्याख्यान हे. चालूच असे. काही महत्त्वाच्या प्रस्तावनाही त्यांनी लिहिल्या. ह्या तत्त्वप्रेमाचा मानवप्रेमाशी समन्वय करण्यात यश मिळविल्यामुळे त्यांनी अनेक लहानथोरांशी मैत्री जोडली होती. ह्यात श्री. शंकरराव देवांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. १९६३-६४ मध्ये श्री. देवांनी पाकिस्तान, ब्रह्मदेश व चीन ह्यामधून एक मैत्री-यात्रा करण्याचा संकल्प केला. परंतु त्या देशांनी त्यांना प्रवेशाची परवानगी नाकारली व हा संकल्प अपुराच राहिला. शंकररावांना ह्या घटनेचा मोठा धक्का बसला व काही काळपर्यंत इतरांशी संर्क साधण्याची त्यांची इच्छा नष्ट झाली. मनाच्या व शरीराच्या ह्या विकल अवस्थेत कोल्हापूर येथे आचार्यांनी त्यांच्या शेजारी राहून त्यांची अत्यंत आस्थेने व प्रेमाने शुश्रूषा केली. रावसाहेब पटवर्धनांच्या सल्ल्याने प्रसिद्ध तत्त्वचिंतक जे. कृष्णमूर्ती यांच्या सहवासात श्री. देव काही दिवस मुंबई येथे राहिले. कृष्णमूर्तींशी केलेल्या संभाषणातून व चर्चेतून त्यांच्या मनावर आलेली मरगळ नष्ट झाली व ते पुन्हा पूर्ववत आपले नेहमीचे व्यवहार करू लागले. १९७२ मध्ये त्यांना अपघातामुळे पुन्हा रुग्णालयात दाखल व्हावे लागले व तेव्हाही आचार्य त्यांना भेटण्यास

वारंवार जात व त्यांची आस्थेवाईकपणे चौकशी करीत. ह्या काळात आचार्य पुण्यास गांधी-भवन येथे राहात असत.

१९७३ मध्ये किंकोळ आजाराने त्यांच्या प्रकृतीत विघाड झाला. आचार्यांना त्यांच्या पुतण्याने, प्रा. अरुण भागवत यांनी आरंभ्या घरी आणले व डॉ. वा. रा. गोडबोले यांचे औषधोपचार सुरू केले. ता. ८ जानेवारी १९७३ रोजी दुपारी १२ च्या सुमारास डॉ. गोडबोले यांनी इंजेक्शन व औषध दिले. आचार्यांनी थोडा आहारही घेतला. परंतु त्यांस अस्वस्थ वाटू लागले. आपणास उमे करावे असे त्यांनी सांगितले, परंतु डोळ्यांपुढे अंधारी आल्याने त्यांना उमे राहावेना. काही क्षणांतच त्यांची जीवनज्योत मालवली. आचार्यांचा देह 'साधना' कार्यालयात अंत्यदर्शनासाठी ठेवण्यात आला. रात्री ९ वाजता वैकुंठ विद्युत्दाहिनीत त्यांचा अंत्यसंस्कार करण्यात आला.

आचार्य देहरूपाचे आपल्यातून गेले. त्यांच्या व्यासंगाची ज्ञानाची तसेच लेखन व वक्तृत्व शैलीची साक्ष ह्या संकलनात बऱ्याच प्रमाणात मिळू शकेल. परंतु त्यातही एक अडचण आहे. एखादा विषय घेऊन त्यांच्या स्वतंत्र सखोल चिंतन-मननाच्या आधारे 'गीतारहस्या'सारखे विमुक्त, विद्वत्तापूर्ण लिखाण आचार्यांनी कधी केले नाही. आचार्य जावडेकरांच्या 'आधुनिक भारताला' त्यांनी प्रेरणा व साहाय्य मात्र मोठ्या प्रमाणात दिले. अनेकांना लेखन, व्यासंग व कार्यास प्रवृत्त केले, परंतु जे त्यांनी लिहिले त्यावरून त्यांच्या व्यासंगाची व चौफेर विद्वत्तेची पुरेशी कल्पना मात्र घेऊ शकत नाही असे वाटते. दुसरी अडचण त्यांच्या स्वभावाबद्दलची. आचार्यांच्या सर्वच उत्कृष्ट व कृतीत एत तन्हेचा सडेतोडपणा, फटकळपणा व सुस्पष्टता असे. त्यांच्या सहवासात काही थोडा काळ आरेख्यांवरसुद्धा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविस्मरणीय ठसा उमटत असे. त्यांचा पोशाल साधा परंतु अत्यंत शुभ्र, स्वच्छ असे. छेगी, कुडते, थंडीत क्वचित शाल पांघरूली असे. पायात वहाणा, दाढी वाढवलेली नसली तरी पुष्कळ वेळा वाढलेली असे. हा बाह्य वेप सोडला तर आहाराबद्दल किंवा इतर कोणत्याही बाबतीत अतिरेक त्यांच्यात नसे. "ते परंपरागत दृष्टीने अध्यात्मवादी नव्हते. ईश्वरपुनर्जन्म अमरत्व यांच्यावर त्यांचा परंपरागत दृष्टीने विश्वास नसावा. तरीपण उपनिषदातील 'तत्त्वमसि' किंवा 'सोऽहमसि' ह्या महावाक्याचा अनुभव वेण्याचा त्यांचा यत्न असे," असे प्रा. वि. म. बेडेकरांना वाटले. बोलताना काही विशिष्ट अक्षरांवर आघात देऊन बोलण्याची त्यांची लक्ष्य असे. त्यामुळे त्यांचे विडंबन करण्याचा मोह विनोदी प्रवृत्तीच्या व्यक्तींना सहज होई. जे त्यांच्या निकट सहवासात आले. त्यांनीसुद्धा आचार्यांच्या शीघ्रकोपी स्वभावामुळे अनुभव व्यक्त केले आहेत. सौ सिंधुताई जोशींचे मत असे की १९६७ सालापर्यंत तरी त्यांना आपला राग आवरता आला नव्हता. "३ त्यांच्या कोपिष्ठपणाची, खेकसण्याची अनेक उदाहरणे देऊन आपल्यात कोकणी माणसाचा तुमडेपणा असल्याची कबुलीही त्यांनी दिल्याची प्रा. ना. ग. जोशी नमूद करतात. "४ ह्या सगळ्यांचे एक कारण त्यांचा कोपिष्ठपणा अनुवंशिक असावा आणि दुसरे म्हणजे जीवन सुसह्य, शांत आनंदी करणाऱ्या

दैनंदिन सांसारिक जीवनातील साध्या साध्या सुखांना पारखे झाल्याने निर्माण झालेल्या ताणांमुळे त्यात भर पडली असावी. मात्र हा कोपिष्टपणा क्षणिक वरवरचा, आकस्मिक स्फोट-साध्या असे. वरवर भिंसीवादी वाटल्या तरी आचार्यांच्या अंतःप्रवृत्तीच्या तारा 'जुळलेल्या सुसंवादी' होत्या. म्हणून पु. ल. देशपांडे यांच्या 'तुझे आहे तुजसाठी' या गाजलेल्या नाट्यकृतीतील विडंबनात्मक चित्रण हे आचार्यांचे पूर्ण चित्रण नाही. दुर्दैवाने त्यांचाच ठसा अनेकांच्या मनात कायम राहिला. खऱ्याखुऱ्या वैराग्यापासून संन्यस्तवृत्तीतून जो अंतरीचा जिझाळा, संयम, त्याग व त्यापासून आलेली उदात्तता व कधीही भंग न पावणारा आनंद, अनेकांच्या लक्षातच आला नाही. अंधश्रद्धा, व्यक्तिपूजा, खोटी आत्मप्रतिष्ठा ह्यापासून अलिप्त असलेली स्वतंत्र, बाणेदार वृत्ती, सर्व समावेशक शक्तता व गुणग्राहकता व त्यापासून निर्माण होणारा 'फक्कडपणा' (आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचा शब्द) यांची प्रचीती त्यांच्या सद्गुणांसाठी अनेकांना आली. सतत येत होती. मनस्वीपणा हे आचार्यांच्या वृत्तीचे प्रधान लक्षण होते. त्यांच्या आड त्यांचे भोवनांनी ओथंबलेले, कसणेने ओतप्रोत भरलेले मानवी, मन होते. आचार्य थोर होते पण त्यांच्या गुणदोषांसह प्रथम ते माणूस होते हेच खरे !

संदर्भ व टीपा :

१. ब्राह्मण मुलांची स्वतंत्र पंगत असावी हा आचार्य भागवतांचा आग्रह आज अतिरेकी वाटला तरी तो त्याकळचा रुढ विचार व आचार होता हे लक्षात घेतले पाहिजे. १९१५ मध्ये सावरमती आश्रमाची नियमावली तयार करताना गांधीजींनी पुढील उद्गार काढले आहेत : "हा आश्रम वर्णाश्रम धर्म पूर्ण मानणारा आहे. जातिभेदांमुळे नुकसान झालेले नाही. उलट फायदाच पुष्कळ झाला आहे. एकत्र बसून जेविल्याने मातृभाव यत्किंचितही वाढत नसतो. भोजनही दुसऱ्या अनेक दैनिक व्यवहाराप्रमाणे, बसुत. एकान्तातच झाले पाहिजे" (अवंतिकावाई गोखले, 'महात्मा गांधी', मुंबई १९१८ पृ. ९२). "गांधीजींनी वर्णाश्रम व जातिभेद यांचे समर्थन केले आहे. स्वजातीमध्ये लग्न करणे व स्वजातीचेच अन्नग्रहण करणे यात दैनिक व रचनेचा संयम आहे हे तत्त्व आहे असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. परंतु १९३६-३७ च्या सुमारास गांधींनी वर्णाश्रमाचे आपले माध्यम बंद केले. साम्यवाद व समाज

वाद यांचा नवीन पिढीत प्रसार होत आहे हे पाहून त्यांनी अध्यात्मवादावर आधारलेल्या, आर्थिक व सामाजिक समतावादाचा पुरस्कार सुरू केला ” (लक्ष्मणशास्त्री जोशी, ‘ विचार शिल्प ’ सं. रा. ग. जाधव, पुणे १९७५). गमतीची गोष्ट अशी, आफ्रिकेत प्रथमपासून, गांधीजींच्या कुटुंबात पोलक ही युरोपीय पतिवस्ती राहात असत. त्यांच्या वाजतीत किंवा सत्याग्रहानंतरच्या छायण्यांत व पुढे सावरमती आश्रमात त्यांनी जातीधर्म, वर्ण इत्यादी भेद कधीच पाळले नाहीत.

२. सत्यकथा, जाने. १९७४ पृ. १६

३. साधना, २० जाने. १९७३ पृ. २५

४. सत्यकथा, किता पृ. ३६

५. साधना, किता ३१

६. किता पृ. १०

७. ‘ आचार्य भागवत, संकलित वाक्य ’ पृ. २८६

८. अश्वत्थामाई गोखले ‘ महात्मा गांधी ’; मुंबई १९१८, पृ. १४-१५

९. ‘ साधना ’ किता पृ. २४

१०. किता पृ. ७

११. वावूरसय जोशी, ‘ कोल्हापूरचे जे. पी. नारिक ’, कोल्हापूर, १९८३

१२. साधना, किता पृ. २६

१३. ‘ युगवाणी ’ मध्ये आलेल्या आठवणींचा मूक भाग (हस्तलिखित)

१४. सत्यकथा, जानेवारी १९७४

संकलित वाङ्मयाविषयी

आचार्यांच्या 'संकलित वाङ्मयात' त्यांच्या लेखांचा आणि व्याख्यानांचा दोन्हींचाही समावेश आहे. आचार्यांची जनमानसावर ठसठसेली प्रतिमा गांधीवादी विचारवंत म्हणून असली तरी त्यांनी आपल्या विचारांना कृतीचे व कर्तव्य विचारांचे अधिष्ठान देण्याचा सतत प्रयत्न केलेला दिसतो. आपली कृती निर्दोष व्हावी, विचार केवळ विचारासाठी नसावा, त्यात वेदाभ्यासजडता नसावी ही त्यांची सतत धडपड दिसते. भारतीय जीवनातील विविध समस्यांची उकल करणे, महाभारताच्या राजकीय, सामाजिक विचारांच्या वारशाचा मागोवा घेऊन टिळक-गांधींनी त्यात आपल्या तत्त्वविचारांनी व कृतींनी जी भर घातली तिची मीमांसा करणे व ह्या मीमांसेतून निर्दोष कृतिप्रवणतेचे तात्त्विक प्रतिपादन करणे हा त्यांचा प्रयत्न आहे. आपला हा विचार केवळ विद्वज्जनांसाठी नसून जनसामान्यांनाही सहज आकर्षक व्हावा असा त्यांचा हेतू असल्याने त्यात एक तऱ्हेची सुगमता व सुस्पष्टता दिसून येते. आपले विचार आपल्या वाचकांपर्यंत किंवा श्रोत्यांपर्यंत संक्रांत करण्यासाठी आपले शब्द-माध्यम शक्य तितके निर्दोष, अर्थवादी व परिणामकारक व्हावे ह्याबद्दलही त्यांनी सतत प्रयत्न केलेले दिसतात. त्यांच्या वाङ्मयाच्या ह्या स्वरूपाबुळे त्यावर फार चित्ताराने भाष्य करण्याचे आवश्यकता नाही. त्यांची प्रमुख विचारसूत्रे समजून घ्यावी येवढाच मर्यादित हेतू येथे ठेवण्यात आला आहे.

गांधीविचारांचे व आचारांचे एक प्रभावी प्रवर्तते म्हणून आचार्य मुख्यतः ओळखले जात असले तरी त्यांचे चिंतन केवळ गांधीतत्त्वविचारांपुरतेच मर्यादित होते असे दिसत नाही. त्यांची तत्त्वज्ञानविषयक जिज्ञासा उत्कट व व्यापक होती, वाचन व व्यासंग दांडगा होता. साहित्यप्रेमाला, ज्ञानग्रहणास मर्यादा नव्हती. बाळगणी घरच्या वातावरणातून संस्कृत, मराठीतील पारंपारिक धर्मग्रंथांचे वाचन, पठण, परिशीलन झालेले होते. संस्कृतचे सजोड

अध्ययन व उच्च स्तरावरील अध्यापनही त्यांनी केले होते. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील विचारही त्यांनी पुढे आत्मसात् केले. त्यामुळे गांधीचिन्तारामांमधील वारंवारिक वारसा व त्याचा आधुनिक काळाशी अनुबंध ते अधिकारी वाणीने विशद करू शकतात.

ह्या विचारांव्यतिरिक्त ते महाराष्ट्राच्या धार्मिक, वैचारिक, सामाजिक व साहित्यिक वैशिष्ट्यांचा गुगदोषांसहित ऊहानोह करतात. देशभक्त परिस्थितीप्रमाणे काही नवी मूल्ये महाराष्ट्राने आत्मसात् केली पाहिजेत असे त्यांना वाटते. राममोहनरॉय, रानडे, दिवेकरनंद, टिळक यांच्या परंपरेतून आलेल्या व गांधीजींनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्थाग्रहंत्याने जगत भर घातली असा आध्यात्मिक मानवतावाद त्यांनी व्यक्तिशः स्वीकारला व तो महाराष्ट्राने व भारताने तर स्वीकारावाच पण गांधीजींच्या संस्थाग्रहनिष्ठेचा स्वीकार साऱ्या जगानेही करावा असा त्यांचा आग्रह आहे. ह्या वैश्विक आ-याधवादात दगोरांनी आणल्या काव्य प्रतिभेने आविष्कृत केलेल्या मूल्यांची ते भर घालतात. तसेच केशवसुत, जिज्ञान, सानेगुरुजी व इतर अनेक साहित्यिक व विचारवंत ह्यांच्या साहित्याचे व मूल्यकल्पनांचे परीक्षीतन करतात. त्यांच्या लिखाणाचा हा भाग त्यांच्या वर्षाव्याख्या दुसऱ्या खंडामध्ये येईल. गांधीजींच्या नव-शिक्षणाचे ते एक प्रभावी भाष्यकार होते, वर्षाविक्षणाची मुळे महाराष्ट्रात रुजविण्याचा त्यांनी कसोडीने प्रयत्न केला. सानेगुरुजींच्या प्रेरणेने सुरू झालेली आंतरभारतीसारखी चळवळ भारतीय एकतामतेला पूरक आहे. ह्या विश्वासाने त्यांनी तिचा आपल्या नेहमीच्या हिरीरीने प्रचार व प्रसार केला. ह्या आंदोलनामागील त्यांची तार्विक भूमिका दुसऱ्या खंडात येईल.

आचार्यांची गांधीवादी विचारवंत व कार्यकर्ते म्हणून जी भूमिका होती ती प्रथम लक्षात घेतली पाहिजे. श्री. आण्णासाहेब सहस्रगुढे यांनी आपल्या 'माझी घडण' ह्या आत्मकथेत ती विशद केली आहे. त्यांच्या मते गांधीवाद्यांचे तीन गट आहेत. त्यांतला पहिला गट कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञानाला भक्कम विरोधी असून त्यादी कामातही कम्युनिझम व सोशालिझम यांचे भय वाळगणारा, एक वेळ सरंजामशाही व भंडवलशाही सश वाटते असा. दुसरा गट अध्यात्मवाद्यांचा. चित्तशुद्धी, अहंकार नष्ट करणे, वैराग्यसाधने ह्यावर विशेष भर देणारा. त्यांची स्वतंत्रतेचे फार. सर्वोदय हे ह्यांचे परमार्थ साधन. सोयळेओवळे, शुद्धता याचदल यांचा विशेष कगझ. ह्यात विनोदासारखी श्रेष्ठ संतमंडळी आहेत. सर्व तार्विक प्रश्न व आध्यात्मिक साधना हे त्यांना जास्त महत्त्वाचे वाटते. गांधीवाद्यांच्या तिसऱ्या गटात आण्णासाहेब स्वतःचा कुमारप्पा, आचार्य जावडेकर व आचार्य भागवत इत्यादी मंडळींचा समावेश करतात. "आम्ही सारी मंडळी स्थूलमानात समाजवादी आहो, आम्हांला साम्यवाद पटत नसला तरी आमची मुख्य प्रेरणा समानतेची व न्यायाची आहे, करुणा किंवा धर्माची नाही. साम्यवाद अपुग वाटतो पण शत्रू नाही; आततायी स्रोष मित्रासारखा वाटतो पण त्याची आमची प्रेरणा एकच आहे. सर्व सामान्य जनतेची क्रूर व भीषण पिळवणूक व सर्वसंहारक दारिद्र्य यांविरुद्ध आमचा लडा आहे. समाजवादाला भारतीय परिस्थितीनुसार

व्यवहारात वेगळे अनुभवनिष्ठ रूप देण्याचा प्रयत्न आम्ही केला व त्यास गांधीवाद असे आम्ही मानले."

आचार्यांनी दिलेल्या मूलविचारांचा काहीशा तपशीलाने विचार करण्याआधी त्यांच्या मूलभूत प्रेरणांचा विचार अगत्याचा ठरेल. सुदैवाने आचार्यांनी स्वतः सौ. मृणालिनी देसाई यांना लिहिलेल्या पत्रात आपल्या प्रेरणांचे विवरण केले आहे (प्रस्तुत खंड पृ. ८६-८७). ते म्हणतात, आपण जरी कर्कशज्ञानुद्धिवादी, रुध्, वेदाभ्यासजड भावनाहीन वाटले तरी आपली बैठक भावनांवरच आधारलेली आहे; ज्यांनी आपल्या आंतरजीवनात प्रवेश केला त्यांना ह्याचे प्रयंतर येते. आपल्या जीवनात तत्त्वप्रेम व मानवप्रेम ह्या दोन्ही प्रवृत्ती सत्ता गाजवितात. त्यांचा एकमेकांशी कळह होऊन मानसिक ताण निर्माण होतात. त्यांचा संपूर्ण समन्वय करून आत्म्या जीवनाच्या अंगप्रत्यंगात त्यांचा आविष्कार करणे हे आपले जीवनध्येय आहे असे आपण मानतो. ही साधना सतत चालू असते. केवळ तत्त्वप्रेमासुळे येणारा कटोरता आणि मानवप्रेमासुळे येणारा दुर्धृष्टता या दोन्ही टोकांचा आपण त्याग केला असून तत्त्वप्रेमासाठी वैराग्य आणि मानवप्रेमासाठी भक्ती ह्या वैराग्ययुक्त भक्तीचा-अना-सक्तीचा-आपण स्वीकार केल्याचे ते सांगतात. आपली मनाची ठेग अशा तऱ्हेची असल्याने त्याची भीती बाळगण्याचे कारण नाही, कारण त्यात भावनेच्या ओलाऱ्याला खूप स्थान असल्याची ते ग्राही देतात. मृणालिनी देसाईंनी आपल्या जीवनात प्रवेश केला तो काळखंड (साधारण १९४०-४२ चा) आपल्या मानसिक परिवर्तनाचा अथवा परिपक्वतेचा होता. ध्येयवादी जीवनाचे आरण उगाळत असूनही तेव्हापासून आरली इतरांकडे पहाण्याची दृष्टी अधिका-धिक कोमल व उदार होत चाललेली. प्रथमपासून वैराग्यप्रधान जीवनक्रम होत गेल्याने सांसारिक भावनांचा सरी कित्येक घरे नीटसा होत नव्हता, घरीरातील पशंशी क्वचित झगडा करावा लागे व अद्यासही करावा लागतो, पण तो सोडल्यास आपल्याला ध्येयवादी जीवनात कधी मानसिक द्वंद्व कापे लागले नाही. ध्येयवादाची हाक आल्यावर कोणतेही सुख सोडण्याला चित्ताची चटक न तयारी होते. आता संसारातील भावनांचे शुभत्व, मंगल-मयत्व आपण समजू लागले आहे... आचार्यांचे हे आत्मविलेपण अत्यंत महत्त्वाचे असून त्यांच्या विचारांमागील प्रेरणा समजण्याच्या दृष्टीने मोलाचे आहे.

त्यांची आप्तस्वीक्रीयांना व मित्रांना लिहिलेली अगदी व्यक्तिगत पत्रे (भाग ६ चा) ह्या कोमल भावनेची साक्ष देतात. त्यातील श्री. र. ग. जोशी यांच्या अकस्मिक निवनाची वार्ता देणारे व जेथे पत्रे पाहून कुत्रातपूर्वक लिहिलेले ही दोन्ही पत्रे त्यातील कोमलतेने, हळुवारपणाने वेगळी, ललित व हृदय वाटतात. (पृ २९०-२९४)

संकलित वाङ्मयातील प्रधान विचारसूत्रांचा उल्लेख करण्याआधी आचार्यांच्या एकूण लिखाणात काही प्रमुख विचार अथवा मूल्यसूत्रे पाळतानासाठी पुनः पुन्हा येतात, त्यांचा थोडक्यात उच्चार करणे सोयीचे ठरेल. ह्या कलेता, ज्याला सामान्यपणे 'आध्यात्मिक'

म्हणून मानले जाते त्या क्षेत्रातील आहेत. आचार्यांचा 'गांधीवादी' वेष आणि लेखानून व भाषणातून सतत वापरण्यात येणारी आध्यात्मिक परिभाषा, यांनी त्यांच्यावर पारंपरिक, हिंदुत्वाचा शिक्का मारण्याचा मोह होतो, किंवा निदान ते गांधीवादी कर्मकांड तरी कसांशीने पाळीत असतील अशी कल्पना साहजिकच होते. परंतु अध्यात्म, मोक्ष, चातुर्वर्ण्य, संन्यास-धर्म, समता किंवा विज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टी ह्या संकल्पनांकडे पहाण्याची त्यांची पद्धत तपासली तर ती कशी वेगळी व मौलिक आहे ह्याचे प्रत्यंतर येते. आचार्यांची मते मुख्यतः गांधीविचारांच्या परिशीलनाने बनली असली तरी त्यात व्यक्तिपूजा किंवा अंधातुक्कण, दिसत नाही. "मी काही राजकारणी नव्हे, राजकारण ही माझी प्रकृती नव्हे. माझी दृष्टी जीवनविषयक प्रश्न समजावून घेण्या विद्यार्थ्यांची व शिक्षकांची आहे" (पृ. ५०) असे त्यांनी म्हटले आहे. "मानवाने कोट्यवधी प्राण्य पुस्तकी अथवा व्यक्तीविषयक प्रामाण्यवाद स्वीकारू नये, बुद्धीप्रामाण्य अथवा आत्मप्रामाण्यच मानावे" असे आपले मत असल्याचेही ते सांगतात (पृ. ८३). ह्या त्यांच्या वृत्तीत त्यांचे म. गांधींशी साम्य दिसून येते.

"शुद्धबुद्धीशी किंवा आत्मप्रामाण्याशी ज्याचा विग्रह होईल, असे शास्त्राचन्यांचे प्रामाण्य मी नाकारून, ज्या आधाराभारे बुद्धीचे पाठबळ असेल त्यामुळे दुर्बलांना बळ चढेल; पण तसे नसेल तर माय त्यामुळे व्यक्तीची अवोगतीच होईल." असे गांधींनी म्हटले आहे. २ साक्ष्य प्रामाण्याची (Authority) अंधप्रकृती म्हणजे मानसिक दीर्घत्व आहे. असेही गांधीजी पुनः पुन्हा वजावतात (हरिजन ८-१३-१९२०). ३

हिंदु परंपरेप्रमाणे प्रमुख आध्यात्मिक कल्पना म्हणजे पुढील चतुःसूत्री : (१) कर्म-सिद्धांत (ह्यातच पुनर्जन्म सिद्धांत अंतर्भूत आहे) (२) धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ (३) धर्माश्रमधर्म (४) निष्कामकर्मयोग. इतर प्राणीसृष्टीशी तुलना करता मानव प्राण्याचे जातिविशिष्ट अनन्यसाधारण लक्षण कोणते ? सी. ई. एम्. जोडनी गांधीजीं-वर, लिहिलेल्या निबंधात उत्तर दिले आहे. "अहंता किंवा स्वत्वाचा विस्तार. बुद्धिवादी मनुष्य, आपल्या चिंतन विषयाच्या संदर्भात जसा आपल्या बुद्धीचा विस्तार करतो त्याप्रमाणे तो स्वतःच्या बुद्धीवरोवरच विकार. मोह, आशा, इच्छा, आकांक्षा यांचाही विस्तार करतो. ह्या विस्ताराच्या प्रक्रियेत त्याची अहंता गळून पडते, स्वार्थावद्दल अनासक्ती निर्माण होते पण तीव्रवरोवरच काही सत्त्वावद्दल, तत्त्वावद्दल अलंकार आसक्तीही निर्माण होते. ही असते नैतिक प्रेरणा, हे नैतिक बल म्हणजे मानवाचे वैशिष्ट्यपूर्ण अनन्यसाधारण लक्षण." ४

हे नैतिक बल धर्माचे प्रमुख लक्षण आहे असेही म. गांधी मानतात. प्रॅडलॉ सारखा नास्तिकशुद्धा नीतितत्वे मानतो तेव्हा तोही धार्मिकच मानला पाहिजे. प्रसिद्ध कार्यकर्ते गोरा (जी. रामचंद्रराय) यांच्या नास्तिकवादाला आपण चूक म्हणू शकत नाही असे गांधींनी म्हटले कारण त्यामुळे गोरांना आपल्या कार्याची प्रेरणा मिळत होती. ५ आचार्यांनीशुद्धा अशाच तऱ्हेची कल्पना पुनः पुन्हा मांडलेली आहे असे दिसते. आत्मज्ञानी साक्षात्कारी

पुरुषाची योग्यता त्याच्या नीतीचिपयक संकल्पनावरून व आचारांवरून ठरते असेही ते बजावतात. उदाहरणार्थ- आत्मसाक्षात्कारी पुरुष करील ती नीती हे खरे नाही कारण तो सामाजिक वास्तवीत पूर्वसंस्काराला महत्त्व देतो म्हणून आत्मसाक्षात्काराबरोबर सामाजिक नीतीमुद्धा पत्करायला हवी ” असे आचार्यांनी म्हटले आहे (प्रस्तुत खंड पृ. ६८).

मानवजातीचे अनन्यसाधारणत्व लक्षात घेऊन मानवी जीवनाचे काही 'साफल्य' आहे असे मानणे हिंदुधर्मपरंपरेप्रमाणे अवरिहार्थ ठरते. हे साफल्य म्हणजे मोक्षप्राप्ती व त्यासाठी जन्ममरणाची परंपरा तोडणे म्हणजेच कुशलतेने लौकिक व पारमार्थिक कर्म करणे. 'मोक्ष' हे हिंदुपरंपरेप्रमाणे 'अंतिम' व 'परम' साफल्य आहे व त्याचे धर्म हे एकमेव साधन आहे. 'अर्थ व क्लम धर्माने नियंत्रित होतात व धर्माळा साधनीभूत ठरतात. व्यक्तिगत जीवन हे सामाजिकतेत टिकते व ही सामाजिकता चातुर्वर्ण्याच्या समाजव्यवस्थेत निर्माण होते, स्थिरावते. 'चातुर्वर्ण्य मीच निर्माण केले !' असे गीतेचा ईश्वर म्हणतो. ह्या चातुर्वर्ण्याचे पालन व्हावे अशी कर्तव्यबुद्धी प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण व्हायला हवी कारण ती समाज-व्यवस्थेकरता व नैतिक उत्तरीकरता आवश्यक आहे. किंवा ह्या तीच सर्वोच्च नीती आहे. ही कर्तव्यबुद्धी गुणसंपादने निर्माण होते. त्यासाठी ईश्वरकृपा, सत्संग, पूजाअर्चा, मतधैक्ये, प्रार्थना-उपासना कधी लागतात. देवकृपण, मित्रकृपण इत्यादी कृपे फेडावी लागतात, आचारधर्म पाळावे लागतात, असे हिंदुपरंपरा मानते.^६

अध्यात्मसाधनेच्या ह्या मार्गावैकी निष्कामकर्मयोग गीतेने सांगितला ही गीतेची थोर देणगी आहे असे आचार्य व्रतशतापूर्वक मान्य करतात. अर्थमात्राच्या जड प्रवृत्तीचा माणसावर अंमल चालतो पण त्या नियंत्रित केल्या पाहिजेत. 'मात्र शरीराचे देणे शरीराला दिले पाहिजे परंतु प्रेमासारख्या इतर सूक्ष्म भावनांकडेही लक्ष दिले पाहिजे. ह्या प्रेमवृत्तीला कुटुंब, समाज या संस्था पांपक असतील तर त्यांचे नियंत्रण माणूस स्वीकारतो व शेवटी या प्रेमजीवनाचा परिणाम विश्वजीवनाशी एकलपता साधण्याकडे होतो. ह्या वैश्विक प्रेमदर्शनाने मानवी आत्म्याला अखंड जांती मिळते. ह्या समाजधर्म 'रामदासांनी 'नेटकांपंच' ह्या संकल्पनेत सांगितला (पृ. १५४). मात्र ह्या समाजधर्माला चातुर्वर्ण्याचा अडथळा आला हे रामदासांच्या अध्यामाचे वैगुण्यही आचार्य पुनःपुन्हा वर्णन करतात. रामदासांनी आध्यात्मक्षेत्रातील गुरु हा केवळ ब्राह्मणच असावा, इतरांस तो अधिकार नाही असे म्हटले, त्यामुळे इतर संतांच्या मानाने त्यांच्या अध्यात्मातही उभेपण आला. शिष्यांच्याचे रामदासांनी स्वागत केले परंतु तरीही राज्यमिषेकरांच्यावेळी रामदासांना शिवाजीचे 'क्षत्रिय' मान्य करण्यास सयउच हाही नाही ह्यावर आचार्यांचे भाष्य असे "अध्यात्मज्ञानाने समाजाचे प्रश्न सुटतातच असे नाही" (पृ. १३१). ह्या उद्गारात त्यांनी पारंपारिक अध्यात्माचा जवळजवळ चिह्नारच केलेला दिसतो. अध्यात्मवादी बनणे म्हणजे प्रेमळपणा, अहिंसावृत्ती, प्रपेक्षारशीलता अंगी बाणवणे, अशी अध्यात्माची अत्यंत इहवादी व्याख्या आचार्य करतात (पृ. १४४). त्यांच्या मते अध्यात्मसाधनेला कोठल्याही कर्मकांडाची छिद्यता नको असते.

ती सहजसुलभ अशी असते कारण विश्वाशी एकरूप होण्यात अधिष्ठान व्यक्तीचे असते (पृ. १५०).

म्हणून आचार्यांची 'जीवनसाफल्याची' कल्पना (प्रकरण २) ही पारंपारिक कल्पनेपेक्षा वेगळी इहवादी अशीच आहे. कोणत्याही गूढ रहस्याच्या, अथवा कला किंवा आध्यात्मिक स्वातंत्र्याच्या मार्गे जाऊन मोक्ष साध्य होणार नाही असे रोमा रोलां यांच्या अवतरणावरून ते दर्शवितात (पृ. १५). जीवनाचे साफल्य जीवनातच शोधले पाहिजे. जीवनाचे मांगल्य व त्यामधील श्रद्धा वाढत गेली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. शेषशक्त्या परिच्छेदावरून निबंधाची तात्कालिक प्रेरणा दिसते. त्या काळी 'कलेकरता कला', नवनीतीवाद, कौमुदिनसम या कल्पना नुकत्याच आलेल्या होत्या व त्या सर्वांवरच आचार्यांनी आपल्या जीवनवादी भूमिकेवरून उपहासात्मक टीका करून शिवरामपंत पराजप्यांच्या लयबद्ध, क्वचित् प्रासयुक्त शैलीची आठवण करून दिली आहे.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचा येथील उल्लेख मात्र गौखर दिसतो. आश्रमव्यवस्था, धर्म, मोक्ष इत्यादी कल्पनांबरोबर ती वापरली जात असता ह्या सर्व कल्पनांनी जीवनाला समृद्ध केले ह्यात शंका नाही असे त्यांना वाटते (पृ. १५). मात्र पुढच्या काळात तीत वैगुण्य आले म्हणून त्यांनी चातुर्वर्ण्याच्या निषेधात्मक भूमिका संतांच्या आध्यात्मिक व सामाजिक कार्याच्या मूल्यमापनाचा एक निरूप म्हणून वापरली. रामदासांच्या चातुर्वर्ण्याचा 'त्यांनी निषेध केला आहे. तसेच संतवाङ्मयातील अध्यात्म हे चातुर्वर्ण्याच्या विपरीतेच आधारले होते म्हणून त्यात वैगुण्य होते, ज्ञानेश्वरांचे 'एथ भक्ती सरे जाति अप्रमाण' हे उद्गार जातवादाविरुद्ध नसून 'एथ' म्हणजे ह्या वाळवंटात येवढाच अर्थ घेता येईल असे त्यांना वाटते (पृ. ३५). चातुर्वर्ण्य व तत्पुत्र्य जातीभेद झुगारून दिल्याबद्दल चक्रवर्त आणि त्यांचा महानुभाव संप्रदाय त्यांना श्रेष्ठ वाटतो. संन्यास वेण्याचा अधिकार चक्रवर्ताने सर्व जातींना दिला आणि राजस्वलेचा विटाळ न मानून एक क्रांतिकारक पंजळ ठाकले. महानुभाव दर्शन हे अवैदिक दर्शन असल्याचे आपले मत आचार्य आप्रहाने मांडतात व संन्यास धर्म हा वैदिकधर्मातील विपरीतच्या निषेधातून आला असेही प्रतिपादन करतात (३८६). म्हणून संन्यास हे अध्यात्मवादाने सामाजिक गुलामगिरीविरुद्ध केलेले वड आहे, अध्यात्मवादी हा मनाने समाजवादी असतो पण त्याला जीवनातील विपरीता दूर करता येत नाही म्हणून तो समाजव्यवस्था त्याग करतो. विश्वातून निवृत्त झालेली जीवनशक्ती आपल्याच पिढीसामर्थ्यास अमृताना प्राप्त होणारे आत्मसुख हीच एकमेव सद्‌वस्तू हा संन्यासातील शेषशक्त्या साक्षात्कार होय (पृ. १११). मात्र ह्यामुळे व्यवहारातील अमानुषतेची शृंग देण्याचे काम मार्गे पडते म्हणून संन्यासमार्गी अध्यात्माऐवजी कर्मयोगी अध्यात्म पुढे घेते, पण त्याच्या पुढे तीव्र द्वेष, हिंसा यांसारख्या आधारलेली राज्यसंस्था, सशस्त्र युद्ध ह्या गोष्टी स्वीकारण्याची नाही असे यक्ष प्रश्न उभे राहतात. केवळ संन्यासमार्गी अध्यात्म अपुरे, पलायनवादी ठरते, कर्मयोगी अध्यात्माची काय धाडी जाते. हे दोन्ही मार्ग तटस्थ दृष्टीने पाहिले तर समाधान

देऊ शकत नाहीत. कर्मयोगी अभ्यासाना हिंसाचाराचा मान्यता दिलेली असल्याने हिंसाचाराचा पाठगळ मिळत राहते. तेवढ्या प्रमाणात अनहंकार व अनासक्ती यांची वाढ खुंटे आणि नैतिक व्यवहारात हिंसेतून अहिंसा म्हणण्याची विव्कती निर्माण होते (पृ. १६६). हा दोष 'गीतारहस्यात' दिसतो.

कर्मयोग हा आध्यात्मिकच असला पाहिजे असे नाही. जहायादी अथवा भौतिकवादी असे अनेक क्रांतिकारी पंथ आहेत. भाव भौतिक सुचाने मानवी जीवन संपूर्ण सुखी होऊ शकत नाही म्हणून शारीरिक पुत्रीवरोध आत्मिक शांती मिळायी असा ध्येयवायांचा प्रयत्न असतो. म्हणून अध्यात्म हे पारमैकिक मुख नाही ती ऐहिक जीवनातील आत्मिक शांती असून ती बुद्धिवादी माणसालाही मिळते (पृ. १६६) विप्रसधनते-बरोबर ध्येयवृष्टीची, साधनांची सुचिता वाढवली पाहिजे (पृ. १६७). लो. टिळकांनी गीतारहस्यात ही गोष्ट मान्य केलेली नाही. पापपुण्यादींच्या बंधनापलीकडे गेलेल्या स्थित्याने बुध्वांगी कोटव्यादी प्रकाशच्या साधनांनी उगवे, शटे प्रतिघाटयं ही नीति अवलंबावी असे त्यांनी प्रतिपादन केले. आचार्यांच्या मते हा सभजन माणसाने मांडलेला मोगळगण आहे. हे मानसिद्ध मांड्याचे सज्जग आहे व त्यामुळे गीतारहस्यापुढे जाण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे (पृ. १६२-१६३). ज्यावेळी सर्व समाजाला पुरेल इतकी भौतिक संरक्ती निर्माण करण्याची क्षमता नसते तेव्हा योग पुढील स्वतः संन्यासाचा स्वीकार करतात. त्यामुळे विपमतेची धार थोडी बोथट होते पण प्रश्न मुक्त नाही. तो सुधण्यासाठी समाजाचा लागणारा भौतिक संरक्तीने उत्पादन करण्याच्या बुध्वांगेच्या मार्गाचे काम चालू ठेवले पाहिजे व त्यासाठी कर्मयोगी अध्यात्माची काम भरली पाहिजे, परंतु ह्या कर्मयोगी अध्यात्माची विव्कती हाऊ शकते-मुसोलिनींना फासियान आणि हिटलरचा नायबिसम हे आध्यात्मिक कर्मयोगाचे विव्कत नमुने आहेत. म. गांधींनी दाखवून दिलेला सत्याग्रह मार्गाचा अवलंब केल्याने आध्यात्मिक कर्मयोग शुद्ध राखला जाणे शक्य आहे (पृ. १४२) असाधूचा साधुवाते व तसे न जमवतारा असाधुत्वाने प्रतिकार या गीतारहस्याच्या सिद्धांतापुढे गांधी गेले आहेत. मोक्ष आणि लोकसग्रह यात अविनाभाव आहे, फोवात्य अद्रोधाने शिक्षायाचे सत्याग्रह शास्त्र गांधीजींनी दाखवून जगाला नवा मार्ग दाखवला आहे असे आचार्यांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे.

हा विचार मांडण्याआधी 'मोक्ष' कल्पना म्हणजे 'मोक्षानंतरची अवस्था' ही समग्रतः सुखीची असून मोक्ष म्हणजे 'जीवनमुक्ती' असे मानले तर गांधील होणार नाही असे आचार्यांचे प्रतिपादन आहे. प्रत्येक व्यक्ती समाजातच विव्कसित होता. होता सर्व बंधनांतून मुक्त होणे, मुक्तावस्थेला पोचते अशा लारली कल्पना बुद्धिवायांनाही आकर्षित करते. ब्रिटिश रसेडच्या Free Man's Worship 'मुक्तावस्थाची उगाठना' ह्या निबंधात ही कल्पना मांडली आहे. जीवनमुक्ती ही गूढ बाब नसून ती अनुभवगम्य आहे. जीवमुक्ताला विश्वाची एकता, मेगमक विश्वाचा विलय, आणि पाप, दुःख, अशुणता हुडहू

इत्यादी भावनांचा अन्त ह्या गोष्टी जणवलेल्या असतात. तो सत्याशी संपूर्णपणे समस्त होऊ शकतो (पृ. १६०-१६१).

आचार्यांनी ही इहवादी अध्यात्मकल्पना महाराष्ट्राच्या भूत-चर्तमान व भविष्य काळाच्या खालून संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शाप हे मंत्र मांडले आहे. चानुवर्ष संकल्पनेतील विपमतेने संतांचे अध्यात्म डागाळले असण्याची व्यथा व्यक्त केली आणि महाराष्ट्राने नवी सत्याग्रहनीती, समतेवर आधारलेली समाजन्यायस्था व निर्धोर अशी सर्वोपर प्रेम करणारी राजनीती अवलंबाची असे आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे. “ब्राह्मण, मराठे, महार यांचे एकीकरण कसे करावे हा महाराष्ट्राचा प्रश्न आहे. हे एकीकरण सेवेने, सत्यानेच होईल. भारतासाठी महाराष्ट्र झटेल तर त्याचे वैभव वाढेल (पृ. १३२)” असाही त्यांचा विश्वास आहे.

अध्यात्मकल्पनेच्या संदर्भात घोलताना खऱ्या अध्यात्माचे प्रतीक म्हणून आचार्य स्त्रीच्या ‘जगदंबा’ ह्या रूपाचा गौरवपूर्वक उल्लेख करतात (पृ. ६८) त्यांच्या मते विलासिनी संन्यासिनी किंवा राणी लक्ष्मीबाई ही स्त्रीची विद्रुत रूप असून स्त्रीचे सारे रूप तिच्या मातृत्वातच आहे. मातृत्वाच्या प्रतीकाशी इमान राखून स्त्रीने आपल्या मुलांच्या रक्षणासाठी पुढे येऊन पुरुषाच्या आक्रमक (पराक्रम = पर + आक्रम) वृत्तीने होणारा जगाचा भंगभाव विनाश आग्रहपूर्वक टाळावा अशी इच्छा ते व्यक्त करतात.

आचार्यांच्या मोक्ष, अध्यात्म व संन्यास कल्पनांची म. गांधींच्या कल्पनांशी तुलना केली तर काही महत्वाचे साम्य व भेद दिसून येतात. गांधीजींची अहिंसा ही प्रेमकल्पनेचीच एक उच्चतर अवस्था आहे असे दिसते. त्यांची अध्यात्मसाधना म्हणजे भूतमाणाची निष्काम सेवा होती. ह्या दोन्ही कल्पना आचार्यांच्या अध्यात्म कल्पनेत आढळतात परंतु व्यक्तिगत परम साध्याच्या दृष्टीने गांधीजी हिंदुधर्मातील परंपरागत मोक्षकल्पना मानीत होते असे दिसते आपल्या प्रवृत्तीच्या मुळाशी मोक्षाची इच्छा आहे ही गोष्ट खरी आहे परंतु तिच्याशी आपल्या ध्येतिरिक्त इतरांना काही करीब नाही, असे गांधीजींनी म्हटले आहे.^७ मी स्वतःला कधीही संन्यासी म्हणवून घेतलेले नाही. संन्यास ही याहून अधिक कठोर तपश्चर्या आहे. आपले जीवन ईश्वरोन्मुख आहे, अशी प्रहर कृष्णाच्या सेवेला वाहिलेले आहे, असेही ते म्हणतात.

“मी सत्याचा नम्रप्रेमक अपून आत्म्याची ओढ असून कलन वेध करिता याच जन्मात मोक्ष साधण्याकरिता आतुर आहे. आत्म्याची मुक्ता वहावी याकरिता माझी गरजेसा आहे. मोक्ष हे मनुष्य जीवनाचे सार्थक आहे हिंदू म्हणून मी असे मानतो की मोक्ष म्हणजे जीवन मरणाच्या रहाड्याव्यातून मुक्ती. ईश्वरसाक्षात्कार, मोक्षासाठी शरणाची वंधने तुटली पाहिजेत.” ब्रह्मांध्रची आपली अनुकूलता असल्यानेही गांधीजी सांगतात. “ब्रते घेण्यासंबंधी माझा पक्षपात आहे हे मी कबूल करतो.” असे त्यांनी म्हटले आहे.

आचार्यांच्या प्रतिपादनात मात्र जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्ती, ईश्वरनिष्ठा, साक्षात्कार या गोष्टी वेत नाहीत. ब्रह्मचर्यासारख्या व्रताचाही उल्लेख क्वचितच येतो. ईश्वर हा माणसाने निर्माण केला असल्याने कालानुरूप ईश्वरकल्पनेत बदल होणे अवश्य आहे असे त्यांचे प्रतिपादन आहे (प्रकरण ७ पृ० ३६-३७). सारे जग एकच आत्म्यामुळे मानवजातीचे एक कुटुंब निर्माण करण्याची आवश्यकता उभय झाली आहे. त्यासाठी नवा मानवधर्म आवश्यक आहे. ह्या धर्माची प्रेरणा देणारा नवा ईश्वर सर्व मानवांना समतेने पाहणारा, त्यांच्यातील विषमतेचा भिनाश करणारा, वैराच्या व हिंसेच्या भावनांपासून अलिप्त राहणारा व ज्ञानाने व प्रेमाने संसारातील सान्ना प्रश्नांचा उलगडा करणारा असला पाहिजे (पृ० ३७) अशी त्यांची ईश्वरविषयक कल्पना आहे.

म. गांधीजी संन्यास कल्पनासुद्धा आचार्यांच्या संन्यास कल्पनेपेक्षा मंद असून अधिक पारंपारिक आहे. आचार्यांचा संन्यासी व्यवहारातील विषमतेविरुद्ध बंड करणारा आहे तर गांधीजींचा प्रथमतः ईश्वराच्या शोधासाठी संन्यासाचा स्वीकार करणारा आहे परंतु त्याला सदैव दुःसंन्याची चिंता असल्याने तो ईश्वरामागे स्वार्थगहित कार्य करतो. म्हणूनच तो स्वराज्याची चिंता करतो. पूर्वीचे संन्यासी राजकारणाची उठावे करीत नसत परंतु आज राजकारणाचे सर्वस्वाची स्वरूप लक्षात घेतले तर संन्यासाने राजकारणाही केले पाहिजे. चातुर्वर्ण्याचा चार आश्रमांतील संन्यास ह्या चौथ्या आश्रमाने बदल सांगताना पति-पत्नींनी लोकांत धार्मिक जीवनाचा प्रसार करावा, आदर्श जीवनावर भर द्यावा असे गांधीजी सांगतात. राजकारणात त्याने भाग घ्यावा असे म्हटल्यावर आचार्यांनी म्हटल्याप्रमाणे संवर्ष व बंडखोरीही त्याला आवश्यक ठरते. पण हे गांधीजींनी स्वप्नपणे न मांडता अध्यात ठेवलेले दिसते. “संन्यासी हा समाजाचा हितचिंतक आणि सर्वोत्कृष्ट सेवक असल्यामुळे त्याने राजसत्तेची जो संघर्ष आहे त्याकडे लक्ष पुरवले पाहिजे”^{१९} येवढेच ते म्हणतात.

संन्यासाबद्दलची ही चर्चा एका दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. गांधीजींना आणि त्यांच्या अनुयायांचा जनमानसावर जो दीर्घकालीन प्रभाव दिसून येतो त्याचे एक प्रमुख कारण त्यांचा यतिवेश, व्रतवैकल्ये, उपाससारखे आत्मफलेद्याचे मार्ग, गांधीजींच्या वाह्य-स्वरूपात व विचारसरणीत एक प्रतीकात्मकता दिसून येते. सत्याग्रह आंदोलनांची सुरवात अनेक-वेळा नाट्यपूर्ण पद्धतीने होई व सामान्य व्यक्तीने समुद्रातून मीठ काढून ते विकणे ह्यासारखे त्यांचे निमित्तकारण हे प्रतीकात्मक असे. लाठी, ग्रामोयोग, चरला, काठी किंवा शेळी आणि तिचे दूध, उखाळ, ब्रह्मचर्य, व्रतगलन ह्या सगळ्याच गोष्टींचा प्रतीकात्मक प्रभाव जनमानसावर दीर्घकालपर्यंत व जबरदस्त पडलेला दिसतो. गांधीजींच्या सर्व व्यवहारकारणां आणि चरित्रकारांना ह्या गोष्टींचे मोठे आकर्षण दिसून येते. भारतीय जीवनात आधुनिक काळातही संयुक्त जीवनाचे फार मोठे आकर्षण आहे हे शिक्षणक्षेत्रातील आजीव सेवक कल्पनेचा १९ व्या शतकातील उदय किंवा आदर्श समाजसेवकांची, सर्व्हेटस ऑफ इंडिया सोसायटीची गोवल्यांची कल्पना, तसेच ले. टिड्कांनी पुरस्कार केलेली ‘ग्रेटयुएट

रामदासी 'ची अविश्वकृता व आचार्य जायडेकरांचा राजकारणातील ' अहिंसक यत्न ' भर ह्यावरून दिसते.

आचार्यांच्या व गांधीजींच्या कल्पनांत सर्वांत महत्त्वाचा फरक दिसतो तो त्यांच्या विज्ञानविषयक भूमिकेत. आचार्य आधुनिक विज्ञानाने दिलेल्या दृष्टीचे व त्याने आणलेल्या नव्या जगाचे, समृद्धीचे मनापासून स्वागत करतात. त्यांच्या मते विज्ञानामुळे सृष्टीची गूढे उकलली, सृष्टीवर ताबा मिळाला आणि माणसास सृष्टीचा मुक्त होण्याची आवश्यकता राहिली, नाही. ह्यामुळे बुद्धीला महत्त्वाचे स्थान मिळाले, सुत्र हे स्वायत्त नाही अशी विचारसरणी होत आहे. अध्यात्माचा अधिष्ठान, जडवादाचा पुरस्कार, भौतिक सुखाची समान वाटणी, कर्माची हांकाटी हा नव्या संस्कृतीचा संदेश आहे असे सांगण्यात येत आहे. नव्याजुगच्या या विरोधातून समतेवर आधारेलेली नवी संस्कृती निर्माण व्हायची आहे असा आचार्यांचा विश्वास आहे. केवळ वैदिक सुत्रांच्या सेवनाने मनुष्य संतुष्ट होत नाही. तो शान, सेवा प्रेम यांच्या द्वारे कृतार्थ होतो. ही मूल्ये जडवाद व अध्यात्म ह्या दोहोंनाही माव्य, आहेत. म्हणून प्रत्येक घटकास त्याच्या अधिकारामागे नीती ठरविण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले, पाहिजे. सर्व क्षेत्रांतील विषयता नष्ट झाली पाहिजे. ह्री, शूद्र, अत्यंत इत्यादी दलित वर्गातील स्वातंत्र्याच्या भावनेला वाय देऊन योग्य वळण लावले पाहिजे, समाजातील हिंसेचा प्रतिकार सर्वध्यापक समतेने व अहिंसेच्या श्रेष्ठ मंत्राने केला पाहिजे. समाजाला आध्यात्मिक अनुभवांकडे नेण्याचा हाच मार्ग आहे व हे उद्याच्या संस्कृतीत शक्य आहे (पृ. ३१, ३२).

विज्ञानाच्या सामर्थ्याने हिंस वृत्ती बळावली, राष्ट्राद्वारे आसुरी रूप धारण केले. शस्त्रबळाने धुंद झालेल्या सत्ताधान्यांचा जनसामान्यांनी निषेध केला पाहिजे, नव्या महा-राष्ट्राच्या जीवनानिष्ठेचे हे ब्रीद झाले पाहिजे. विज्ञानाच्या बळाने दुर्बल मानवाने निसर्गावर विजय मिळवले, बाह्य भौतिक विश्वाशी चाललेला संघर्ष बहुतेक संपला, त्यामुळे समतेवर अधिष्ठित समाज शक्यतेच्या कोटीत आला (पृ. २६१) ; परंतु नुसते विज्ञान ही आंधळी शक्ती असल्याने तिला दिशा दाखवणे अध्यात्माला शक्य आहे. भौतिक विज्ञान व मानव-प्रीती यांनी मानवापुढील प्रश्न सुटल्यासारखा आहे. हाच गांधीजींच्या सत्याग्रहाचा अर्थ आहे, असे आचार्यांना वाटते. (पृ. २६२)

‘ अध्यात्म व विज्ञान ’ (प्रकरण ११, पृ. ५८ ते ६१) ह्या विषयावरील आचार्यांचे प्रतिपादन (१९५२) महत्त्वाचे आहे. अध्यात्मवाद हे जीवनाचे एक अत्यंत उच्च दर्शन आहे. मनुष्य हा त्याचा द्रष्टा आहे. प्रत्येक जीवनात हा अर्थ वागला जाऊन जीवनाची परिपूर्णता व्हावी असे अध्यात्मवादाचे म्हणणे आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने विश्वाशी एकरूप व्हायला हवे. मानवी मनाच्या प्रवृत्ती व निवृत्ती ह्या दोन जाणिवे असून प्रवृत्ती ही बहिर्मुख जाणीव आहे. तिच्यातून विज्ञान निर्माण होणे तर निवृत्ती ही आंतरिक असून ती आत्मज्ञानापर्यंत नेते. जीवनसत्याचा शोध घेणारी ही दोन दर्शने असल्याने त्यांच्यात विरोध

नाही. भारतातील नवजागरणाच्या अध्येक्षींनी-राजाराममोहन रॉय, रामकृष्ण, विवेकानंद, टिळक इत्यादींनी- आत्मज्ञान व विज्ञान यांचा हा समन्वय स्वीकारला. ह्या दोन्हींच्या शोध-पद्धती वेगळ्या असल्या तरी अंतिम निष्कर्षाच्या दृष्टीने त्या परस्परांना पूरकच आहेत. प्राचीन काळापासून प्रवृत्ती व निवृत्ती यांच्या साधनेत समन्वय साधण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. ईश्यास्वोपनिषदांने तो वेदकाली ठसठशीतपणे मान्य केला आहे. भौतिक आणि आभिक ह्या एकाच जीवनासंस्थाचा दोन बाजू असल्याने त्यात परस्परविरोध संभवत नाही. गांधीजींच्या भाषेत यालाच सत्य आणि अहिंसा हे शब्द वापरले आहेत. त्यांच्यामध्ये प्रज्ञा व करुणा यांचे मनोहर मिश्रण आहे. विज्ञान व अध्यात्म ह्यांच्या पद्धती मात्र वेगळ्या आहेत. विज्ञान विश्लेषणात्मक तर अध्यात्म संश्लेषणात्मक आहे. पण ह्या दोन्हीतून घडणारे जीवनदर्शन एकात्मच आहे (पृ. ५९, ६०, १४४).

नव्या पिढीतील जवाहरलाल नेहरूंकडे देशाची सृष्टे सोपवून व विनोदांच्या अध्यात्माला मान्यता देऊन गांधीजींनी विज्ञान व अध्यात्म यांच्या समन्वयाला मान्यता दिली व अशा तऱ्हेने आरब्ध ह्या दोन उत्तराधिकाऱ्यांवर विज्ञान व आत्मज्ञान यांच्या संवर्धनाची त्यांनी जबाबदारी टाकली. ह्यामुळे भारताच्या दारिद्र्याचे, विषमतेचे प्रश्न सुरुतील एवढेच नव्हे तर जागतिक शांतासाठी शक्य होईल असा विश्वासही आचार्य प्रकट करतात. मात्र केवळ अध्यात्मासाठी मार्गाने हा प्रश्न सुरुणार नसून आत्मसाक्षात्काराबरोबर सामाजिक समतेची तळमळ हे जीवनाचे मूल्य म्हणून स्वीकारले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. नव्या महाराष्ट्राच्या जीवनामिथे संघराज्याला समाजवादी लोकशाहीचा आकार देण्यासाठी महाराष्ट्राने आरंभ वाट उचलून पाहिजे. महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या नव्या युगात जातिरस्येचे उच्चाटन झाले पाहिजे, बुद्धिप्रामाण्याने त्यास टाकिलेला कणताही विचार व संस्था फेकून देण्याचे सामर्थ्य मिळविले पाहिजे, विज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांत आरंभी बुद्धी अतिहितपणे संचरविली पाहिजे असा आचार्यांचा आग्रह आहे (पृ. १४१).

मात्र जवाहरलाल नेहरूंना आपले राजकीय वारस नियडण्यात गांधीजींनी विज्ञानाचा मोकळेपणाने स्वीकार केला; विनोदांकडे आत्मज्ञान व नेहरूंकडे विज्ञान अशी विभागणी त्यांनी केली हे आचार्यांचे मत अतिशयोक्त वाटते. गांधीजींच्या विपुल लिखाणात विज्ञाना-संबंधी फारच थोडे उल्लेख आढळतात, त्यांचा उल्लेख पुढे येईल.

गांधीजींच्या राजकारण आणि आत्मवाद ह्यांतील नेहरू व विनोदा ह्या उत्तराधि-काऱ्यांचा उल्लेख पुन्हा “भारतातील नवजागरण व म. गांधी” ह्या १९६९ मध्ये लिहिलेल्या लेखात आचार्य करतात तो. आधी पाहिल्या पाहिजे. तेथे मात्र ते अधिक वास्तववादी वाटतात कारण ह्या दोघांही उत्तराधिकाऱ्यांना अपेक्षित यश आलेले नाही, असे त्यांनी म्हटले आहे (पृ. २३४). नेहरूंच्या अवयशावद्दल आचार्य म्हणतात की, नेहरूंना अंतर्गत आर्थिक नियोजनात विरोधी हितसंबंधांचा समन्वय साधण्यात अपेक्षित यश आले नाही.

याची काही कारणे जागतिक सत्तास्पर्धेत आढळतात. अंतर्गत प्रश्न सोडवण्यात आपण अधिकाधिक अपयशी ठरत आहो. हे जर राजकारणी पुढाऱ्यांना जमत नसले तर विचारवंतांनी, पुढे येऊन जनतेकडे जाऊन तिचे बौद्धिक मार्गदर्शन करावे असा आचार्यांचा आग्रह दिसतो. अणुविज्ञानाने मानवजातीच्या सर्व सांस्कृतिक विचारांत क्रांती झाली असून विज्ञानाच्या सामर्थ्याने दारिद्र्य, वैश्य यांचे चिन्हसुद्धा राहण्याचे कारण नाही असे आचार्य म्हणत. लेखाच्या शेवटी ह्या विवेचनाबद्दल शंका म्हणजे एकतर नेहरू व विनोबा यांच्या अपयशांची ही मीमांसा अपुरी वाटते. दोघांचीही प्रवृत्तीदोषामुळे समाज विवातक शक्तींशी, संघर्ष करण्याची तयारी नव्हती हेही कारण संभवते. त्याशिवाय मूलभूत सुद्धा असा की, विज्ञानाने (म्हणजे पर्यायाने तंत्रज्ञानाने व यंत्राने) निर्माण केलेल्या समृद्धीचा आचार्यांनी केला तसा गांधीजींनी मोकळ्या मनाने स्वीकार केला होता काय ? “वैज्ञानिक पद्धतीने शिकविल्या गेलेल्या उद्योगातून व्यक्तीची सारी गुणवैशिष्ट्ये विकसित होणे ही खरी शिक्षणाची कसोटी आहे.” असे म्हणून गांधीजींनी वैज्ञानिक दृष्टीचे समर्थन केले आहे. (हरिजन, ११-६-३८); १० परंतु, १९०८ साली लिहिलेल्या ‘हिंद स्वराज्य’ ह्या पुस्तकात त्यांनी आधुनिक तंत्रज्ञान व त्यावर आधारलेल्या रेल्वेसारख्या यांत्रिक सुधारणांचा निषेध केला आहे. ह्या पुस्तकातील विवेचनात आपण एखाद्या शास्त्राचाच बदल करू असे त्यांनी १९३४ साली म्हटले. म्यूर सेंट्रल कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्रशास्त्राचा परिपदेत १९१६ साली बोलताना भौतिक शास्त्रात रसेल बोलेल यांचे मत उद्धृत करून गांधीजी म्हणतात की, भौतिक शास्त्राच्या प्रगतीने सानाजिक अनीतीचे कित्येक अभूतपूर्व व भयंकर प्रकार मानवसमाजात शिरले, गिणशांची व कारखान्यांची उभारणी जणू काही माणसांच्या प्रेतांवर करण्यात आली आहे व संपत्तीच्या वाढीसतीन झपाट्याने नैतिक अवनती झालेली दिसून येत आहे. ईश्वराची व लक्ष्मीची (संपत्तीची) आराधना तुम्हाला एकाच वेळी करता येणार नाही. ११

संशोधकांच्या व शास्त्रज्ञांच्या मेळाव्यापुढे बोलताना १९२७ मध्ये, गांधीजींनी त्यांना उपदेश केला की “तुमचे संशोधन करताना दरिद्री नारायणाची सदैव आठवण ठेवा. तुम्हाला मोठमोठी विनतारी येथे शोधून काढता येतील, त्यासाठी वाद्य संशोधनाची आवश्यकता, नाही. पण आंतरिक संशोधन मात्र हवे, ह्या संशोधनामुळे तुमची हृदये कोट्यवधी, जनतेच्या हृदयाशी जोडता येतील म्हणून तुमच्या सर्व शोधांतून जर तुम्हाला गरीबांचे हित साधता, आले नाही तर तुमच्या उद्योगशास्त्रा म्हणजे सैतानाच्या शाळा ठरतील...” १२

रचनात्मक कार्यापैकी खादी व वस्त्र खावळवंताची भूमिका ह्याविषयी आचार्यांनी जी मीमांसा केलेली आहे तिचा ह्या संदर्भात विचार करणे योग्य होईल. हे दोन्ही लेख साधारणपणे प्रचारात्मक पद्धतीचे असून खादी व ग्रामोद्योगाना स्वराज्यसाधनेपूढी दिलेले अतोनात महत्त्व त्यात दिसून येते. ह्या गोष्टीला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. आफ्रिकेतून भारतात परत आल्यावर गांधीजींना आढळले की, येथील पारंपरिक ग्रामोद्योगांचे, कापड व्यवसायाचे पद्धतशीरपणे खच्चीकरण इंग्रज राज्यकर्त्यांनी केलेले होते. भारतातील कस्बान-

दारी व अन्य उद्योगधंदे बात्यावस्थेत होते. त्यामुळे बहुसंख्य ग्रामीण जनतेला वर्षातील ७-८ महिन्यांपेक्षा अधिक काम नसायचे. ह्या सक्तीच्या वेकारीवर उपाय म्हणून गांधीजींनी हस्तव्यवसाय, खादी व ग्रामोद्योग यांचा रचनात्मक कार्यक्रम ग्रामीण जनतेला दिला व काही प्रमाणात रोजगार व अर्थोत्पादनाची शक्यता निर्माण केली. इंग्रज साम्राज्यवादाहीच्या विरोधाचे एक प्रतीक म्हणून चरखा, सूत-कताई इत्यादींना महत्त्व चढले परंतु आपले ब्रीद म्हणून कॉंग्रेसने खादीचा स्वीकार केला नाही. खादीच्या प्रतीकात्मकतेचा गौरव नेहमींनी 'स्वाध्याचा आर्यवेष्ट' (लिन्हरी ऑफ फ्रीडम्) म्हणून केला. स्वातंत्र्योत्तर नियोजन काळात खादी व ग्रामोद्योगाला स्थान देण्यात आले परंतु त्याचे सरकारीकरण झाल्याने त्यातील आत्माच हरवून गेल्यासारखे झाले.

स्वाध्यात खादी-ग्रामोद्योग व यंत्रासंबंधी गांधीजींनी काही नवा विचार मांडला असता. तशा तऱ्हेचे त्यांचे चिंतन चारू होते असे काही उल्लेख आढळतात. श्री. ना. ग. गोरे यांनी 'गांधीजींच्या मनाचा एक पैलू' ह्या लेखात गांधीजींच्या आगाखान पॅलेस-मधील वास्तव्यात, डॉ. सुशिला नायर यांनी लिहिलेल्या देनद्विनीतील अशा स्वरूपाचे काही उतारे उद्धृत केले आहेत. "गरिबीच्या प्रश्नाचे उत्तर फक्त चरखा आणि ग्रामोद्योगांच्या बळावर आपण देऊ शकणार नाही... जमिनीचा प्रश्नही आपण विचारात घेतला पाहिजे," असे गांधीजी प्यारेलालनां म्हणाले. किमान गरजा निश्चित करून त्यावर लहान यंत्रे निर्माण करण्याच्या आपस्यकते-संबंधी प्यारेलालनी गांधींना विचारले. तेव्हा गांधीजींनी किमान गरजांबद्दल सांगितले : खगळ्यांना पोटभर धान्य, अर्धा शेर दूध व फळे, शाकभाजी, तूप, तेल, साखर मिळानी. कपडा, शिवाय चांगले घर ह्या किमान गरजा असाव्यात. सर्वोंना फुरसत मिळानी म्हणजे त्यांना अभ्यास करून स्वतःच्या बुद्धीचा विकास साधता येईल. मात्र अमेरिकेप्रमाणे प्रत्येकाला मोटर हे आपले ध्येय नसल्याचा त्यांनी उल्लेख केला. ह्या संभाषणातील शेवटचा मुद्दा विश्वस्तकल्पनेसंबंधी आहे. श्रीमंतांनी स्वखुषीने जर आपल्या संपत्तीपैकी गरजेपेक्षा अधिक भाग बाटला नाही तर त्यांना आंतरविग्रहाला तोंड द्यावे लागले असे गांधीजींनी सांगितले. लेखात शेवटी सांगितले आहे की स्वातंत्र्यप्राप्तोत्तर कॉंग्रेसपक्षाचे विसर्जन करून तो लोकसेवकांचा पक्ष व्हावा असे गांधीजींनी म्हटले होते. ह्या लोकसेवकांनी व आश्रमातून तयार झालेल्या आपल्या अनुयायांनी लोकसेवेने लोकांचे प्रश्न सोडवण्याचे कार्य करावे अशी गांधीजींची कल्पना होती. मात्र औद्योगिक समाजातील मोठी यंत्रे, शहरे, सर्वोंची सुखोपभोगांकडे लागलेली दृष्टी ह्याबद्दल गांधीजी साशंकच असत. ज्यांनी पिळगणूक व शोषण होणार नाही अशा यंत्राला आपला विरोध नाही असे ते म्हणत.

मोठे उद्योगधंदे आणि ग्रामोद्योग यांच्या परस्परसंबंधांबद्दल विचार मांडता अनेक विचारवंतांनी (उदाहरणार्थ गुनार मिर्झ) ह्या दोन्हींचा नेहमीच विग्रह असण्याचे कारण नाही असे प्रतिपादन केले आहे. ह्या दोन्हींची कार्यक्षेत्रे आखून दिली

आणि ग्रामोद्योगांना योग्य ते संरक्षण दिले तर पारंपारिक, हस्तकौशल्य व लहान यंत्रे यांच्या सहाय्याने ग्रामीण जनतेला व्यवसाय रोजगारी देता येईल परंतु त्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी वृद्धा उद्योगयंत्रांवर योग्य ते नियंत्रण घालण्याची आवश्यकता आहे व हीच गोष्ट दुर्दैवाने आजवर साध्य झालेली नाही. कारण इतकी बळशाली शासकीय यंत्रणा भारतात अद्याप निर्माण झालेली नाही.

आचार्यांनी गांधीजींच्या विचारांच्या आधारे रचनात्मक कार्याचा व ग्रामीण उद्योग-धंद्याचा पुरस्कार करून प्राथमिक गरजांच्या प्रावृत्तीत प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र झाली पाहिजे, व आधुनिक कारखानदारीच्या शोषणापासून मुक्ती मिळवली पाहिजे, केंद्रीकरण उच्चादन वाढवीत असले तरी त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा बळी जातो अशा तऱ्हेचे विवेचन केले आहे. परंतु केवळ ग्रामोद्योगांनी भारताच्या दरिद्राचा सर्वंकश प्रश्न सुटेल की नाही याचा विचार आचार्यांनी किंवा गांधीजींनी केलेला दिसत नाही. ज्ञान, सौंदर्य, शुचिता ह्या गोष्टी ग्रामोद्योगांनी साधण्यासारख्या आहेत असा दोषांचाही विश्वास आहे.

रचनात्मक कार्यातील नवशिक्षणावर दिलेला भर ही म. गांधींनी शिक्षणविचाराला दिलेली मोठी देणगी आहे व तिचा यथार्थ गौरव आचार्यांनी समर्थपणे केला आहे. नव-शिक्षणात जीवनातील महत्त्वाच्या प्राथमिक अंगांचे ज्ञान व सर्व अंगांची परस्परराशी सुसंगतता यांचा आग्रह गांधीजींनी धरला हा आधुनिक शिक्षणाच्या अतिउन्नतेच्या विकृतीवर उतारा आहे असे आचार्यांना वाटते. एकाच व पृथक्च ह्या दोन्हीचे शिक्षण म्हणजे नवशिक्षण असे गांधीजींचे मत त्यांनी मांडले आहे. ह्या शिक्षणात रवीन्द्रनाथांच्या निदर्शनाशी एकरूपतेचा विचार आहे. त्याच्यायोगे विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता वाढील लागेल. गांधीजींच्या सामाजिक जीवनास व शारीरिक श्रमास प्राधान्य देण्याच्या आग्रहाने शोषणविरहित समाजनिर्मिती शक्य होईल. मानवाने स्वतःचे दर्शन करून घेतले पाहिजे व त्यासाठी युद्धमत्ता व करुणा यांचे मिश्रण झाले पाहिजे, ह्या कृष्णमूर्तीच्या त्रिसूत्रीवर आचार्यांनी भर दिला आहे. जीवनाचे संशोधन, जीवनाशी सहकार्य व जीवनाची समृद्धी यांच्या अद्वैताने पूर्ण असलेला जीवनाचा शिक्षणाशी असलेला पण आता सुटलेला छंद पुन्हा जोडण्याचा त्यात प्रयत्न आहे, योग्य तऱ्हेने राबवल्यास ही योजना व्यवहार्य आहे असेही आचार्यांचे प्रतिपादन आहे. ह्या योजनेचा तपशीलवार आराखडा ज्या शास्त्रीर हुसेन समितीने (१९३७) केला त्यात भौतिक परिसर व सामाजिक परिसर यांच्या अभ्यासावर व हस्तोद्योगांवर भर दिला आहे व त्यासाठी आवश्यक ते विश्वासातर्गत विषयही अभ्यासक्रमात अंतर्भूत केले आहेत. आजची शिक्षणपद्धती शहरी व ग्रामीण ह्या दोन्ही परिसरांतील विद्यार्थ्यांना एकाच तऱ्हेचा शिक्षणक्रम शिकण्याची सक्ती करते, भिन्नभिन्न विभागांतील भाषिक प्रदलांचा, सांस्कृतिक मूल्यकल्पनांच्या भिन्नत्वाचा विचारही करीत नाही. ह्या दोहोंवर उतारा म्हणून मूडोद्योगपद्धती स्वागतार्ह होती परंतु तिच्याबद्दल सद्धानुभूती नसलेल्या शिक्षणक्षेत्रातील मंडळीकडून ती यांत्रिक शुष्कतेने राबवली गेल्यामुळे तिचा निष्पाण सांगाडा

तेवढा उरला असे म्हणवे लागते. आचार्यांचा 'इंग्रजीचे आजच्या शिक्षणातील स्थान' हा शेवटचा लेख व विशेषतः जीवनाच्या साऱ्या क्षेत्रात प्रांतीय भाषांचा राजमान्य आणि लोकमान्य होऊन राहिलेला हा विश्वास (१९३९) आज पचास पंचावन वर्षांनी उप-हासात्मक वाटावा अशी दुर्दैवाने परिस्थिती आहे.

ह्या विभागातील मौनी विद्यापीठाचे ध्येयवाक्य 'शान्तोऽयम् आत्मा' आणि 'जीवन-विवेची दीक्षा' हे दोन लेख म्हणजे भारतीय विचारपरंपरेचे आधुनिकी संदर्भात विवरण कसे होऊ शकेल यांचे उत्तम नमुने आहेत. 'शान्तोऽयम् आत्मा' हे वैदिक वचन मौनी विद्यापीठाचा मुद्रालेख म्हणून आचार्यांनी निपडले. आज आपल्याला अंतरंग आणि बाह्य परिसर यांचा दळलेला समन्वय पुन्हा साधण्यासाठी अद्वैतवाद व शांती यांची आवश्यकता आहे. ह्या कल्पना ह्या वचनात सामावल्या आहेत म्हणून व्यक्तिजीवनाचा संघर्ष विश्वजीवनाशी जोडण्याच्या आवश्यकतेवर आचार्यांनी भर दिला आहे. (पृ. २५२) शांतितत्त्वाची ही उपासना पाश्चात्य देशांनीही मान्य केली आहे अशी आचार्यांची धारणा आहे. नाना विषदांनी आणि आंतरविरोधांनी त्रस्त झालेल्या आजच्या जगाला शांतिपादाचे पाठ कितपत रुचतील असा प्रश्न निघण्याचा संभव आहे. हा प्रश्न आचार्यांनी उपस्थित केलेला नाही परंतु "शांती म्हणजे कर्मातून किंवा जगातून सुटणे असा अर्थ नसून स्वातंत्र्याने, ज्ञानपूर्वक अनासक्त राहून कर्म करणे असा आहे, मुक्ती म्हणजे मृत्यू; मृत्यु मरणाचे मरण-असा अर्थ आहे. जीवनाचे मरण असा नाही," असे विनोबांनी म्हटले आहे.^{१५} हाच आशय आचार्यांना अभिप्रेत असावा.

'जीवनाची त्रिपदा गायत्री' ह्या लेखात विद्यार्थ्यांचे अध्ययन पूर्ण झाल्यावर त्याला घरी पाठवताना गुरू शिष्यांना जो उपदेश करित असत तो तैत्तिरीय उपनिषदावरून घेतला आहे. त्याचा आधुनिक संदर्भ पुढील प्रमाणे आहे : जीवनाचा भंगून गेलेला छंद पुन्हा जोडणे, जीवनाचे संशोधन, जीवनाशी सहकार्य व जीवनाची समृद्धी ह्यांचे अद्वैत पुन्हा साधणे, ज्ञान व आवश्यक भोग, कलोपासना, मानव्याचे प्रेम यांच्यातील अनुबंध पुन्हा प्रस्थापित करणे, भौतिक प्रगतीबरोबर आत्मिक उन्नती साधणे ही शिक्षणाची तत्त्वे ह्या उपदेशात सांगितली आहेत.

अशा तऱ्हेने आचार्यांच्या लिखाणात पुनःपुन्हा आलेली ही विचारसूत्रे एकत्रित केल्यास त्यांच्या वेगवेगळ्या काळातील लिखाणांची व व्याख्यानांची व्यवस्थित संगती लावता येते.

संस्कृत वाङ्मयाची सुरवात त्यांच्या बालपणच्या एकमेव काव्याने झाली आहे. लोकमान्यांच्या नेतृत्वाचे विशेष गुण वर्णिताना जनता देवीने त्यांची आजन्म लोकसेवा, तीसाठी त्यांनी पत्करलेला राजरोप, सोसलेली दुःखे व तरीही सुखाने कारागृहात जाण्याची तयारी, जनता हीच परमेश्वर हा ज्याचा विश्वास व त्यासाठी रात्रंदिवस झडून सेवा करण्याची तयारी यांचा

उल्लेख केला आहे. त्यांचे मेहनतारखे धैर्य, रामामारखे शौर्य आणि वृद्धस्वतीमारखी बुद्धी राज-मान्यतेपासून विभक्तता आणि स्वार्थाचा लपलेश नसणे ह्या गुणसमुच्चयांचाही त्यांनी उल्लेख केला आहे. त्या आधी गणपतीतील मेळ्यांच्या पद्धतीने प्रागतिक पुढाऱ्यांचा इंग्रज धाडिगेपणा त्यांचा डामडौट, सुधारकां चाळे यांचे वकोत्ती, व्याजोत्ती, विडंबन इत्यादी अस्त्रे वापरून उपहास केला आहे. सुदैवाने ही उपहास पद्धती आचार्यांनी पुढे कधी वापरली नाही.

गांधीजींच्या नेतृत्वाचा स्वीकार केल्यावर त्यांच्या संघर्षांचे लेख हा आचार्यांचा लिखाणाचा व वक्तृत्वाचा प्रमुख विषय झाला व तो चौथ्या भागात समाविष्ट आहे. गांधीजींच्या गुणसमुच्चयांचे वर्णन करताना पूर्वी आलेल्या वक्त्याच कवनांचा पुनरुच्चार झाला आहे. गांधीजींनी केलेला गीतेच्या अनासक्तीचा व अहिंसेचा आग्रह, तसेच आज भौतिक सुवस्तेने मानवी व्यवहारात प्रथमच समता व अहिंसा प्रस्थापित येण्याची शक्यता आचार्यांनी पूर्वीच वर्णन केला आहे. गांधीजींची निर्यारक व प्रतिस्पर्धात्मक प्रेमाने जिकण्याची जिद्द आपल्याला लोकमान्यांच्या गुणापेक्षा अधिक प्रमाणात पटली असे त्यांनी सूचित केले. ह्या दृष्टीने त्यांना गांधीजींचा जीवनशुद्धीचा प्रयोग महत्त्वाचा वाटतो आणि विश्वजीवनाच्या महान यात्रेत गांधीजी युगपुरणाप्रमाणे भासतात. ह्या यात्रेत भाग घेऊन त्यांनी जनसामान्यांना जीवनसाफल्याचा मार्ग दाखवला. त्यांचे जीवन विश्वजीवनाशी एकरूप झाले होते म्हणून त्यांच्या सुत्रात (आणि दुःखातही) विश्वाचे सुत्र सामावले आहे असे आचार्यांचे प्रतिपादन आहे (प्रकरण २:). गांधीजींच्या जीवनशुद्धीच्या प्रयोगामुळे त्यांना आजच्या जगातील भौतिकतेवर आधारलेल्या शाक्तधर्माचा मुकाबला करण्याची नैतिक निष्ठा शोधून काढता आली. (पृ. २७५-७६) त्यांच्या जीवनशुद्धीच्या प्रयोगाची सुरुवात द. आफ्रिकेतील सत्याग्रहाने झाली व पुढे भारतातील सत्याग्रह दर्शनाने सर्व आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विचारांना समान स्थान देऊन आपापल्या वृत्तीप्रमाणे कार्य करण्याची सोय केली.

‘कर्मयोगातून सत्याग्रहा’कडे या लेखात आचार्यांनी एक नवा विचार मांडला आहे. टिळकांच्या गीतारहस्यात क्षत्रियांच्या कर्मयोगाचा विचार केलेला आहे. परंतु संपूर्णपणे अहिंसेवर आधारलेल्या ब्राह्मण धर्मातील कर्मयोगाचा विचार केलेला नाही. तसेच क्षत्रिय व ब्राह्मण यांनाच संन्यासाचा अधिकार गीतेने दिला आहे त्याचाही उल्लेख गीतारहस्यात नाही ही त्यांची उणीव आहे म्हणून गांधींचे सत्याग्रहशास्त्र हे टिळकांच्या कर्मयोगाचेच एक अधिक सुसंस्कृत रूप आहे असे आचार्यांना वाटते.

ह्या बहुतेक लेखात गांधीजींच्या गुणसमुच्चयाची स्तुती आढळते. त्यानानाते ‘भारतातील जनजागरण व म. गांधी’ हा गांधींच्या जन्मशताब्दीच्या वेळी (१९६९) लिहिलेला लेख अधिक चिकित्सक वाटतो. ईंग्रजांच्या अगमनानेच भारतातील सर्वत्र क्षेपात पाश्चात्य विद्येच्या संस्काराने जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी आली, जीवनाच्या सर्व अंगांचा नव्याने

विचार करण्याची, आत्मनिरीक्षणाची आवश्यकता वाटू लागली. भारतातील आध्यात्मिक जीवनात विविध धारांचे मीळून झाल्याची जाणीव झाली. गांधीजींचा ह्याभावातीत वाटा म्हणजे आध्यात्मिक ध्येये व्यवहारात आणण्याचोगी नसली तर ती असत्य ठरतील हे म्हणणे व ती सामाजिक जीवनात मूर्त स्वरूपात कशी उभी करता येतील ह्याचा शोध घेणे (पृ. २३१). गांधीजींनी सनदशीर चळवळ व दहशतवाद यांची कोडी फोडून जनतेला एक विशाल, विधायक कार्यक्रम दिला, बहिष्कार योगाला अहिंसेची दीक्षा दिली, रशिवातून आलेली साम्यवादी विचारधारा राष्ट्रीय चळवळीत सामावून घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. येथे नेहरूंचे त्यांना सहाय्य झाले. राष्ट्रादी व समाजवादी शक्ती एकमेकांच्या पूरक करण्याचे कार्य सफल झाले. 'गरीबांच्या उद्धारासाठी स्वराज्य' ही धोषणा सर्वोपर्यंत गोडी. परंतु दुसऱ्या महायुद्धानंतर राष्ट्रीय ऐक्याचा पाया त्यांना अमंग ठेवता आला नाही. हा तत्त्वतः गांधीजींचा पराभव म्हणावा लागेल पण द्विखंड हिंदुस्थानात मैत्री व्हावी म्हणून ते झटत असताना त्यांची हत्या झाली.

जवाहरलाल नेहरू आणि विनोबा ह्या गांधीजींच्या राजकारण व अध्यात्म या क्षेत्रातील उत्तराधिकार्यांना आलेल्या अपयशाचा उल्लेख पूर्वीच आलेलाच आहे. आचार्यांच्या विशेषगातीत काहीसा कच्चेपणा तेथे असत दिसतो तसाच तो इस्लाम संबंधीच्या त्यांच्या लेखातही दिसतो (प्रकरण ९ पृष्ठे ४४-४९) इस्लाम सर्व-धर्म-समता मानतो, त्यात उदारमताचा अंश आहे. मुस्लीमांनी वेदांनाही मानले पाहिजे, मौखना आझादांचा किता पाकिस्तानी मुसलमानांनी गिऱ्या पाहिजे इत्यादी विचार मुसलमानांची व इस्लामची आक्रमक राष्ट्रादीची पार्श्वभूमी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात न घेता मांडले आहेत. स्वतः गांधीजींनी "इस्लामची देणगी म्हणजे सर्व मानवांचे धंदुत्व आहे. पुढे ही कल्पना इस्लाम धर्मीयांपुरती मर्यादित राहिली. त्यामुळे मुसलमान आपल्या धर्माच्या शिकवणुकीला जागले नाहीत." असे वास्तवाभावी विधान केले आहे.^{१६} मुस्लिमांतील अगदी सुधारकांनीसुद्धा इस्लाम हा परिपूर्ण व अखेरीचा धर्म आहे हा सिद्धांत उगारी करायला. धर्मश्रद्धा आत्राच्या मानवी मूल्यांशी विरंगल असतील तर त्या धर्ममूल्यांचा अन्धेर करायचा ही मजल सर्व धर्मसुधारकांना गाठवी लागते. म. गांधींनी ती गाठली परंतु इस्लामी सुधारकांनी ती गाठली नाही. प्रेषित मक्केला गेल्यावर काफिरांची घरे जळण्याचे आदेश देण्यात आले. त्यांच्यावर जिविया कर लादण्यात आला, अशी हमीद दलवाईंची मीमांसा आहे.^{१७} एम्. सिद्दीकी यांनी एंका अरब विद्वानांचे पुढील मत मांडले आहे. "आधुनिक काळात इस्लामच्या मोजक्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये काहीही कांती किंवा उकांती झालेली नाही. धर्मशास्त्र किंवा अध्यात्मशास्त्र यांचा विकास झालेला नाही. इस्लामचे मूलभूत सिद्धान्त व मुद्दे यांच्याविषयी या शतकात बौद्धिक पातळीवर अजून चर्चा झालेली नाही."^{१८} इस्लामची ही ऐतिहासिक परंपरा लक्षात न घेतल्यामुळे जी अनर्थ परंपरा कोसळली तिचा पुनरुच्चार करण्याचे कारण नाही.

आचार्य भागवतांच्या संकलित वाङ्मयातील प्रमुख कल्पनांचे हे दिग्दर्शन येथेच थांबविणे बरे. विज्ञान ही एक बौद्धिक निष्ठा व शिस्त आहे, वैज्ञानिक दृष्टी समाजरचनेला लागू करून, समता व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा तोल संमालणे शक्य आहे, व्यापक नीतिमूल्यांवर भर देऊन समाजप्रबोधन करण्यासाठी जुनी अध्यात्मवादी पारंपारिक भाषा वापरणे व तीत नवा अर्थ भरणे हे प्रयत्न काही काळपर्यंत यशस्वी वाटले तरी परंपरावादी अनुयायांकडून, आणि जनसामान्यांच्याकडून पुन्हा जुन्या अर्थाने आणि आशयानेच ह्या संकल्पना वापरल्या जातात म्हणून नव्या आशयाची नवी मांडणी करणेच अगत्याचे ठरते ह्या प्रकारचे विवेचन करता येणे शक्य आहे. परंतु तो वेगळा व स्वतंत्र विषय होऊ शकेल. प्रस्तावना लिहितांना जी मर्यादा वाटून घेतली तिच्या कक्षेत हे बसण्यासारखे नाही.

मात्र आचार्यांच्या प्रतिपादनात ते मुद्दे काहीसे अस्पष्टपणे आले आहेत किंवा जे पूर्णपणे वगळले, गेले त्याचा थोडक्यात उल्लेख शेवटी आवश्यक वाटतो. गांधीजींची साधना आयुष्यभर चालू होती. सत्याचे प्रयोग अविरत सुरू होते व प्रत्येक प्रयोगाचे फलित तपासून आचरणात आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. विज्ञानाने व यंत्रसंस्कृतीने, निर्माण केलेली समृद्धी व तीव्र आधारलेली आर्थिक समता मान्य नसताना सुद्धा गांधीजींनी नेहळूना विरोध, का केव्हा नाही ? एकत्र त्यांची तशी वृत्ती नव्हती हे एक आणि दुसरे त्यांचा स्वतःच्या तत्वा विचारांबद्दल जबरदस्त आत्मविश्वास होता हे त्याचे दुसरे उत्तर असू शकेल. आपल्या अहिंसक, स्वायत्त ग्रामराज्यांनी आणि ग्रामोयोगांनी, वस्त्रस्वावलंबनाने आणि श्रमप्रतिष्ठेने आपण भोगवादी जीवनमार्गाऐवजी संयमावर, अनासक्तीवर, कमीत कमी गरजांवर आपालेल्या नवसमाज निर्माण करू शकू अशी त्यांची दुर्दम्य निष्ठा होती. त्यामुळे नेहळूच्या नेहळूवांखाली शासकीय पातळीवरील विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्यावर अधिष्ठित प्रयोग चालू राहिले तरी त्यांना प्रतिरोधी अशी एक पर्यायी संस्कृती स्वतःमध्याने आपण निर्माण करू शकू अशी गांधीजींची जिद्द होती. त्यांचे अध्यात्मही केवळ परंपरावादी नसून लवचिक होते. त्यामुळे आधुनिक काळाशी सुसंगत अशा अनेक कल्पना त्यांना घालता आल्या. स्वच्छता, सुव्यवस्थितपणा, शिस्त, दीर्घयोग, वेळेचे काटेकोर भान, ईश्वरी माध्यमावर प्रभुत्व, इत्यादी मूल्ये त्यांनी नव्याने आणली. अस्पृश्यता, जातिसंस्था यासंबंधी शास्त्रप्रामाण्य मानले नाही. वर्तमान-पत्रे, रेखे, पोस्ट इत्यादी आधुनिक दळगळगळगळ्या साधनांचा आणि समूह माध्यमांचा स्वमत-प्रचारासाठी भरपूर उपयोग करून घेतला. आपल्या अध्यात्मकल्पनेतील साक्षात्कार व मोक्ष ह्या अंतिम साध्यांचे भान सतत राखल्याने प्रत्यक्ष राजकारण करताना केवळ जड, रुढ, व्यवहारापेक्षा वेगळे परिमाण त्यांच्यापुढे सतत असे. परिणामतः व्यवहारी जगातील सामान्य यशापवश व आशानिराशा यांच्याही ते पलीकडे गेलेले असत. स्वतःच्या इंद्रियांवर ताबा, मिळविण्यासाठी स्वतःच्या इंद्रियनिग्रहाची पतीक्षा घेण्याच्या हेतूने ब्रह्मचर्याचे काही अवयव व लोकविलक्षण प्रयोगही त्यांनी लोकांना काय वाटेल याची पर्वा न करता केले ते ह्या दृष्टीनेच. ज्याने निग्रहाने स्वतःचे मन जिकले त्याला भौतिक सृष्टीवर ताबा मिळवता येतो ह्या योगमार्गातील कल्पनेशी हे सुसंगत होते. आपल्या राजकारणात आपल्याला यश मिळत नाही

याचे कारण आपण असा इद्रियनिग्रह करण्यात कमी पडलो अशी गांधीजींची धारणा होती. गांधीजींनी आधुनिक संस्कृतीला दिलेले आव्हान सर्वेकश व साक्षात्कारात्मक होते. त्यामुळे यांच्या सार्वजनिक, लौकिक कार्याबरोबर त्यांची आत्मिक साधना बाराकाडेने तपासून घेणे प्रस्तुत ठरते.

तसेच त्यांनी शिरोधार्य मानलेल्या सत्याच्या कसोटीवर त्यांच्या जीवनातील विविध, प्रसंग, वटना व घोरणे यांचे वास्तकाईने पृथक्करण करणे, त्यांच्या सत्याग्रह प्रयोगातील विविध अवस्थांचे सूक्ष्म विश्लेषण करणे हेही अवश्य ठरते. गांधीजींनी प्राणभूत मानलेल्या अहिंसा तत्त्वाची चिकित्सा सुद्धा अधिक मूलगामी पद्धतीने व्हायला हवी. त्यांच्या आयुष्यात तरी ह्या तत्त्वाची सर्वतोपरी परीक्षा झालेली नाही व त्याला अपेक्षित यशही लाभलेले नाही. फाळणीच्या वेळी झालेल्या भीषण हत्याकांडाने हे स्पष्ट झाले, अहिंसेची आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सुद्धा अद्याप कसोटी लागलेली नाही. दोन युद्धयमान राष्ट्रांपैकी एकाने अहिंसक प्रतिकाराचा मार्ग स्वीकारणे व शस्त्रबळाचा अहिंसेने सुकायला करणे हा ह्या कसोटीचा मार्ग आहे; पण तो अद्याप कोणीही अंमलात आणलेला नाही.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात गांधीजींनी ही कल्पना मांडली होती.^{१८} गांधीजींना अभिप्रेत असलेली शांततेच्या काळातली सत्याग्रहनीती ही व्यापक प्रमाणात कोणी स्वीकारलेली दिसत नाही. विनोबांचे भूदान-ग्रामदानांचे सुरवातीचे यश हा एकच या तऱ्हेचा व्यापक प्रयोग आहे. जयप्रकाशजींचा समग्र क्रांतीचा प्रयोग हाही तसा एक प्रयोग म्हणावा लागेल. पण दोन्हीनाही मर्यादित यशच मिळाले. गांधीजींनी जिच्या आवश्यकतेचा पुरस्कार केला व जिचा आचार्यांनी पुनःपुन्हा उच्चार केला, त्या अनुयुगाला अनुरूप अशा नव्या सामाजिक व राजनीतीची कल्पनाही अजून प्रत्यक्षात आलेली नाही. शास्त्रशांकडून, तत्त्वशांकडून मधून मधून तिचा उच्चार माव्य होत असतो. यंत्रसंस्कृतीने निर्माण केलेली राक्षसी शहरे, त्यातील गलिच्छ वस्त्रा, प्रदूषण, सत्ता व संपत्ती यांना चढलेले अतोनात महत्त्व, गरीब-श्रीमंत यांच्यात दिवसानुदिवस रुंदावणारी अजस्र दरी व त्यातून मानवी जीवनाला व मूल्यांना येणारे बीभत्स रूप, भ्रष्टाचाराने स्थापलेले सर्वव्यापी, सर्वेकश अधिराज्य, एकूण कायदा व सुव्यवस्था यांचेदलची अत्यंत क्षीण जाणीव ह्या जगड-व्याळ प्रश्नांवर वैज्ञानिक व यंत्रसंस्कृतीला अद्याप तरी पुरेशी उपाययोजना स्फुरलेली नाही. संहारक अन्ने निर्माण करण्याच्या व त्या युद्धवादी राष्ट्रांना विफण्याच्या स्पर्धाही वाढत आहेत. अशा वेळी गांधीजींनी “ जो एक नवी दृष्टी दिली आहे त्या दृष्टीच्या प्रकाशात आपणाला स्वतंत्र शोधन करून नव्या नीती निर्माण करण्याची स्फूर्ती गांधीजींच्या चरित्रात भरपूर आहे. ” (पृ. १९०) हे आचार्यांचे विवेचन प्रस्तुत ठरते. आचार्यांनी आयुष्यभर आपल्या लिखाणात व व्याख्यानात ह्या जीवन चरित्राचे साक्षी म्हणून, एक निश्चायंत व स्वतंत्र प्रज्ञेचे अनुयायी म्हणून, गांधीजींचे तत्त्वविचार व कार्य ह्यांवर जो प्रकाश टाकला तो ह्या दृष्टीने मोलाचा ठरतो.

संदर्भ

१. आण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे, 'माझी घडण', सुधारित आवृत्ती १९८२, पुणे, पृ. १५३-१५४.

२. यंग इंडिया ८-१३-१९२०

३. किता ८-१३-१९२०

४. *Mahatma Gandhi, Essays and Reflections on His Life and Work*, Edited by S. Radhakrishnan, Bombay 1964, Page 121

५. अ. मि. दाहा, 'धर्म आणि सामाजिक प्रबोधन', भारतीय प्रबोधन, संपादक दि. के. वेडेकर, भा. डॉ. भणगे, पुणे, पृ. ६६

६. स. आ. जकारे, 'नीतिशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान' मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश, संपादक दे. द. वाडेकर, पुणे १९७४, खंड २ पृष्ठे २१२-२१९

७. 'माझी धर्मवृत्ती', धर्मविचार, 'गांधी विचारदर्शन' खंड १६ पृ. २२, गांधी वाङ्मय प्रकाशन समिती, १९६३

८. किता पृ. २२

९. किता पृ. ५१

१०. 'शिष्टाचार' पृ. ५९, खंड १७ 'गांधी तत्त्वविचार'

११. सी. अयंतिकावाई गोखले, 'महात्मा गांधी', मुंबई १९१८, पृ. १४०

१२. 'यंग इंडिया', २१-७-१९२७ पृ. २३५

१३. 'रचना' द्वैमासिक, मुंबई, मार्च १९५१, पृ. २१३-२१९.

१४. Gunnar Myrdal, *Asian Drama* (An Abridgement by Peter King, London, 1971, Chapter X, pp. 265-266)

१५. 'उपनिषदांचा अभ्यास' (प्रस्तावना खंड), परधाम प्रकाशन, १९४६, पृ. ४७

१६. 'धर्मविचार' (भाग २), गांधी विचार दर्शन खंड १७, पृ. १०९

१७. 'मुस्लीम समाज', भारतीय प्रबोधन (पूर्वोक्त) पृ. २०५

१८. पहा *Mahatma Gandhi, To Every Briton*, July 3, 1940, D. G. Tendulkar, *Mahatma* Vol. V, Bombay, 1952 pp. 364-366.

अनुक्रमणिका

(प्रकरणापुढील आकडे पृष्ठांचे)

भाग १ ला : तत्त्वविचार

(१) जनता-देवीचे स्वयंवर १, (२) जीवनाचे साफल्य १०, (३) ध्येय-वादी जीवन १९, (४) व्यासांचा आक्रोश २२, (५) उद्याची संस्कृती ३०, (६) युगधर्माची हाक ३४, (७) नव्या ईश्वराची निर्मिती ३७, (८) सामाजिक जीवनाच्या मूल्यांचे विवेचन ३८, (९) सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिक्षण ४४, (१०) नवी राजनीती ५० (११) अध्यात्म आणि विज्ञान ५८, (१२) स्त्रीचे समाजातील स्थान ६२, (१३) समाजधारणेची नवी मूढ्ये ७१, (१४) लोकशाही हाच आजचा देव ७५.

भाग २ रा : महाराष्ट्राचा मूल्यविचार : भूत, वर्तमान, भविष्य

(१५) महानुभाव पंथ आणि सामाजिक क्रांती ८१, (१६) आंग्लपूर्व मराठी साहित्य ८९, (१७) शानेश्वरादी संतांचे महाराष्ट्रातील कार्य ९४, (१८) संत संस्कृती ९७, (१९) संत आणि समाज १०६, (२०) महाराष्ट्रीय संत-मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य १०८, (२१) समर्थीचे स्मरण ११९, (२२) धर्मविचारात क्रांतीची घोषणा १२२, (२३) संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शत्रू १२५, (२४) आजचा महाराष्ट्र-धर्म १३४, (२५) नव्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा १३९.

भाग ३ रा : लोकमान्य टिळक आणि गीता

(२६) गीतेचे धर्मजीवन १४७, (२७) कर्मयोग आणि ' नेटक्या प्रपंच ' १५०, (२८) प्रपंच आणि कर्मयोग १५५, (२९) गीतारहस्यापुढे-१५९, (३०) कर्मयोगी अध्यात्म आणि गीता १६४.

भाग ४ था : महात्मा गांधी - जीवनसाधना व तत्त्वविचार

(३१) जीवन-शुद्धीचा प्रयोग १७३, (३२) “अव्यवहार्य” तत्वांचा व्यावहारिक विजय १७९, (३३) गांधीजींचे जीवन-दर्शन १८५, (३४) मानव्याच्या हिताची आमरण जिता वाळगणारा युगपुरुष १९१, (३५) अखंड जीवनाचे उपासक : महात्मा गांधी १९८, (३६) गीता, टिळक आणि गांधी २०४, (३७) कर्मयोगातून सत्याग्रहाकडे २१०, (३८) गांधीजी आणि विनोबा २२४, (३९) भारतातील जनजागरण व महात्मा गांधी २३०.

भाग ५ वा : म. गांधीप्रणित रचनात्मक कार्यक्रम, शिक्षण इत्यादि

(४०) खादीचे विश्वरूप २३९, (४१) वस्त्र स्वावलंबनाची भूमिका २४४, (४२) शान्तोऽयमात्मा : शांतीची उपासना २५०, (४३) जीवन-विश्वेची दीक्षा २५५, (४४) प्रार्थनेसंबंधी २६०, (४५) नवशिक्षण २६३, (४६) जीवनाची त्रिपदा गायत्री २६६, (४७) मूलोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण २६९, (४८) वर्धा योजनेची व्यवहार्यता २७७, (४९) वर्धा योजना आणि इंग्रजी भाषा २८०.

भाग ६ वा : पत्रे

(१) सौ. मृणालिनी देसाई यांस २८५, (२) प्रा. ना. ग. जोशी व प्रा. सौ. सिंधुताई जोशी यांस २९०, (३) श्रीमती यशोदाबाई जोशी यांस २९३.

सूची : २९५.

भाग १ ला

तत्त्वविचार

१. जनता-देवीचे स्वयंवर
२. जीवनाचे साफल्य
३. ध्येयवादी जीवन
४. व्यासांचा आक्रोश
५. उद्याची संस्कृती
६. युगधर्माची हाक
७. नव्या ईश्वराची निर्मिती
८. सामाजिक जीवनाच्या मूल्यांचे विवेचन
९. सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण
१०. नवी राजनीती
११. अध्यात्म आणि विज्ञान
१२. स्त्रीचे समाजातील स्थान
१३. समाजधारणेची नवी मूल्ये
१४. लोकशाही हाच आजचा देव

जनता-देवीचे स्वयंवर*

ॐ

॥ जयजय रघुवीर समर्थ ॥

जे जे जयास पाहिजे । ते ते तयास दीजे ।

मग भूमंडळी होइजे । सकळा मान्य ॥ १ ॥

भूमंडळी सकळा मान्य । तो म्हणे नसे सामान्य

कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥ २ ॥

—श्री समर्थ

स्वयंवराच्या मंडपाकडे—

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिले जी येथ

श्रवण केलियाने प्राप्त । काय आहे ? ॥ १ ॥

दासबोध

पुष्कळ लोक 'लोककार्यात' पडतात पण त्यांपैकी फारच थोडे 'लोकमान्य' होतात, हा नेहमीचा अनुभव आहे व पुढील श्लोकांतही "जनतेसाठी देह क्षिजवितो तोच

लोकमान्य होतो, जनतेथ्य जे पाहिजे असते ते जो देतो तोच लोकप्रिय होतो; इतरांस ते अशक्यच ! आणि हा 'लोकमान्य' पुरुषच देशाचा उद्धार करू शकतो " हेच तत्त्व ग्रथित करण्याचा संकल्प लेखकाने केला आहे. लेखकाधिपती खालील ओव्या बस आहेत :

आपुले शक्त्युसार । भावे पुजावा परमेश्वर ।

परंतु पुजू नये ह्या विचार । कोठेही नाही ॥ १ ॥

तैसा मी एक वाकुर्बळ । श्रोते परमेश्वरची केवळ ।

त्यांची पूजा वाचावरळ । करू पाहे ॥ २ ॥

व्युत्पत्ती नाही कळा नाही । चातुर्य नाही प्रबंध नाही ।

भक्तिज्ञान-वैराग्य नाही । गौल्यता नाही वचनाची ॥ ३ ॥

समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगी । परी सामर्थ्य असे त्याच्या अंगी ।

तुम्हा संतांची मी सलग्नी । म्हणोनि करितो ॥ ४ ॥

माझा आशय जाणोनि जीवे । आता उचित ते करावे ।

पुढे कथेसी अवधान द्यावे । म्हणे दासानुदास ॥ ५ ॥

‘दासबोध’

दादर (मुंबई), १० नोव्हेंबर १९२०

—लेखक

* आचार्यांच्या लिखाणामध्ये हे एकमेव काव्य उपलब्ध झाले. ह्याची रचना त्यांनी वयाच्या सतराव्या वर्षी केली. अत्यंत सुक हस्ताक्षरात व्यवस्थित पद्धतीने एका छोट्या पुस्तिकांच्या आकारात ते उपलब्ध असून येथे ते प्रथमच मुद्रित स्वरूपात येत आहे. कुतूहल म्हणून त्याचे महत्त्व तर आहेच परंतु आचार्यांची राजकीय-सामाजिक नेत्यावृद्धीची कल्पना बीजरूपाने येथे व्यक्त झालेली आढळते आणि पुढे टिळक व गांधी यांच्या संदर्भात त्यांनी जे विपुल लिखाण केले किंवा भाषणे दिली त्यांवरून ह्या प्राथमिक कल्पनांचा विकास कसा होत गेला हे समजण्यास ह्या काव्याचा उपयोग होऊ शकेल.

—संपादक

॥ श्री राम समर्थ ॥

जनता-देवीचे स्वयंवर

शादूल-विक्रीडित वृत्त

जेथे भव्य मनोहर सुलतिका पानी फुल्ले दाटल्या,
जाणा की वनदेवताचि हिरवे शाळू नवे नेसल्या,
अर्क-स्पर्श-विकासि-नील कमळे, की नील हे नेत्र की,
ओष्टींची पडली प्रभा बहु अशी, की ही फुले साच की ? ॥ १ ॥

ऐशा भव्य वनांमची सुरुचिर-प्रासाद मी देखिला,
नाना-रत्न-सुवर्ण-भूषण-गणी सर्वत्र शृंगारला,
'आहे कोण अशा सुरम्य सदनी ?' ऐसे मनी वाटले,
गेलो आत हळूच भीत बहु, तो आश्चर्य म्या पाहिले ॥ २ ॥

जे सत्य-स्तुति-गानि नित्य रत त्या बंदी जनी वेष्टिली,
माला-राग सुरंग-भूजित-गज-पृष्ठी पहा बैसली,
विश्वांतील अनेक राष्ट्रपुरुषी जी सर्वदा वंदिली,
राष्ट्रासी शुभदा सदैव जनता-देवी दिसे शोभली ॥ ३ ॥

आनंदे भाले, सुभव्य-वसने ल्याले, बहु चांगले,
ऐसे हे अवघे सुहृज्जन तिचे तैं भोवती पातले,
सर्वाही शुभ लक्षणी युत असा जो ये जगी शोभला,
देवीने अपुला स्वयंवर पहा त्या मंडपी मांडला ॥ ४ ॥

तेथे 'ड्रेस' चि साफसूफ करिती, केशांकडे पाहती,
कोणी एक 'सिगार' एक वदनी फूकार ते सोडिती,
ऐसे वीर अपार-भार खवळ-श्री-धी-मदे मातले,
देवीते वरण्या उताविळ बहु जे मानसी जाहले ॥ ५ ॥

आले तेथ असंख्य वीर बहुधा देवीकडे पाहती,
त्या वाटतसे मनी, 'बहुजगी मी थोरची, हे सती—
सौंदर्या मम पाहुनी, परिसुनी या माझिया विक्रमा
आनंदेचि वरील साच मजला नाहीच अन्या कुणा ॥ ६ ॥

ऐसे हे जन पातले बहुतची, दाटी अती जाहली,
तेथींचा तंत्र एक सेवक म्हणे, "हे सम्यहो या स्थळी
देवीच्या अमुच्या स्वयंवर तुम्हा ठावा समस्ता असे,
सांगे मी, निजचित्त स्वस्थ करुनी ऐका पणा या असे ॥ ७ ॥

"देवीते स्वपराक्रमे मिळविण्या इच्छा जया मानसी,
येवोनी पुढती स्वविक्रम तरी सांगा स्वये तीजसी,
जो ये मंडपि श्रेष्ठ वीर बहुता-माजी ठरे सखी,
त्यासी जाण वरील देवि आपुली, अन्या न, जो मंदघी" ॥ ८ ॥

ऐसे ऐकूनि ऊठिला झडकरी, आला पुढे, तो वदे,
"हे देवी, बघ सुंदरी मजसि तू हा आपुला पाणि दे,
नाही अन्य सुरेल मत्सम, जगी श्री-युक्त मीही असे,
वक्ता एक नसे कुणी इह, पहा माते न जो भीतसे ॥ ९ ॥

तो आला दुसरा म्हणे, "प्रणति हे माझी असे तूजला,
देवी, ऐक असे प्रसिद्ध जगती मी बुद्धिने आपुल्या,
राजद्वारिही मान सत्य मजसी, मे काय सांगू तुला,
घाली माल, नको विलंब करू तू, हे प्रेमळे, मे मला." ॥ १० ॥

तो आला तिसरा म्हणे, "सुनयने, पृथ्वीवरी दूसरा
नाहीगे मजसारिला, परिस तू, मी श्रेष्ठ येथे खरा,
विष्णूचा जगी अंश सत्य असतो राजा, प्रिये, हे पहा
त्याचा सेवक मी जनी मिरवतो, मोठा असे मान हा." ॥ ११ ॥

“हे देवी सुभगे, मनोहर सखे पाहेचि माझ्याकडे,
या सर्वाहुनि मीच थोर तुझिया हा दास पायी पडे,
अर्धांगीस असे समान पतिच्या, मे हक्क साचा मनी,
भांडोनी जगती, प्रिये, मिळविणे मानास जाणे मनी.” ॥१२॥

“मूढा, बैस उगाच, व्यर्थ शिणसी, का वापुडा बोलुनी !
माते टाकुनि ही वरील तुजला, हे तू न आणि मानी,
पाहे देवी जरा, जगी दवडिला स्त्री-उन्नती कारणे—
मी हा जन्मचि सर्व, इंदुवदने, तै माजली मे रणे ॥१३॥

स्त्री जातीसाठी देतसे अमित द्या माना; पहा प्रेमले,
झालो व्यर्थ पुरुष मी म्हणुनिया दुःखाश्रु म्या ढाळिले,
ब्रह्मचाला दिधले अनंतहि तसे मी शाप, मे सुंदरे,
तै पासुनि पहा, असेचि धरिले स्त्रीच्या व्रता या खरे ॥१४॥

शेंडीने बघ घालवोनि दिधले, तत्स्थानि केशांसि मे—
आणिले, पुरुषदर्शक मिशा संन्यास त्यांचा असे—
केला, मी अवलां समानहि जनी झालोचि, शौर्या कसे—
टाकोनी, उरलो जगी पुरुष हा नामी, परी स्त्री असे ॥१५॥

ऐसा मी अवलार्थ टाकुनि जगी स्वार्थासही सत्वर,
झालो दास पुरा, असे खचितची स्त्री जातीचा चाकर;
स्त्रीकार्या बहु भांडलो जगि, तदा उद्धार हा जाहला—
नारींचा; सगळेहि श्रेय मजला तू माळ घाली गळा.” ॥१६॥

एकोनि बहु कौतुके सवळ त्या मूर्खांचिया वर्गना
देवी ती पुढती निघे, वर तिच्या कोणी न येई मना,
तै आला उठुनी सभेतुनि पहा तो एक विद्वज्जन—
देवीसी म्हणतो, “अगे, क्षणभरी देई, सखे, त्वन्मन ॥१७॥

“होते येथ जरीहि राज्य परकी, त्या राजया सेविणे,
लोकांनी बहुधा निषेध करुनी मातेहि धिक्कारिले,
राज-प्रेम मनी वसे, म्हणुनिया धिक्कार म्या साहिले
जाणोनी प्रभुने तदाहि ‘सरकी’ देवोनि सन्मानिले ॥१८॥

लोकी अप्रिय जाहलो परि नृप-द्वारी पहा मान्यता
माझी वाढलि शुक्लपक्षिहि जसा तो चंद्रमा वाढल,
विद्यादेविहि सत्परी मजपरी संतुष्ट की जाहली,
‘एलएल. डी.’ पदवी तिनेहि सुभगे, माते महा अर्पिली ॥१९॥

नाही आढळणार मत्सम-दुजा तूते पहा मानसी,
नाही नाहि जरीही विश्व अवघे धुंडोनिया पाहसी,
मी राजाचि असे, तु परी तुजविणे व्याकूळ, मे तू मला,
हे देवी, वरि सत्परी,” म्हणत तो कळोळ हो जाहला. ॥२०॥

“धिक्कारासिच योग्य हा शठ असे, घाळू नको याजला,
माला जी बिलसे त्वदीय करि की घाटे मला कोमला,
पाहे मी चढुनी प्रभुव्य-मद या दीना जना पीडिले,
दुष्टा साद्य करोनि दुःख बहुते आम्हा असे दीधले ॥२१॥

“केली मे वहु क्लगना, परिकृती. ही शून्य याची असे,
यासी स्वस्व नको, न अन्य जगती स्वार्थाविणे या दिसे;
यासी देव नको, न धर्म, गुरुही; देशास कोणी पुसे?
भाषेची बहु लाज, दासचि सदा द्रव्यार्थ हा होतसे ॥२२॥

“हा खोटा, वहु नीच घातकि असे पाजीहि संभाषण-
यासी जे करिती, बहु पतित ते, लागे तया दूषण.”
देवीसी वदती विषादहि जया तद्दर्शने वाढला,
चाले ती पुढती, अहो, तिजसिही तो मूर्खवी भासला. ॥२३॥

देवी तै वर पाहण्या फिरत हो त्या मंडपाभीतरी,
आली, जेथ वसे विभूति सुखदा जी शांतची अंतरी,
घाली माल गळा, झणी बहुनिया मूर्ती अशी सावळी,
होता दर्शन तत्तचित्रा निवले, ऐसा असे तो बळी ॥२४॥

होती मुग्ध जरी विभूति, न जिने वर्णीयले विक्रमा,
केला न प्रकट प्रताप-महिमा, जो नावडे सत्तमा;
मात्रेची नलगे स्तुतीच करणे, रोगीच की येतसे,
ज्याच्या अंगि नसे मुळी गुणहि तो कीर्तीच वर्णीतसे ॥२५॥

टाळ्या थोर कडाडिल्या जयि तिने माला गळ घातली,
केलाही जयघोष, तःसमयि हो देवी पहा बोलिली,
“एका मद्रच सम्य हो सकल ही याते स्वये मी वरी,
येणे साच तुम्हा समक्ष स्वमुखे, येथे स्वकीर्ती वरी— ॥२६॥

“नाही वर्णिली, सत्य हे, परि अता मी सांगते सर्वही,
जाणा सन्मणि हा असे खचितची सर्वा तुम्हा श्रेष्ठही,
सारा जन्मचि वेचिला, हा खरा, लोकार्थ येणे पहा,
ज्ञाळ त्याकरिता अहो । नृपतिच्या रोषासिही पात्र आहा ॥२७॥

“सोसी दुःख अनेक आणिक सुखे कारागृही जातसे,
सोडीना परि तों स्वकार्यहि, त्या त्रैलोक्य बंदीतसे,
मानी हा परमेश सत्य जनता, तीसी भजे नित्यही,
रात्रंदीन झटे, करी सतत हो सेवा पहा सर्वही ॥२८॥

घेयें मेरु खरा, प्रतापगिरिची उत्तुंग शैले वरी,
शौर्य दाशरथीच कांपति अरी निर्वैरही त्या करी;
बोले बोल मुखे जनांसि शिकवी, वर्तें जसे सांगणे,
सांगे वेद जनी बृहस्पतिपरी ‘आश्चर्य’ ब्रह्मा म्हणे ॥२९॥

राजद्वारी न मान्यता मिळविण्या इच्छा कदा जाहली,
स्वार्थाचा लवही न चित्ति, जनता-कार्यी तन् वाहिली;
तेजो-सूर्य नभी-दिशे उगवला, पाहूनि तारांगणे,
लाजोनी निघती, गमे यम तथा धाडीत बोलावणे. ॥३०॥

“गेले शत्रु समस्त कोणी नुरले, निर्भीर उर्वीतल -
झाले, लोक अपार-भार मिळती वाढे तयांचे बळ;
देशाची जनता स्वतंत्र करण्या कार्यी बहू जो पडे,
मोठी भीति नृपा पडे परि न जो त्याच्या करी सांपडे ॥३१॥

यासी मान नको, परी जगति की झाला पहा मान्यही,
यासी अर्थ नको, परी जन तया देती स्वये प्राणही,
यासी नाव नको, सरस्वति परी विश्वात या गातसे,
ज्ञानी साच, जणु बृहस्पतिच की हा मानुषी येतसे ॥३२॥

ऐसा हा मम एक भक्त जगती आनंद मन्मानसी,
माते हा भजला म्हणोनी जगि या मोदे वरी याजसी;
रत्ना योग्य सुवर्ण-कोदण पहा तैसी परी जाहली,
आनंदे जगही समस्त भरले, देवीही आनंदली ॥३३॥

* * *

संग्रहा-वृत्त

ऐसा आनंद झाला, वधुवर उभयां थोर सन्मान केला,
लगाचा सोहळाही बहुत दिन तदा सर्व विध्युक्त झाला,
आणोनी तीस पुष्पे, अधिक तिन अशी, जो सखाराम नामे,
माळा जाणा तयांची करुनि बहुमुदे, घालि दोघांसी प्रेमे ॥ ३४ ॥

* * *

ईश--प्रार्थना

आर्या -गीति

हे ईशा, परमेशा ! माते दीना जनासि तारावे,
 लावावे योग्य पथा, माझे मालिन्य सर्व नासावे ॥ १ ॥
 धर्मी आवड लागो, देशार्थहि प्रीति मन्मनी उपजो,
 कर्णी सच्चरित पडो, लाभो सत्संगनित्य, पावन जो ॥ २ ॥
 अति दुष्ट नष्ट मत्सर, त्याचा चित्तासि स्पर्श नच होवो;
 दुर्वासना मनाला, माझ्या, ईशा ! कदा न ती मळवो ॥ ३ ॥
 लागो कदा न व्यसनहि, शीलाला नीतिलाहि बाधक जे;
 न घडो कृती तयाची, जेणे आर्यत्व हे न मज साजे ॥ ४ ॥
 स्वातंत्र्याची इच्छा, माझ्या, चित्ती प्रभो ! वसोद्यावी,
 ज्याची सर्व जगाने, तुष्टमने, थोरवी सदा गावी ॥ ५ ॥
 परदास्य पाप घोरचि, काया-वाचा-मने न ते व्हावे,
 स्वातंत्र्याच्या गगनी, मन्मानस हे सदैव विहरावे ॥ ६ ॥
 मदेहे बहू देवा, नित्य घडो मातृभूमीची सेवा,
 होउनि स्वार्थी जगती, न कदा भूभार जन्म मम व्हावा ॥ ७ ॥

इंद्रवज्रा-वृत्त

लागो न हा मत्सर मन्मनाते,
 होवोहि दुर्वर्तन या न हाते,
 बोले न वाचा कवि दुष्ट वाणी,
 देई वरा यासिच, चक्रपाणी ! ॥ ८ ॥

वसंततिलका-वृत्त

हे ईश्वरा, प्रभुवरा, मजसी कुपाळा,
 तारी, जरी पतित मी, बहू हे दयाळा,
 आता जरी मजसि दे, तव पादसेवा,
 जेणे भवाब्धि तरण्या बळ येई देवा ॥ ९ ॥

जीवनाचे साफल्य

“But we men of thought must each of us fight against the temptation that befalls us in moments of fatigue and unsettledness, of repairing to a world beyond the battle called either God or Art or Freedom of the Spirit or those distant regions of the mystic soul. For fight we must, as our duty lies on the side of the ocean—on the battle-ground of men.”

— Romain Rolland

जीवनासंबंधी विचार निघाला की अगदी परस्परविरोधी वृत्ती गोंधळ माजविताना दिसू लागतात. जीवनाच्या क्षेत्रात प्रथमच पाऊल टाकणाऱ्या बालकाची उत्साहाने ओसंडणारी वृत्ती आसगास आशावादी बनविते, तोच अनुभवाने अनुत्साह झालेल्या जीर्णवृद्धाची क्षीण-वृत्ती निराशावाद दाखविते. आरोग्याच्या आसन्नाने सुखाची साधना चालविणाऱ्या प्रवृत्ती-बरोबरच नश्वरतेच्या निश्चयाने जीवनाची कामनाच खुद्दच टाकणारी निवृत्ती यावरत असते. जीवन सुखमय आहे या कल्पने इतकीच जीवन दुःखमय आहे ही कल्पनाही दळदळी आहे सत्ता, संपत्ती, स्त्री ही सुखाची साधने आहेत अशा विश्वासाने कीर्ती आणि प्रीती यांच्या उपासनेत मग असणाऱ्या लोकांच्या बरोबरच अर्थ आणि कामही दुःखाची मुळे आहेत, अशा निष्ठेचा पुरस्कार करून धर्म आणि मोक्ष यांच्या निर्मितीतच साफल्य मानणारे लोकही

दृष्टीस पडतात. जीवनाच्या एकाच क्षेत्रात वावरणाऱ्या या लोकांमधील हा विरोध पाहिला म्हणजे जीवन ही एक मोठीच भूलभुलई असावी असा संशय येऊ लागतो. जीवनाचे प्रयोजन काय याचा शोध जीवनात कायचा की कल्पनेत कायचा याविषयी जर बुद्धीचा निर्णय होऊ शकला, तर या कोड्यातून सुटण्याची शक्यता आहे. जीवनाचे साफल्य-जीवनालाच सिद्ध करता येईल. मानवी जीवन हे विश्वजीवनाचे एक अंग आहे आणि मानवी जीवनाचे साफल्य विश्वजीवनाच्या साफल्यात अंतर्भूत आहे, ही गोष्ट प्रथम दृढ ध्यानी धरली पाहिजे. मानवी जीवनातील साफल्य काय, या प्रश्नाच्या उत्तरावरच व्यक्तिजीवनातील साफल्य काय याचेही उत्तर अवलंबून आहे. विश्वातील एकंदर रचनेत आणि विकासात व्यक्तीला महत्त्वाचे स्थान असेल तरी व्यक्तीच्या विकासाला स्वतंत्र सामर्थ्य नाही. विश्वविकासातच व्यक्तीचा विकास शक्य आहे. जीवनातील हा महत्त्वाचा सिद्धान्त डोळे आड झाल्यामुळेच भ्रमोत्पादक तत्त्वज्ञाने निर्माण होतात आणि जीवनसाफल्याचे प्रश्न विकट होत जाऊन शेमटी जीवनाचे वैफल्य भासू लागते. व्यक्तीजीवनातील सर्व प्रेरणांचा समन्वय या साधनेत झाला नाही. ती साधना संपूर्ण सत्य प्रकट करू शकत नाही. विश्वजीवनातील संपूर्ण प्रवृत्तींचे आकलन झाल्यानेच व्यक्तिजीवनातील विरोधी वृत्तींचा समन्वय होऊ शकेल. विश्वजीवनातील संपूर्ण प्रवृत्तींचे शान होण्याचे अर्थात नजीकचे व लांबीचे ठिकाण म्हणजे व्यक्तिजीवनच होय. या व्यक्तिजीवनातील संपूर्ण वृत्तींचे आकलन करण्याचा प्रयत्न हाच जीवनाचा खरा धर्म आहे. जितक्या अंशाने हा प्रयत्न सत्यपूर्ण असेल तितक्या अंशाने जीवन सफल होत जाते; व त्या प्रयत्नात जेवढे असत्य लपून राहिले असेल तेवढ्यापुरते जीवनाचे वैफल्य प्रतीत झाल्याशिवाय राहत नाही. जीवनाचे प्रयोजन जीवनातच शोधावयाचे याचा हाच अर्थ होय.

विश्वजीवनाचे प्रयोजन काय म्हणून विचारले असता थोडा एकदम टागविक सान्याचे उत्तर देणे म्हणजे आपल्या अज्ञानाचे प्रदर्शन करण्यासारखे आहे. जीवनाचा धर्म शोधला जात आहे. आणि जीवनाचे तत्त्वज्ञान बनत आहे. अशा वेळी जीवनाच्या सर्व रहस्यांचे ज्ञान आम्हाला झाले आहे. जीवनाची पूर्णता आम्ही अनुभवली आहे. आमच्या कमरेला जीवनाच्या तिजोरीच्या किळ्या लटकून राहिल्या आहेत. अशा आरोग्या टोकल्याने काही; भावल्या लोकांची फसगत झाली तरी विवेकी पुरुष अशा सांप्रदायिक सत्याने संतुष्ट होणार नाहीत. कारण, जीवनाचा प्रश्न हा कोटीबाजपणाने सुटत नाही. मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या सिद्धान्तांचे पिर्मिड आड आले तरी जीवनाचा प्रवाह रुद्ध करण्याचे सामर्थ्य त्यात असणार नाही. बाजूच्या किळ्याप्रमाणे जीवनाच्या पहिल्या लाटेसारखे ते दासळून पडतील यात शंका नाही. जीवन वाढते आहे आणि जीवनाचे प्रयोजनही त्याच्याच वरोवर वाढत आहे. आपल्या समाधानासाठी जरी आपण जीवनाचा प्रश्न सोडविल्या असे मानले तरी जीवनाला समाधान मिळविले तो सोडविण्याचे प्रयत्न चालूच राहतील. मानवी समाजाच्या इतिहासात अनेक संघर्शांनी अनेक प्रकारची शाने मिळवली आणि अनेक प्रकारचे धर्म व अनेक प्रकारची

तत्त्वज्ञाने तयार केली. प्रत्येक शोधकाची दृष्टी आपल्या दर्शनालाच पूर्णदर्शनाचे स्वरूप देण्याची असली तरी जीवनाने हा त्याचा अहंकार मानला नाही. जीवनाबरोबर दर्शनाला बदलण्याची तयारी दाखवानी लागली आहे. उदाहरणाने आपल्या स्थैर्याची वमेंड बाळगणाऱ्या दर्शनाला जीवनाने कठोरपणे आपल्या मार्गातून दूर फेकून दिले आहे. मार्गाच्या अनुभवाने शास्त्रागमना शिकून आपण जड शास्त्रांना चिकटून न राहता जीवनालाच शरण गेले पाहिजे म्हणजे जीवनाचे प्रयोजन आपणाला समजेल, प्रगतीची अथवा संस्कृतीची व्याख्या करणे कठीण असले तरी कल्पना देणे शक्य आहे. अव्यवस्थित अशा घटनांची संगती लागून त्यातील परस्पर विरोधांचा परिहार होणे आणि ज्ञानाच्या कक्षात येऊन सर्वांच्या अविरोधाने त्यांची विकासात पूर्णता होणे याला प्रगती म्हणता येईल. मानवी जीवनातील संस्कृतीची कल्पना अशी: मनुष्याच्या जीवनातील सर्व प्रवृत्तींचे स्वरूप शुद्ध होऊन त्यातील विरोध नाष्ट होणे आणि त्याच्या स्वत्वाचा विकास होत राहणे, जीवनाची प्रगती आणि संस्कृती यांचे हे स्वरूप नित्य नवे रूप धारण करणारे, वर्धिष्णुजयिष्णु असणारे व उपजड आहे. यासाठी अखंड शोध आणि अखंड साधना चालविली पाहिजे. विश्वजीवनाची किंवा व्यक्तिजीवनातच असल्यामुळे जीवनाचा प्रयोग निराशजनक होण्याचे कारण दिसत नाही. व्यक्तीच्या जीवनात ध्येयकल्पना सारख्या उत्पन्न होत असतात. मनुष्य हा सृष्टीचे बालक आहे. आणि बालकाच्या आशावादाने व उत्साहाने तो आपल्या जीवनाच्या कल्पना वाढीत असतो. निवर्गाचे ज्ञानही तो आपल्या कल्पनाशक्तीने वाढवून शुद्ध करून घेतो. जड वंधनांनी जखडलेल्या परिस्थितीतही तो आपल्या कल्पनाशक्तीने स्वातंत्र्याला स्थान निर्मितो. काळचे चिंतन, आजचे वर्तन आणि उद्याचे कथन या सर्वांचे एका सूत्रात ग्रथन करण्याची त्याची आकांक्षा मोठी उदात्त आहे. व्यक्तीची पूर्णता या त्याच्या द्रष्टेपणातच सिद्ध होणार आहे. मनुष्य हा जीवनाचा द्रष्टा आहे याचा अर्थ स्पष्ट केला पाहिजे. जीवन-दर्शन हे पूर्ण होण्यासाठी मनुष्याने आपल्या सर्व शक्तींचा योग्य विनियोग केला पाहिजे. दर्शन हे केवळ बौद्धिक नाही. तो अर्थत महत्त्वाचा एक अनुभव आहे. या कल्पना जितक्या सत्य होत जातील, तितक्या यशस्वी होत जातील यात शंका नाही. परंतु कल्पनांचे सत्यत्व पारंपार्याची सोय जर जीवनात ठेवली नाही, तर कल्पना ही केवळ भ्रमात्मक होत जाण्याचा संभव आहे. जीवनकल्पना ही काही अंशी सत्य आणि भ्रम यांच्या मिश्रणाने झालेली असते. अग्नी धुमसत असला म्हणजे तो धूममिश्रित राहतो. ते जितका प्रखर होत जाईल तितका रंगरहित धूमरहित होत जातो. जीवनकल्पनेचे असेच आहे. जीवनाची कल्पना जीवनातच पारखून घेतली पाहिजे. जीवनाच्या प्रत्यक्ष भूमीवर या कल्पना जितक्या मूर्तीमंत होऊ शकतील. तितके त्यांचे सत्यत्व सिद्ध होत असते. यासाठी जीवनाचे द्रष्टेपण केवळ बौद्धिक अथवा भावनात्मक कल्पनांत सिद्धांतात नाही. ते परिणामकारक प्रत्यक्ष विश्वातील कर्तृत्वात सिद्ध झाले पाहिजे, जीवनात यशस्वी होणारी कल्पना शोधून काढणे आणि जीवन सर्ववैभवशक्ती करून दाखविणे हेच द्रष्टेपण होय. मनुष्यप्राण्याचा जीवनातील मोठा अधिकार या द्रष्टेपणानेच सिद्ध होत आला आहे.

जीवनसाफल्याच्या शोधात असणाऱ्या साधकाला या दोन महत्त्वाच्या सिद्धान्तांचा स्वीकार अवश्य केला पाहिजे. जीवनाच्या आरंभी आपल्या हृदयाशी असलेल्या सर्व कल्पना घेऊन त्याने ध्येययात्रेवर निघाले पाहिजे. श्रद्धा ही जीवनातील मोठी द्रुती आहे. जीवन सकल झाले पाहिजे, जीवन निदर्शक असणार नाही अशी श्रद्धा वाढत जाणे हेच जीवनातील यश आहे. अनुभवांनी कल्पनातील असलेल्या अंश जकून गेला तरी जीवनाच्या मांगल्यावरील, जीवनाच्या अर्थपूर्णतेवरील श्रद्धा वाढत गेली पाहिजे. जीवनाच्या यात्रेनंतर जर आपली ही श्रद्धा डळमळ लागली तर आपला प्रयत्न चुकला असे समजण्यास हरकत नाही. आपल्या जीवनातील कोणत्याही कृतीशी प्रतारणा न करता अत्यंत सत्यनिष्ठेने आणि स्वार्थत्यागपूर्वक जर प्रयत्न करीत राहिले, तर जीवनाच्या अंती ही श्रद्धा अधिक हट्टमूल शाल्याचे आढळून येईल. खऱ्या कल्पनेमध्ये कर्तृत्वाला जन्म देण्याचे मोठे सामर्थ्य असते. कल्पनेतील अपूर्णता कर्तृत्वानेच निवून जाते. यासाठी आपल्या सर्व कल्पनांचा संपूर्ण स्वीकार करून कर्तृत्वाच्या कसोटीवर त्या सारख्या घासून पाहणे हा जीवनाचा मुख्य साधनमार्ग आहे. मानवी अन्तःकरणातील सर्व प्रवृत्तींचा स्वीकार करण्याचे धैर्य असले तर आरंभी वृत्तींचा विरोध दिसत येईल, आणि त्यांच्या परिहाराचा मार्ग केवळ कल्पनेने मिळणार नाही, हेही आढळून येईल. परंतु आपल्या सर्व वृत्तींचा जास्तीत जास्त समन्वय घ्यात घडेल त्याचे आग्रहपूर्वक आचरण करण्याचे ठरविले, तर ज्या कल्पना प्रत्यक्षविरोधी आणि संस्वरहित असतील त्यांचा आपो-आपच विलय झालेला आढळेल. त्यामुळे आपली जीवनश्रद्धा वाढून अधिक योग्य समन्वय उचलण्याची लायकी आपणात येईल. परिस्थिती ही जड नसून अनेक भूतकालीन घटनांचे कल्पनासामर्थ्य आणि कर्तृत्व निःश्चात सामावलेले असते. आपल्या कल्पना सामर्थ्याने आणि कर्तृत्वाने आपण तिला धक्का दिल्याने तिच्यात अनेक घनाव उत्पन्न होण्याची लायकी दिसू लागते. आपली कल्पना जितकी शुद्ध आणि तीव्र होत जाईल तितक्या अंशाने आपले कर्तृत्व प्रभावी होते व त्यामुळे परिस्थितीत बदल घडत जातो. मानवी मनःशक्ती आणि नैसर्गिक परिस्थिती यांच्या या परस्परसंघर्षामध्ये जीवनातील ध्येय कल्पना मूर्तस्वरूप धारण करू लागतात, व जीवनाच्या दर्शनाचा प्रत्यक्ष लाभ होत गेल्याने जीवनसाफल्याची प्रतीती होत जाते. अध्यात्मवादी संत ध्येयवादी समाजसुद्धा एक आणि प्रार्त भावान् कलोपासक या सर्वांच्या आयुष्यात जीवनसाफल्याच्या अनुभूती दाखला सापडतो. कल्पनाहीन कर्मशाला, कर्हीहीन कल्पना वायाला जीवनहीन कलावंताला जीवनाचे वैफल्य भासत असते; आणि आपल्या आयुष्याचा मेसुरपणा प्रामाणिकपणे उघड करण्यास तो धन्य नसल्यामुळे तो खोब्या कल्पनांची अफू खाऊन आपल्या जीवनवैफल्याचे तीव्र दुःख क्षणभर विसरतो. प्रत्यक्ष जीवनात अपेक्षी शाल्या कारणाने जीवनाच्या ध्येयावरील त्याची श्रद्धाच नाहीशी झालेली असते. त्यामुळे जीवनाच्या प्रत्यक्ष प्रश्नांना डावडून तो केवळ कल्पनेच्या अथवा वाझ कसरतीच्या आहारी जातो. जीवन वैफल्याचा अनुभव आल्यावर मर्दपणाने जीवनाचा त्याग करण्याचे सामर्थ्य त्याला असत नाही, आणि प्रत्यक्ष कर्तृत्वाच्या भूमीवर आपल्या कल्पनांचे मनोरे उभारण्याची त्याला शक्ती नसल्याने तो केवळ अंतर्गढातच आपले स्वर्ग

बसू लागतो. पण ही वंचना आहे. पुरुषार्थी साधकाने या वंचनेपासून सावध राहिले पाहिजे.

मानवी मोठेपणा द्रष्टेपणात असतो हे जर खरे असेल, तर आत्म्या मानसिक सृष्टीत उत्पन्न होऊन पुढेपा करणाऱ्या अनेक भ्रामक वृत्तींना आरण बुद्धिक्रियांवाली भाजूत काढले पाहिजे. कर्तृत्वातून उत्पन्न झालेल्या कल्पनेने व्यापमाणे मानवीजीवन सफल होते, त्याचप्रमाणे कर्तृत्वशून्य कल्पनेने मानवीजीवन विफल होते हेही ध्यानात घेतले पाहिजे. सत्यनिष्ठा प्रखर असेल तर अजल्या भ्रामक कल्पनांचा निरास साध्याशिवाय राहणार नाही. परंतु मनुष्याचा स्वभावच कल्पना निर्माण करण्याचा असल्यामुळे त्याच्या कल्पनांप्रमाणे खोश्या कल्पनाही त्याच्या मनात उत्पन्न होत राहतात. सत्या-खोश्याचा निर्णय करण्याचे मुख्य साधन जे प्रत्यक्ष आचरण ते एकदा वैकल्प्यवादाने शिथिल झाले म्हणजे कल्पनांचा काळा हातो; आणि मनुष्याचा श्रेयोमार्ग पूर्णपणे रद्द होऊन तो आत्म्याच असत्य कल्पनात मग्न जातो.

इतिहास आगमाल अशी साक्ष देत आहे की जीवनाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रात श्रद्धेने प्रयोग करणाऱ्या अनेक साधकांना साफल्य मिळालेले आहे. शुद्धबुद्धीने सुचविलेल्या जीवनस्थ्याचा पाठलाग करणाऱ्या पुरुषाला अश्रद्धेची बाधा कधी झाली नाही. अशा प्रयत्नांच्या नालिकांनी जीवनाचा इतिहास नटलेला आहे. याच्या उलट, सर्व पाहण्याचे सान्दर्भ कमी झाल्यामुळे जीवनाचा त्याग करून, कल्पनेच्या आहारा गेल्याने जड बनून गेलेल्या संप्रदायांनी जीवनाचा ग्रंथ जागोजाग हागळलेलाही आहे.

जीवनाचा असा एक सिद्धान्त समजण्यास हरकत नाही की अत्यंत सत्यनिष्ठेने आपण आपल्या अंतर्जातीची स्फुरणे जर तरतुषापूर्वक श्रवण केली आणि श्रद्धेने त्यांचा सिद्धतेपाठी आपण साधना करू लागलो, तर या साधनेतच आत्म्या स्फुरणाची असुद्ध रूपे नाहीशी होऊन त्यांचे शुद्ध स्वरूप प्रकट होऊ लागते. अंतरीची हाक न लाजता, न भिता ऐकणाऱ्या हृदयदेवाच्या पूजनात आलेले सर्वस्व अर्पणाच्या भक्ताला जीवनाने दगा दिल्याचा दाखला अद्यापी उपलब्ध नाही. जीवनाशी जर आगम प्रतारणा करणार नाही तर जीवन आपणाली कधीच प्रतारणा करणार नाही. केवळ बुद्धीने, केवळ भावनेने अथवा केवळ शरीराने नव्हे तर कार्यावधाराने केलून आपण जीवनाचा शोध चालविला तर तो समज होईलच होईल.

जीवनात जी सत्याची, सौंदर्याची, शुध्दुत्वाची मंगल दर्शने प्रतिभेच्या दृष्टीपुढे चमकतात त्यांच्या सिद्धीची साधना मनुष्याने अविरत चालविली पाहिजे. प्रतिभेच्या दृष्टीला दिसणारी ही मांगल्याची सत्यने प्रत्यक्ष सृष्टीत मूर्तिमंत करण्याची मनाला उमेद वाटवी, बुद्धीने त्यांच्या साधनांची सिद्धता करावी आणि शरीराने त्यांच्या निर्मितीपाठी शिजवे असा जर जीवनयोग अखंड चालेल, तर धैर्याच्या विपरीत वायू जीवनाला कधीच प्राणधार नाही. धर्म, अध्यात्म, कला यांची ध्येये मानवी जीवनाची सफलता कशात आहे हे सुचवीत आहेत. तथापि जीवनाच्या जिवंत स्वर्णाल पासवी झाली असता हीच ध्येये मनाला मूढ

वनविण्यास आणि पुरुषार्थापासून पराङ्मुख करण्यास कारण होतात, हे दिसून चालणार नाही. जिथे असता जितकी तारक, तितकीच जड शाल्याने ती जीवनाला मारक होतात. मग मोठा अडाहास करत त्यांच्या जोखंडाला तून मानवी मनाची मुक्तता करण्याचे कार्य करावे लागते.

जीवनाच्या उदात्त धर्मांचा प्रत्यक्ष आविर्भाव करण्यासाठी मानवाचा चाललेला प्रयत्न मनुनमधून विकृत झाल्यासारखा वाटतो आणि वैकल्याच्या जाणिवेने त्याला आसल्यामुळे अश्रद्धा आणि अनुसाह होतो. इतकेच नव्हे तर आपल्या दौर्बल्याच्या जाणिवेने लाजिन न होता जीवनाविषयीची तर्कही, उपाहासी आणि श्रद्धेची व प्रयत्नवादाची स्वामी करण्यात भुवंग मानण्याची वृत्ती प्रतिष्ठितरणा मिळू लागते. आपत्तापेक्षाही टाळणारे अश्रद्धेने जीवनाचा विकास अधिक रुद्ध होत असल्यामुळे तिचा प्रतिकार अतिशय नेटाने करणे अवश्य आहे.

सृष्टीतच सत्ययुग निर्माण करण्याची हिंमत देणाऱ्या कर्वाच्या कल्पनेबद्दल समाज त्याचा नेहमी ऋणी राहील. परंतु सत्ययुगाच्या निर्मितीचे प्रयत्न सोडून केवळ काल्पनिक स्वर्गातील सुखोभोगाविषयी लोलुपतेने त्याल घेण्यास जीव हा उपाहासस्पदच मानिला पाहिजे. चातुर्वर्ण्य, आश्रमव्यवस्था इत्यादी साधनांचा जीवनाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रात जेव्हा विचार व आचार चाडू होता, अर्थकामांची प्रत्यक्ष योजना करीत असता ज्या धर्म-मोक्षांच्या कल्पना वापरल्या जात होत्या त्यांनी जीवनाला समृद्ध केले, सु-संस्कृत केले, दात शंका नाही. परंतु प्रत्यक्ष स्थितीशी स्वर्ग न ठेवता केवळ शब्दविग्रह चाडू झाल्याने त्या सर्व ध्येय-कल्पनांतील सत्यत्व नाहीसे शाले; आणि पृथ्वीचा आधार मुटल्याने स्वर्गाची प्रतिष्ठाच नष्ट झाली. स्वर्गाचे स्वप्न प्रत्यक्ष जीवनात पहावयास मिळाले पाहिजे. निराश जीवनाच्या भकास हृदयात पसरलेली स्वर्गाची कल्पना म्हणजे एक भेयूर थडा आहे. परमेश्वराचे अस्तित्व जर पृथ्वीवर प्रकट होऊ शकले नाही, त्याची दया वा त्याचे प्रेम हे जर जीवनातील नैवृध्य आणि वैषम्य दूर करण्यास समर्थ झाले नाही तर अशा केवळ परमेश्वराचा पुंवीशी संसर्ग टाळणाऱ्या परमेश्वराचा, जीवनाला काय उपयोग? जीवनाच्या वाजारात जी वडविता येणार नाही अशी श्रद्धेची नऊ लाखांची हुंडी झाली तरी ती कवडी किंमतीचीच नव्हे काय? आज असा अनुभव येत आहे की, जीवनाचे प्रश्न सोडविण्याची धमक जर धर्मात नसेल तर जीवन अशा धर्माची प्रतिष्ठा चालविण्यास तयार नाही, केवळ कल्पनादिलसात आपल्या दुःखांचे परिमार्जन करू असाच धर्माचा अर्थ असेल, तर धर्म हे एक भोळ्या लोकांना भक्षण करण्याकरिता भाग्य्यांनी उभारलेले मोठे थोतांड आहे. धर्माने जीवनाचे दुःख दूर करण्यास आपल्या मानीव श्रेष्ठपणातून खाली उतरले पाहिजे; नाहीतर आपल्या पोकाळ पांढऱ्याने धिटलेल्या जीवनापुढे माथार घेतली पाहिजे. धर्माने कर्माळा घळग तरी लाविले पाहिजे, नाहीतर आपण स्वतःच जीवनातून निघून गेले पाहिजे.

आजपर्यंत जीव्येये जीवनात सिद्ध करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले, जीवन आहे तोपर्यंत प्रयत्न चालविलेच पाहिजे. पण या जीवनातंदाज पारखे झालेले प्रयत्नाला कंटाळून केवळ ध्येयात रमण्याचेच तत्त्वज्ञान सांगू लागले आहेत! संसार मिथ्या आहे, प्रयत्न विफल आहे, कर्म हे केवळ दुःखमूल आहे, अशा वृत्तीने आपल्याच कल्पनाब्रह्मात रममाण होण्यात कृतार्थता मानणारे प्रामाणिक नाहीत आणि पुरुषार्थीही नाहीत. मिथ्यावाद ज्याला पटल त्याच्या आयुष्यातील उत्साह नष्ट होतो सग, परंतु जीवनाशा नष्ट न झाल्यामुळे तो आपल्या जीवनाचा धर्म सोडून केवळ अधर्माने पिंडपोषण करतो. देहाची आसक्ती न सुटल्यामुळे त्याची देहकार्ये होतच राहतात; तथापी देहविषयक जवाबदाऱ्या न मानण्याचे तत्त्वज्ञान त्याने बगविले असल्यामुळे त्याची जीवनविषयक कर्तव्ये मात्र नष्ट होतात. कल्पना-ब्रह्माच्या नादी लागून सामाजिक सत्कर्माचा त्याग करणारे हे दाम्भिक वेदान्ती आपल्या पोटासाठी वाटेत त्या अधर्मकर्माचा अंगीकार करू शकतात. व आपल्या कर्माची नैतिक जबाबदारी वंश्याची त्यांना गरज वाटत नाही. आपल्या कंधावाईट कर्मांचा आपल्या कल्पना ब्रह्माला लेप लागत नाही तोपर्यंत आपल्या मोक्षस्थितीला वाच येत नाही असे मानून जीवनकर्माविषयी ते निःशंक होतात. या भ्रम-ब्रह्मवादी वेदान्त्यांना मोक्ष मिळतो की नाही याचे आपल्यापारी गमक नसले, तरी हे लोक जीवनातील सुखे अपेक्षूनही जीवनाचे देणे देत नसल्यामुळे जीवनाशी प्रामाणिक राहत नाहीत एवढे निश्चित म्हणता येईल. प्रामाणिकपणा न पाळणारा कोणताही मनुष्य पुरुषार्थी म्हणविण्याला लायक नाही. शंकराचार्यांचा अद्वैतसिद्धान्त हा जीवनात अनुभवविण्यासाठी होता. प्रदीर्घ साधनेने कर्मातच मुक्ती मिळविण्याचा त्यांचा दिव्य संदेश कालांतराने लोपून त्यांच्या उडव्याल संन्यासधर्माचे हस्ते झाले. ज्ञानेशास्त्री संतांचा भागवत धर्माचा प्रेमसंदेश जगाला आनंदाचे आवार धनविषयाच्या महनीय आकांक्षेने प्रवृत्त झाला; पण त्यांच्या अनुयायात जीवनाचे प्रश्न धारवृत्तीने सोडविण्याची धमक न राहता टाळकुटेपणाने त्या प्रश्नांपासून पळण्याची वृत्ती शिष्टक राहिली. रामकथा ब्रह्मांड भेदून पैलाड नेण्याच्या आशावादाने झालेल्या समर्थींच्या अनुयायांनी झोळी घातून पोट भरण्याचा लाजिरवाणा संप्रदाय निर्माण केला. ही आपल्या नजिकची दृश्ये आपल्याच इतिहासातील ही चित्रे पाहिली म्हणजे जीवनाचा स्पर्श सुटलेल्या कल्पनेची कशी राख होऊन जाते ते दिसूत येईल.

हा धार्मिक ध्येयवाद जीवनाचे 'प्रश्न सोडविण्यास असमर्थ झाला असे पाहून एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक आणि राजकीय ध्येयवाद निर्माण झाला. पाश्चात्यांच्या ध्येयवादातील कल्पनेने मोहिम होऊन काहीशा स्वतंत्रपणे, तर काही अशी आपल्या परंपरेशी जुळेल अशा रीतीने क्रियेक सुधारक आणि देशभक्त यांनी आपल्या समाजात नवीन ध्येये पेरिली. समता आणि स्वातंत्र्य, बुद्धिवाद आणि कर्मयोग यांच्या जोपासनेखाली नव्या उत्साहाने आणि श्रद्धेने समाजातील पुरुषार्थी लोक साधना करू लागले. मोठी आशा वाटली की हा सामाजिक व राजकीय ध्येयवाद तरी यशस्वी होईल, पण आज पन्नास वर्षांच्या

प्रयत्नानंतर असे आढळून येत आहे की, महाराष्ट्रात या सामाजिक ध्येयवादातील लोकही नामस्मरणीय टाळकुटे आणि संन्यासी यांच्या मालिकेत येऊन वसत आहेत; आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या कित्येक पुरुषांची याचा सैद्यवादाच्या कर्मभूमीत खचत चालली आहे. केवळ ध्येयवादाच्या जगाने ध्येयवाद सिद्ध होत नाही. जीवनाच्या क्षेत्रात तो आचरण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न चालला पाहिजे.

हा प्रयत्न क्लेशाचा असल्यामुळे ध्येयसिद्धीपर्यंत दम धरण्याची मात्रता ज्यांच्यात नाही त्यांनी प्रामाणिकपणे आपले दौर्बल्य जाहीर करावे म्हणजे जीवनाचा प्रवाह निष्कारण अडविला जाणार नाही. ज्यांना स्वातंत्र्य अव्यवहार्य वाटते, त्यांनी तसे उघड सांगावे, परंतु आपल्या हृदयातील स्वातंत्र्याची ज्योत मालविल्यानंतरही त्यांनी समाजाला लोठ्या मार्गावर नेण्याचे अप्रामाणिक प्रयत्न करू नयेत. शिक्षण, समता, बुद्धिवाद हे प्रयत्न अशा सीमेवर आले आहेत की, सामाजिक जीवनाचा आमूलाग्र विचार करून अत्यंत स्वार्थत्यागाने मूळाही फरक करावे लागतील."

राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय भारतीय जीवन अर्थपूर्ण, उद्योगमग्न, उत्साहयुक्त होणार नाही. स्वातंत्र्य हाच धर्म, स्वातंत्र्य हाच उद्योग आणि स्वातंत्र्य हेच सुख, असे सांगणाऱ्यांनी स्वातंत्र्यापूर्वी धर्माची कास घरा, स्वातंत्र्यासाठी श्रीमंत होण्याचा उद्योग करा, स्वातंत्र्यासाठी आपले भारतीयत्व सोडून जातीयत्व स्वीकार, राष्ट्राभिमान टाकून प्रांताभिमान बाळगा असल्या प्रगतीविरोधी खुळचट कल्पनांचा पुरस्कार करण्याने या ध्येयवादी संप्रदायाचा नाश होत आहे. स्वातंत्र्यध्येय सत्य असून त्याचा पुरस्कार जर होत नसेल तर आपले नैराश्य उघड करूळ करणे चांगले. आपल्या अंगातील पराक्रमाची रंग कमी झाल्यानंतर जीवनातील प्रयोगाला आपल्या जीर्णत्वाने अडकवून ठेवण्याचे पातक तरी मागसाने करू नये. आपल्या हृदयातील सत्यदेवाला स्मरून आपला पराभव करूळ करावा. जर ध्येये बरोबर असतील तर नवीन सामर्थ्यान प्रयोगकर्ते पुढे येतील. निदान आपली जीवनावरील श्रद्धा तरी मळीन होऊ देता कामा नये. पराभवापेक्षा वंचना वाईट आहे. आत्मवंचना ही मनुष्य-बुद्धीला इतकी सहज आहे की, तीच सत्यनिष्ठ पुरुषांचे ती डाळ शकेल. महाराष्ट्रातील धर्म-ध्येयवाद तर बहुतेक मृतच झाला आहे; परंतु समाज ध्येयवादाची वंचनेच्या भोवत्यात सापडून विनाशाच्या मार्गाकडे चालला आहे.

जीवनसाफल्याच्या मार्गावर क्लेशांचे डोंगर पाहून हताश होत चाललेले महागद्दीय सुशिक्षितंचे दुबळे मन कलेच्या विलासात जीवनावैफल्य विसरण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जीवनाचे प्रश्न सोडविण्याची बुद्धीची तयारी नाही आणि हे सरळपणाने करूळ करण्याचे मनोवैर्य नाही अशा मंडळींनी काल्पनिक सृष्टीच्या निर्मितीत आनंद मानावा हे विश्वासुराक आहे. यामुळे कलेची क्षपट्याने अवनती होत आहे. जीवनाच्या गूढ आकांक्षांचे दर्शन करून देण्यासाठी कलेचा जन्म आहे. कलेने जीवन कृतार्थ झाले पाहिजे. परंतु जीवनाचा स्पर्श सुटल्यामुळे कलेमध्ये ताजेपणा-दिसेनासा झाला असून केवळ कृत्रिम तंत्राचा विलास माजत आहे. जीवनाची दुःखे विसरण्याची प्रतिष्ठितपणाला शोभणारी एक वारुणी असे

कलेचे स्वरूप झाल्यामुळे महाराष्ट्रातील हताश हृदये तिचा आश्रय करून अधिकच हताश होत आहेत !

धर्माचा स्वर्ग, समाजवादाचे स्वातंत्र्य आणि कलेचा आनंद ही काल्पनिक अस्त-काना नयेत. ती प्रत्यक्षात अनुभवविश्वास मिळाली पाहिजेत. जीवनातून जेव्हा ह्या गोष्टी उत्पन्न होतील तेव्हा या सर्वोच्च स्वरूप निराळे होईल. कलाकार जर पैशासाठी कलेचा व्यभिचार करणार नाही, आपल्या हृदयाची तळमळ, आपल्या आत्म्याची आर्तता कलेतून प्रकट करणार नाही तो सत्यनिष्ठ वनेल, तर आजच्या आपल्या वाङ्मयाचे स्वरूप एकदम बदलून जाईल. जीवनातील दुःखांना वाङ्मयात वाचा फुटेल, जीवनाच्या आशांना वाङ्मयात वाव मिळेल, आणि सत्यनिष्ठेने वर्गिलेली स्थिती जीवनाचा भेद करून प्रयत्नांना उन्मुख केल्याखेरीज राहणार नाही. आज काळात कलेशी निश्चि वाढणार नाहीत. त्यामुळे कलेचे-शास्त्राचे दिव्य स्वरूप नष्ट होऊन ती विलासी लोकांची केवळ गर्तक्री वगळी आहे. कला ही देवता आहे, याची स्मृती कलाकारांना न राहिल्यामुळे तिने केव्हाच ह्या फसवेगिरीतून आपले अंग काढून घेतले आहे. तिच्या भ्रमात्मक मोहिनीवरच रसिक, (?) डोकत आहेत. जीवनाशी सत्यनिष्ठ राहणारे तपस्वी काळात उत्पन्न होईपर्यंत तिचे खरे स्वरूप पुनः प्रकट होणार नाही.

जीवनाच्या अद्या भेसूर परिस्थितीत सावडलेल्या आमच्या तरुण यांत्रिकाचे चित्त भांबावून गेले आहे. धर्म आळशी झालेला, कला विलसी वनलेली आणि सामाजिक ध्येयवादी केवळ वंचक व मार्ग गेवून बसलेले, अशी ही स्थिती पाहून तरुणांचा विवेक सुप्त चालला आहे; आणि तो दिडभूड होऊन क्रांतीची-सर्वांगीण क्रांतीची-स्वेपाने आरोळी ठोकून आपल्या जीवाचे वैफल्य जाहीर करीत आहे ! धर्मकलना; नीतिकल्पना, सनातनकल्पना यांनी जीवन केवळ जखडून गेल्यामुळे या अनेक शास्त्रीय बंधनांची त्यांच्या चीड घेत आहे; आणि आपल्या जीवनाला अडविणाऱ्या या सगळ्या परिस्थितीपुढे तो आपल्या सर्व कोमल भावनांचा बळी देऊन समाजाचा पायाच उखडून टाकण्याच्या उद्योगात लागला आहे ! 'कम्प्युनिझम', 'टेरॉरिझम', 'नवनीतिवाद' ही त्याची आजची स्वल्पे असून जीवनाशी असत्यनिष्ठ ठरलेल्या सर्व पूर्वजांच्या विरुद्ध त्याचा हा आक्रोश आहे.

याने तरी आम्हास जीवनातील प्रयोग महत्त्वाचे आहेत याची स्मृती होऊ शकेल काय ? याने तरी आपल्या शाब्दिक व काल्पनिक स्वर्गातून खाली पार्थिव भूमीवर उभे राहण्याची आपल्या धर्माला इच्छा होईल काय ? जीवनाचे प्रश्न ज्या ध्येयवादाने सुप्त नाहीत तो ध्येयवाद एरव्ही कितीही चांगला भासला तरी जीवनात त्याला तडाखा बसल्या-खेरीज राहील काय ? कर्मउपगाच्या पोटी पालंडाचा जन्म होतो, याची जाणीव वाळवून दाबदुखार ध्येयवादी आपले अंग झाडून स्वार्थत्यागाचा सिद्ध होतील काय ? कोणी सिद्ध होतो न होतो, निदान जीवनावर श्रद्धा वाळवणारा सत्याग्रही तरी स्वतःपुरती जीवनाची हाक ऐकिल्याशिवाय राहणार नाही. त्याच्यापुढे तरी जीवन संपल होईल !

ध्येयवादी जीवन

परंपरागत अध्यात्मवादी विचारपद्धतीविरुद्ध हल्ली बुद्धिवादाचे बंड उभारण्यात येत आहे. तार्किक, सामाजिक राजकीय, वाङ्मयीन इ. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत या बंडाचा घुमामूळ चालला आहे. पल्लुत हा विरोध असण्याचे कारण नाही. मनुष्य आसल्या जीवनात अंतरीच्या प्रेरणेमुळे विविध ध्येय निर्मिती असतो, आणि सर्व यास सृष्टीचा विनियोग ह्या ध्येयांच्या सकलतेसाठी करीत असतो. प्रेरणा बुद्धिनिर्मित म्हणता येणार नाहीत. त्यांचे स्वरूप केवळ भौतिक आहे असेही म्हणता येणार नाही. या अंतिम प्रेरणा अतिभौतिक, अतिबौद्धिक असल्यामुळे बुद्धील त्यांचेवर पुरवोडी करता येत नाही. त्या प्रेरणांचे स्वरूप समजून घेऊन त्यांच्या सिद्धीसाठी साधनांची निर्मिती करणे इतकेच बुद्धीचे क्षेत्र आहे. या प्रेरणा हेच मानवी आत्म्याचे स्थान असल्यामुळे त्यांचा त्याग करण्याचे सामर्थ्य मनुष्यात असणे शक्य नाही. खरोखर पाहता आजचे बुद्धिवादाचे बंड आता सांगितलेल्या युद्ध आत्मवादाविरुद्ध नाही. आपल्या परंपरेत विचारदोष, मृत रुढी, भ्रामक कल्पना यांची अडगळ माजल्याने समाजजीवन रुग्ण आणि क्षीण होऊन त्याचा विकास थांबला आहे. त्याच्या विरुद्ध नवविचारांचे युद्ध चालू झाले आहे. या युद्धाबुळे समाजाची हानी न होता त्याचा मोठा फायदाच होणार आहे.

केवळ तार्किक ध्येयवाद आणि ध्येयवादी जीवन यांत मी महत्त्वाचा भेद मानतो. अर्थसत्याच्या पायावर उभारलेला तर्कवाद कितीही जोगाची गर्जना करित राहिला तरी त्याच्या जीवनाच्या प्रवाहात कोलमडून पडावे लागते. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील सर्व न्याय्य आकांक्षांचा संग्रह करून निर्माण होणारा ध्येयवाद कधी विकल होत नाही. प्रत्यक्ष प्रयोगाने यातील लपून राहिलेले दोष उचडे होतात. यामुळे प्रयोगाच्या प्रगतीबरोबर ध्येयवादाची

निर्दोषता वाढत जाते. वामुळे केवळ तर्कवादाला जीवनात स्थान नाही. त्याची भीतीही वाळगण्याचे कारण नाही.

अध्यात्म, नीती, कला, शास्त्र, आणि भूतसेवा ही मानव्याची महान ध्येये आहेत. या ध्येयाची साधना जीवनाचे दृष्टीनेच चालू राहिली पाहिजे. यातील कोणतेही ध्येय जेवढ्या अंशाने जीवनाचा स्पर्श असुद्धय मानील तेवढ्या अंशाने ते एकांगी, असत्य व जड होत जाईल. एका तत्त्ववेत्ताने म्हटल्याप्रमाणे—‘man is the meeting point of all the aspects of reality’—मानवानास सद्‌स्तूचे सारे अंश एकत्रित झाले आहेत. शरीर, मन, बुद्धी, आत्मा या सर्व अंशाना सामावून ध्येयाचे काम ध्येयाने करावयाचे असते. यालाच ‘सत्य’ असे म्हणतात.

सत्याच्या सर्व अंगांची जोपासना करणारा ‘पूर्णयोग’ हाच जीवनाचा खरा ध्येयवाद होय. या पूर्णयोगाच्या आचरणासाठी समाजातील सर्व व्यक्तींना लायक बनविणे हा सर्व सामाजिक संस्थांचा उद्देश असला पाहिजे. ही दृष्टी सुटली म्हणजे जड संप्रदाय, खोटी ध्येये, दामिक आचरण इ. सर्व घाणेरड्या गोष्टी पसरतात. या सर्वांचा प्रतिकार करण्यासाठी ध्येयवादी पुरुषांची समाजाला नेहमी गरज असते. बदलत्या परिस्थितीमुळे गतार्थ झालेली विचारपद्धती निरुपयोगी ठरलेल्या सामाजिक संस्था आणि अपुरी झालेली नीतिबंधने या सर्वांत कालानुरूप योग्य ते बदल घडवू आणण्याचे कार्य या पुरुषांना करावयाचे असते.

आज समाजातील पद्धती आमूखी बदलत चालल्यामुळे परंपरागत सर्व सामाजिक संस्था कोसळून पडत आहेत. किशेक कल्पनांमिे करटे उडत आहेत. समाजातील व्यक्तींच्या न्याय्य आकांक्षांना वाव मिळेतनासा झाला आहे. विपभतेची बंधने असह्य वादू लागली आहेत. अशावेळी या सर्व जीवनाच्या हाकांकडे दुर्लक्ष करून केवळ मूढयगाने जुन्याची गणी गाईल्याने या मरणान्या गोष्टी याचगार नाहीत. आपल्या जीवनातील ही सारी मढी आपण जाळून राकण्यास सिद्ध झाले पाहिजे. धर्माने केवळ पारमार्थिक मोक्षाचा जप न करिता ऐहिक साधना सिद्ध करण्यास साह्य दिले पाहिजे. कलेने केवळ रसविलासात बुडून न जाता जीवनाच्या प्रश्नांची यथास्थित चर्चा करून समाजमन बोधयुक्त आणि प्रयत्नप्रवण केले पाहिजे. गीतीने केवळ आदर्श आचरणाचा उच्चार करीत न बसता व्यक्तीमध्ये साधु-जीवनाची भक्ती उत्पन्न हाईल अशी समाजरचना करण्यात पुढाकार घेतला पाहिजे. शास्त्राने केवळ भौतिक संशोधनात न गुरफटता आपल्या ज्ञानाच्या जोसावर समाजातील घाणीचा संहार करण्याकडे लक्ष पोहोचविले पाहिजे. भूतसेवा ही एक भावनामय वस्तू न बनविता शालीय रीतीने समाजधारणा घडवून आणण्याची तिने इच्छा वाळगली पाहिजे. असे होईल तर ध्येयवादविर्द्ध येणारे सर्व आक्षेप आपोआप वंद होतील.

ध्येयवादाने मनुष्यजीवन केवळ योगमय बनते असा एक आधुनिक मानसशास्त्रांचा आक्षेप ऐकू येतो. कृत्रिम ध्येयवादविर्द्ध हा आक्षेप अवश्य घेता येईल. तथापि जीवनाशी समरस झालेल्या अखंड प्रयत्नशील पुरुषाने आपल्या अंतरातील ध्वनी आपल्या बुद्धिवादाने पारखून घेतल्यानंतर निर्माण होणाऱ्या ध्येयवादविर्द्ध तो लागू पडणार नाही.

ध्येयवादी पुरुष आपल्या उपदेशाने जीवनात 'मूल्ये' निर्माण करतात; आणि त्यांना प्रतिष्ठा मिळाल्यामुळे अनेक व्यक्तींच्या आयुष्यांवर जागत अजागत त्या मूल्यांच्या वास्तवीत जबरदस्ती होते. आणि त्यामुळे त्यांचा विकास न होता त्यांना जडता प्राप्त होते. असाही एक महत्त्वाचा आक्षेप ऐकू येतो. प्रत्येक मनुष्याने आपली मर्यादा पाहून आपले जीवनध्येय ठरवले म्हणजे बरील अडचण वेगार नाही. या वास्तवीत सध्यानिष्ठा हीच श्रेष्ठ नीतिमत्ता मानली पाहिजे. आपल्या ज्या ध्येयांची हाक ऐकू येत नाही. ज्यासाठी आपणाला तळमळ वाटत नाही. असल्या गोष्टींचा लौकिक प्रतिष्ठेसाठी स्वीकार करणे हे मोठे दंभ आहे. दंभाने जीवनाचा नाश होतो. आपल्या वृत्तीला रुचेल अशा ध्येयाने स्वयं आचरणही आपल्या विकासासाठी कारण होते. ही 'सध्यानिष्ठा' आपल्या समाजात खूप प्रचलित केली पाहिजे. या बरोबरच ध्येयवादी पुरुषांनी सनाजापुढे ध्येय ठेवात असता हेकाद आग्रह चालू नये. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या शक्तीप्रमाणे त्या ध्येयांना स्वीकार करण्यास सांगावे. ही अहिंसा-वृत्ती सर्व ध्येयवाद्यांच्या जीवनात भरून गेली पाहिजे. नाहीतर सामाजिक विकासात मोठा अंतराय उत्पन्न होईल.

शेवटचा आक्षेप व्यवहारावाद्यांचा. ध्येयवादाच्या मार्गे हा ब्रह्मराक्षस सदांच लागलाच आहे. ध्येय कोटलीही असोत त्यांच्यामार्गे जाण्यात अर्थ नाही आपला नित्याचा व्यवहार नीट चारला म्हणजे झाले. अव्यवहार्य ध्येयांच्या नादी लागून आपला सुखाचा संसार का विवडवावा? आपली पामरवृत्ती पुष्कळच ठिकाणी आढळते. परंतु आपण ध्येयवादांमार्गे गेले नाही. तरी ध्येयवाद्यांना निंदू नये ही वृत्ती तरी त्यांच्यात असते. मात्र काही आक्षेपकांची मजल याच्याही पुढे जाते. ध्येयवाद सामान्यतः कठीण, त्यासाठी त्याग करवा लागतो. तेव्हा त्याग टाळावयाचा तर ध्येयवादाचीच निंदा करावी अशी ह्यांची वृत्ती असते. असले लोक अत्यंत क्षुद्रमुद्धीचे आणि समाजाचे हितशत्रू मानले पाहिजेत. ध्येयवाद कितीही कठीण असला तथापि त्याच्या साधनेतच ध्येयार्थी पुरुषांना मोठा उत्साह लाभतो. व्यावहारिक स्वार्थ आणि तात्पुरते सुख यापेक्षा ध्येयदर्शनाने त्यांना अधिक आनंद होतो. आपल्या अंतःकरणातील श्रद्धेच्या जोरावर ते समाजातील दोषांची धार बोथट करतात तात्कालिकपेक्षा चिरकालिक म्हणून काही आदे अशी प्रचिती समाजात ते आणून देतात. द्रव्यापेक्षा प्रेम, संशयापेक्षा विश्वास, हिंसेपेक्षा अहिंसा यांनीच मानवी जीवन अधिक सुखी आणि संपन्न होईल अशी आपल्या त्यागपूर्ण जीवनात समाजाला शिकवण देतात. असल्या ध्येयार्थी महात्म्यांच्या तपस्येनेच विश्वाचे धारण होते. अव्यवहार्य वाटणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांनीच व्यवहार्य करून दाखविल्या आहेत. नवीन प्रयत्नाला लागणारा उत्साह व उच्च जीवनाला आवश्यक असणारी श्रद्धा या गोष्टींचा पुरवठा याच तेजस्वी पुरुषांकडून होतो. समाजातील मांगल्य वाढविण्याचे कार्य हेच करतात आणि म्हणूनच सामान्य जनांना यांच्याकडे आशेच्या नवरने पाहत असते.

व्यासाचा आक्रोश

“उर्ध्वबाहुर्विरौग्धेष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥”

महाभारत

समाजाच्या प्रारंभापासून आदर्शभूत समाजाची रचना कोणत्या प्रकारे करता येईल याची स्वप्ने समाजातील प्रतिभावंत पुरुषांना सतत पडत आलेली आहेत. कवींनी आदर्शांची चित्रे रेखाटली. सुधारकांनी आदर्शांकडे नेणारे आचार दाखविले. वीरांनी आदर्शांच्या मूर्ततेसाठी आपल्या प्राण चेही बलिदान केले. तथापि आदर्श अद्यापि प्रत्यक्षापासून अतिशय दूरच- कल्पनेच्या अंतराळातच राहिले आहेत.

भारतीय संस्कृतीतील रामायण व महाभारत या प्रमुख आर्षे काव्यांत जीवनाचे दोन आदर्श दाखविलेले आहेत. व्यक्तिशः आदर्श मानव चित्रित करण्यासाठी रामायणात वाल्मीकीची प्रतिभा खर्ची पडलेली आहे. आणि महाभारतात आपले बुद्धिसर्वस्व वेचून व्यासांनी जीवनाचा सामाजिक आदर्श उभा केला आहे. वस्तुतः या दोनही आदर्शांचा परस्पर दृढ संबंध आहे. कारण आदर्शभूत समाजाच्या निर्मितीसाठी जरी असामान्य व्यक्तीची आवश्यकता असली तरी आदर्शसमाजातच आदर्शमान्यही निर्माण होणे शक्य आहे. यामुळे समाजाचे सर्व व्यवहार आदर्शजीवन निर्माण करण्याच्या दृष्टीने कसे चालवावे याची म्हणजे आदर्शांच्या व्यावहारिक साधनेचीच मुख्य गरज आहे.

व्यवहारातील निव्याचे व महत्त्वाचे प्रश्न म्हणजे अर्थ व काम हेच होत. मानवी जीवनाच्या पूर्णतेला भारतीय ऋषींनी 'मोक्ष' असा शब्द वापरलेला आहे. जीवनाचे प्रत्यक्ष स्वरूप अर्थकाममय असून त्याचे परोक्ष स्वरूप मोक्षमय-आनंदमय आहे. जीवनाच्या या प्रत्यक्ष व परोक्ष स्वरूपांत जरी काही विरोध असला तरी, वैर नाही. अशी भारतीय द्रष्ट्यांची व समाजवुधारकांची परंपरागत समजूत आहे. आणि अर्थ-काम व मोक्ष या द्विविध अंगांचे साधन म्हणून त्यांनी धर्म या एकाच साधनाचा पुरस्कार केला आहे. 'धर्म' या शब्दाने जीवनाच्या सर्वांगीण साधनेचा ग्रेष होतो. प्रस्तुत लेखाच्या प्रारंभी उद्धृत केलेल्या महाभारतातील प्रसिद्ध श्लोकातही 'धर्म' शब्दाचा असाच अर्थ सूचित केलेला आहे. धर्मसाधनेने मोक्षसिद्धी होते याविषयी कवीच कोणी संशय प्रकट केलेला नाही. तथापि अर्थ-कामाची जी सिद्धी धर्माचरणाने होते तीविषयी पुष्कळ मतभेद दर्शविले जातो. परंतु भारतीय विचारपद्धतीत धर्मासमूहच अर्थ-कामाची सिद्धता होते हा सिद्धांत सर्वसामान्य गण्यतात आलेला आहे. 'धर्म' म्हणजे 'न्याय' असे लक्षांत ठेविले तर भारतीयंचा वरील सिद्धांत जवळजवळ जगमान्य आहे असे आढळून येईल. समाजातील व्यवहार सर्वांच्या सुखाने जर कवीकाळी व्हायचाचे असतील तर त्या सर्व व्यवहाराचा पाया न्यायबुद्धी हाच व्हावा लागेल. सुख व न्याय यांच्यामध्ये तत्त्वतः विरोध नाही. परंतु सुखाचे स्वरूप जेव्हा संकुचित होते त्यावेळी त्या संकुचित सुखाना, म्हणजेच स्वार्थाचा न्यायाशी विरोध येतो. सर्वांचे सर्वकाळ ठिकगारे सुख हे खरोखर न्यायाशी अविरोधी आहे. इतकेच नाही, तर न्यायाचा तो केवळ परिपाकच आहे. पण सामाजिक इतिहास पाहिला असता समाजात ही न्यायनिष्ठा अद्यापि दृढपणे रुजलेली दिसून येत नाही. त्यामुळे व्यासासारख्या शानी व 'सर्वभूतहिते स्तः' अशा थोर पुरुषांना दुःखाचा आक्रोश करावा लागलेला आहे.

सगल्या महाभारताचे निरीक्षण केले असता व्यासांचा हा आक्रोश किती यथार्थ होता हे सहज दृष्टीस पडते. धर्मसंस्थापनेकरिता प्रतिज्ञेने अवतीर्ण झालेल्या भगवान श्रीकृष्णाच्या चारित्र्याचा प्रत्यक्ष परिणाम आपणांस समाजसाफल्याच्या दृष्टीने काय झालेला दिसतो? ज्या यादवांच्या कुळात श्रीकृष्णाचा जन्म झाला ते लोक त्यांच्या डोळ्यादेखत मदिरामत्त होऊन नाश पावले. 'यादवी' हा शब्दच त्याचे स्मारक आहे. पितामह मीमांसी आपल्या वैयक्तिक सुख-जीवनाचा आत्यंतिक होम करून जी कुळसेवा केली तिचे फल म्हणूनच की काय, त्यांना आपल्या कुळाना सर्वतोपरी विनाश झालेला पाहता लागला आणि विदुरासारख्या स्थितज्ञ, शानी संताला आपल्या उपदेश निरर्थक होत आहे म्हणून जगकल्याणाची इच्छा असताही जगच्याजगी हळहळत वसावे लागते. स्वतः 'महाभारत' कार व्यासांचे शेवटचे तळमळीचे उद्गार आरंभी दिलेच आहेत.

तथापि भारतीय विचारवंतांनाच हा अनुभव आलेला आहे. असे नाही. युरोपीय संस्कृतीच्या अग्रभागी चमकगारे सॉक्रेटिस व प्लेटो यांचीही कथा अशीच आहे. जीवनाचे

सौख्य विचारांच्या शुद्धतेवर अवलंबून आहे असे आग्रहाने प्रतिपादन केले. याबद्दल सॅन्टो-टिसला विघाचा पेला प्यावा लागला. प्लेटोची कहाणी तर याहूनही करुणाजनक आहे. प्लेटो हा पाश्चात्य संस्कृतीचा आद्य आचार्य होय. सामाजिक जीवनाचा संपूर्ण आदर्श आपल्या विशाल प्रतिभेने निर्माण करून आपल्या 'रिपब्लिक' या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथाच्या द्वारे त्याने त्या काळच्या जगापुढे ठेविला. "जीवनाचे परम सत्य जाणणान्या ज्ञानी पुरुषांच्या हातीच समाजाचे शासनसूत्र असावे." या त्याच्या सिद्धांताला आजही जग मान डोळावीत आहे. परंतु त्याचा स्वतःचा अनुभव किती शोचनीय! तत्त्वज्ञाने राजा होण्यापेक्षा राजाने तत्त्वज्ञ होणे मुळम होईल. या कल्पनेने त्याने सिरांकयुजच्या राजाच्या निमंत्रणावरून त्याला प्रथम शिष्य म्हणून लीक्याले. परंतु राजाला तत्त्वज्ञ होणे गैरसोईचे आहे असे आढळून आल्यामुळे त्याने या प्रसिद्ध जीवनचार्याला गुलाम म्हणून विकून टाकिले. तेथून कोणातरी मित्राच्या दयाळूपणामुळे विचारा कसातरी प्राण वाचवून स्वदेशी परत आला.

प्राचीन चीन देशाचा प्रसिद्ध ज्ञानी पुरुष कान-फू-त्से यानेही समाजधारणेचे संपूर्ण दर्शन बनविले होते. कोणातरी राजपुत्राने आपले शिष्यत्व पत्करावे म्हणजे आपण आपल्या दर्शनानुसार चीनचे जीवन घडवून दाखवू, अशी त्याला मोठी उमेद होती. पण त्याच्या वेळेचे राजे आपसात प्राणघातक युद्धे करण्यात इतके गुंतलेले होते की, त्यांना फू-त्सेकडे लक्ष देण्यासाठी सपड मिळाली नाही. मरणकाळी त्याच्या शिष्यांनी आंफली अंतःकाळची काय इच्छा राहिली आहे? असे त्यास विचारले असता "माझ्या दर्शनाचा प्रयोग करण्यासाठी संधी देणारा राजपुत्र शोधण्यात मला लाभला नाही-ही गोष्ट माझ्या हृदयाला पार लागून राहिली आहे!" असे त्याने उद्गार काढिले असे सांगतात.

प्राचीन इराणी लोकांचा धर्मसंस्थापक जरदुद् याचीही कथा अशीच मौजेची आहे. त्या महापुरुषाच्या ठायी समाजसुखाची दिव्य दृष्टी होती आणि प्लेटो-कानू-फू-त्सेप्रमाणे त्यालाही एखाद्या राजाचे गुरुत्व करण्याची पुष्कळ दिवस महत्त्वाकांक्षा होती. एका राजाला निरुपायास्तव जरदुद्चा शिष्य व्हावे लागले. राजाचे ब्रोंडे आकास्मिकपणे आजारी पडले आणि जरदुद्दाला अश्वमेधा अवगत असल्यामुळे त्याने ही संधी साधून आपले गुरुत्व त्याच्यावर लादले. या घटनेमधून काय निर्माण झाले असेल याची सहज कल्पना येईल.

आधुनिक युरोपातील 'युरोपिया' ('आदर्श समाज') या ग्रंथाचा कर्ता सर टॉमस मूर यात्रा राजाच्या हाती मरावे लागले, आणि त्याच्या ग्रंथनामावरून 'युरोपियन' असे एक अंबहेलनादर्शक विशेषण इंग्रजी भाषेत रूढ झाले.

आदर्शवाद्यांची ही नामावली हवी तेवढी लांबविता येईल. जगातील सर्व साधुसंत मनुष्यांनी धर्मीयता घेता येवून अत्यंत कळकळीने सतत सांगत आलेले आहेत ख्रिस्ताचा किंवा बुद्धाचा उपदेश संयासवादाचा होता अशी पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. तथापि त्यांच्या उपदेशांचे प्रत्यक्ष अवलोकन केले असता ही समजूत दरोबर नाही. असे म्हणावे

लागते. ख्रिस्ताचे 'Kingdom of Heaven' म्हणजे Kingdom of Righteousness' होय. ही गोष्ट त्याने स्पष्ट शब्दात सांगितली आहे. म्हणजे त्याचे 'स्वर्गीय राज्य' हे 'धर्मराज्य'च होते. "तुम्ही धर्माने, न्यायाने वागा. म्हणजे तुम्हाला जीवनाची ऐहिक सुखेही सहज मिळतील." हाच त्याचा मुख्य संदेश होता. हा सिद्धांत प्रथमार्भी सांगितलेल्या भारतीय सिद्धांताशी तंतोतंत जुळणारा असाच आहे. परंतु या सिद्धांताकरिता येशू ख्रिस्ताला वधस्तंभावर चढावे लागले. गौतम बुद्धाने उपदेशिलेला अष्टांग मार्गही केवळ संन्यास जीवनालाच उपयोगी आहे असे म्हणता येणार नाही. सामाजिक जीवनाचाही तोच आधार आहे हे उघड आहे. वैशाळीच्या वज्जी लोकांना त्याने जे सात प्रसिद्ध नियम सांगितले होते ते समाजात धर्मराज्य प्रस्थापित करण्याचे साधन म्हणूनच त्याने उपदेशिले आहेत.

इस्लामी धर्मवेत्तांप्रमाणे महंमद पैगंबर व यहूदी धर्माचार्य मोशेस हे दोघेही महापुरुष कर्मयोगीच होते. त्यांनी अनुक्रमे अरब व इस्रायल जातीच्या लोकांची सामाजिक संघटनांचा मुख्यत्वे घडवून आणली. तथापि त्या दोघांनाही आपल्या सामाजिक आदर्शांच्या सिद्धीसाठी धर्मसाधनेचाच उपदेश केलेला आहे. त्यांच्या धर्म हेच अर्थकामसिद्धीचे एकमेव साधन होय, या व्यासांच्या सिद्धांताला सार्वत्रिक मान्यता आहे असे दिसून येते. परंतु असे असतानाही प्रत्यक्ष व्यवहारात धर्मबुद्धीने आचरण करणाऱ्यांचा वर्ग अद्यापि अतिशय अल्पच दिसून येतो. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने ही एक गूढ घटना समजली पाहिजे.

आधुनिक युगातील समाजसुधारकांचे प्रयत्न पाहिले असता आपणाला हे गूढ अद्यापि उकळले आहे असे दिसत नाही. आधुनिक काळात न्यायप्रस्थापनेसाठी राजकीय, आर्थिक, वैयक्तिक इत्यादी विविध क्षेत्रात अनेक क्रांतिकारक प्रयोग झाले आहेत. या नानाविध प्रयोगांत इतर कितीही भेद दिसले तरी सामाजिक व्यवहार न्यायबुद्धीवर आधारले तरच सर्व समाजाला सुख व समाधान यांची प्राप्ती होऊ शकेल. हा सिद्धांत सर्वत्र सारखाच राहिलेले आढळून येतो. तथापि या प्रयत्नांनाही कोठेच म्हणण्यासारखे यश आलेले दिसत नाही. या प्रयोगकर्त्यांचाही व्यासासारखाच आक्रोश आढळतो.

मनुष्य हा बुद्धिवादी प्राणी आहे. आणि त्याच्या बुद्धीला सत्य जाणण्याची शक्ती आहे, ही कल्पना फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. "ज्ञान हाच मनुष्याचा अलंकार होय" असे आपल्याकडे मानीत असत, आणि "ज्ञान हाच सद्गुण होय" असा सॉक्रेटिसाचा सिद्धांत होता. आधुनिक काळात पाश्चात्य देशांत बुद्धिपूजेचे पुनरुज्जीवन मोठ्या उत्साहाने करण्यात आले. परंतु या बुद्धिपूजकांची अद्वा प्रत्यक्ष व्यवहारात बहुतांशी विफल ठरलेली सध्या दिसत आहे ! प्रख्यात इंग्लिश लेखक जॉर्ज बर्नार्ड शॉ याचा अनुभव मोठा उद्बोधक आहे. बुद्धिवादी इंग्लंडमध्ये वाढलेल्या या प्रतिभाशाली पुरुषांना तरुणपणी असे वाटले की, समाजातील सर्व वर्गांत पुरेसे ज्ञान पसरविले म्हणजे सर्व प्रकारचे अन्याय

व विषमता आपोआप कोसळून पडतील. म्हणून वाणी व लेखणी यांच्या साहाय्याने शोने इंग्लंडातील अखिल जनतेवर शानाचा सुसळधार पाऊस पाडला. तथापि समाजाची क्रिया-शून्यता कमी होत नाही, असे त्याला दिसून आले. व्याख्याने-प्रवचने ऐकण्याकडे अथवा निबंध-प्रबंध वाचनाकडे लोकांची प्रवृत्ती विशेष नसून रंगभूमीकडे त्यांची भाव असते, असे त्याला आढळून आल्याबरोबर त्याने आपल्या मतांचा प्रचार करण्यासाठी रंगकलेचा आश्रय केला. आणि करमणुकीसाठी जगणाऱ्या सर्व स्त्रीशुद्रांना 'ज्ञानी' करून सोडण्याचे त्याने ठरविले, परंतु या नव्या साधनाची उपासना देण तपाहून अधिक काळ केल्यानंतरही आपली इष्टसिद्धी झालेली शॉल आढळली नाही ! शेवटी निराश होऊन त्याने "प्रचलित मानवप्राणी आदर्श समाजनिर्मितीला स्वभावतःच अपात्र आहे आणि आदर्श समाजासाठी 'नवमानव' 'अतिमानव' निर्माण करण्याची योजना केली पाहिजे" अशी मोठी नाट्यमय घोषणा केली ! केवळ बुद्धिवादाच्या परामर्शाची ही स्पष्ट कबुली आहे. माणसा-मध्ये बुद्धीपेक्षा भावनांना व विकारांना अधिक प्राधान्य आहे. आणि तर्कबुद्धीला झालेले शान माणसाच्या संकल्पशक्तीला जागृत करू शकत नाही असा याचा निष्कर्ष आहे. अलिकडे पाश्चात्य विचारांत बुद्धिवादविरुद्ध प्रतिक्रिया चालू झालेली दिसते. मनुष्याच्या जीवनावर विकारांचे प्रभुत्व असते. आणि त्याच्या बुद्धीवरही विकारांचाच अंमल चालत असल्यामुळे बुद्धिवादाच्या नावाखाली सत्याचे विवृत दर्शनच पसरते. ही गोष्ट पुष्कळ विचारवंतांच्या ध्यानी येऊ लागली आहे. माणसाला स्वतःच्या सुखाची इच्छा असली तरी त्याच्या सामान्य प्रेरणा बहुधा बुद्धिविरोधी व बहुतांशी दुःखनिर्मितीलाच कारण होत असतात, असे विचार कित्येक लेखकांनी व्यक्त केले आहेत. उदाहरणार्थ, वूड रसेल यांनी आपल्या विविध ग्रंथांतून सुखी समाज निर्माण करण्याच्या अनेक कल्पनांचा उद्घोष केलेला आहे. परंतु शेवटी शेवटी त्यांनी हताश होऊन "मनुष्य हा स्वतःच आपल्या विनाशाची योजना करणारा प्राणी आहे" असे उद्गार काढले आहेत !

सामाजिक ध्येयवादाच्या वैफल्यपूर्ण इतिहासाची ही कहाणी कितीही कठणाजनक असली, तरी मानवी अंतःकरणातील पूर्णतेची ओढ मनुष्याला कधीच संपूर्णतया निराश करू शकणार नाही. आणि आजपर्यंतच्या प्रयोगांमार्फत कितीही अपयश आलेले असले तरी नवे प्रयोगवीर नव्या उस्साहाने पुढे आल्याशिवाय राहणार नाहीत. इतकेच काय पण प्रत्येक अपयश हे मनुष्याच्या ध्येयवादाला अधिकाधिक दृढ करीत जाईल. एकंदर सृष्टीच्या इतिहासात मानवसंस्कृतीचा प्रयोग चालू झाल्यास अगदीच थोडा काळ लोटला आहे. सापेक्ष दृष्टीने पाहता मानवसमाज अद्यापि बाल्यावस्थेतच आहे. आपल्या जीवनातील आंतरिक प्रेरणांचे अद्यापि त्याला यथार्थ आकलन झालेले नाही. यामुळे त्याला सुखाची इच्छा असूनही सुखाचा मार्ग बरोबर दिसत नाही. हृदयात जी पूर्णतेची प्रेरणा आहे, ती त्याच्या दैवी अंशाची द्योतक आहे. आणि क्वचित दिसला तरी त्याच्यावर स्थिरपणे पावले टाकीत जाणे त्याला साधत नाही. मानवाच्या परंतु अद्यापि त्या दैवी अंशाची

त्यांच्या अखिल जीवनात प्रभूता प्रस्थापित झालेली नाही. खलील जिब्रान याने आपल्या ' Prophet ' (जीवनद्रष्टा) नामक ग्रंथामध्ये म्हटल्याप्रमाणे,

“ Much in you is still man,
and much in you is not yet man.
But a shapeless pigmy, that
walks asleep in the mist,
Searching for its own awakening. ”

मानवामध्ये अद्यापी अमानव अंशच मोठ्या प्रमाणात वावरत आहे. आणि या अमानव अंशाकडून मानवतेचे स्वरूप वेग्यासाठी अद्यापि दीर्घ तऱ्हेतून जावे लागत आहे. “ विधात्याच्या हाती ”, रवींद्रनाथाने म्हटल्याप्रमाणे, “ काल अनंत आहे. त्याला त्वरा नाही. ”

“ प्रतिक्षा करिते जानो । शतवर्षे धरे
एकटि पुष्पेर कलि फुटावर तरे
चले तव धीर आयोजन । ”

विधात्याला विकासासाठी वाट पहाण्याची शक्ती असते. एक पुष्पकळी कुत्र्यासारखी त्याची शेकडो वर्षे भिमेमगाने तयारी चाललेली असते. पण माणसाकडून धीर नसतो. त्याला फळाचा आस्वाद वेग्यानी आदुरता असते. आणि त्यामुळे तो अत्याचारी व अश्रद्ध वगू लागतो. ध्येयवादावर जर कशाचे भय असेल तर ते त्याच्या स्वतःच्याच हृदयातील उतावळेपणाचे आहे. मानवी पूर्णतेचे कार्य हे कोणा एकाच व्यक्तीचे नाही. ते विधात्याचे विश्वकार्य आहे. ते यथाकाली सफल झाल्याशिवाय राहणार नाही. ध्येयवादी पुष्पाने आपल्या हृदयातील प्रेरणेशी सत्यनिष्ठ राहून आपल्या शक्तनुसार स्वकर्तव्य बजाविले म्हणजे त्याचे कार्य संपले. तात्कालिक फळाच्या मोहाने त्याने आपली श्रद्धा नावकिने बरे नाही. प्रस्तुत अर्थानेच ‘ अनासक्तियोगा ’चा उद्देश सर्व तत्त्वज्ञांनी केलेला आहे.

न्याय व सुख यांचा जर तत्त्वतः अतिविरोध असेल तर आज ना उद्या सामाजिक जीवनात या सिद्धान्तांची सर्वोत्तम प्रतीती अवश्य झालीच पाहिजे. परंतु ही प्रतीती होण्यासाठी समाजाच्या अनेक आघात सोसावे लागतील. त्याच्या हृदयातील उन्मादी विकारांना विवेकांकित होण्याला अनेक आवर्तीतून कदाचित जावे लागेल. समाजातील हानी व्यक्तींना समाजदुःखासंबंधी कितीही कळवळी वाऱ्याला तरी त्यांना अपेक्षित असलेली समाजव्यवस्था स्वरित मूर्त स्वरूपात येणार नाही. केवळ शाब्दिक उपदेशाने विशेष कार्य होणार नाही. इतकेच काय, पण प्रत्यक्ष उदाहरणानेही तावडतोव काही मोठे बदल होण्याचा संभव नाही. तथापी ध्येयवादी लोकांच्या कृती-उक्तीमुळे समाजाच्या अंतर्मनावर शुभ संस्कार सतत

होत राहतात. आणि शेवटी त्यामुळेच समाजाचा हृदयपालट घडून येणार आहे. समाज-सुखासाठी समाजशुद्धीची आवश्यकता आहे. आणि सामाजिक शुद्धीसाठी समाजात मंगल भावनांचे सतत आवाहन होण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी “बुटती हे जन न देखे डोळा, म्हणोनी कळवळा” येणे हा जरी आवश्यक गुण असला तरी समाजहितासाठी सुद्धा “पिटून काढितो या लोका” ही वृत्ती कधीही उपकारक होणार नाही. कारण कोणत्याही हिंसात्मक साधनांनी समाजाच्या अंतर्मनाची शुद्धी घडून येत नाही. उलट अहंकार व अविवेक यांनाच उजळी येते. हिंसा म्हणजे केवळ पाशवी शक्तीचा उपयोग, असा अर्थ समजण्याचे कारण नाही. नैतिक मूल्यांची श्रेष्ठता प्रतिपादिताना जर अवहेलना व असहिष्णुता यांचा अंगीकार केला गेला तर हिंसेचाच आश्रय होतो. यामुळे समाजशुद्धीच्या प्रयत्नांत दंडधारी राजे, कर्मठ शास्त्रज्ञ अथवा उतावळे शस्त्रवीर सदा विफल होत आलेले आहेत. आणि अक्रोधानेच क्रोधाचा, साधुतेने असाधुतेचा अथवा अहिंसेने हिंसेचा प्रतिकार करणाऱ्या प्रेमळ संतांनाच समाजाच्या मानसिक जीवनांत अद्वयवद् प्राप्त झाले आहे.

सामाजिक ध्येयवादाच्या इतिहासात असा एक विरोधाभास नित्य आढळून आलेला आहे की, बुद्धिमान व साधनसंपन्न असा वर्ग हळूहळू ध्येयजीवनापासून भ्रष्ट होत जातो. त्याची न्यायशुद्धी मलिन अथवा विकृत हाऊ लागते, आणि त्याची जीवनश्रद्धाही लोपते. परंतु बुद्धिहीन व साधनहीन सामान्य जनतेला ध्येयवादाना आचार सर्वस्वी साधला नाही तरी तिच्या हृदयात ध्येयवादी पुरुषाविषयी भक्ती वास करीत असते. आणि सामाजिक सत्य युगाच्या प्रतिष्ठापनेविषयीच्या श्रद्धेचा दीप कधीही मावळत नाही. सामाजिक न्याय-प्रस्थापनेवरच, व्यावहारिक सुखाची निर्मिती अवलंबून असल्यामुळे सामान्य जनतेला ही श्रद्धा अपरिहार्यच आहे. हे सहज दिसून येण्यासारखे आहे.

प्रत्यक्ष जीवनातील अर्थकामपाप्ती व परोक्ष जीवनातील मोक्षासिद्धी या दोनही अंगांचे साधन धर्म हेच आहे. कारण प्रत्यक्ष व परोक्ष ही एकाच जीवनाची दोन अंगे आहेत. ती दोनही अंगे तत्त्वतः अविरोधीच असली पाहिजेत. धर्माचे संशोधन व संस्थापन करणारे जीवनाचार्य मोक्षाच्या अंतरंगाकडे स्वभावतःच वळलेले असल्यामुळे त्यांच्या याचतीत धर्मसाधनाही निष्काम व निरपेक्ष जीवन वृत्ती झालेली असते. त्यातच त्यांना निरतिशय आनंदही लाभत असतो. हा आनंद आपल्या वांधवनाही उपलब्ध करून द्यावा अशी त्यांना सहजच तळमळ वाटू लागते. सामान्य लोक आपल्या व्यावहारिक जीवनातील अर्थकाम प्रियवक प्रभांतच धडपडत असले, तरी त्यांना त्या प्रभांचा उदरगडा करण्यासाठी धर्माचा-न्यायाचा-आश्रयच करावा लागतो. यामुळे ते व्यावहारिक साधन म्हणून वरील जीवना-चार्यांच्या उपदेशाचा पुरस्कार करितात, तथापि अद्यापी संपूर्ण अहिंसेने जीवनातील सर्व व्यवहार सिद्ध करून दाखविणारा श्रेष्ठ जीवनाचार्य निर्माण व्हावयाचा आहे. आणि व्य-हाग्राचा मोक्षाशी मेळ द्यावून देणारा धर्मही अद्यापी सिद्ध व्हावयाचा आहे. सत्याग्रहाचा मार्ग हा या छद्मने पहाता संपूर्ण जीवन-धर्माचा एक महान प्रयोग आहे. आणि म. गांधी

हे या धर्माचे पहिले आचार्य आहेत असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. लोकनायक अण्यांनी महात्माजींना चाड सत्याग्रह- संघर्षाच्या प्रारंभी व्यासांचा बरोल श्लोक म्हणून दाखविला होता आणि अहिंसा धर्माची विफलता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता. महात्मा गांधींनी त्यावर दिलेले उत्तर खऱ्या ध्येयवाद्यांनी हृदयांशी जतन करून ठेवण्यासारखे आहे. “अर्थकाम मिळवून देणाऱ्या धर्माचे लोक का बरे सेवन करीत नाहीत ?” या व्यासांच्या उद्गारावरून धर्मवादाची आवश्यकताच सिद्ध होत आहे. आणि समाज-कल्याणाची किंता वाहणाऱ्याने धर्मालाच चिकटून राहिले पाहिजे, असा म. गांधींनी व्यासांच्या आक्रोशाचा अर्थ केला आहे. आदर्श समाज निर्माण करणाऱ्या प्रत्येक ध्येयनिष्ठ साधकाने याच विचाराने आपली श्रद्धा जिवंत राखली पाहिजे, आणि आपआपल्या क्षेत्रात ध्येयशुद्धीसाठी मरण पत्करण्यासही सिद्ध झाले पाहिजे, कारण असा ध्येयवादी प्रयत्न बाह्यतः अपेशी दिसला तरी त्याच्याच अंगी जीवनाला अंतिम यशाकडे नेण्याची शक्ती आहे.

१९३५-४१

उद्याची संस्कृती

भूतकाळाच्या चिंतनावरोबर, भविष्याची कल्पना करायची आणि दोघांच्या अनुरोधाने आजचे वर्तन ठरवावयाचे हे माणसाचे वैशिष्ट्य आहे. या दृष्टीने नजिकच्या भविष्यात आपल्या संस्कृतीला कोणते स्वरूप घेण्याजोगे आहे याचा अंदाज बांधून आजच्या हालचाली नियमित कराय्यास हव्यात. आज आपल्या समाजात अनेक प्रकारचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, वैचारिक विरोध उत्पन्न झाले आहेत. या विरोधांच्या समन्वयातच उद्यांची संस्कृती सिद्ध होणार आहे. हा समन्वय केवळ तार्किक असून चालणार नाही. तर जीवनाच्या सर्व अंगांचा त्यात योग्य मिलाफ झाला पाहिजे. शेतकरींना शोध लागून मानवकुले धनयी अवस्थेतील भटकपणा सोडून स्थिर झाल्याला ८-१० हजार वर्षे लोटली. या अवधीत बाह्य विश्वाच्या घडामोडींचे ज्ञान पारच स्थूल असल्यामुळे सर्व नितकांचा भर आंतरसृष्टीवरच होता. यामुळे धर्म अध्या अध्यात्म या एका शब्दांतच या काळाचे कर्तृत्व सांगता येईल. याच्या उलट आधुनिक काली विज्ञानाच्या प्रगतीवरोबर सृष्टीच्या घडामोडींचे ज्ञान वाढत चालले असून मनुष्याला आपल्या जीवनातील अनेक अतृप्त आकांक्षा पूर्त करण्याची मोठी संधी उत्पन्न झाली आहे. अध्यात्म आणि विज्ञान यांचा परस्परविरोध दिसत असला तरी नजिकच्या भविष्यात या दोघांचा यथायोग्य समन्वयच होणार आहे. या समन्वयासाठी आपण उत्साहाने, जागिवेने उद्युक्त होणे हे आजचे कर्तव्य आहे.

तत्त्वज्ञानांचे सांगणे

मनुष्याला शरीर, मन, बुद्धी, आत्मा अशा प्रकारे एकाहून एक उच्च अवस्थांकडे जाण्याची सोय असल्यामुळे कोणतीही संस्कृती केवळ सुखात्मक अथवा जडस्वरूप झाल्याने

मनुष्याचे पूर्ण समाधान होणार नाही. तथापि शरीर व मन यांचे समाधान करित गेल्याने बुद्धीची वाढ होते. आणि बुद्धीच्या वाढीबरोबर केवळ बुद्धीवादाचा अपुरेपणाही प्रतीत होऊ लागतो. मानवी जीवनात सत्य, न्याय, प्रेम, ज्ञान, विश्वाशी एकरूप होण्याची वृत्ती या गोष्टी आत्यंतिक स्वरूपात केवळ प्रेरणा-स्वरूपानेच स्फुरत असल्याचा अनुभव आहे. यामुळे विश्वाचे अंतिम स्वरूप अथवा मानवाचे आत्मरूप हे सत्यमय प्रेममय, ज्ञानमय आहे द्वैताचा आणि दुःखाचा त्यात अभाव आहे. दिक्काळांच्या विकृतीसामून ते अखिल आहे. असे तत्त्वज्ञानाचे सांगणे असून मानवी उच्च अनुभूतीचा त्याला पूर्णपणे पांडिचा आहे. अध्यात्माचा हा संदेश इतका मध्य आहे की, यापुढे बाकी सर्व भौतिक सुखे फोल आहेत असे वाटते. तथापी आजपर्यंतचा इतिहास पाहिला तर असेच दिसते की, कचित एखाद्या योग्याला अथवा सत्पुरुषाला या अनुभूतीमुळे मुक्तीचा आनंद घेता आलेला दिसला तरी सामान्य जनांना त्याचा लाभ झालेला नाही. अथवा सर्वसामान्य लोकांना भौतिक सुखाचीच अधिक लालता वाटलेली आहे. अध्यात्माच्या या उच्च संदेशाचा स्वीकार करण्याची पायता नसल्यामुळे लोकांनी तो संदेश विकृत बनविला. शरीराची सुखे, मनाच्या भावना आणि बुद्धीची पांडिचाची हीच यांनी अध्यात्माचा संदेश भ्रष्ट व नष्ट झाला आहे.

जुन्या समाजाचे स्वरूप

अध्यात्माच्या या अनुभवासाठी प्रखर वैराग्य आणि दीर्घ तपस्या यांचे मार्ग सामान्यांना कधीच पेळले नाहीत आणि त्यांनी आरत्या पिकाराना व्यवहाराच्या नावाखाली खुशाल वाच दिला. यामुळे तोंडाने उच्च भाषा व हाताने विपरीत कृती असा जीवनात दंभ माजला आहे. सुखाची इच्छा तर सुटत नाही आणि सुखे मिळण्याची साधने तर मर्यादित. यामुळे आपल्या पूर्वीच्या जीवनात असल्याची भरपूर भेसळ झालेली आढळते. आपल्या धंद्यामध्ये प्रत्येकाने अप्रामाणिकरणा करावयाचा हा शिरस्ता फार प्राचीन कालापासून आढळतो. गवळ्याने दुधात पाणी घालावयाचे, शिंप्याने कापड चोरावयाचे, सोनाराने सोने लुटावयाचे, वाण्याने वजनामापांत व दरदामांत उरवावयाचे, तेल्याने भेसळ करावयाची, मजुराने सुकारपणा करावयाचा, मुनीमाने डह्या मारावयाचा, कुलकर्ण्याने आपले कसब दाखवावयाचे, पुज्याने अडचावयाचे, गवावळाने लुगटावयाचे, भटजीने नानावत-उद्यापनांची सोगे उभारावयाची, हरदाखानी कोरडा वेदान्त सांगून मजा मारावयाची व सत्पुरुषांच्या पीठावर चढून भोळ्या लोकांना बुवांनी व गुलामी नादी लावीत राहावयाचे हे आमच्या पूर्वीच्या समाजस्थितीचे महत्त्वाचे अंग होते. राजांनी सैन्य उभारावयाचे, दिग्विजयाच्या अहंकाराने प्रजांची लुटारूट करावयाची, संपत्तीच्या उपभोगात गर्व व्हावयाचे, 'मृगया-सूत-स्त्रियः पानं' या व्यसनांत समाज असवयाचे ही सार्वत्रिक प्रथा होती. या सर्व परिस्थितीचा परिहार करण्यासाठी त्यावेळी फक्त उदाहरण, उपदेश यांचे साधेपणा, संयम, ईश्वरनिष्ठा, शास्त्रावद्दल आदरभाव इत्यादी शिकविण्याचा अखंड प्रयत्न चालत असे. निरनिराळ्या जातीचे आचारधर्म सांगितले जात आणि अत्यंत भगीरथ प्रयत्न करणाऱ्या

स्वऱ्या संताऱ्या प्रयत्नामुळे व मनुष्याऱ्या हृदयात ज्या उच्च, स्थिर प्रेरणा आहेत त्यांच्या योगाने वरील असल्याचा थोडाफार उपशम होत असे. तथापि धर्माची ध्येये संपूर्णतेने आचरली जात होती असा खोटा समज करून घेण्यात अर्थ नाही. तथापी ज्यावेळी भौतिक परिस्थितीत बदल करणे अशक्य होते, त्यावेळी केवळ मानसिक स्थितीतच बदल घडवून आणणे हा एकच मार्ग मोकळा होता व त्या मार्गाचा अवलंब केल्याबद्दल पूर्व-संस्कृतीच्या पुण्यपुरुषांना दोष लावणे गैर आहे.

विज्ञानाचे नवे जग

विज्ञानाच्या प्राप्तीने आज ही सगळी परिस्थिती बदलून गेली आहे. आजपर्यंत अज्ञात अनेक गूढे समजल्याबरोबर सृष्टीवर ताबा मिळू लागला असून यापुढे मनुष्याला आपल्या जीवनासाठी सृष्टीचा गुलाम होऊन राहण्याची गरज उरली नाही. यामुळे विज्ञान-वादी लोकांच्या जीवनात अमर्याद आशावाद व सुखमोगाची आवड उसळत आहे. या विज्ञानाच्या योगाने सर्व मानवजात सुखी करता येईल असे दिसू लागल्यामुळे अपरिहार्य म्हणून मान्य केलेली संयमाची धंधने तटातट तुटत आहेत आणि जुन्या विचारविरुद्ध बंड उभे झाले आहे. विज्ञानाबरोबर सुढीला महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. सुख हे त्याज्य नाही अशी विचारसरणी होत आहे. विषमता दूर करणे शक्य दिसत असल्यामुळे सर्व क्षेत्रात श्रेष्ठाना पदच्युत करण्याचा मार्ग चोखळला जात आहे. ही विचारसरणी इतक्या वेगाने, आवेशाने आणि उन्मादाने येत आहे की, अध्यात्माचा अधिक्षेप, जडवादाचा पुरस्कार, भौतिक सुखाची समान वाटणी करण्याची हाकाटी हाच तिचा मुख्य संदेश आहे असे सांगण्यात येत आहे.

विरोधांत नवसंस्कृतीचा जन्म

उद्यांची संस्कृती या विरोधातून निर्माण व्हावयाची आहे. अध्यात्माने दाखवून दिलेली ध्येये विज्ञानाचा योग्य रीतीने उपयोग केल्यानेच सिद्ध होतील असा मला विश्वास वाटतो. माणसाला सुखाची इच्छा असली तरी शरीराच्या सुखाने तो तृप्त होत नाही; मानसिक, बौद्धिक सुखांच्या सेवनानेही तो शांत होत नाही. त्याला आत्म्याच्या उच्च प्रेरणांची पूर्ती घडवून आणण्याची घडपड लागते आणि त्यामुळे तो ज्ञान, सेवा, प्रेम यांच्या द्वाराच कृतार्थ होतो. हा अनुभव असल्यामुळे अध्यात्माची चिंता करण्याचे कारण नाही. सत्य, प्रीती, वात्सल्य, कुटुंबभाव, ज्ञानाची तळमळ या गोष्टी इतक्या मूलभूत आहेत की, जडवादाला त्यांचे उन्मूलन करितायेणे अशक्य आहे. उलट शारीरिक सुखाची थोडीफार प्राप्ती झाल्याशिवाय सामान्य माणसाला उच्च सुखाची कल्पनाच करवत नसल्यामुळे समाजातील प्रत्येक घटकाला त्याच्या अधिकारप्रमाणे आपली नीती ठरविण्याचे स्वातंत्र्य मिळावयास हवे. असे प्रत्येकाला स्वातंत्र्य मिळावयाचे म्हणजे समाजातील आजची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सर्व क्षेत्रातील विषमता पूर्णतेने नष्ट झाली पाहिजे. आजच्या समाजात जे वर्ग वा ज्या व्यक्ती

श्रेष्ठता पावल्या आहेत त्यांनी काळाचा प्रवाह आणि न्यायाचे महत्त्व ओळखून आपल्या अहंकार सोडून दिल्या पाहिजे. असे न करता केवळ सत्तेच्या जोरावर समतेची चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न चालेल तर समाजात भयंकर उपात माजल्याशिवाय राहणार नाहीत. मानवी जीवनात सुखाची इच्छा इतकी तीव्र असते की, संधी सापडताच तिच्या पूर्वेतलाठी प्रचंड खळबळ सुरू होते. या इच्छेला विवेकाने वाट काढून देणे हाच समाज-स्वास्थ्याच्या दृष्टीने इष्ट आणि न्याय्य मार्ग आहे. पूर्वीच्या समाजात अपरिहार्य म्हणून ज्या विषमतेच्या रुढी चारू शकल्या त्या या पुढच्या काळात कदापी टिकणार नाहीत. स्त्री, शूद्र, अंत्यज इत्यादी दलित वर्गांमध्ये स्वातंत्र्याची भावना जोराने उसळत आहे. या भावनेची मुस्कटदाबी करण्याने समाजाचे हित होणार नाही. या स्वातंत्र्याच्या इच्छेलाच योग्य वळण लवणे अगत्याचे आहे.

धनवंतावरील जवाबदारी

व्यक्तीच्या आयुष्यात जशी उन्नती होत, जाईल त्या मानाने त्याची बाह्य राहणगी साधेपणाची होत जाते. हृदय पवित्र व प्रेमळ होत जाते. बुद्धी विकाररहित आणि शुद्ध ज्ञानानुसारिणी बनते आणि आत्म्याच्या उच्च प्रेरणा मानण्यात सर्व इंद्रियांना समाधान मिळते. सुखामध्ये मानसिक तृप्ती आणि आत्मिक शांती यांचा पूर्ण समावेश होतो. ही अवस्था समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळेल, अशा प्रकारे समाजातील अर्थ, काम या पुरुषार्थाची व्यवस्था करून देणारा व समाजातील सुखभावनांचा विरोध न करता सर्वांनाच आत्मिक समाधानाच्या उच्च भूमीवर नेणारा समाजधर्म वनविण्याचा आज काळ आला आहे.

आज समाजात सुखसाधने आणि सत्ता यांच्यावर ताबा असलेल्या वर्गातील लोक आपल्या संकुचितपणाने न्याय्य अशा समतेच्या भावनेचे निर्मूलन करण्यासाठी प्रचंड हिंसा चालवीत आहेत. या हिंसेचा प्रतिकार करण्यासाठी सर्व विचारवंतांनी अहिंसेचा श्रेष्ठ संत्र स्वीकारला पाहिजे. नाहीतर हिंसा-प्रतिहिंसा यांच्या घणघात सर्वसामान्य कुलाचा संहार होईल.

अहिंसेच्या वृत्तीने, विज्ञानाच्या सहाय्याने समतेची आकांक्षा पूर्ण करून समाजाला आध्यात्मिक अनुभवाकडे जाण्याची पात्रता आणून देणे हे उद्याच्या संस्कृतीत शक्य होईल असे आज आपण करावयास लागू या.

युग-धर्माची हाक

समतेसाठी अखंड संग्राम

मनुष्य समाजमध्यं समता प्रस्थापित करण्यासाठी अखंड संग्राम चालू आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला संपूर्ण न्याय मिळेलय़ेत तो चालू राहील. हा शब्दा पार गांठा असल्यामुळे सुधारकाने कधी निराश होता काना नये. मानवी आत्म्याला समतेची, पूर्णतेची अनेक स्वप्ने दिसलेली आहेत. काही निःस्वार्थी महानुभावानी आपल्या सुखाची पर्वा न करता त्या स्वप्नांना मूर्तरूप देण्यासाठी अनेकदा आपले बलिदान दिले आहे. तथापि सर्व-समाजाला अद्यापि समतेचा अनुभव मिळालेला नाही. धर्म समतेचा विरोधी असू शकणार नाही. व्यक्तींना समतेच्या मार्गावर पुढे पुढे नेण्याचे कार्य धर्माचे आहे. हे कार्य ज्या धर्माचे हातून होणार नाही तो धर्म जडस्वरूप होईल. हिंदूधर्माचा विचार करताना आजच्या समाजस्थितीचा अथवा रुढ आचारधर्माचा केवळ विचार करून चालणार नाही. हिंदूधर्माची मूळ तत्त्वे आणि त्यातील थोर ऋषिमुनींचा आणि साधुसंतांचा आचार ही देखील पाहिली पाहिजेत. ही पाहिली असता अद्वैत आणि भक्ती ही दोनच हिंदूधर्माची आद्य तत्त्वे आहेत. आणि सर्व थोर पुरुषांनी याचाच पुरस्कार केलेला आहे असे आढळून येईल. सामाजिक भेदातून आत्मिक अद्वैतापर्यंत पोचण्याचा मार्ग बराच अवघड आहे. यामुळे काळाकाळात सामाजिक संस्थांचे परिवर्तन करण्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. हिंदूधर्माने या परिवर्तनाला तात्त्विक विरोध केला आहे असे म्हणता येणार नाही. ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठपणाशी शगडा करून क्षत्रियांनी अध्यात्म-विद्येतील आपल्या अधिकार उपनिषत्कालीन प्रस्थापित केला. उपनिषत्कार ब्रह्मर्षींनी दाल मान्यता दिली. धैर्यिकांचे

श्रुतिभांडार फोडून 'स्त्री, शूद्र, द्विजर्षधू'ंना भारतासारखे ग्रंथ रचून संस्कृतीचा मारी दाखविण्यात आला. वैदिक धर्माच्या विषमतेची भागवत धर्मात प्रेमाचा झगडा करून ब्रह्मज्ञान अर्थजिद्दि 'पापघोनी' पर्यंत आणून सोडले. मध्ययुगातील संतमहंतांनी कर्मठ ब्राह्मणांच्या हेकट संस्कृतीविरुद्ध धंड करून सर्व ज्ञान मातृभाषेत आणिले आणि लोकाना भक्तिमार्गाची सुलभ उपासना सांगितली. शमेश्वरसारख्यांनी अध्यात्मालाच 'एष भक्ति सरे जाति अप्रमाण' अशी घोषणा केली.

आजच्या पिढीचा धर्म

सामाजिक समता हा आधुनिक युगाचा विशेष धर्म आहे. साधुसंतांनी समतेचे निशाण अध्यात्म क्षेत्रात कायम केले. आधुनिक काळातील रानडे, भांडारकर, राजा राम- मोहन राय, दयानंद, विवेकानंद यांसारख्या धर्मसुधारकांनी ते निशाण सामाजिक क्षेत्रात आणून उभविले. गेल्या शंभर दीडशे वर्षांच्या भारतीय इतिहासात या निशाणाबरोबर एकूण- एक विचारवंत वीर गोळा झाले आहेत. ही समता प्रस्थापनाची चळवळ राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक अशा समाजाच्या सर्व क्षेत्रांत सिद्ध करणे हा आजच्या पिढीचा धर्म बनला आहे. या धर्माला महात्मा गांधींनी मोठे भव्य स्वरूप आणून दिलेले आहे. हा धर्म संपूर्ण यशस्वी होण्यासाठी श्रद्धेने झगडणे इतकेच अवश्य आहे. समतेची ही मोठी चळवळ सुरू झाल्यापासून जड बनलेल्या समाजात नवीन चैतन्य खेळू लागले आहे. आजपर्यंत प्रतिष्ठितपणा ज्यांनी मिरावेल्या त्यांना या नवीन चळवळीचे भय वाटत असून ते अनेक प्रकारच्या भल्यायुच्या साधनांनी प्रतिकार करू पहात आहेत. तथापि जायत होत असलेला समाज दामुळे अधिकच लयकर जागा होईल.

आजच्या या धर्मयुगाच्या हाकेला हिंदुधर्माची साथच आहे. अद्वैताचे सत्य सामाजिक क्षेत्रात मूर्तरूप घेताना पाहून सर्व साधुसंतांना समाधानच वाटेले. या झगड्यात अहिंसा धर्माचे आचरण करणे म्हणजेच भक्तितत्त्वांना अनुसरणे होय.

नव्या ईश्वराची निर्मिती

ईश्वराने सृष्टी निर्माण केली असे सान्नायक मानले जात असले तरी सृष्टीतील विकासांच्या वेगवेगळ्या अवस्थांत ईश्वराच्या स्वरूपाचे वेगवेगळे दर्शन आढळून येते. जड सृष्टीचा ईश्वर जड निरर्माच्या रूपाने काम करीत असलेला आढळतो. सचेतन सृष्टीचा ईश्वर चेतनायुक्त आहे असे भासमान होते; आणि माणसाच्या जीवनात त्याच ईश्वराला विशेष प्रकारचे व्यक्तिमत्त्व लाभते. शिकारी डोळ्यांचा ईश्वर शिकार करणारा असतो; आणि नरमांसभक्षक आदिमानवाचा ईश्वर नरसृष्टीची अपेक्षा करतो. पशुपालन करणाऱ्या माणसांचा परमेश्वर देखील पशूंचा प्रेम करणारा आणि त्यांचे पालन करणारा बनतो; आणि त्याला पशुवलीने तृप्ती मिळते. रानट्यांचा ईश्वर रानात राहतो आणि शेती करणाऱ्या लोकांचा ईश्वर गावात येऊन स्थिर होतो. धान्य आणि फळे खाणाऱ्या शेतकरी संस्कृतीच्या मानवांचा ईश्वरही धान्य आणि फळे यांच्या आहारावर गुजारा करू शकतो.

वैदिक वसाहती करणाऱ्या आर्यांचा ईश्वर अनार्यांना ठार करणारा असतो आणि आर्यांचा पक्षपाती असतो. आर्य-अनार्यांचे मिश्रण झाल्यानंतर आर्यांच्या आणि अनार्यांच्या ईश्वरांचेही मिश्रण होते. आणि या संमिश्र समाजाचा ईश्वरही संमिश्र झालेला आढळतो. ब्राह्मणांचा ईश्वर तप आणि विद्या करताना आढळतो. क्षत्रियांचा ईश्वर लढताना आणि राज्यविलासाचे उपभोग घेताना दिसून येतो. वैश्यांचा ईश्वर संपत्तीच्या विलासात आणि सुखोपभोगात लोळत असलेला दिसतो आणि शूद्रातिशूद्रांचा ईश्वर राबताना आणि गुळामी करताना आढळतो. चातुर्वर्ण्याची निर्मिती करून राहिलेल्या समाजाचा ईश्वर चातुर्वर्ण्य निर्माण करणारा असतो आणि चातुर्वर्ण्य न मानणाऱ्या समाजाचा ईश्वर चातुर्वर्ण्याचे

सीयर-सुतक पाळीत नाही. पुस्यप्रधान समाजाचा ईश्वर हा मायेचा अधिपती असतो आणि स्त्रीप्रधान समाजातील ईश्वर शक्तिस्वरूपी असतो. जमीनदारांचा ईश्वर भूमीचा मालक आणि भूमीवर सर्वसत्ता चालविणारा असतो, तर भुकेकंगालांचा परमेश्वर स्मशानवासी, कपालधारी आणि भिक्षा मागत फिरणारा असतो. सत्ताधीशांचा परमेश्वर सत्तालेख असतो आणि गुलामांचा परमेश्वरही गुलामीविरुद्ध धड करण्याचे साहस करीत नाही. कर्मयोग्यांचा ईश्वर कर्मांमध्ये उक्ताह मानतो तर संन्यासवाद्यांचा परमेश्वर संन्यासातच संतुप्त राहतो. विजिगीर्णूचा परमेश्वर विजयासाठी धडपडत असतो तर सुमूर्तूचा परमेश्वर सुमूर्त स्थितीत राहणे पसंत करतो.

माणसाचा आणि परमेश्वराचा हा संबंध नीट पारखून पाहिल्या तर ईश्वराने माणसाला निर्माण करण्याऐवजी माणसानेच वेळोवेळी निरनिराळ्या ईश्वराचा जन्म दिला आहे असे आढळून येईल. मनुष्याचा आणि ईश्वराचा हा संबंध चांगल्या रीतीने समाजाला समजून देता आला तर धर्माच्या आणि ईश्वराच्या नावाने चालू असलेली धेरे थांबतील; आणि मानवाच्या आजच्या निकासासाठी पुढे ईश्वर निरुपयोगी आहेत, हेही आढळून येईल. आज सारे जग ज्वळत आलेले आहे आणि अखिल मानवजातीचे एक कुटुंब निर्माण करण्याची आवश्यकता उत्कर झाली आहे. या नव्या कुटुंबाच्या निर्मितीसाठी नव्या मानव-धर्माची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. या नव्या धर्माची प्रेरणा देणारा ईश्वर आजच्या मानवाने निर्माण केला पाहिजे. त्याशिवाय त्याचे जीवन यशस्वी होणार नाही. हा नवा ईश्वर सर्व मानवांना समतेने पाहणारा, त्यांच्यातील सर्व विषमतेचा विनाश करणारा, धैर्याच्या आणि हिंसेच्या भायनांपासून संपूर्णपणे अलिप्त राहणारा आणि संसारातील सान्या प्रश्नांचा उलगडा झालाने आणि प्रेमानेच करू शकणारा असावा लागेल.

या नव्या ईश्वराची निर्मिती केल्याशिवाय आणि त्याने सांगितलेल्या नव्या मानवतेच्या धर्माचा स्वीकार केल्याशिवाय आजच्या मानवाला मुक्ती मिळणार नाही.

सामाजिक जीवनाच्या मूल्यांचे विवेचन

जुन्या मूल्यांतून विनाश, की नव्या मूल्यांतून विकास ?

माझी भूमिका

जीवनातील मूल्ये काय असावीत या विषयावर मी आज थोडेसे बोलणार आहे. तत्पूर्वी काही गोष्टी मला स्पष्ट करून सांगितल्या पाहिजेत. १९४२ सालानंतर मी कुठल्याही राजकीय पक्षाचा राहिलो नाही. तेव्हा समाजवादी पक्षाच्या वतीने ही सभा बोलावण्यात आलेली असली तरी मी समाजवादी पक्षाला मिळाले असा त्याचा अर्थ घेण्याचे कारण नाही. पक्षाला मी मिळाले नाही म्हणून समाजवादीपक्षाच्या कार्याचे महत्त्व मी कमी मानतो असाही ग्रह करून घेण्याची आवश्यकता नाही. या ठिकाणी आलेले लोकही पक्षाचे समाजद नाहीत. तेव्हा ही सभा एका राजकीय पक्षाने बोलावली असली तरी ती तात्पुरत्या राजकीय कार्यासाठी बोलावलेली नाही व मीही प्रचारक म्हणून बोलत नाही. या विषयावरही एका विशिष्ट पक्षानेच विचार करावा असेही मला सुचवावयाचे नाही. सर्वोपयोगी व शांतपणे विचार करण्यासारखा हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे असे मात्र मला वाटते.

आजच्या विषयाची निवड

जीवन मूल्यांसंबंधाने आपण कितीतरी प्रकाराने विचार करू शकू. मला सुद्धा जीवन-मूल्यांवर भाषण करताना कोणत्या विशेष विभागासंबंधाने बोलवे हा आतापर्यंत प्रश्नच

पडला होता. तरी पण मी 'सामाजिक जीवनाची मूल्ये' या विषयावर आपले विचार मांडणार आहे.

'जीवन' म्हणजे काय ? 'मूल्य' म्हणजे काय ? यावरही व्याख्याने देता येतील. 'जीवनाचा' व 'मूल्यांचा' परस्पररंशी संबंध काय ? हाही असाच वादग्रस्त प्रश्न आहे. 'जीवन' म्हणजे तरी आणू जे अनुभवतो ते प्रत्यक्ष जीवन की आपणाला जे अनुभवत येत नाही ते अप्रत्यक्ष व अमूर्त जीवन असाही एक भाग फोडता येण्यासारखा आहे. अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष जीवन यातील 'सत्य' कोणते, उभय जीवनाचा 'संबंध' तरी कोणता ? असाही विषय चर्चेस वेतू येईल. पण आज माझा तो उद्देश नाही.

व्यक्ती आणि समाज यांचे संबंध

समाजजीवनाच्या मूल्यांचा विचार करण्यापूर्वी 'व्यक्ती' आणि समाज यांचे परस्पर संबंध मी काय गृहीत धरले आहेत ते सांगतो. काहीजण 'व्यक्तीस' प्राधान्य देणारे आहेत. व्यक्ती तेवढी सत्य, समाज तेवढा मिथ्या, असे मानून ते व्यक्तीच्या हितार्थ झटणारे आहेत, उलट काही जण 'समाजास' प्राधान्य देणारे समाजच तेवढा सत्य, व्यक्ती तेवढी मिथ्या असे मानणारे व समाजहितासाठी झटणारे आणि व्यक्तीच्या अहिताची पर्वा न घाळणारे असे आहेत.

व्यक्ती ही मूर्त आहे, समाज अमूर्त आहे; अगर समाजच मूर्त, व्यक्ती ही अमूर्त आहे; व्यक्ती म्हणजेच माया व समाजच तेवढा ब्रह्म; अगर समाज तेवढा माया आणि व्यक्ती तेवढी ब्रह्म; असे मानणाऱ्या विचारसरणीचे लोक आहेत; पण त्यांचे हे मानणे एकांगी आहे, एवढेच मी गृहीत धरित आहे हे आपण ध्यानात ठेवा. समाज आणि व्यक्ती या दोहोंच्यामध्ये समान सत्य मानले पाहिजे. समाजनिरपेक्ष व्यक्ती राहू शकते काय ? या प्रश्नाचे उत्तर आतापर्यंत अशी व्यक्ती राहू शकत नव्हती; आज राहू शकत नाही; व पुढेही राहू शकणार नाही, असे मी स्वप्नपणे देखून; त्याचप्रमाणे व्यक्तिनिरपेक्ष समाज राहू शकतो काय ? याचेही उत्तर आजपर्यंत असा समाज राहू शकला नाही; आजही राहू शकत नाही व पुढेही राहू शकणार नाही, असेच टामपणे देखून. व्यक्ती ही समाजातच निर्माण होते व समाजाच्या सहकारितेनेच व्यक्तीचा विकास होतो; व्यक्तींचा मिळूनच समाज बनतो व व्यक्तींच्या सहकारितेशिवाय समाजाचा विकास होऊ शकणार नाही, असेच मानले पाहिजे. निव्वळ व्यक्तीलाच प्राधान्य देणारे लोक समाजाचा वात करण्यास मार्गे-पुढे पहात नाहीत व समाजहितालाच प्राधान्य देणारे लोक व्यक्तिहिताला चिरडण्यास तयार होतात. असे होता कामा नये. व्यक्ती आणि समाज यांचा परस्पर संबंध सगुण-निर्गुण-सारखाच मानला पाहिजे. पावशेर समाज आणू म्हणून सांगितले तर समाज आणता येणार नाही. समाज घेऊन यावयास जाल व व्यक्ती घेऊन घाल. काही 'व्यक्तींना' आणले तरी 'समाज' मुठीत आला अशी कल्पना करणे घेडेपणाचे होईल. आणि म्हणूनच व्यक्ती आणि समाज यात अन्योन्यसंबंध मानला पाहिजे व दोन्हीमध्ये समान सत्य मानले पाहिजे.

जुना मार्ग की नवा मार्ग ?

व्यक्ती आणि समाज ही दोन्ही समान सत्य हे प्रथम मूल्य मानून पुढे जाऊ. आज काळ असा आहे की, पूर्वी जया मार्गाने गेले त्याच मार्गाने तुम्ही जाणार की काय अथवा नवा मार्ग चोखाळणार हा संवीपुढे महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न तुमच्याचपुढे आहे असे नाही, सान्या महाराष्ट्रापुढे, सान्या भारतापुढे, हा प्रश्न आहे. 'जुना' मार्ग ठरलेला आहे. रुळलेला आहे; त्यावर पावले उमटलेली आहेत; 'नवा' मार्ग अजून ठरलेला नाही व रुळलेला नाही. प्रत्येकसमोर हाच एक प्रश्न येत असतो, 'नवा' मार्ग की 'जुनाच' मार्ग ? नव्या मार्गाने जाण्याची इच्छा करावी तर परंपरागत विचाराने मातगूढ धरलेली असते, वाडवडिलांच्या पुण्याईचा आभार आठवत असतो, जुने संस्कार मनात धिंबलेले असतात; जुन्या संस्कारांच्या पलीकडे उडी मारून जाण्याचा काळ आला आहे. नवे संस्कार रुढ करावयाचे आहेत. जुन्या मूल्यांची तपासणी करावयाची आहे; त्यातून नवी मूल्ये घडवावयाची आहेत, अशी परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे. परंतु काहीजण त्यावर शंका काढीत असतात. मूल्ये आणि ती नवीन ? मूल्ये का कधी जुनी होत असतात ? सत्य का कधी बदलले आहे ? हिंदुधर्मातील तत्त्वज्ञांनी, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी तत्त्वज्ञांनी, विचारवंतांनी जी मूल्ये बनविली, जी सत्य ठरविली, ती का आता बदलली आहेत ? असले प्रश्न काहीजण काढीत असतात आणि त्याची उत्तरे नकारात्मक देत असतात. पण मी स्पष्ट सांगतो की, जीवनाच्या मूल्यांचे संशोधन आता करावयास पाहिजे. आणि जुना मार्ग की नवा मार्ग, जुनी मूल्ये की नवी मूल्ये ? अशा भ्रमात न पडता नवी मूल्ये व नवे मार्गच आक्रमिले पाहिजेत.

मूल्ये अशी बदलतात

मूल्ये कशी बदलत जातात ते आता पाहू. पुष्कळ वेळा शब्द माणसांची फसवणूक करीत असतात. शब्दप्रामाण्यवादी लोक शब्दांवर जोर देत असतात, परंतु शब्दांतून मूळचा अर्थ निघून गेलेला असतो. खोटे मला सहन होत नाही. असे पुष्कळ वेळा माणूस म्हणतो पण त्याचा अर्थ तुमचे खोटे मला सहन होत नाही, असाही असतो. जुन्या काळाच्या लोकांच्या स्वयंलोक्याच्या कल्पना ठरलेल्या असतात. त्या आज उपयोगी पडाव्या नाहीत. लहानपणी आम्ही एका खेडेगावात रहात होतो. आमच्या स्वतःचे घर नव्हते, तरी पण त्या घरात आम्ही 'आमचे घर' म्हणत असू. त्यावेळी मजूर लोक पैशां दोन पैशांच्या फुटाव्यावर गुजराण करीत. वस्तुतः हे मजूर आणि आम्ही दोघेही मानवत्वा पण त्यांना भूक लागली तर त्यांनी जेणे खावे, आम्ही सुग्रास अन्न खावे; त्यांना वस्त्र लागले तर त्यांनी लंगोटी लावावी आणि आम्ही थोटे नेसावीत; त्यांच्यातील भ्रष्टाचार माणसात हाक मारतानाही आम्ही त्याला 'अरे तुरे' म्हणावे व आमच्यातल्या चिसुरड्या पोरांना त्यांच्यातल्या भ्रष्टाचाराने सुद्धा 'अहो जाहो' म्हणावे असे प्रकार चालत असत.

आम्हाला गादीवर लोळवयास मिळते हे परमेश्वरी सत्य आणि त्याच्या धुळीत लोळवे लागते हेही परमेश्वरी 'सत्य'च, असे त्यावेळी त्यांनाही वाटे, आम्हालाही वाटे. पण आज या दोन्ही गोष्टी परमेश्वराने निर्माण केल्या असे कोणी तरी मानील काय ?

जुन्या काळाचा अस्तुस्थिती जातीतला इसम थ्या. अस्तुस्थितीचा सावली अंगावर पडू नये म्हणून उच्चवर्णीय लोक झटत, त्याचप्रमाणे आपली सावली या श्रेष्ठीवर पडू नये म्हणून अस्तुस्थिती झटत. अस्तुस्थिती मानणे, ती पाळणे, हा त्यावेळी धर्म होता. आजही अस्तुस्थिती हा धर्म राहिला आहे काय ?

ईश्वराने माणसाला निर्माण केले आहे असे म्हणतात. पण पुष्कळ वेळा माणूसही ईश्वराला निर्माण करतो. गुलामांचा ईश्वरही गुलामगिरी करीत असतो. 'जसा भाव तसा देव' दिसत असतो. संतांचा ईश्वर संतांबरोबर राहत होता. सेना न्यायाच्या ईश्वर वादशाहारांमोर आरसा धरीत असे. वादशाहा परकीय आहे, अशी करारनाही ह्या 'पांडुरंगांला' आली नाही. 'जनाबाईचा 'देव' तिच्याबरोबर, दळणकांडण करणे, छगाडी धुणे, पाणी भरणे इत्यादी कामे करीत असे. जनाबाईच्या 'पांडुरंगांला' दळण्याचे एकमेव साधन म्हणजे जाते; एवढेच अवगत होते. दळण्याच्या गिरणीची त्याला कल्पना नव्हती. सखू बाईचा 'ईश्वर' तिच्या नवऱ्याच्या आशेबरोबर जाणारा नव्हता. पण हा 'ईश्वर' आता 'सत्य' राहिला आहे काय ? प्रत्येक व्यक्तीकडे निरनिराळ्या दृष्टिकोणातून पहाण्यापेक्षा आता सर्वांना समानतेने पहाण्याची आवश्यकता पडत नाही काय ? आजचा 'पांडुरंग' अस्तुस्थिती व सृष्ट्याला सारख्याच प्रमाणाने दर्शन देत नाही का ?

सत्याची मूल्ये, न्यायाची मूल्येही अशा प्रकारे बदलत असतात. एक वेळ ज्या रुढी आणि दंधने आवश्यक वाटली ती आज निरर्थक वाटू लागतात. कारण मानवाचे ज्ञान वाढले आहे. आज जगात सर्व भौतिक ज्ञानाचा प्रकाश पसरलेला आहे. या प्रकाशातच प्रेमही वावरायला लावले पाहिजे. नाहीतर जगात शांतता नांदणार नाही.

काही नवी मूल्ये

मनुस्मृती, महाभारत इत्यादी ग्रंथांतून, 'शेजारी तेवढा शत्रू' असे एक राजनैतिक मूल्य आढळते. आरव्या शेजारचा देश आपल्याशी मित्रवाने वागत असल्या तरी तो शत्रूच आहे. त्याचा निःपात करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे, याचा हल्ला येण्यापूर्वी आपला हल्ला झाला पाहिजे, अशी प्राचीन राजनीती होती, पण आज शेजाऱ्यांशी शत्रुत्व करण्याची गरज उरलेली नाही. पूर्वी अन्नाचा तुटवडा असल्याने शेजाराची राहणे एकमेकांशी लढत. आज तशी आवश्यकता राहिलेली नाही. शेजारी म्हणजे शत्रूच असे गृहीत धरून चालण्याची आज जरूर नाही. शेजारी हा मित्र हे आजचे नवे मूल्य झाले पाहिजे.

व्यवहार आणि धर्म यात पूर्वी फारकत असे. शेजाऱ्याला शत्रू मानणे हा व्यवहार आणि शत्रू ठार मारायला आला तरी त्याच्या पोटात तुमचाच आत्मा आहे असे समजणे

हा त्यावेळी धर्म होता. व्यवहाराची मूल्ये निराळी, धर्माची मूल्ये निराळी; जे धर्मात आहे ते व्यवहारात आणता येत नाही, जे व्यवहार्य आहे ते धर्मसंमत होऊ शकत नाही; धर्म तरी आचरा किंवा व्यवहार तरी करा असे सांगण्यात येई. पूर्वी आपण आणि आपला शेजारी दोघेही भटकणे होतो. वास्तव्यासाठी जमीन मिळविण्याची, उदरभरणार्थ अन्न मिळविण्याची आपल्याला जरूर होती. त्यासाठी मागसाला लागेल तेवढे अन्नच निर्माण करण्याची पात्रता आपल्यात नव्हती. खिस्त, बुद्ध, पैगंबर, याज्ञवल्क्य यांचे आध्यात्मिक ज्ञान वाढलेले असले, तरी त्यांचे भौतिक ज्ञान सामान्य रानघट शेतकऱ्यांइतकेच होते आणि म्हणून अपुरा सडा पुरविण्यासाठी मानवांना परस्परांचा संहार करावा लागे. आज ती परिस्थिती राहिली नाही. म्हणून आता धर्म हाच व्यवहार आणि व्यवहार हाच धर्म हे नवे मूल्य झाले पाहिजे.

आज युद्धे का होतात ?

आजची युद्धे अन्नासाठी होत नाहीत, अहंकारासाठी होत असतात. सर्व जगाला पुरेल एवढे अन्न आज आपण सर्व मानव निर्भू शकतो; पण माणसांना अन्न देऊन जग-विष्यापेक्षा लढाई करून मारण्यात आज अनेकांना पुरवार्थ वाटत असतो. लढाया करणारे लोक निरनिराळी कारणे पुढे करीत असतात. कोणी लोकशाहीसाठी लढण्याचा आव आणतो, कोणी राष्ट्राच्या हितासाठी रणशिंग फुकारल्याचे सांगतो, 'कोणी संस्कृतीच्या रक्षणाची थाप ठोकतो. काही महत्वाकांक्षी, अभिमानी, अहंकारी लोक माझा जय व्हावा म्हणून, माझ्या धर्माचा जय व्हावा म्हणून, माझ्या राष्ट्राचे कल्याण व्हावे, म्हणून लढा पुकारतो. पण वस्तुतः ते इतरांवर प्रभुत्व गाजविण्याच्या अहंकारासाठी हे सारे करीत असतात. अहंकाराला उंची असते पण रुंदी नसते. शेवटी या अहंकाराचा विजय होतो काय ? अहंकाराचे नेहमी पतन होत असते. मी जर्मनीसाठी लढतो, मी जपानसाठी लढतो, मी हिंदूसाठी लढतो, मी मुसलमानांसाठी लढतो असे मानणारी, गर्जणारी सारी अहंकारी मागसे धुळीला मिळालेली आहेत. आम्हीच भारतीय संस्कृतीचे रक्षक आहोत, आम्हीच जनतेचे कल्याणकर्ते आहोत, आम्हीच कामगारराज्य स्थापन करणार आहोत, असल्या अहंकाराला आता थारा मिळणार नाही. आम्ही मानव आहोत, मानवांच्या कल्याणासाठी आम्ही झटणार असा कृत संकल्प जे करतील तेच यापुढे तरतील. बाकीचे अहंकारी लोक मात्र मस्तील हे आजचे सत्य आहे.

तुम्ही कसे जगणार आहात ?

केवळ एका ध्वनीला, केवळ एका जातीला, केवळ एका समाजाला, सुखी कसे करावे, एवढाच संकुचित प्रश्न आज आपल्यासमोर नाही. पूर्वीचे खंडप्राय भासणारे विशाल जग आज लहान आणि संकुचित झाले आहे; अशा वेळी माझ्यासारखा मीच म्हणून तुम्ही अहंकारातच रहाणार आहांत काय ? भलत्या वेडांच्या नादी लागून क्षुद्र भांडणे करीत

बसणार की काय ? स्वतःच्या वैभवाचा साक्षात्कार होऊन तुम्ही गरडासारखे आकाशात भरारी मारणार आहात काय ?

समजा, तुम्ही गहू पिकविल्या तर तो पिकविताना तुम्ही इतरांना कशा रीतीने वागविणार आहात ? तुम्ही एकट्याने स्वतःची बुद्धी वापरून इतरांना राववून घेऊन पिकविलेला गहू साठवून ठेवणार आहात काय ? तुम्ही गरड होऊन आकाशात भरारी मारताना इतरांना सरडेच ठेवणार आहात काय ?

किंवा तुम्ही सर्वांचे सहकार्य सारखे घेणार आहात ? सर्वांनी सामुदायिकपणे काम करून निर्मिलेले धन तुम्ही सारखे वाटून घेणार आहात काय, माझ्यासारखे सगळे मोठे व्हावे, माझ्यासारखे सगळ्यांनी गरड व्हावे, कोणीच सरडे राहू नये, अशी तुमची भावना आहे ?

पहिली भावना 'मी माझा उत्कर्ष करून घेईन. इतरांना दाख करीन' ही आहे. दुसरी भावना मी माझ्यापेक्षा इतरांचा उत्कर्ष करीन, सर्वांना समान मानीन, कोणीच दाख अवगार नाही ही आहे. तुम्ही कोणत्या भावनेने वागणार आहात ? तुम्ही कसे जगणार आहात ?

विकासाकडे जाणार की विनाशाकडे वळणार ?

आजच्या जगापुढे मी सांगितलेले दोन मार्ग आहेत. जुन्या चिंतन मानल्या जाणाऱ्या परंपरागत, फसव्या, मायावी मूल्यांना मानव कपट्याळून धरणार की नव्या मूल्यांच्या योगाने आपली उत्तरी करून घेणार ? जुन्याला चिकटून राहून खोश्या कपट्यांनी भरून, माणूस विनाशाच्या गर्तेत जाणार, की नव्या मूल्यांचा अंगीकार करून विकासाच्या उच्च शिखरावर चढणार ? हा आज सर्व जगासमोरचा प्रश्न आहे. पहिला मार्ग पृथ्वीवर सरक निर्माण करणारा आहे, तर दुसरा मार्ग पृथ्वीवरून स्वर्ग अवतरवणार आहे. मानवकुल जगणार की मरणार ? मानवाने मनात आणले तर तो आज उपलब्ध असलेल्या सर्व भौतिक साधनांनिशी जगातील एकाही माणसाला ठार न मारता सर्वांना पुरेल एवढे अन्न निर्मू शकतो. पण अन्ननिर्मितीची त्याची शक्ती जशी प्रचंडपणे वाढली आहे. तसे मनात आणिल तर तो प्रचंड संहारही करू शकेल. आणि म्हणून मी तुम्हाला विचारतो की, जुन्या मूल्यांना कपट्याळून विनाशाकडे जाणार की नव्या मूल्यांचा अंगीकार करून विकासाकडे वळणार ?

सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण

इस्लामचा वारसा सांगणारे फार लोक आहेत, पण त्यांची तत्वे आचरणात आणण्यास मात्र कोणी तयार नाही. एकमेकांच्या धर्माबद्दल आदर पाहिजे, प्रेम पाहिजे तरच माणुसकी जगात राहिल असे इस्लाम सांगतो. इतर धर्मांचा तिरस्कार करून जसे आपण उत्कृष्ट हिंदू होऊ शकत नाही तसेच इतर धर्मांबद्दल तिरस्कार दाखवून व त्यांना काफीर समजून मुसलमानांना उत्कृष्ट इस्लाम म्हणून घेता येणार नाही.

आपणास इतर धर्मांबद्दल उदासीनता वाटते. आपण निरनिराळ्या धर्मांचे लोक अगदी शेजारी वर्षानुवर्षे रहात आहोत, पण दुर्दैवाने एकमेकांची सुखदुःखे जाणू शकत नाही, जाणून घेऊ इच्छित नाही अशी आपली खरी वस्तुस्थिती आहे.

आपली भारतीय संस्कृती ५००० वर्षांहून जास्त अशी जुनी नि उच्च संस्कृती आहे. या दीर्घ कालात फार मोठ्याच्या नि परिणामकारक नि संस्कृतीस घातक अशा जरी घटना घडल्या असल्या तरी आपली संस्कृती टिकून राहिली आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्या संस्कृतीचे अविष्टान सत्य हेच होय. आपल्या संस्कृतीचा गुणच असा आहे की, ती समन्वय व सहकार्य करण्यास नेहमीच तयार असते. सर्व धर्म समान आहेत हाच भारतीय संस्कृतीचा संदेश होय.

आपल्या परंपरेतूनच तीन मोठ्या विभूती आपणास मिळाल्या. त्या म्हणजे राजा राममोहन रॉय, रामकृष्ण परमहंस व महात्मा गांधी. आपल्या ह्या संस्कृतीचे पहिले योर गुरुपिता म्हणजे राजा राममोहन रॉय हे होत. त्यांनी सर्व धर्मांचा अभ्यास करून जगाला

एक अभिनव अला प्रयोग करून दाखविला आहे. त्यांनी सर्व धर्मांच्या मूलतत्वांचा अभ्यास अत्यंत बारकाईने केला. त्यांनी इस्लाम धर्म उद्भूतून समजावून घेतला, वेद संस्कृतमधून पठण केले. तसेच इतरही धर्म पाहिले तेव्हा त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, “सर्व धर्मात महत्वाचे असे खास आहे नि तेच निराळ्या भाषेतून प्रत्येक धर्मात सांगितले आहे. तरच एकच आहे. फक्त तपशिलत फरक आहे.” याचाच त्यांनी प्रसार केला. अशा तऱ्हेने सर्व धर्मांचा सात्त्विक बुद्धीने खोल अभ्यास करून त्यांनी वरील निर्णय घेतला होता.

रामकृष्ण परमहंस ह्यांच्याजवळ दुसऱ्या सर्व धर्मांकडे आत्मीयतेने नि विशाल हृदयाने पाहण्याची शक्ती, दृष्टी होती. त्याबद्दल आपड होनी. देवाकडे जाण्याच्या मार्गाचा अभ्यास त्यांनी सर्व धर्मांतून केला. त्याकरिता त्यांनी सर्व धर्मांची शिक्षा घेतली व शेवटी त्यांनी यावाकत असा निर्णय केला की, प्रत्येक धर्माच्या साधनेने देवाजवळ जाता येते व तो देव म्हणजे एकच. त्याची रूपे निरनिराळी असू शकतील व सर्व धर्मांचे मार्ग एकच सत्याकडे नेणारे आहेत.

‘बुद्धी व भावनेचा प्रत्यय गांधींनी कृतीत आणला’

अशा या राजा राममोहन यांच्या सखोल बुद्धीला नि रामकृष्ण यांच्या विशाल भावनेला पटलेले सर्व धर्मांचे तत्त्वज्ञान कृतीत येणे इष्ट होते व तेच अत्यंत महत्वाचे असे कार्य करण्यास महात्मा गांधींचा जन्म झाला. हे तत्त्वज्ञान कृतीत आले तरच त्याचे खरे महत्त्व जनतेस पटेल असेच गांधींचे जीवितकार्य होते. सर्व धर्म समान आहेत. मानव-तेच्या दृष्टिकोनातून सद्बुद्धतेने प्रेमाने सर्व धर्मांकडे पाहा व तसे आपल्या आचरणात आणा हाच संदेश पूज्य बापूजींनी आपणास दिला आहे.

भांडखोर माणूस मैत्रीकरता हाच आपल्या भरतभूमीच्या मातीचा नि पाण्याचा गुणधर्म आहे. भांडत असताना आपण कोणाचा द्वेष केला नाही हा आपल्या रक्ताचा गुण आहे. आपणास या इतिहासाच्या परिपाकतूनच वरील माणसे अमूल्य असा ठेवा म्हणून मिळाली आहेत. आपणास शहाणपणाचा जसा हक्क आहे तसा मूर्खपणाचाही हक्क आहे. अशीही ५००० वर्षांची उच्च अशी भूमिका पुस्त काढणे शक्य नाही. हिंदू-मुसलमान शत्रुत्व मानीत नाहीत, तसे केल्यास आपण हिंदुत्व सोडल्यासारखे होईल, कारण भोवतालच्या प्राणिमात्रांवरही प्रेम करणे हाच आपला परमधर्म आहे, मग आपला धर्म माणसास मारण्यास कसा सांगेल ?

मानव प्रवाहाचे तीर्थ : भारत

या अशा आपल्या भारताबद्दल रहिमनावूनी एक कविता लिहिली आहे. त्यात त्यांनी भारतास भारत-तीर्थ असे म्हंटले आहे. ज्याप्रमाणे पवित्र तीर्थ नदीकाठी असतात व त्या

पवित्र नद्यांचे पाणी सागरास मिळते म्हणून जर सागरात स्नान केले तर आपणास सर्व तीर्थांचे पुण्य प्राप्त होते. त्याप्रमाणेच आपल्या या विशाळ भारतात अतिशय प्राचीन काळापासून मानवांचे निरनिराळे लहानमोठे प्रवाह वाहत आहेत. त्यात मुसलमान, हिंदू, ख्रिश्चन, पारसी, आर्य, अनार्य असे निरनिराळे मानवप्रवाह आहेत व अशा या सर्व प्रवाहांपासूनच भारतात मानवांचा सागर तयार झाला आहे. तुम्ही-आम्ही माणसेही या मानवी सागरांतीलच आहोत, म्हणून भात म्हणजे मानवी संमेलनच आहे. म्हणूनच भारत हा आर्य व अनार्य या दोघांचाही आहे. हा सर्वांचा हिंदुस्थान आहे. तो कोणाच्या चापाचा नाही. निरनिराळे धर्म हे त्यांच्या प्रकृतीचे निरनिराळे भाग आहेत. स्वातंत्र्य, वंधुता व समता हीच आनची वैशिष्ट्ये आहेत. भारतीय रहिवासी हाच प्रयोग येथील लोकांना योग्य आहे.

आपण जे नवप्रजासत्ताक राज्य निर्माण केले आहे, त्यास अशी प्रचंड मोठी परंपरा आहे. या परंपरेची प्रामाणिक राहूनच आपण आपली कृती केली पाहिजे. तसे आपण न धागू तर आपल्या संस्कृतीशी आपण प्रामाणिक राहणार नाही म्हणून जुन्या परंपरेला साजेल अशी वागणूक ठेवून नि पाटिंत्रा देऊन आपण सुश्रामोविदानी राहिले पाहिजे. त्याकरिता नेहमी नम्रता पाहिजे. परमेश्वर एकच आहे. तो हा हिंदू, हा मुसलमान असा भेदभाव करणार नाही; किंवा कोणावर त्या जातीचा म्हणून जास्त प्रेम करणार नाही. असे असेल तरच तो परमेश्वर आहे. नाही तर त्याचे देवपणच नष्ट होईल. म्हणून या आपल्या गणराज्यात भेद नको. हाच उपदेश सर्व धर्मीका आहे. अशा या आपल्या परंपरेपैकीच एक इस्लाम धर्म आहे, त्याच्या तत्वाकडे आता आपण पाहू.

सत्यापुढेच मान झुकवा !

‘इस्लाम’ हा शब्द अरबी आहे. सलाम, मुस्लिम, मुसलमान हे सर्वच शब्द अरबी भाषेतील एकाच धातुपासून आहेत.

‘सलम’ या धातूपासूनच हे शब्द तयार झाले आहेत. याचा अर्थ “मान झुकविणे शरण जाणे” असा आहे. म्हणून सलामालेकुम-अर्थ-तुम्हास सलाम असो, अल्लास वा तुमचे भले असो असा अर्थ निघतो. जरी तुमच्या मनात नसेल तरीही कोणीही भेटल्यावर मुसलमान निदान तोंडाने तरी सलामालेकुम म्हणेल, तरच तो मुसलमान. इस्लामने हेच शिकविले आहे की, शानाचा उपहास करू नको. कारण आपणास पैदा करणारा एकच अल्ला आहे. म्हणून त्याचा कायदाही एकच आहे. तो म्हणजे सत्य. सत्य हेच एक खरे सत्य आहे. तेथे असत्याचा खवळेडाही खपणार नाही. कारण थोडे जरी असत्य असले तरी सर्वच असत्य होते. असे हे अल्लाचे न मरणारे तत्व आहे. आपण सर्वच अपूर्ण आहोत. आपण व्यवहाराकरिता थोडे खोटे बोलतो. ते सर्वच खोटे म्हणून असत्य. तेव्हा अल्लाच एकटा असा आहे की, त्याच्यापुढे मान झुकवू शकतो इतरांपुढे नाही. ईश्वर वा अल्लाच

सलाम करण्यास पात्र आहे. एवढा हा सलामालेकुमचा अर्थ आहे. आपणातही रामदासाने असेच म्हटले आहे “सत्य ते सत्य वाचे वदावे” असा हा सत्याचा कायदा आहे. अशा या कायद्याने सुधी नियमवद्द शास्त्री आहे. म्हणून दुसऱ्या कोणापुढेही मान झकडू नये. हा सिद्धांत मान्य करणाराच खरा मुसलमान होय. असा हा इस्लामचा कायदा आहे. पण एवढे तोंडाने म्हणणारा मुसलमान होतो, पण तो इश्राम होऊ शकत नाही, कारण मुसलमान हा ईश्वर-अल्ला मानतो. तेव्हा ज्या मुसलमानास इस्लाम म्हणून ध्यावयाचे असेल त्याने मनाने मोमीन-आत्मज्ञानाचा प्रकाश मिळवणारा होऊन ते ज्ञान कृतीत आणले तरच तो इश्राम होतो. अन्यथा नाही म्हणून ‘मोमीन हाच खरा इस्लाम आहे.’

धर्म ही सौधाची वाव नव्हे

आपण म्हणतो की, मुसलमानांनी हिंदू न्हावे. किती मूर्खपणाचे नि निर्दुष्टपणाचे विधान आहे ! कुणाला पैगंबराचा संदेश नको असं नव्हेच आणि अशाकरिता मी हिंदू-धर्म वाजारात आणू इच्छित नाही. तो काही विकण्याची किंवा सौदा करण्याची वस्तू नव्हे हे ध्यानात घ्या.

इस्लाम धर्म हा पैगंबराचे सांगितले आहे असा काही कुसणात पुरावा नाही. महंमदच्या आवीही पुकळ लोक अल्लाने धर्मप्रसारकरिता पाठविले होते त्यांपैकी रहम वगैरे होत. रहम याचा अर्थ रहमचा-कनवाळूपणा, ममता, प्रेम हा आहे; यावरून हे सिद्ध होते की, या सर्वांचा सत्य व प्रेम हाच धर्म होता आणि खरा इस्लाम धर्म तोच आहे. तो अनेकांनी आधी सांगितला. पण आम्ही लोक निर्दुष्ट आहोत. देवाने-अल्लाने दिलेले कान, डोळे व बुद्धी यांचा योग्य उपयोग करीत नाही व अर्थाचा अनर्थ करून अनेक घोटाळे निर्माण करितो. अनर्थांमुळे कितीतरी रक्तात वेळ; कारण अर्थाचा अनर्थ करणे हेच मागण्याचे काम आहे, अल्लाचे नःहे. म्हणून आपणाला सन्मागी लावण्यास, योग्य प्रकाशाचा उपयोग करण्यास लावण्याकरिताच अल्लाने महंमद पैगंबर पाठविला.

एकच संदेश-दाता म्हणून तुम्ही पैगंबराला मानता तर पूर्वीच्या सर्व ज्ञालेश्या पैगंबरांना मानले पाहिजे. तरच खरा इस्लामी धर्म समजला असे मानावे.

म्हणून कुसणाची पूजा करणारा जर वेदाची पूजा करणार नसेल, तर तो इस्लाम खास नव्हे. असा हा इतका प्रगल्भ, विशाल व सर्व धर्मांवद्दल आस्था व प्रेम वाळगणारा व व्यास अपूर्व अशी परंपरा आहे असा इस्लाम धर्म आहे. त्यास कोण मानणार नाही ? कोण प्रेम करणार नाही ?

काफीर कोण ?

आता आपण ‘काफीर’ या शब्दाचा अर्थ पाहू. या शब्दाचा अर्थ न समजल्यानेच फार अनर्थ झाला आहे. यात मुख्य शब्द ‘कफर’ हा आहे. कफर म्हणजे ईश्वर न

मानगारा-अश्रद्धा ठेवणास. असा अर्थ खरा आहे. म्हणूनच असे अर्थ न समजता धर्माचा प्रसार करणे हा मोठा धोका होय.

याचकरिता ईश्वराने मानवाच्या निरनिराळ्या प्रवाहाकरिता निरनिराळे पैगंबर त्यांच्या देशात पाठविले आहेत. काण्ण धर्माचा अर्थ समजावून प्रसार करणे हेच ध्येय म्हणून 'इमान नाही तो कफर, कफर मारू नको म्हणून संदेश सांगणारा कफर वा काफिर होऊ नको. कोणास मारू नको'— असा आहे.

तलवार आत्मरक्षणार्थच

कुराणात तलवारीचा उल्लेख जरूर केला आहे. ती तलवार फक्त आत्मरक्षणासाठीच वापरावी अन्यथा नाही. जेव्हा वर सांगितल्याप्रमाणे अल्लाच्या संदेशाप्रमाणे आपले धर्म-प्रसाराचे काम करीत असताना जर एखादा मनुष्य ते काम करू देणार नसेल तर त्यास समजावून सांगून प्रथम हृदयपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न कर. एवढेही करून तो तुझ्यावर वर चालून येत असेल तरच फक्त आत्मरक्षणाकरिता तलवारीचा उपयोग करून त्यास तुझ्या मार्गातून बाजूला कर. अन्यथा केव्हाही तलवार वापरू नये. असा जो माणूस चालून येईल तोच काफिर समजावा. ही तलवार फक्त धर्मरक्षणासाठीच वापरली जात आहे, असाच त्याचा अर्थ आहे.

जेव्हा महंमद पैगंबर मक्केत इस्लामचा प्रचार करीत होते, तेव्हा अरब लोक फारच रानटी घृतीचे होते. त्यांनी महंमदाचा फारच छळ केला, तरी त्यांनी आपली कर्म-भूमी सोडली नाही; पण जेव्हा हे अरब त्यास धर्मप्रसार केल्याबद्दल मारण्यास तयार झाले, तेव्हा आपली आवडती कर्मभूमी त्यांनी फक्त धर्मरक्षणाकरिता— तत्वाकरिता सोडून तो मदिनेस गेला. तो भ्याड म्हणून गेला नाही. त्यास 'जिहाद' म्हणतात. अशा या मान कापणाऱ्या लोकात पैगंबर निर्माण होऊन त्याने आपले जीवितकार्य अत्यंत कष्ट घेऊन केले. हाच त्याचा संदेश सर्व इस्लाम बांधवांना आहे की हृदयपरिवर्तन करून धर्म शिकविला पाहिजे. माणसाचा धर्म मारण्याचा आहे, अल्लाचा नव्हे.

पवित्र कृतीसाठी पवित्र मन

राजकारण, व्यवहार आदी सर्व गोष्टीत वरील अल्लाचा संदेश कृतीत आणणे हेच इस्लामचे कर्तव्य आहे. त्याकरिता मने नेहमी पवित्र पाहिजेत. तरच कृती स्वच्छ व पवित्र होऊ शकते.

या तत्वाप्रमाणे इतके कोटी सुसलमान असूनही एकही वागत नाही हे दुर्दैव आहे. 'पाकिस्तान'चा अर्थ पवित्रभूमी, तर तेथील लोक पवित्र कृत्य करतात का? तसे नसेल तर पाकिस्तानचे नाव बदलू होईल. तेव्हा इस्लाम धर्माप्रमाणे वागणे हेच पाकचे कर्तव्य आहे, व आज इस्लाम धर्माप्रमाणे वागणारे काही हिंदुस्थानात आहेत. ते म्हणजे मौलाना

सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण : ४९

अबुल कलाम आझाद. त्यांचाच किता येथील मुसलमानांनी गिरवावा व पाकमध्ये सरहद्द गांधीसारखी माणसे आहेत. त्यांचा किता पाक-लोकांनी गिरवून कुतीत आणावा तरच दोन्ही देश गुण्यागोविंदाने, सुखाने जगापुढे आदर्श ठेवू शकतील. यातच इस्लामचा प्रचार आहे - विजय आहे.

१९५०

नवी राजनीती

मित्रहो,

राजनीतिसंबंधाने आपल्या देशात पार प्राचीन काळापासून एक परंपरा चालत आलेली आहे. त्या परंपरेवर विश्वास ठेवणारे लोक आपल्या देशात पुष्कळच आहेत. विशेषतः महा-राष्ट्रात तर या राजकारणाचा अभ्यास केलेली माणसे खूबच सापडतात. राजकारण हा धंदा असलेली ही माणसे गेल्या तीन पिढ्या आपल्या येथे आहेत. म्हणून या प्रश्नासंबंधी मूढगामी दृष्टीने विचार व चर्चा करण्याची वेळ आता आलेली आहे असे मला वाटते.

मी 'नवी राजनीती' हा विषय आजच्या व्याख्यानासाठी घेतला आहे त्यावरून जुन्या राजनीतीशी माझे कुठेतरी व काहीतरी बिघडले आहे, बिनसले आहे हे आपल्या सहज लक्षात येईल. म्हणून 'जुनी राजनीती' म्हणजे काय व माझ्या मते तिच्यात काय दोष आहेत हे मी प्रथम सांगतो. तत्पूर्वी आपण एक गोष्ट ध्यानात ठेवावी की, फेब्रुवारी वाद-विवाद करण्याच्या इच्छेने मी या विषयाकडे ओढला गेलेलो नाही. मी काही राजकारणी नव्हे. राजकारण ही माझी प्रकृती नव्हे. माझी दृष्टी जीवनविषयक प्रश्न समजावून घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची व शिक्षकांची आहे. आपणही त्याच उद्देशाने येथे जमला आहात असे मी समजतो आणि म्हणून मला जे वाटते ते आपल्यासारख्या समव्यवसायी व समवृत्तीच्या लोकांना सांगणे याच हेतूने मी माझे विचार आपल्यासमोर मांडीत आहे.

राजकारणाचे भिन्नभिन्न प्रश्न कोणत्या प्रकारे सोडवावेत हा सर्व जगापुढेच प्रश्न आहे. जुन्या राजनीतीचे पुरस्कर्ते म्हणतात की, 'जुन्या चाकोरीतून बाहेर पडू पाहणारे

आजचे नवे राजकारण हे शास्त्रज्ञ, बुद्धिप्रधान नाही. त्यात निष्कारण व निरर्थक स्वप्नळपणा आगळ जात आहे.' या लोकांच्या प्रामाणिकपणासंबंधी मात्र संशय नाही. तथापि नुसत्या प्रामाणिकपणाने सर्व प्रश्न सुटत नाहीत हे आपण विवस्ता कामा नये. त्यासाठी सत्य समजण्याची, एकंदर जीवनाचे यथार्थ ज्ञान होण्याची जरूर असते. म्हणून मी अगदी मोकळेपणाने विवेचन करणार आहे. त्यामुळे जुन्या राजनीतीवर विश्वास अवगत्यांना बघा बसल्यास मला त्याची खंत नाही. त्यांनी हा विचाराचा बघा समजूत वैयक्तिक कटुता मनात आणू नये एवढेच माझे सांगणे आहे.

जुनी राजनीती म्हणजे काय ? ती काही फक्त महाराष्ट्रात अथवा हिन्दुस्तानातच चालत आलेली नाही. ती वसुतेक जगभर पसरलेली आहे आणि तिची तत्त्वेही सर्वत्र जयजयकाळ सारलीच आहेत. जुन्या राजनीतीसंबंधीचा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र' हा होय. हा ग्रंथ कितीक शतके नाहीता झालेला होता. तो अलीकडेच सापडला आहे. वस्तुतः ते आधुनिक अर्थाने अर्थशास्त्र नसून राजनीतिशास्त्र-पोलिटिकल सायन्स-आहे. या ग्रंथाच्या लेखकाला कुणी 'कौटिल्य' असे म्हणतात व त्याचा 'कुटिल' (वक्र, दुष्ट) या शब्दाशी संबंध जोडतात, तर कुणी त्याचा संबंध 'कुटल' नावाच्या गोवाशी जोडतात. ते कोसेही असले तरी सर्वसामान्य लोकांमध्ये मात्र राजकारण म्हणजे 'कुटिल-नीती', 'वाकडी विद्या' असाच समज प्रचलित आहे. वस्तुतः ज्या विषयाचा योगाने मानवी मनाचा, बुद्धीचा विकास होतो ती खरी विद्या, परंतु लोकांना मात्र असे वाटते की राजनीतिविद्या म्हणजे मूर्खमान कुटिलता.

'शकुंतला'च्या पाचव्या अंकाने जेव्हा दुष्प्रसन्न राजा शकुंतलेवर असत्यवक्तृतेपणाचा आरोप करतो तेव्हा शास्त्रीय त्याला उद्देशून म्हणतो, "जिला जन्मातही कधी असत्य भाषण टाकू नही तिच्या बोलण्याला काहीच किंमत नाही परंतु ज्याने जाणूनबुजून, एक कला या दृष्टीने असत्याचा सराव केला त्या या राजांचे बोलणे माघ खरे ! काय हा न्याय !"

मनुस्मृतीमध्ये असे वर्णन आहे की, न्यायालयासमोर निरनिराळ्या वर्णांची मागसे आल्यास त्यांना निरनिराळ्या पद्धतींनी शपथ घ्याव्यास सांगण्यात यावे. उदाहरणार्थ, जर ब्राह्मण आरोपी असेल तर त्याला फक्त 'ब्रूहि' म्हणजे 'बोल' असे सांगावे. (ब्रूहीति ब्राह्मणं ब्रूयात्) कारण खरे बोलतो तोच ब्राह्मण अशी त्यावेळी समजूत होती. उलट न्यायालयासमोर क्षत्रिय आल्यास त्याला केवळ 'ब्रूहि' (बोल) म्हणून भागत नसे, कारण बोल म्हटल्यानंतर तो विचारील 'कोय बोडू?' म्हणून त्याला 'या ठिकाणी सत्य तेच बोल' असे सांगावे लागे कारण खोटे बोलणे हे क्षत्रियधर्मात वसते अशी त्यावेळी कल्पना रुढ होती. आणि त्याप्रमाणे मुसद्दीपणाच्या नावाखाली पद्धतशीर खोटे बोलण्याचे शिक्षणही राजपुत्रांना त्याकाळी देण्यात येत असे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात 'खोटे को बोलवे' हे

सांगणारी प्रकरणे आहेत. महाडचे श्री. गोविंद गोंपाळ टिप्पणीस यांनी त्या ग्रंथाचा संक्षिप्त मराठी सारांश तयार केला आहे. हा ग्रंथ वियाथ्वींनी अवश्य वाचला पाहिजे. कारण इतिहासाच्या पुढे जाण्यासाठीही इतिहासाचे अध्ययन करणे आवश्यक असते. 'कौटिलीय अर्थशास्त्रा'तील सिद्धांतांचे प्रत्यक्ष आचरण कसे केले जात असे हे पहावयाचे असल्यास 'राजतरंगिणी' हा काश्मीरचा प्राचीन इतिहास वाचावा. युरोपीय भाषांतील मॅकियावेलीचे 'प्रिन्स' हे पुस्तक जुन्या राजनीतीवरून अत्यंत प्रसिद्ध पुस्तक आहे. त्याचा व 'कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रा'चा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास जुन्या राजनीतीचे यथार्थ स्वरूप समजून येईल.

बुद्धिवालाचा डाय करून त्यात विजय मिळविणे यात बुद्धिमत्ता आहे व ती ज्याच्या जवळ असेल तोच सरा बुद्धिमान असे आपण समजतो. अशा बुद्धिवानांना मराठीत चाणक्य असे म्हणतात व राजकारणी लोक मध्ये त्याचा बराच दपट्या असतो. या गोष्टीला एक विशिष्ट अर्थ आहे. कारण लोटे बोलण्याला फार बुद्धी लागते. लहान मुलांना लोटे बोलता येत नाही. ती कळ आपण आपल्या आचरणाने त्यांना नंतर शिकवीत असतो. प्रश्नाचा श्रेष्ठ पाहून उत्तर देण्याचे धडे आपण त्यांना देत असतो. म्हणजे लोटे बोलता येण्यासाठी खाल परिश्रम घ्यावे लागतात. 'भल्याची दुनिया नाही' असे मराठीत म्हटले जाते. याचा अर्थ भल्याची दुनिया असावी असे गरिबांना, असहाय्यांना पाटते परंतु ती नाही म्हणून त्यांना तळाळाट होतो. अर्थात ही गोष्ट महाराष्ट्रातच आहे नि इतरत्र नाही असे नव्य मुळीच म्हणावयाचे नाही.

आपण जेव्हा 'राजनीती' शब्दाविषयी विचार करू लागतो तेव्हा आपल्या मनात सहजच असा प्रश्न निर्माण होतो की, 'नीती'च्या मागे 'राज' हे विशेषण कशाळा? अर्थात् याचे उत्तर उघड आहे. ते असे की, नीती व राजनीती या दोन भिन्न गोष्टी आहेत परंतु नीती दोन प्रकारची कशी असू शकेल हे कोडे साध्या माणसाला उघडावत नाही. यावर व्यवहारनिपुण मुलांचे म्हणणे असे की, "नीती दोन आहेत; त्या दुहेरीही आहेत व दुष्टपीही आहेत. आणि म्हणूनच 'वारांगनेव नृपनीति अनेकरूपा' असे राजनीतीचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. अर्थात् याच सुभाषिताचा अर्थ जरा वाढविल्यास वारांगनेकडे जाणाऱ्याचा जसा ती नाश करून टाकते त्याप्रमाणे राजनीती ही देखील माणसाचा नाश करते असा अर्थ त्यातून निघू शकेल. असो.

आमल्याकडे अग्रंत प्रचलित असा एक शब्द आहे व त्याचा संपूर्ण अर्थ नीट ध्यानात न घेताच आपण तो सर्रास वापरात असतो. तो शब्द म्हणजे 'पराक्रमी'. यात पर (दुसरा) व आक्रमी (आक्रमण करणारा) असे दोन शब्द आहेत. जो इतरांवर आक्रमण करतो त्याला आपण पराक्रमी समजतो. असे पराक्रमी पुरुष आपल्या देशात, आपल्या पोटी जन्माला येवेत अशी आपण इच्छा बाळगतो. अर्थात् या पराक्रमाचा ज्यांनी संन्यास केला त्यांच्याबद्दलही- सौम्य, शांत, सज्जन, वैराग्यशील लोकांबद्दलही- सामान्य

जनांच्या मनांत आदर वसत आलेल्या आहे हे खरे, परंतु त्यांचे जीवन हे व्यवहाराच्या दृष्टीने आदर्श समजले जात नाही. व्यवहारामध्ये राजनीतीलाच प्राधान्य दिले जाते. व त्या क्षेत्रात प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अर्थात इतके असूनही धर्म, अध्यात्म, उच्च जीवन वगैरे व्यवहारालून वेगळे असे काहीतरी आहे असे आपण मानीत आलो आहोव आणि यातूनच धर्म व व्यवहार यांच्यात परस्परविरोध आहे ही कल्पना दृढमुळे झाली आहे. व त्याच कल्पनेवर आमची धर्मशास्त्रे व व्यवहारशास्त्रे आधारली आहेत. धर्म सांगतो, 'शेजाऱ्यावर प्रेम करा' तर व्यवहार सांगतो, 'शेजारी हा छुत्चा, नीच, लुट, वाईट आहे असे समजून सावध राहा.' आणि राजनीती तर याहीपुढे जाऊन असे सांगते की, 'माणूस हा मुळात चांगला नसतोच असे धरून चाला.' या परस्परविरोधी नीतीमुळेच आतापर्यंत अनेक कटकटी, अनेक दुःखे निर्माण झाली आहेत ही गोष्ट अद्यापि आपल्या ध्यानात येत नाही.

छुत्त्या राजनीतीमध्ये मानवी जीवनाचा आदर्श कोणता होता हे आपण तपासून पाहिले पाहिजे. 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र,' 'मनुस्मृति,' 'महाभारत,' 'लुफनीति' वगैरे आपल्या छुत्त्या ग्रंथांत या गोष्टीची खूप चर्चा आलेली आहे. त्या सर्वोचा प्रथमसिद्धांत असा की, 'जी राहते एकमेकांना लागून आहेत ती एकमेकांची शत्रू होत.' या सिद्धान्ताचाच उपसिद्धान्त असा की, 'आपल्या शत्रूचा जो शत्रू तो आपला मित्र.' म्हणजे अ, ब, क, ड ही जर चार शेजारी राहते असतील तर अच्या शेजारी ब आहे म्हणून तो अचा शत्रू, बला लागून क आहे म्हणून ते दोघे एकमेकांचे शत्रू, परंतु क हा बचा शत्रू असल्यामुळे अ चा मित्र. पुढे कच्या शेजारी ड असल्यामुळे तो कचा व म्हणून अचाही शत्रू व म्हणून बचा मित्र. असा हा गुंतागुंतीचा खेळ आहे. अर्थात राजनीतीमध्ये आपला मित्र असणारा काही खऱ्या प्रेमाचा-विश्वासाचा मित्र नसतो, तर व्यवहाराचा मित्र असतो. त्याच्यावरही धाड्यापेक्षा जास्त विश्वास टाकायचा नसतो. हा राजनीतीचा सिद्धांत आम्हाला इतक्या प्रखरपणे शिक्षविष्यात आला की, आम्ही तो फक्त राष्ट्रांसाठीपुरताच मर्यादित न देवता वेगवेगळे प्रांत, जिल्हे, गावे इतकेच नव्हे तर शेतीवाडी व घरे यांच्याबाबतीतही तंतोतंतपणे अमलात आणू लागलो. हे सर्व पाहिले म्हणजे भारतीय अर्थीचे, ब्राह्मणांचे डोके निव्वळ डोके या दृष्टीने किती तहकल होते याची कल्पना येते. या राजनीतीच्या बुडाशी एक मोठा सिद्धांत आहे. तो असा की, 'आमण जगण्यासाठी इतरांच्या जीवनावर आक्रमण करण्यात काहीच हरकत नाही, नव्हे ते अपरिहार्य आहे.'

म्हणजे आपण पुन्हा 'पराक्रम' या शब्दावर येऊन येवतो. आता काही लोक म्हणतील की, "पर या शब्दाचा 'दुसरा' याप्रमाणेच 'शत्रू' हाही अर्थ आहे. म्हणून पराक्रम याचा अर्थ शत्रूवर आक्रमण असाच केला पाहिजे. शत्रूला आम्ही मित्र्या मारल्यात असे तर तुम्ही सांगू इच्छीत नाही ना?" यावर माझे उत्तर असे की, मानवी जीवनाच्या प्रारंभकाळी पर=दुसरा हा शत्रूच होता. दुसऱ्या टोळीतील माणूस हा परच मानला जाई.

सर्वे टोळी हा एक घटक समजला जाई. म्हणून पर=दुसरा म्हणजे डावू हा आदिमानवाचा वारसा होय. पुढे काळांतराने 'पर' हा डावू नपूनी शकतो हे कळल्यानंतर 'पर' याचे 'दुसरा' व 'डावू' असे दोन अर्थ प्रचारात आले.

शिवाजीच्या काळी 'अमात्यांची राजनीति' म्हणून एक पुस्तक तयार झाले होते. त्यातील मुख्य मुख्य सिद्धांत कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील सिद्धान्तांसारखेच आहेत. त्यात शिवाजी महाराजांच्या तोंडी इंग्रजांसंबंधी- ताम्रमुखी लोकांसंबंधी- एक वाक्य अलिखले आहे. ते म्हणतात, 'राज्यकर्त्यास स्थळशोभ नाही असे कसे घडेल?' म्हणजे असे की, 'जरी इंग्रजांना ह्ये राज्य करायचे नसले तरी इंग्रंडात राज्य कायचेंच आहे.' आणि राज्य म्हणजेच स्थळशोभाने घडलेली घटना. अशा प्रकारचे जुने ग्रंथ वाचले म्हणजे एक गोष्ट सहज लक्षात येते. ती अशी की, जुन्या काळचे लोक जास्त प्रामाणिक होते. जे मनात असेल तेच लिहीत व बोलत असत. दुसऱ्यावर आक्रमण करण्यास नैतिक कारणांची जरूर नाही असे ते स्पष्ट म्हणत. ज्याकाळी जगाव्हासाठी युद्ध करणे आवश्यक वाटत होते त्यावेळी युद्ध करणे हे कर्तव्य मानले गेले. आजचे त्यांचे वास्तव म्हणतात की, War is a biological necessity- युद्ध ही प्राणिसाध्नीय आवश्यकता आहे- याच सिद्धान्तातून पुढे हिटलर- मुसोलिनी निघाले.

राज्य चालवाय्याचे असल्यास दुर्ग, तुरुंग, कोर्ट, सैन्य, खोटे बोलणारे मुखारी वगैरे गोष्टी लागतात असे जेव्हा मानले जात असे त्याकाळी माणूस हा माणसाना वैरीच आहे असे गृहीत धरलेले होते. शिकारी टोळ्यांच्या काळी आगही पर-आक्रमणाच्या तत्वावर राजनीतीच्या कल्पना उभासल्या. तेव्हापासून आतापर्यंत आपण शिकारी टोळ्यांच्या पुढे गेलो आहोत की नाही हाच सारा सवाल आहे. जर आपण त्या अचर्येकून पुढे प्रगती फेळी असेल तर नव्या जगाला अगुरुप अशी नवी राजनीती हवी. यापुढे जुन्या राजनीतीचा वापर योग्य होणार नाही. मी जुन्या जगाला नावे ठेवीत नाही. त्याकाळच्या लोकांना ज्या गोष्टींची जरूर होती ती त्यांनी फेळी. परंतु पुढे जुन्या धातूधर्माची गरज संपल्यानंतर जुनी राजनीतीचा डा टोपण्यात चूक झाली असे मला वाटते. आजचे युग महा-भारताच्या पुढे जाण्याचे आहे हे आपण ओळखले पाहिजे आणि महाभारताला चिकटून राहू इच्छिणाऱ्या मंडळींचे आपण ऐकता क्रामा नये. महाभारताचे युग आता संपले आहे. नव्याने विचार काढा लागेल, संघटना बांधण्या लागतील. श्रीकृष्णाच्या गीताचा राजकीय दृष्ट्या काळ संपला आहे. त्यातील अनासक्तीचा काळ पूर्वी फक्त कानदावर हाता तो आता प्रत्यक्ष व्यवसागत आणायचा आहे. गीतेमध्ये 'विनाशाय च दुष्कृतम्' असे सांगितले आहे, ते योग्य नाही. यापुढे दुष्कृत्ये करण्याच्या नाश करायच्या नसून दुष्कृत्यांचा नाश करायचा आहे. भारतीय महायुद्धानंतर कलियुग सुरू झाले असे जुने लोक समजतात. ते वेगळ्या अर्थाने खरे आहे. कारण तेव्हापासून अपला अधःपात सुरू झाला. तो अधःपात यादवविष्याचा ज्या अनेक महापुरुषांनी प्रयत्न केला त्यांत गौतममुद्ग हा एक होता. त्याने

जुन्या राजनीतीच्या विरुद्ध जाऊन माणसाचे प्रश्न हिंसेने सुटणार नाहीत, अहिंसेनेच सुटतील असे सांगितले. हेच त्याच्या जन्माचे रहस्य- त्याचे अवतारकार्य- होय. परंतु त्याच्यानंतर त्याचा उपदेश आचरणात आणला गेला नाही आणि पूर्वीच्याच राजनीतीची पुनरावृत्ती - repetition- झाली. नवीन काहीच घेण्यात आले नाही.

जुन्या राजनीतीमध्ये महाराष्ट्र, सौराष्ट्र, कर्नाटक, बंगाल ही वेगवेगळी राष्ट्रे होती परंतु कालांतराने आम्ही ठरविले की, ही राष्ट्रे नसून मित्र मित्र प्रांत आहेत. आम्ही एक-मेकांचे शत्रू नसून आमच्यामध्ये बंधुत्वाचे नाते आहे. हीच गोष्ट सर्वजगाला लागू आहे. -exclusive nationalism व्यावर्तक राष्ट्रवाद हा आजच्या युगाचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. My country, right or wrong (माझ्या देशाने योग्य अथवा अयोग्य काहीही केले तरी मी त्याचाच पाठपुरावा करणार) हे शिक्षण म्हणजे जगाला बुडविण्याचे शिक्षण आहे. तो जुना वारसा आहे. शेळीवाद, रानटीपणा आहे. आपण राम व्यक्त करण्यासाठी म्हणतो, 'त्याला खाऊ की गिळू असे मला वाटते.' हा देखील त्या रानटीवृत्तीचाच भाषेतील अवरोप आहे.

आपल्याकडे भगवद्‌गीतेचा अभ्यास खूप केला जातो ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. परंतु तो अभ्यास करताना जुनी दृष्टी व नवी चाकोरी मात्र सुळीच सोडली जात नाही. यामुळे त्यातून चांगले काही निष्पन्न होण्याऐवजी वाईटच परिणाम प्रगटून येतात. एका महाराष्ट्रीय विद्वानांनी नुकतेच एक पुस्तक लिहून असे मत व्यक्त केले आहे की, "गीतेचे स्वल्प आहे तसे न असता श्रीकृष्णाने अर्जुनाला असे सांगावयास हवे होते की, 'तुझ्या बायकोची विद्रोहिता कण्याच्या सड न वेणारा तू नालायक आहेस. तू बाजूला हो.' म्हणजे मग आजच्यासारखी विसंगती त्यात राहिली नसती." पण द्रौपदीचे वस्त्रहरण तरी का झाले ? ती दुःशासनाला हसली होती आणि कोणताही स्वामिमानी पुरुष आपला अपमान सहन करणार नाही ही गोष्ट सदर लेखकांनी नजरेआड केली आहे.

आजच्या जगात जी ज्ञानसंपत्ती, शास्त्रसंपत्ती निर्माण झालेली आहे तिचा योग्य उपयोग केल्यास माणसाने माणसाला मारण्याची जरूर भासणार नाही; म्हणून आपण जुनी राजनीती विसरली पाहिजे. आजच्या युगाचा धर्म, ईश्वर, नीतिशास्त्र, स्त्री-पुरुष संबंध यांच्या कल्पना समूळ बदलल्या पाहिजेत. कारण ज्ञानविज्ञानाच्या योगाने शेजारीही मित्र बनू शकेल अशी स्थिती आता निर्माण झाली आहे.

आतापर्यंत मानवी जीवनात तीन महत्त्वाच्या क्रान्त्या झाल्या आहेत. पहिली क्रांती म्हणजे माकडाप्रमाणे चार पांदांवर चालणारा माणूस दोन पांदांवर चालू लागला. त्यावेळी त्याला शत्रूपाश्रुत संरक्षण करण्यासाठी युद्धाची जरूर होती. दुसरी क्रांती शेतीची. माणसाला शेती करता येऊ लागल्यानंतर वस्तुतः युद्धाची काही जरूर उरली नाही. आणि तिसरी क्रांती म्हणजे वाफेच्या एंजिनाचा शोध. या शोधांमुळे वस्तूंच्या निर्मितीचा वेग व प्रमाण इतके वाढले की जीवनाच्या गरजा भागविण्यासाठी मानवाला युद्धाची गरजच पडू नये.

दुसऱ्या फ़ास्तीनंतर मानव पुष्कळच विकसित झाला. त्यायोगे नवी नीतिमूल्ये निर्माण झाली. आणि मग विद्वानांनी क्षात्रवृत्तीची जरूर नाही असे पाहून क्षात्रधर्माचा पुरस्कार केला. या टिकाणी क्षात्रवृत्ती आणि क्षात्रधर्म यांतील फरक लक्षात घेतला पाहिजे. भृगवा (शिकार) वृत्तम् (जुगार) त्रियः (बायका जिंकणे, झनाना वाळवणे) आणि पानम् (दारु पिणे) ही चार व्यसने म्हणजे क्षात्रवृत्तीची आवश्यक अंगेच समजली जात. म्हणूनच युधिष्ठिर म्हणतो, 'युद्धाला व वृत्ताला बोलकल्यानंतर ते आमंत्रण नाकारण्याचे नाही हा क्षात्रधर्म आहे.' आजचे वैश्य हे एका परीने क्षत्रियच आहेत म्हणून ते मद्रा-जुगार खेळत असतात. हीच गोष्ट बायकांसंबंधी. झनाने फक्त सुखलमानांनीच ठेवले, आपल्याकडे ती प्रथा नव्हती असे समजण्याचे कारण नाही. आपल्याकडे क्षत्रियांनीच नव्हे तर क्षत्रिय बनलेल्या ब्राह्मणांनीही झनाने ठेवल्याची उदाहरणे सापडतात. शाकुंतलाची मूळ कथा ही क्षात्रवृत्तीची कथा आहे. थॉमस हार्डीच्या कादंबरीच्या तोडीची कथावस्तू त्यात आहे. दुष्यंताच्या झनान्याच्या त्यात उल्लेख आढळतो. रघुवंशामध्ये कालिदासाने चांगल्या राजांप्रमाणेच वाईट राजांचेही वर्णन प्रामाणिकपणे केले आहे. (१९ वा सर्ग) त्यावरून क्षात्रवृत्ती व क्षात्रधर्म यांतील फरक लक्षात घेतो.

ही सर्व आपत्ती टाळावयाची असेल तर नवी उच्चतम मूल्ये निर्माण करावयास हवीत. आजचे आपले जगच नपे आहे. ते इतके वक्रल आले आहेत की त्यांचे एक राष्ट्रच बनू पाहत आहे. परंतु आपली राजनीती मात्र जुनीच ठेवण्याचा आग्रह वाळवण्यात येत आहे. हे चूक आहे. नवी वृत्ती, नवी कला, नया व्यवहार, नवी राजनीती आणणे अंगी बाणविली पाहिजे. पूर्वीच्या काळी राज्य लोकांचे नव्हतेच मुळी. ते क्षत्रियांचे, पुरोहितांचे, व्यापाऱ्यांचे होते. इंग्रजीतील History या शब्दाची मूळ कल्पनाच मुळी His Story = राजाची कथा अशी आहे. इतरांची दुर्बल स्थाने हेरून त्यांचा नाश करणे म्हणजेच राज-कारण अशी पूर्वी कल्पना होती. यामुळे गौतम, महावीर, वसुधेश्वर, वैदिक धर्म यांच्या अनुयायांनीही धर्माच्या नावावर क्षात्रवृत्तीच्या वृत्तीसाठी युद्धे केली. आजही धर्म, जाती, भाषा यांपैकी जे काही मिळेल त्याचा आधार घेऊन युद्धे घडवून आणण्याचा प्रयत्न काही लोक करीत आहेत. कारण अद्यापि खऱ्या अर्थाने लोकांचे राज्य कोठेच प्रस्थापित झालेले नाही.

पंचवीस वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञान विस्तार' मध्ये एका विद्वानांनी असे लिहिले होते की, गीतारहस्याचा पाठ हस्तबूलच्या मशिदीत व सेंटपॉलच्या चर्चमध्ये होऊ लागले तेव्हाच मराठीचा खरा जयजयकार होईल. याच वृत्तीचे वेडे लोक अजूनही जवाहरलालसारख्या जागतिक दृष्टीच्या पुढ्याला 'बुद्धिस्तुमाऽगमम' असा इपारा देत आहेत. महाभारत, शाकुंतल हे सगळे जुन्या राजनीतीचे आदर्श आहेत. ते आता आम्हाला नकोत. त्यांचा आम्हाला उपयोग नाही. 'सारी मानवजात ही एक आहे' असे सांगणारी व मानणारी बुद्धी आम्हाला हवी आहे. यापुढे आम्ही 'पर-' आक्रमक 'वाद' सहन करणार नाही

असे आम जनतेने ठाविले पाहिजे. अर्थात ही गोष्ट काही अगदी नवीन नाही. गौतमबुद्ध व येशूख्रिस्त यांनी ही गोष्ट फार प्राचीनकाळी सांगून ठेवली आहे. परंतु त्यांचे म्हणणे ऐकणारे बहुसंख्य लोक निघाले नाहीत म्हणून ते महापुरुष अवशस्थी झाले. आता आपण त्यांचे कार्य पूर्ण केले पाहिजे. यापुढे जुनी वारे विसराय्यास लावणारे, नवीन वारे उखळ होऊ न देणारे नवे शिक्षण आपण दिले पाहिजे. 'तह हे मोडण्यासाठीच असतात' अशी जुनी समजूत अजूनही आम्ही उराशी बाळगून आहोत. तिचा त्याग आपण केला पाहिजे. "कपट कारणाऱ्यांशी जे कपट करू शकत नाहीत ते जडमूढ होत. मायावी माणसाशी मायावीच झाले पाहिजे" ही जुनी राजनीती आमच्या माथी मारण्याचा प्रयत्न आजही होत आहे. अमेरिका व रशिया ही दोन्ही परस्परविरोधी राष्ट्रे हीच जुनी राजनीती आचरीत आहेत; पण तोंडाने भाषा मात्र नव्या जगाची करीत आहेत. पाकिस्तानची जनता हिंदुस्तानच्या जनतेची शत्रू नाही ही गोष्ट आम्ही लोकांना पटवून दिली पाहिजे. नाही तर लुप्त लोक खोल्या शत्रूवाचा आभास निर्माण करून पुनःपुन्हा युद्धे निर्माण करीत राहतील व सामान्य जनतेचा नाश होत राहील. 'समुद्रपर्यंतायाः एक राट्' ही वेदांतील घोषणा, अश्वमेधयज्ञ, राजसूययज्ञ वगैरे गोष्टी म्हणजे आक्रमक वृत्तीची प्रतीकेच होत. ईश्वराने माणसाला निर्माण केले आहे की नाही हा वादाचा मुद्दा आहे. परंतु ईश्वर हा माणसानेच बनविलेला आहे यात सुळीच शंका नाही. ज्ञावेली माणसे शिकार करीत होती, इतरांची पोटे फाडीत होती तेव्हा त्यांचे देवही शिकार करीत व शत्रूंची पोटे फाडीत होते. माणूस मांस खात होता तेव्हा त्याचा देवही मांस खात होता. पुढे माणूस दहीभात खाऊ लागला तेव्हा त्याचा देवही दहीभात खाऊ लागला. पुढे माणूस हिंदू झाला आणि त्याचा देवही हिंदू झाला. याप्रमाणे मानवाने आपल्या विकासाच्या परंपरेमध्ये नवे देव, नवे धर्म निर्माण केले. आज मात्र भौतिक परिस्थितीपेक्षा मानसिक परिस्थितीच मानवविकासाच्या आड येत आहे. यापुढे आपण सर्व धर्म समान आहेत—म्हणजे सर्व धर्म सारखेच पूर्ण व सारखेच अपूर्ण आहेत—ही गोष्ट मान्य केली पाहिजे. अँटमर्थॉय यावरून लोकशाही स्थापू पाहणाराही जुनी राजनीतीच अवलंबीत आहे. आणि लोकहितासाठी दमनाची करणाराही जुनाट राजनीतीचाच अनुयायी आहे. आपण या दोघांपासून दूर राहिले पाहिजे आणि जुन्या वंशानांनून सुटण्यासाठी जुद्धीच्या व भावनेच्या मार्गाने तय्यार केली पाहिजे. त्यासाठी आपल्याला लढेही यावे लागतील. पण ते नव्या पद्धतीचे असतील. मात्र त्यापूर्वी आपण आपल्या जीवनातून जुन्या राजनीतीची पूर्णपणे हकालपट्टी केली पाहिजे.

अध्यात्म आणि विज्ञान

जीवनाचे दोन विभाग होतील. मनुष्याच्या दृष्टीने बाह्यसृष्टी हा एक विभाग होय. मनुष्याच्या स्वतःच्या जीवनात ज्या प्रेरणा उठत असतात त्याला अंतर्जीवन म्हणता येईल, हा जीवनाचा दुसरा भाग होय. वस्तुतः हे दोन्ही विभाग मिळून एकच अखंड जीवन असते. मागसाच्या जाणिवेमुळेच हा अखंड जीवनाचे आंतर व बाह्य असे दोन विभाग करावे लागतात. त्यामुळेच ज्ञानाच्याही दोन साधना बनतात. ही जाणीव म्हणजेच मनुष्य. या जाणिवेमुळेच मनुष्याचे व्यक्तिमत्त्व निर्माण होते. प हे व्यक्तिमत्त्व दुहेरी स्वरूपाचे दिसून येते. व्यक्तिनिरपेक्ष असा जो जीवनाचा अखंड प्रदेश आहे तो वस्तुतः सर्व व्यक्तींना समानत्वाने अधारभूत आहे. त्या पातळीवर एकत्वाचा आणि समानत्वाचाच प्रत्यय असतो, पण त्या एकत्वाचा अनुभव वेगारी जाणीव प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी विशिष्टत्व निर्माण करते. हेच मागसाचे व्यक्तिमत्त्व होय. म्हणून जीवनामध्ये एकत्वाच्या आधारावरच बहुविधत्वाचा खेळ चालविला असतो. 'एकं सत् विधाः बहुधा बद्धिनि' । ऋग्वेदाच्या प्रसिद्ध वचनात हाच भाव साठविलेला आहे. एकत्वामध्ये हे अनेकत्व कसे पैदा होते हे मागवी बुद्धीला न उल्लाडगारे कोडे आहे. जीवनच या विरोधाभासाने भरून राहिलेले आहे असा सिद्धान्त रूढीत धरला लागतो. 'एकाकी न रमते' ही त्याची एक उपयत्ती स्वीकारता येईल. म्हणून एकत्व आणि बहुविधत्व या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींनी युक्त असे जीवन-तत्त्व आहे असा बौद्धिक सिद्धान्त बनवावा लागतो. या मूलभूत विरोधाभासातूनच जीवनाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाची नानाविध प्रत्यक्ष विरोध उग्र स्वरूपाने प्रकट होतात. जगद्विकासाना हा क्रमच समजला पाहिजे. याला आमच्या तत्त्वचिंतारत प्रवृत्ती असे म्हटलेले आहे. या

विरोधाचा परिहार करून एकत्वाच्या शान्ति आनंदामध्ये विलीन जाण्याचा मार्गही तत्त्व-ज्ञानातीत निवृत्ती होय. प्रवृत्ती आणि निवृत्ती यांमध्ये विरोध मानण्याचे कारण नाही. कारण जीवनाच्या ऊर्मातूनच या दोन्हींचाही जन्म झालेला आहे. या प्रवृत्ती-निवृत्तीचे ऐक्य समजून घेणे आणि त्याचा प्रत्यक्ष जीवनात आविष्कार साधणे हीच मूल्य जीवनाची इतिकर्तव्यता आहे. प्रवृत्तीला विज्ञान म्हटले तर निवृत्तीला आत्मज्ञान म्हणता येईल. जाणीव जेव्हा बहिर्मुख होते तेव्हा तिच्या धडपडीतून जीवनाचा जो अर्थ उलगडत जातो ते विज्ञानाने दाखविलेले जीवनाचे दर्शन होय. जाणीव अंतर्मुख बनारी म्हणजे ती निवृत्तीच्या मार्गाने एकत्वाचा आणि अभेदत्वाचा अनुभव घेऊ लागते. हाच आत्मज्ञानाचा मार्ग होय. या इष्टीने विज्ञान आणि आत्मज्ञान ही एकाच जीवनसंघाचा शोध घेण्यास निर्माण झालेली दोन दर्शने आहेत. ती परस्पर विरोधी आहेत असे समजून अनेक विचारवंतांनी आतापर्यंत पुष्कळच कळह माजविला आहे. पण तत्पतः अशा कलाहाची मुळीच आवश्यकता नाही.

विज्ञानाची पद्धती पृथक्करणात्मक किंवा विश्लेषणात्मक समजली जाते. आत्मज्ञानाची साधना ही संश्लेषणात्मक असते. तथापी या दोन्ही मार्गाने गेले तरी अन्ती जीवनाचे जे दर्शन बहाय्याचे ते एकात्मकच असले पाहिजे. राजा राममोहन रॉय यांच्यामार्फत आधुनिक भारतामध्ये विचारांचा जी नवी दिशा लागली, त्यामुळे अध्यात्म आणि विज्ञान या दोहों-मधल्या विरोध मिश्रविषयेचे काम आपल्या देशात सतत चाललेले आहे. राममोहन रॉयनी विविध धर्मांचा अभ्यास करून आणि त्यांच्यातील संध्यांशांचा स्वीकार करून धर्मविचारात एका नव्या समन्वयाची प्रस्थापना केली. आत्मज्ञानाप्ररोधच त्यांनी विज्ञानाचाही मोकळ्या मनाने स्वीकार केला. याला बौद्धिक अथवा ज्ञानाच्या पातळीवरील आधुनिक जीवनयोग असे म्हणता येईल. रामकृष्ण परमहंस यांनी आपल्या दीर्घकालीन साधनेत सर्व धर्मांच्या फेपळ समतेचाच नव्हे तर अभेदत्वाचा साक्षात् अनुभव मिळविला. ही भावनात्मक अनुभूती म्हणता येईल. रामकृष्णांचे थोर शिष्य स्वामी विवेकानंद यांनी रामकृष्णांच्या या अध्यात्मविचारांचा पाश्चात्य विज्ञानाशी जोडून दिले. विवेकानंद आणि रामतीर्थ यांनी पाश्चात्य देशांत प्रवास करून आपल्या भारताला असा संदेश दिला की पाश्चात्य जगात निर्माण झालेले विज्ञानयुग हे संपूर्णपणे स्वीकारण्याशिवाय भारताच्या अध्यात्मगतििला बाह्य विघ्न न यशस्वी होता येणार नाही. महात्मा गांधींच्यापूर्वी लोकमान्य टिळक व योगी अरविन्द या दोघा राष्ट्रपुरुषांनी अध्यात्म आणि विज्ञान यांचा सहस्वीकार केलेला आढळतो. या दोघांचा संदेश मनुष्यांमार्फती आपल्या राष्ट्रवापी आंदोलनात राष्ट्रकडून आचार्यून घेतला. कविवर्य श्रीधरनाथ ठाकूर यांनी आपल्या विश्वभारतीमध्ये विश्वेक्याचा व विश्व-सहकाराचा प्रत्यक्ष मार्ग निर्माण केला. ही भारताची आधुनिक परंपरा पाहिली म्हणजे आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांच्यामध्ये अवरोधाने सहकार्य घेण्याची शक्ती भारतीय जीवनात उदय पावलेली आहे. महात्माजींनी नव्या पिढीचे प्रतिनिधी म्हणून जेव्हा पं. जवाहरलाल नेहरू यांचा मोकळ्या मनाने स्वीकार केला, त्याच वेळी गांधीजींनी विज्ञानाला मान्य

दिलेली आहे. स्वातंत्र्य-प्राप्तीबरोबरच पंडितजींनी भारतीय समाजाला दिशानुद्दिष्टांमध्ये प्रतिष्ठित करण्याचे केंद्रग हाती घ्यावे, त्यांच्या दिशानुद्दिष्टांपुढे त्यांचे जागतिक दृष्टीकोन हे ध्येय उभे राहिलेले असे. आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांचा स्वीकार केल्यानेच भारतात समृद्धीचे आणि शांतीचे युग निर्माण होईल असा विश्वास विनोबाजींनी देखील सतत व्यक्त केलेला आढळतो.

आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांच्या शोधपद्धती वाहत: वेगळ्या अथवा विरोधी भासल्या तरी अन्तिम निष्कर्षांच्या दृष्टीने त्या परस्परांना पूरकच ठरतात असा आजचा अनुभव आहे. प्रवृत्ती आणि निवृत्ती यांच्या साधनेतही असाच समन्वय साधण्याचा प्रयत्न प्राचीन काळापासून चालत असलेला आढळतो. ईशावास्योपनिषदाने असाच समन्वय वेदकाळी व टसटसतपणे मान्य केलेला आहे. विद्या आणि अविद्या, संभूती आणि असंभूती, कर्म आणि संन्यास या द्वन्द्वामधील व्यावर्तिक विरोध अमान्य करून तथे सहअनुभवाचा म्हणजेच व एकत्वाचा लक्षणगुणोत्पत्ती पुरस्कार केलेला आहे. यामुळे आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांची साधना ही एकाच वेळी समाजातील व्यक्तींना आचरता आणि अनुभवता येण्यासारखी आहे. कारण प्रश्ना आणि कर्णा या मानवच्या सर्वप्रमुख देण्या आहेत. एका प्रसिद्ध रूपकाचा आधार घेऊन असे म्हणता येईल की मानवजीवनाचा विहंगम हा जीवन विज्ञानाच्या अन्तर्गत आकाशात आपल्या प्रज्ञा आणि कर्णा या उभय पक्षांनी आपल्या प्रवास करीत राहतो. भौतिक आणि आत्मिक या एकाच जीवनसत्याच्या दोन बाजू असल्याने त्यांत परस्पर विरोध संभवत नाही... गांधीजींच्या परिप्रापेत यालाच सत्य आणि अहिंसा असे शब्द योजिलेले आढळतात. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अहिंसेनेच सत्याची प्रस्थापना करता येते हा त्यांचा मूलभूत सिद्धान्त प्रसिद्धच आहे. गांधीजींमध्ये प्रज्ञा आणि कर्णा यांचा अत्यंत मनोहर संगम भरलेला आपण सर्वांनी पाहिलेला आहे. जीवनाच्या भौतिक क्षेत्रांत या जीवनसत्याची समाजातील सर्व घटकांना अनुभूती मिळवून घ्यावी यासाठी त्यांनी जन्मभर विविध क्षेत्रांत संशोधन चालविलेले होते. गांधीजींच्या साधनेचे आणखी एक वैशिष्ट्य येथे नमूद करावे लागेल. अखंड कर्ममयता हा त्यांच्या साधनेचा प्रमुख आधार आहे. 'देह छे त्या कर्म तो छे ज' (अनासक्तियोग : प्रस्तावना) या शब्दांत जीवनाची अखंड कर्ममयता त्यांनी सूचवून केली आहे. अहिंसेची परिसमाप्ती म्हणजेच सत्याचे दर्शन. असाही त्यांचा दृढ विश्वास आढळतो. व्यक्ती आणि समाज हे द्वन्द्व ही गांधीजींच्या जीवनात संपूर्ण छेवलेले दिसते. कारण आध्यात्मिक प्रार्थना देखील त्यांना समुदायातच करता येत असे. व्यक्तीच्या मोक्षात समाजाचा मोक्ष साठविलेला आहे, असा त्यांचा दृढ सिद्धांत होता. म्हणूनच ब्रह्मशोधनासाठी हिमाश्रयात निघालेले विनोबाजी वनासमवेत गांधीजींचे ते प्रसिद्ध भाषण हाती पडल्याबरोबर हिमालयाचा पंथ सोडून साश्रमतीच्या पंथाला लागले आणि शेवटी तेथेच स्थिर झाले. गांधीजींनी परमार्थ साधनेमध्ये घडवून आणलेले हे क्रांतिकारक परिवर्तन भारतालाच नव्हे तर सर्व विश्वाला सदैव मार्गदर्शन करीत राहील असा विश्वास वाटतो. गांधीजींच्या जीवनदर्शनात बौद्धिक आणि

भौतिक, नैतिक आणि सांसारिक इत्यादि विरोधी द्वन्द्वांचा समन्वय साधलेला आहे. आध्यात्मिक विचारात नैतिक आणि अतिनैतिक असा एक विरोध मांडलेला आढळतो. गांधीजींच्या जीवनदर्शनात ह्याही विरोधाचा समन्वय करण्यात आलेला आहे. म्हणून गांधीजींच्याद्वारा व्यक्त झालेले जीवनदर्शन हे विश्वाच्या विकासातील अत्यंत परिणत दर्शन आहे असे मानण्यास हरकत नाही. मात्र या दर्शनात परिपूर्णता मानलेली नाही. गांधीजी स्वतःला सत्याचे प्रयोगशील उपासक समजत असत. आपल्या पाठीमागे आपला संप्रदाय कोणी निर्माण करू नये असे त्यांनी स्वच्छ ल्हून ठेवले आहे. त्यांच्या जीवनदर्शनाचा देश-काल-परिस्थितीप्रमाणे पुढल्या साधकांनी अधिकाधिक शोध करीत राहावा आणि आपले जीवनदर्शन अधिकाधिक विकसित करीत राहावे असाच त्यांचा भावी पिढ्यांना आदेश आहे.

अशी जीवन-साधना अगंढ चालू राहिल तरच विज्ञान आणि आत्मज्ञान यांतील भासमान विरोध नाहीसा होऊ शकेल आणि मानव समाजाच्या समृद्धी आणि शांती या दोन्ही मूल्यांची प्राप्ती होईल.

आत्मसाक्षात्कार आणि सामाजिक समता यांचा परस्पर संबंध काय आहे हा एक अत्यंत विचारणीय प्रश्न आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष करील ती नीती आणि सांगेल तो धर्म अशी एक अध्यात्मवादी विचारकांची दृढ श्रद्धा आहे. आत्मसाक्षात्कारी लोकांच्या जीवनाचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर ही श्रद्धा काल्पनिक आहे असा माझा निर्णय झाला आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष व्यक्तिशः निरहंकारी आणि निर्भय झालेले आढळतात यात शंका नाही. परंतु सामाजिक वास्तवीत सर्वांचे विचार सारखेच असू शकत नाहीत. त्यावास्तवीत त्यांची बुद्धी पूर्वसंस्कारानुरूपच काम करीत राहते. अथवा त्यांची विशिष्ट प्रकृती आत्मसाक्षात्कारानंतरही फारशी बदललेली आढळत नाही; आणि म्हणूनच आत्मसाक्षात्कारी मंडळीत परस्परविरोधी समाजशास्त्राचे पुरस्कर्ते आढळून येतात. यामुळे आत्मसाक्षात्कार हे जीवनाचे एकमेव मूल्य मानणे धोक्याचे होईल. आत्मसाक्षात्काराबरोबरच सामाजिक समतेची तळमळ हे देखील जीवनाचे म्हणून स्वतंत्रपणे मान्य करण्यात आले पाहिजे. ही दोन्ही मूल्ये सारत्रीच महत्त्वाची मानल्याशिवाय विचारातील गोष्टळ नाहीसा होणार नाही.

स्त्रीचे समाजातील स्थान

सन्मित्र हो,

आज मी भगिनीवर्गासाठी ठरविलेल्या व्याख्यानाला आपण पुरुषमंडळींनी एवढ्या मोठ्या संख्येने येऊन हत्ता केला आहे, त्यामुळे ज्या कल्पनेने मी येथे बोलणार होतो ती कल्पना पार तुम्ही उधळून लावली आहे. माझा येथील काल संपत आला आहे आणि तरीही या ठिकाणी ज्या अनेक संस्था व व्यक्ती आहेत त्यांचा परिचय करून घेण्याची माझी इच्छा अत्यांशानेही सिद्ध झालेली नाही. भौतिक शक्तीनेही मी बहुतेक खलास झालो आहे.

पण भगिनीवर्गासंबंधी मी जे बोलणार होतो ते ऐकण्याला आपण पुरुषमंडळीपुढा आलात हे एका अर्थी बरेच झाले. म्हणजे चुगलखोर्त केव्हाचा दोष मला लागणार नाही याचा मला आनंद वाटत आहे.

एकंदर मनुष्यसमाजामध्ये स्त्रीचे स्थान आतापर्यंत काय आले, पुरुषाने ते काय मानले आहे आणि ब्रिवा आपल्यासंबंधाने काय समनतात याविषयी मी आज बोलण्याचे ठरविले होते. अतिशय प्राचीन काळी मनुष्यसमाजाची काय अवस्था होती याविषयी संशोधकांमध्ये मतभेद आहेत. त्यावेळी माणसे पशूसारखी, नुकतीच पशूयांतून वर आलेली अशी हा मी त्यावेळी स्त्री-पुरुष कसे राहात होते, एकमेकांसंबंधी त्यांच्या काय अपेक्षा होत्या हे काही निश्चित सांगता येण्याजोगे नाही. पण तर्कावरून असे दिसते की त्यावेळचे ते जे अतिशय कठीण असे शिकारी जीवन होते त्यामध्ये पुरुषाजवळ जी काही खास शरीरशक्ती

आहे, हिंसक शक्ती आहे, पाशवी शक्ती आहे, त्या शक्तीच्या आधिपत्यामुळे आणि स्त्रीचा त्या दान्यतीत तितकासा टिपव लागणे कठीण आहे असे अनुभवाला आल्यामुळे स्त्री आणि पुरुष यांच्यात काही तडजोडी उत्पन्न असायची. पुरुषांत काही एक खास सान्ध्य, कर्तृत्व असे असल्यामुळे पुरुषांनी स्त्रियांना सांगितले असावे. 'हे पहा, तुम्ही आणि आम्ही मिळून कार्यविभागणी करू या. बाहेरचे जे काम असेल ते मी करतो, घरातले तुला देतो.' आणि पहिल्यापयम स्त्री ही पुरुषांइतकीच स्वतंत्र होती. 'होती' म्हणजे असावी असा तर्क, शिकारीला जात होती म्हणजे जात असावी; पुरुषाच्या बरोबरीनेच पराक्रम करीत होती, योद्वीरांच्या नात्याने वागत होती. पण काळांतराने हे योद्वीरांचे नाते टिकले नाही आणि ते नाते विषडव्यापासून आतापर्यंतचा सगळा काळ जो झाला ती सगळी पुरुष-संस्कृती झाली. समाजाची सारी व्यवस्था पुरुषाने ठरविली आहे. त्या व्यवस्थेत बसविला स्त्रीला पुरुषाने सांगितले—काही जबरदस्तीने, काही अनुभवात. स्त्रीने पाहिले, या व्यवस्थेत बसल्याशिवाय काही इलाज नाही. म्हणून तिने ती पुरुषाने केलेली व्यवस्था पत्करली. तेव्हापासूनचा सात-आठ हजार वर्षांचा आडवास पाहिला तर 'बाहेरचे मी पहातो, घरातले तू पहा' हीच व्यवस्था चालू आहे असे दिसून येईल.

पुरुष सांगतो, 'मी बाहेरचे संभाळतो.' काय त्याने बाहेरचे संभाळले आहे? घराबाहेर पुरुषांनी काय काय पराक्रम केले आहेत? असा संस्कृतीचा इतिहास तत्समालय तर काय आडळते? हा इतिहास फारच मोठा, रोमांचकारी आहे. कारण, पुरुष व स्त्री यांच्यांत काही महत्त्वाचा भेदच आहे. तो दिसतोच. तो असा की, स्त्री ही मुख्यतः माता आहे. माता होऊनच तिला आपल्या जीवनाचा संपूर्ण विकास साधतो. माता न होता आपल्या जीवनाचा सारा अर्थ तिच्या समजणे अशक्य आहे. माता होणे म्हणजे काय? जीवाला जन्म देणे. जन्म देणे ही जी महत्त्वाची गोष्ट त्यामध्ये स्त्रीला कितीतरी अडचणी सोसाव्या लागतात, कितीतरी जबाबदाऱ्या अंगावर व्यापू लागतात. जीवाला जन्म देण्याची कामगिरी तिच्यावर सोपविली आहे म्हणून त्याला जगविण्याची जबाबदारीही तिच्यावर येऊन पडते. तो लहानसा जीव सगुणरूपात जन्माला येतो. तो स्त्रीच्या शरीराचाच पिंड आहे. तो तिला वेगळ्या रूपाने भासत नाही; त्याच्या लालनपालनातच तिच्या सान्या वृत्तींचा विकास होत असतो. कारण स्त्री ही सगुणाच्या पत्तीकडे पाहू शकत नाही. सगुणाची तिला इतकी ओढ आहे की ती त्याच्या पत्तीकडे जाऊ नाही शकत.

पुरुष हा पराक्रमी असल्यामुळे त्याच्याजवळ निरनिराळ्या कल्पना असतात. पुरुष हा कल्पना करणारा आहे—Idealist—आदर्शवादी आहे. स्त्री ही कृती करणारी आहे—Realist—वास्तववादी आहे. पुरुषाने नानाविध कल्पना निर्माण केल्या. कल्पनांच्या या कांचनमृगाच्या मागे ऊर कुठेपर्यंत धावण्याचे काम तोच करू शकतो. स्त्री सगुणामध्ये मरेपर्यंत गुंतून असते. पुरुष कल्पनेच्या साम्राज्यात जोरजोरात दौडत असतो. स्त्रीची वस्तुस्थिती वास्तववादी आहे, पुरुषाची कल्पनावेदी. त्यामुळे पुरुषाच्या घडपडी काही अगम्य, अतर्क्य,

निराकार, निर्गुण, असामान्य, अद्वितीय अज्ञा कल्याणांच्या मागे लागून होतात; काही आचर्य आणि अचाट कल्पनेमध्ये पुरुषाची गती चालत असते.

पण स्त्रीची ओढ काही साकार, सगुण, इंद्रियांनी पासवता येण्याजोगे असेल त्याकडे असते. मनुष्य हा स्त्री आणि पुरुष मिळून होतो. पुरुष म्हणजे संपूर्ण मानव नाही; स्त्री ही संपूर्ण नारी नाही. अर्ध्या शरीरापासून पुरुष आणि अर्ध्यापासून स्त्री झाली. आपल्या पुराणात अर्धनारीनरेश्वराची कल्पना आहे तिचा हाच अर्थ आहे. म्हणजे मानवाचे दोन भाग, एक स्त्री आणि एक पुरुष. दोन मिळून एक मानव होतो. असे अमेळ तर पुरुषाची कल्पना आणि स्त्रीची कृती मिळून मानवाची संस्कृती निर्माण होईल. पुरुषाची कल्पना वेताल असते, त्याला स्त्रीची कृती जर समजू शकली नाही तर त्यांच्यात ताल राहणार नाही. म्हणून खरी खरी मानव संस्कृती अजून निर्माण व्हायची आहे. विचार करताना असे स्पष्ट दिखते की दोगांचे ज्यात सुंदर मीळून शाले आहे अशी मानवसंस्कृती अजून निर्माण झालेली नाही. पुरुष कल्पनेच्या मागे लागल्याकारणाने त्याने आपल्या कल्पनेत भानगडी उत्पन्न केल्या. पुण्याला मोठे व्हायचे आहे, पराक्रमी व्हायचे आहे, जय मिळवायचा आहे. स्त्रीला प्रेम मिळायचे आहे. Success, Progress-पिजय, प्रगती या पुरुषाच्या आकांक्षा आहेत, तर सहानुभूती, सहकार्य, प्रेम, सेवा ही त्यांची वांछिता आहे. शत्रूचा निःशत करावा, आपल्या विजयस्थाच्या चाकांना गुरामांना बांधून त्यांना फरपटत न्यावे हे पुरुषाचे धैर्य. जो उभा आहे तो आडवा कसा पडेल याची चिंता पुरुषाला. तर जो पडला आहे तो उभा कसा होईल याची काळजी स्त्रीला.

जन्माला आलेले लवकर कसे मरतील याची पुरुष चिंता करतो. पुरुषाचे मुख्य कार्य युद्ध. गेल्या आठ हजार वर्षांची जी लिहिलेली संस्कृती आहे त्यात पुरुषाने नाना क्षेत्रांत तलवारीच्या, बुद्धीच्या बळावर युद्ध केले आहे, असे दिसून येईल. तेव्हा समाजात ज्या घटना पुरुष करतो तो अशा भाषनेने करतो की माझ्याबद्दल जे सामर्थ्य आहे ते दाखवितो तुम्हाला. असा जोर पुरुषामध्ये आहे. जे दिखते आहे त्यात पुरुषाला आनंद नाही. अप्राप्याची हाव हा पुरुषाचा स्वभावधर्म आहे. जे प्राप्त आहे ते सुव्यवस्थित करणे हा स्त्रीधर्म आहे. हे जे पुरुषाचे आणि स्त्रीचे धर्म सांगितले ते शुद्ध जसेच्या तसे पुरुषामध्ये आणि स्त्रीमध्ये राहिले आहेत असे मात्र नाही. त्याची सरमिसळही झाली आहे.

स्त्रीवर आपल्या पराक्रमाचा पगडा पुरुषाने बसविला, त्यावेळी काही अशी त्याच्या पराक्रमाळ मोहित होऊन आणि काही अंशी नामोहरम होऊन स्त्रीने आपला पराभव स्वीकारला. त्याच्याबरोबर राहायला आनंदाने तयार झाली. स्त्रीने जेव्हा ही स्थिती स्वीकारली तेव्हा स्त्रीची अडचण थोडी दूर झाली. पुरुषाबरोबर सामान्याला आवण हरतो हे स्त्रीने ओळखले आणि तिने आपला पवित्रा बदलला. आज स्त्री पुरुषाबरोबर आनंदाने राहत

असलेली दिसत आहे. पण स्त्री-पुरुषांमधील हे सनतन युद्ध थांबलेले नाही. फक्त पद्धती बदलल्या आहेत. स्त्री पुरुषाचा अहंकार जागृत नाही करित. त्या अहंकारापुढे आपला निभाव लागणार नाही हे तिने ओळखले आहे.

स्त्री-पुरुषांमधले युद्ध हे 'अमुक घडाये' अशा वासनेतून निर्माण होते. दोघांनाही तशा वासना-भावना असतात. एकमेकांच्या वासना-भावना समजूत वेण्याची परिस्थिती असेल तर फार अर्थ टळतील. राम हा आदर्श पती म्हणून वाल्मीकी रामायणात वर्णन आहे. तशीच सीता ही आदर्श पत्नी म्हणून वर्णिले आहे. राम हा वाल्मीकीच्या प्रतिभेतला आणि सीताही वाल्मीकीच्या प्रतिभेतूनच जन्माला आलेली. सर्वत्र धरोवर राम होते आणि सीता होंत्या हे ऐतिहासिक सत्य नव्हे. इतिहासातले राम हे बरेचसे परशुरामच आहेत. इतिहासातले पुरुष आर्षेचे टाळेमुळा तोडायला कमी करणार नाहीत. तेव्हा जागोजाग परशुराम असतील तर त्यांच्याशी लढा देणाऱ्या स्त्रियाही जागोजाग असणारच. पण स्त्रियांच्या लढाईची पद्धत पुरुषांच्या लढाईसारखी असणार नाही. स्त्रियांनी रानिमी लढा सुरू केला आहे.

स्त्री पुरुषाजवळ सरळ नाही बोलणार. आडपड्यांनी, जणू तुमचे मतच आम्ही बोलतो अशा युक्ती प्रयुक्त्यां करून ती बोलेल. कारण, उलट सामना दिला की पुरुष परस उभासणारच. यशस्वी गृहिणी तीच होते की जी पुरुषाचा पुस्ता आपलासा करून घेते. आपल्याला शानी-सद्गुणी समजतात अशा पुरुषांनी स्त्रीची निंदा केली. 'अरुतं साहसं माया ...' इत्यादी गुणविशेष त्यांनी स्त्रियांना लावले आहेत. हा श्लोक आपण तपासला पाहिजे 'अरुतम्' म्हणजे खोटे बोलणे हा स्त्रीच्या स्वभावात सुरलेला गुण समजतात. स्त्री खोटे बोलणारी आहे-अहो, खरे बोलायला जेथे वाच नाही तेथे ती विचारी काय करील ? खरे सहन करणाऱ्या पुरुषाचा आहे का वृत्ती ? गांधी, लॉअसे, डॉल्स्टॉय म्हणतात या कृत्रिम संस्था मोडून द्या म्हणजे माणूस चांगला होईल. माणूस स्त्री-पुरुष सुळात चांगलेच आहेत. पण संस्था याच त्यांना भ्रष्ट करतात आणि मग त्यांच्या निरतिगळ्या विकृती निर्माण होतात. स्त्रीच्या अंतःकरणाचा स्वभावधर्म क्षण्यासारखा आहे.

युद्ध, निर्मळ झरा जमिनीतून बाहेर पडतो आणि आपला मार्ग काढत तो सरळ जाऊ लागतो. पण वाटेत उंचवटे, टेकड्या लागल्या की तो आपला मार्ग वाकडा करतो. स्त्री खोटे बोलते. खोटे बोलणे म्हणजे काय ? वळणावळणाने बोलणे. स्त्री ही एकदम आपले मन सांगत नाही, कारण तिला खात्री नाही की पुरुषाचा ते पसंत होईल. 'मी तुझे रक्षण करित' म्हणून पुरुषाने स्त्रीशी करार केला. पण तिच्या रक्षणासाठी म्हणून जे कुपण घातले तो तिचा कायमचा कैदखाना झाला. त्याला मुलांमा दिला आणि म्हटले 'हा गृहस्थधर्म', 'ही विवाहसंस्था' इ. पण विवाहसंस्थेचा इतिहास तपासला तेव्हा कळून आले की बोलणे जितकं मधुर होते तितकं करणे मधुर नाही. स्त्रीला त्याने फक्त प्रलोभने दाखविली. हे पहिले रक्षणाचे कार्य त्याने केले. त्याने दुसरे कार्य ठरविले. मरेपर्यंत

तुला अन्नयुक्त इ. गरजेच्या वस्तू मिळतील अशी निश्चिती करीन. हे त्याचे स्त्रीला दुसरे प्रलोभन.

जॉन्सन नावाच्या प्रख्यात इंग्रज पंडिताने 'रासेलस' नावाची एक फार सुंदर कादंबरी लिहिली आहे. त्यात एक गुहा त्याने वर्णिली आहे. त्या गुहेच्या तोंडाला आत बाहेर किती नाना प्रकारचा आनंद भरला आहे याच्या पाह्या लावलेल्या होत्या. आत नाना प्रकारची सुंदर सुंदर मंदिरे आहेत, उद्याने आहेत, अमुक अमुक सुखसोयी आहेत वगैरे. पण असा सर्व आनंद आत आहे हे कशावरून ? कशावरून म्हणजे ? दरवर्षी मंडळी आत जातात म्हणून. अहो, पण आत गेलेल्या कोणी बाहेर येऊन तसे सांगितलेले आढळले आहे काय ? पण एकदा आत गेलेला पुनः कधी बाहेरच येत नाही मुळी, त्याअर्थी आत आनंद असलाच पाहिजे. असे हे तर्कशास्त्र आहे. हीच स्थिती विवाहसंस्थेची आहे. विवाह हे एक मोठे प्रवेशद्वार आहे. लोक बाजतगाजत, मारे मंडोळ्या बांधून येतात, या आनंद-वनभुवनात प्रवेश करतात. एकदा का आत गेले का संभले. त्यातून त्यांची बाहेर सुटका नाही. आत गेल्यानंतर काय झाले हे सांगायला ते बाहेर येतच नाहीत. ते शोलायथे नाही. दुसरी मंडळी जी अशीच येतील त्यांच्या स्वागतासाठी आपण पुनः आले तयार ! विवाह-संस्थेशिवाय स्त्रीच्या रक्षणाची दुसरी सोय नव्हती ही गोष्ट खरी आहे.

अशा तऱ्हेने पुरुषाला बंध करून घेतल्यानंतर स्त्रीला एक गोष्ट दिसून आली, ती ही की, पुरुषामध्ये एक गुण आहे आणि एक दोष आहे. हिंसक शक्तीत पुरुषाशी आपला मुकाबला होणे अशक्य, हा पुरुषाचा गुण आहे. पण पुरुष हा सुखलोलुप आहे, हा त्याचा दोष आहे. या सुखलोलुप वृत्तीमुळे तो आपला गुलाम होऊ शकतो. हे स्त्रीने पाहिले. हा 'आनंदवन' भुवनातला दोष आहे. हे तत्त्व स्त्रीने शोधून काढले आणि त्यामुळे स्त्री ही जास्त जास्त विकृत झाली. माझ्यात मातृत्व आहे, वात्सल्य आहे हे स्त्री जाणते. स्त्री ही मुळात सरळ आहे. परंतु पुरुषाच्या अंगात जी पाशवी शक्ती आहे, तिच्याशी संघट्ट सरळ सामना देण्याची स्त्रीमध्ये शक्ती नसल्यामुळे तिच्यामध्ये ही विकृती आली. स्त्रीच्या स्वाभाविक गुणांचा विकास पुरुषाच्या सान्निध्यात होत नाही.

पुरुषाच्या संस्कृतीमध्ये दोन महान शक्ती आहेत: एक, पराक्रम आणि दुसरी, संन्यास. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, बुद्धिशास्त्र अशा अनेक शास्त्रांत पुरुषाने मारामारी उपयुक्त केली. प्रत्येक क्षेत्रात युद्ध हे पुरुषाचे जीवन आहे. अशा मारामार्या आणि युद्धे करून करून तो शक्य म्हणजे मग त्याचे दुसरे तत्त्वज्ञान सुरू होते. ते हे की, हे सर्व मूर्खीगाचे आहे; भल्या मागतांनी राज्य, संपत्ती, स्त्री, सुख-विलास यांचा लोभ धरू नये. एक तत्त्वज्ञान उगरी धरून झगडता झगडता तो कंटाळला म्हणजे त्याचे हे दुसरे तत्त्वज्ञान सुरू होते. या तत्त्वज्ञानाला त्याने नाव दिले आहे 'संन्यास.' तेव्हा संन्यास युद्धामधून निघाला आहे हे लक्षात ठेवा. हिंसेचेच ते दुसरे टोक आहे. हिंसेने मिळणाऱ्या सुखात,

राज्यात, संपत्तीत काही अर्थ नाही, हे विश्व जिकण्याच्या लायकीचेच मुळी नाही, आणि म्हणून लाघेने ठोकरण्याच्या ते लायकीचे आहे, असे त्याने ठरविले.

अत्यंत लोलुपतेमधून त्याने शोध लावला की स्त्री ही पापी वस्तू आहे. त्याने ब्रीला एकदा जिकले, ती मानवी होती तिला 'देवी' केले आणि घरात ठेवले; तिचे रक्षण करतो म्हटले आणि मग म्हणू लागला, स्त्रीचे रक्षण करणे हे महापातक आहे. अशी ही पुरुषाच्या संस्कृतीची तऱ्हा आहे.

मनुष्य हा समजस झाला तर मानवी संस्कृतीमधून युद्धही जाईल आणि संन्यासही जाईल. आज स्त्री ही 'बाहेरच्या भागगडीत आम्ही लक्ष घालणार' असे दाखून म्हणू लागली आहे. दाखून महाराणी लक्ष्मीबाई निर्माण झाली. पुरुष स्त्रीला ओळखायला म्हणून जातो तेव्हा तिच्याकडे पितृसाच्या रूपाने पाहतो आणि संन्यासाच्या वृत्तीने उलटतो. या दोन्ही वृत्तींना न शिवता जो सरळपणे स्त्रीला पाहतो तो तिला बरोबर ओळखू शकतो. पुरुषाची बरोबरी करावयाची, त्याला बस करून घ्यावयाचे याकरिता त्याच्या सुसलोलुप वृत्तीला जसे स्त्रीने उत्तेजन दिले, तसे त्याची बरोबरी करण्याकरिता स्त्रीने पुरुषाचा संन्यासही उचलला. स्त्री ही विलासिनी झाली, स्त्री संन्यासिनी झाली. या दोन्ही स्त्रीच्या विकृती आहेत. स्त्रीचे खरे स्वरूप हे नव्हे. पुरुषाने तिचे खरे स्वरूप ओळखलेले नाही. युद्ध करणारी स्त्री आणि संन्यासिनी पुरुष समजू शकतो. पण 'माता' हे तिचे रूप तो समजू शकत नाही. निर्गुणाची कल्पना स्त्रीला आणि सगुणाची कल्पना पुरुषाला पेलतच नाही. सगुण, साकार स्त्रीला समजते, कारण आकार निर्माण करणे हा तिचा स्वभाव आहे. किती प्रेम आहे तिचे आकारावर-किती प्रेम आहे प्राणावर. एखाद्या निर्गुण, निराकार तत्त्वावादी लाल-लख माणसे पुरुष मारून द्याऊन. स्त्रीच्या हातून ते कधी व्हायचे नाही. मानवहित साधण्याचे काम पुरुषापेक्षा स्त्रीच अधिक पूर्णत्वाने करू शकते.

राणी लक्ष्मीबाई आणि संन्यासिनी या दोन्ही स्त्रीमधल्या विकृती आहेत. स्त्री संपूर्णपणे शोभते 'माता' म्हणून. वास्तव्याने भरलेली, जीवनावर प्रेम करणारी, जे जे उष्य होईल ते ते वाढावे अशी जिची कल्पना ती माता जीवनाची मूर्ती आहे. संस्कृती निर्माण करायची असेल तर ती मातांसाठी स्त्रीच करू शकेल. पुरुषाने गेली ८००० वर्षे तयार केलेली संस्कृती व्यर्थ गेली आहे. कारण पुरुषात अशांती आहे, पाझाची वृत्ती आहे, दोषात वेतलेल्या निर्गुण कल्पनेमागे वेफातपणे धावण्याची प्रवृत्ती आहे. त्यामुळेच त्याच्या हातून शांती आणि समाधान निर्माण झाले नाही. स्त्री प्रत्यक्षावर प्रेम करणारी आहे, जे निर्माण झाले आहे त्याचे पालन करणारी आहे. ती स्वतः मनुष्यजातीला जन्म देते, तिचे पालन आणि पोषण करते. पुरुषाच्या संस्कृतीत उत्पन्न झालेल्या युद्धात तरणीताटी कर्तृत्ववान माणसे हजारोंनी बळी जातात. 'मी ज्यांना जीव लावून जतन केले त्या या माझ्या पाळण्यातल्या बाळांना तुम्ही का म्हणून मारता, मी त्यांना मारू देणार नाही' असे स्त्रीने दाखून सांगायला नको काय ?

पण पुण्यापासून सुख-स्वास्थ्य मिळविण्याच्या नादी लागून ती हे आपले कर्तव्य विसरते. ती हा संहार पाहून रडते. पण तिने काय म्हणून रडावे ? रडण्यासारखी परिस्थिती दुसरा उत्पन्न करीत असेल ती तिने आपल्यातल्या शक्तीने थांबवायला नको काय ? आपले अश्रू थांबविण्यासाठी स्त्रीने निर्भय आणि सत्यनिष्ठ रहायला पाहिजे. 'बाहेरचे काम तुम्ही करता ना ? खुशाल करा. पण घरात प्राण निर्माण करायचे आणि ते बाहेर काढायचे हे मला सहन नाही होणार. माझ्या मुलांना तुम्ही संन्यासी बनविलेले मला आवडणार नाही' असे तिने पुरुषाला बजावले पाहिजे. पण अजून ही ताकद स्त्रीने आपल्या अंगी आणली नाही. श्रीमन्नाराय ठाकुरांनी स्त्रीच्या तोंडी एके ठिकाणी उद्गार घातले आहेत: "माझे देव माझा पतिरूपाने आणि पुत्ररूपाने येतात." हे उदार सरळ रूपाने आचारात उतरले तर किती तरा प्रश्न सुटतील. स्त्रीने पुरुषाला परी 'देव' बनवायचे आहे. तुम्हाला जे 'पशु'—पती मिळतात त्यांना 'देव' बनविण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे. 'आपल्या शक्ती जीवनाला उपयोगी होतील अशा कशा त्यांच्या हे मी तुला शिकविते' असे स्त्रीने पुरुषाला सांगितले पाहिजे; मानवी संस्कृतीची धडग आता स्त्रीच्या हातांनी झाली पाहिजे; कारण निर्माण करण्यानेच आशय जगू, जीव वाढविण्याला आपल्यात वास्तव्य असले पाहिजे हे आपल्याला कळून घुळते आहे. वास्तव्याचा अल्प देवा जर स्त्रीच्या जपळ नसता तर तिच्या पोटातच पिंड केव्हाच सुकून गेला असता. अपात मुलाबद्दल अभिमान असतो. पण मुल्यविषयीचा आईचा प्रवृत्ती अशा स्त्रियांच्या होतात की ते जणू तिचेच शरीर आहे. स्त्रीला आपल्या अपत्याबद्दल प्रेम असणे ते शारीरिक असते—biological असते. स्त्रीच्या अंतःकर्णातील प्रेममय भावनांचा उगम या अस्वाभावाच्या प्रेमात—वास्तव्यात आहे. एखाद्या मयक्या, अनाथ माणताला पाहून स्त्रीला अनुकंपा वाटते. जगवाचे, वाढवाचे ही स्त्रीची प्रवृत्ती आहे. मानव म्हणून आपल्याला जगायचे असेल तर जगवाचे, ठिकवाचे, वाढवाचे या प्रवृत्ती कुठामध्ये आहेत ते शोधून काढले पाहिजे. आणि त्या तुम्हाला स्त्रीमध्येच उल्लेखाने आढळून येतील. म्हणून मानवी संस्कृती जगविण्याचे काम स्त्रीच करू शकेल. आज एक दोष स्त्रियांच्यामध्ये आहे. 'माझी' मुलेच तेवढी जगवाची' अशी स्त्रीची संकुचित वास्तव्याची भावना आहे. तेवढीच ती जगविते, वाढविते. स्त्रीच्या या कृतीभोवती पुरुषाच्या भव्य कल्पना जर गुंफता आल्या जर जीवनात प्रचंड क्रांती होऊन जाईल अथवा तत्त्वज्ञानात जगाच्या आदितत्वाला 'जगदंश' म्हटले आहे. अंशरूपाने—आईच्या रूपाने त्याचे वर्णन केले आहे. या आदितत्वाची ओळख व त्या रूपात विस्तीर्णता याला जगदंशेची कृपा म्हटले आहे. थिऑसॉफीमध्ये परब्रह्माचा मातृरूपाने साक्षात्कार व्हावा लागतो, तरच ते सिद्ध होते.

स्त्रीला हा आपला जगविण्याचा स्वभाव समजला पाहिजे. त्याच्या तिला साक्षाला र झाला पाहिजे. जर तो स्वभाव तिने ओळखला तर केवढे महान् कार्य तिच्या हातून होईल! यासाठी स्त्रीने 'वाल्या कोळ्याची बायको' झाले पाहिजे. मार्गावरून जाणाऱ्या-

येणाऱ्या वायसल्याच्या प्रत्येक हत्येला एक खंडा याप्रमाणे त्याने अनेक संजण भरून टाकले त्या वायल्या कोळ्याला नारद गुरू भेटला आणि त्यांनी त्याला सांगितले की, 'हे तू जे महान् पातक मांडले आहेस त्याने तुला भयानक नरक मिळेल; कशासाठी हे तू करीत आहेस?' त्याने उत्तर दिले, 'मला आणि माझ्या बायकापोरांना सुख मिळावे म्हणून.' 'तुझ्या नरकवासात तुझी बायकापोरे भागीदार होतील काय हे त्यांना विचारून ये आणि मला मार' असे म्हणताच सरळ स्वभावाचा तो वायला कोळी आपल्या बायकोकडे गेल्या आणि त्याने सर्व हक्कित सांगून तिला विचारले, 'तू माझ्या नरकवासात भागीदारीण आहेस की नाही?' तिने ताडविशी उत्तर दिले, 'तुम्ही बाहेर काय करता त्याचे पापपुण्य तुम्हाला. तुमच्या पापाचे भागीदार आम्ही होणार नाही.' आजच्या स्त्रीने पुरुषाला हेच निर्भयाने सांगितले पाहिजे की, 'तुमच्या पापाचे बाटेकरी आम्ही होणार नाही.' जी संपत्ती घरांत पुरुष आणतो तिच्यामागे पतिताने निश्वास, पिळग्या गेलेल्यांचे शिष्याशाप आहेत की काय हे स्त्रीने पाहिले पाहिजे, आणि अशा पापाने मायलेल्या संपत्तीची बाटेकरीण होण्याचे तिने नाकारले पाहिजे. स्त्री ही आपल्या वरक्याच्या बाहेर पाहू लागली तर आपण भोगत असलेल्या संपत्तीवरचे स्त्राचे डाग तिला दिसून येतील. त्याबद्दल स्त्रीने पुरुषाला जाव विचारला पाहिजे.

युरोपात स्त्रियांमध्ये फार मोठी जागृती झाली आहे. स्त्रियांच्या प्रचंड लढावळी तेथे निर्माण झाल्या आहेत. पण त्यांचा आदर्श काय आहे? पुरुष जितके भोगी आहेत, विव्हासी आहेत, क्रूर आहेत तितक्याच भोगी, विव्हासी, आणि क्रूर आम्ही होऊ हे त्यांचे साध्य त्यांनी ठरविले आहे. त्यामुळे स्त्रियांची शक्ती मोठ्या प्रमाणात संघटित होऊनही युरोपमध्ये शांती आणि स्वस्थता नांदण्याची आशा नाही. स्त्री आणि पुरुष यांच्यामधला संघर्ष तेथे चालूच आहे. युरोपमधील पिचारखेतांना या गोष्टीचे भयानक दर्शन होत आहे. त्यांना विवाहाचे जीवन साथे, सरळ, पवित्र व्हावेसे वाटू लागले आहे. गांधींनासुद्धा तसेच वाटत आहे. ते पवित्र्य निर्माण करणे शक्य आहे अशी गांधींची खात्री आहे. ते पवित्र्य मानुलानधूनच शक्य आहे आणि स्त्रीने ते सातत्य जगावर लादले पाहिजे. तिने निर्धार केला पाहिजे की, 'माझ्या मुलांना मी जगाचे गळे काढायला शिकविणार नाही, त्यांना मी जीवनधर्माची दीक्षा देईन.' अशी 'नवस्त्री' निर्माण झाली तर नवे जग निर्माण होईल, या नव्या जगात संस्कृतीचे प्रश्न आरोआर सुटतील. 'नवपुरुष' निर्माण करण्याकरिता जे काही करावे लागणार आहे ते ही मातारूपी स्त्रीच करील. बुद्ध, गांधी इत्यादी नव-संस्कृतीच्या निर्मितीची आशा ब्राह्मणारे महापुरुष या पुरुषसंस्कृतीला विटले आहेत. ते मातृशक्तीला हाक मारीत आहेत की, 'या आणि नवजगतांच्या निर्मितीची सुरु आपल्या हाती ध्या.' पुरुषाला सुधारता आले तर टीकच आहे नाहीतर त्याची जागा स्त्रीने घेतली पाहिजे.

कामगार स्त्रियांना पुष्कळ कारणे शक्य आहे. जगाचा विनाशकाल जवळ आणणारी

शस्त्रात्रे निर्माण करणाऱ्या कारखान्यांत जाणाऱ्या पुरुषांना त्यांना थोपवून धरता येईल. 'जीवनाचा विध्वंस आम्ही होऊ देणार नाही.' या जाणिवेची ठिगगी त्यांच्यात पेटली पाहिजे. आरले माताळ्य ओळखल्यानेच त्यांच्यात ही जाणीव तीव्रस्वरूपाने उत्पन्न होईल. प्रेमळ माता होऊन जगाची धुरा वाहाण्यासाठी जर स्त्री बाहेर पडली तर मानवजातीचा अंत करणाऱ्या युद्धाचा अंत होईल, प्रेमाच्या आणि वास्तव्याच्या वर्षावाने सृष्टीला नव-जीवन येईल आणि ज्या शांतीच्या प्राप्तीकरिता जग आक्रोश करीत आहे ती शांती चिरकाल जगात नांदू लागेल. गांधींनी ही अपेक्षा आहे. ती पूर्ण करण्याची शक्ती परमेश्वर आपल्याला देवो.

१९४५

समाजधारणेची नवी मूल्ये

समाजधारणेची नवी मूल्ये हा माझा आजचा विषय आहे. आपल्याकडे जुना पुराणार्थ शब्द ज्या अर्थाने वापरीत त्याच अर्थाने इंग्रजीत Values-मूल्ये हा शब्द वापरला जातो. जीवनाच्या ज्याने अर्थ प्राप्त होतो, मोल चढते, त्यांना आपण मूल्ये म्हणतो. ही मूल्ये जीवनात दाखल झाली नाहीत तर जीवन निस्सार वाटते.

आंतरिक अनुभूती

केवळ शब्द उच्चारून सुख नाही होत. जीवनाच्या सफलता यायला हवी असेल तर त्या शब्दाची आंतरिक अनुभूती हवी. आपण आपली मूल्ये आज तपासून पाहू या. मी नवी मूल्ये असे म्हणू. कोणी म्हणतील मूल्ये नवी असू शकतात का? व्यक्तीच्या जीवनात नसण्याचा संभव आहे, परंतु जुनी मूल्ये समाजाला उपयोगी पडणार नाहीत. मूल्यांच्याही विकास होऊ शकतो. लुप्त्य करींनी, संतांनी, विचारवंतांनी मांडलेल्या आदर्शांपेक्षाही महान आदर्श आज निश्चितपणे उभे आहेत असे मला वाटते.

समाज व व्यक्ती-दोहोंस सत्यता

गीतेत लोकसंग्रह शब्द समाजधारणेच्या अर्थानेच आहे. लोकमान्यांनी तो गीता-रहस्यद्वारा पुन्हा पुढे आणला. समाजधारणा ही वास्तविक सर्वमान्य वस्तू आहे. युरोपात समाजास भवित्त्व की व्यक्तीस ? असे वाद आहेत. मी दोन्हींना सत्य मानतो. समाजाने व्यक्तीचा वळी देऊ नये. व्यक्तीनेही समाज विध्वंसू नये. व्यक्ती आणि समाज-दोघांना

मूल्य एकच असले पाहिजे. व्यक्ती मरते. समाज त्या मानाने चिरंजीवी असतो. व्यक्तीची यशस्वी साधना त्या समाजात चालू राहते.

अज्ञात शक्तीची प्रतिविंबे

मानवी हृदयात अज्ञात शक्तीची प्रतिविंबे पडत असतात. ती जीवनातून प्रकट होतात. मानवी कृतीतून ती संशोधली जातात. पुढील पिढीला त्यांचा वारसा मिळतो. मानवजातीला व्यक्तीच्या साधनेचा वारसा मिळतो आणि व्यक्तीही त्या वारशात भर घालते.

सारी मानवजात माझी

माझा समाज सगल्या मानवजातीला व्यापून राहणारा आहे. अशी व्यापक कल्पना मानवी डोक्यातून पूर्वी निघाली होती. "सर्वभूतहिते रताः" असा आदर्श मांडला गेला होता. सर्वत्र परमात्मा पहावा असे सांगत. परंतु आपण आपल्या हृदयाशी सत्य राहू या. सर्वभूतांशी एकरूप होणे दूर राहो. मानवांशी तरी एकरूप झालो का ? हृदय म्हणजे प्रेमभाषनेचे स्थान. हृदयाचा विकास कित्या झाला ? मानवांपलीकडच्या जातींचे, प्राण्यांचे प्रश्न दूर ठेवा. मानवनिष्ठा, मानवप्रेम पुरे. आपण जळीस्यळी, काप्रीपापणी देव पहावा तोडाने भटले, परंतु प्रत्यक्षात शेजारधर्मही पाळला नाही. मुघात मोठे शब्द, कृतीत शून्याकार. बुद्धीला न पेलणारी वाक्ये उच्चारायची आणि भिकारड्यांप्रमाणे वागायचे. प्रत्यक्ष काय जगता ते सांगा. मरणोत्तर जीवन आहे की नाही कोणी सांगवे ? परंतु हे जीवन तर निश्चित आहे ना ? हिमालयात सोन्याची रास आहे की पितळेची याची चर्चा नको. तुझ्या घरात निश्चित मूठभर काही असल तर तर ते मोलाचे आहे. विवेकी मनुष्य जे निश्चित आहे त्यावर जीवन उभारतो. दुसऱ्याच्या सांगण्यावर न उभारता आपल्याआत्मांकरावर उभारतो.

मानवनिष्ठेची आवश्यकता

आपण मानवनिष्ठा निर्मिल्याशिवाय आज जगू शकणार नाही. आपण सारे मानव ही तरी जाणीव अजून कोठे आहे ? आदिवासी समाज, दलित समाज हे शब्दप्रयोग काय दर्शवितात ? स्वातंत्र्य आले परंतु जवाहरदारा शतपद पाडली आहे. आता अमक्यातमक्याचे राज्य येणार नाही. मोयरीत महार जेटून बसला तर नवीन मूल्ये आली म्हणून आनंद माना. आता कोणा उच्च नीच नाही. आता मराठ्यांचे, पेशव्यांचे, शीखांचे, रजपुतांचे असे राज्य नाही पायचे. दिल्लीचे राज्य नवीन मूल्यांवर आधारलेले आहे. ती मूल्य मान्य करा. ती तुमच्या वेदात द्रष्टा नसतील तर वेद त्यात प्रसवा. नवीन पिढीला नवीन वेद निर्मिण्याचा अधिकार आहे. दिल्लीचे राज्य ब्राह्मणांचे नाही. ते हिंदूंचेही नाही. मी तसे म्हणणार नाही. तसे म्हणण्याची मला शरम वाटते. पाकिस्तान बाहेर काढल्यावर उरलेल्या या देशातील प्रत्येकाला 'हे माझे राज्य' असे म्हणता आले पाहिजे. तसे म्हणण्याचा त्याला

अधिकार आहे. शक, यवन, हूण, बघरादिकांची येथे राज्ये झाली. शालिवाहनाचे झाले. परंतु आजचे दिखील राज्य सुरु झाले आहे तसे गेल्या ५ हजार वर्षांत हिंदुस्थानात नव्हते. जुनी मूल्ये डोक्यातून काढून टाका. गंगपतीचे विसर्जन करतो तसे त्यांचे करा. देवाच्या सख्यत्वासाठी प्राण अर्पवा परंतु तो देव की दानव आधी पाहा. हिंदुस्थानात हे नश्वरजाचे नवीन मूल्य उत्पन्न झाले आहे त्याची उपासना करा. त्यासाठी कितीही त्याग करावा लागला तरी करा. सर्वाना अन्न, वस्त्र, शिक्षण, घर मिळायला हवे. विवाहसंस्था, मालक-कामगार संस्था, सर्व संस्थांचा नवीन मूल्यांच्या प्रकाशात विचार व्हायला हवा. स्वतंत्र हिंदुस्थानात या नवमूल्यांचा स्वीकार आपण न करू तर मरू व दुसऱ्यासही मरायला मदत करू.

राष्ट्रीय तशीच आंतरराष्ट्रीय

आज राष्ट्रीय तशीच आंतरराष्ट्रीय भूमिकाही हवी. अध्यात्म सांगते, “अरे शत्रू म्हणजे तूच. त्याचा-तुझा आत्मा एकच ना ?” राजकारण सांगते, “शेजारी तुझा शत्रू.” अध्यात्म शत्रूवर प्रेम करायला सांगते. राजकारण द्वेष व अविश्वास शिकवते. चाणक्याने हेच सांगितले. Every neighbour is your potential enemy— प्रत्येक शेजारी म्हणजे संभाव्य शत्रू. परंतु आजच्या जगात सर्व मानवांचे कल्याण साधण्यास पुरेसे भौतिक ज्ञान वाढले आहे. सर्वाना अन्नवस्त्र देऊन सुखी करता येईल, परंतु नाशाचे भौतिक ज्ञानही वाढले आहे. आक्रमण हेच संरक्षण वाढते. उद्या ज्याच्यापासून धोका येईल, त्याचा आजच म्हणे काटा काढा. आल्या व्यापारासाठी, आपल्या देशासाठी, आपल्या जातीसाठी दुसऱ्यास नष्ट करणारे राजकारण ५ हजार वर्षे जगात चालत आले आहे.

एक जगाची कल्पना

परंतु आजच्या जगात जगायचे असेल तर सारे जग एक, ही कल्पना घेतल्याशिवाय तरणोपाय नाही. सारी राष्ट्र एका कुटुंबांतल्याप्रमाणे वागायला शिकली पाहिजेत. हिंसेने मानवजात टिकू शकणार नाही. हिंसा जीवनाला उपयोगी असेल तर ती करणे बरोबर, परंतु हिंसा करणाराच बर मरणार असेल तर ? म्हणून युद्धे जगातून नष्ट केली पाहिजेत. आज राजकारणात युद्धाची भाषा बोलणान्याला, शेजऱ्याला शत्रू मानणान्याला पुढारीपण मिळत नाही काना नये. युद्धसंस्था राबटी आहे हे सर्वत्र, सर्वाना शिकवले गेले पाहिजे. तरच आपण जणू शकू. रक्तपिपासू, युद्धप्रिय लोकांच्या हाती दिखीचे हे राष्ट्र जाता काना नये. उलट इतर दलित राष्ट्रांना मुक्त करायला आपण मदत केली पाहिजे. राजकारण नैतिक व आध्यात्मिक करा. युद्धे नाहीशी व्हायलाच हवीत. जगाशी एकरूप व्हायला हवे.

महाराष्ट्राने देवते बदलावी

महाराष्ट्रात पराक्रम, धैर्य, त्याग आहे. उपासना वृत्ती आहे. पण आम्ही आमचे देव बदलले पाहिजेत. नाहीतर ते दैत्य होतील. मानव तितुका एक, हे शिक्षण द्यायला

हवे. जगाला तोडणारी नि विभागगारी आर्थिक व मानसिक कारणे दूर वेली पाहिजेत. भौतिक शास्त्रे आज सर्वोस सुखी करू शकतील. अडचण आहे, ती आपल्या मानसिक निष्ठेची. आपली निष्ठा ल्हानशा देशापुरती, जातीपुरती नको. हिंदुस्थानचे राष्ट्रप्रेम इतर देशांच्या द्वेषावर उभारता कामा नये. सर्वांनी मित्रत्वाच्या नात्याने जगले पाहिजे. त्यासाठी विषमता व दास्य दवडायला हवीत. साम्राज्यवाद, भांडवलशाही यांना थारा नको. श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव नष्ट होवोत. ज्यावेळी जगात व हिंदुस्थानातही समाजवादी अर्थशास्त्र प्रस्थापित होईल तेव्हाच युद्धे थांबतील. ही सारी मूल्ये सामाजिक, राजकीय व मानसिकदृष्ट्या हिंदुस्थानात नवी आहेत. संपूर्ण राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्यावर आपली निष्ठा हवी. आपली निष्ठा मानवतेवर व एका जगावर उभी हवी. आपण आपली मूल्ये अशा दृष्टीने शुद्ध करू तर आपली समाजधारणा सुंदर होऊ शकेल असे मला वाटते.

लोकशाही हाच आजचा देव

मूल्य म्हणजे काय ?

‘समाजधारणेची नवी मूल्ये’ हा विषय पाहिल्यानंतर प्रथमच मूल्य म्हणजे काय हा प्रश्न उभा रहातो. ‘मूल्य’ हा शब्द आपण अलीकडेच विशिष्ट अर्थाने वापरला आहे. इंग्लिश भाषेत ‘व्हॅल्यू’ हा शब्द समाजाविषयी विचार करणाऱ्यांनी व पंडितांनी वापरला आहे. ‘मूल्य’ या कल्पनेचे वाचकशब्द पूर्वी देखील रूढ झाले आहेत. पुरुषार्थ यातील पुरुष म्हणजे मानवी आत्मा हा शब्द देखील रूढ आहे व तो स्त्री-पुरुष दोघांनाही लागू आहे. पूर्वीच्या वाङ्मयातील पुरुषार्थाचे प्रकार तीन होते पण काळान्तराने त्याचे चार प्रकार झाले असावेत. धर्म, अर्थ, काम, मोह हेच ते होत. पंग ‘व्हॅल्यू’ या शब्दात बरील शब्दां पेक्षा काहीतरी अधिक अर्थ आहे म्हणूनच मी ‘मूल्य’ हा शब्द पसंत केला. ज्याच्या योगाने जीवनाची महत्त्वा वाढेल ते मिळाल्याशिवाय जीवनाला काही अर्थच येत नाही, अगर जे मिळाल्याने जीवन कृतार्थ होते असे जे काही असते त्यालाच मी मूल्य म्हणतो. त्या मूल्यांचा साक्षात्कार झाला पाहिजे. केवळ शाब्दिक पोपटपंचीने काही होत नाही. जीवनाची सफरता, अंतिम अनुभूती ज्या साधनाने मिळविली जाते तिचेच नाव मूल्य होय.

नवी मूल्ये कोणती ?

मूल्यांच्या पाठीमागे ‘नवी’ असा शब्द वापरल्याने थोडासा वाद निर्माण होण्याचा संभव आहे. मूल्ये बदलतात का ? काही अधिक मूल्ये नवीन म्हणून अस्तित्वात येऊ शकतील का ? असे अनेक प्रश्न उभे राहतात. कदाचित व्यक्तीच्या जीवनामध्ये मूल्ये नवीन नसण्याचा

संभव आहे. पण समाजाच्या बाबतीत नवीन मूल्यांची आज आवश्यकता आहे. अगदी खरे सांगातचे तर माझ्या मते व्यक्तीच्या जीवनात देखील नवीन मूल्ये शिरणे अपरिहार्य आहे. पूर्वी होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या साधुसंतांनी जी मूल्ये मांडली त्याहीपेक्षा आजच्या जगातील मूल्ये अधिक व्यापक, अधिक विस्तृत आहेत.

समाजधारणा

समाजाची धारणा याला जुना शब्द 'लोकसंग्रह' असा आहे. 'समाजाची धारणा' अगर 'लोकसंग्रह' या गोष्टीचीच आवश्यकता निर्माण होणार नाही. यथेष्टासुख मुखात घेऊन पाहिजे. समाजधारणा हा शब्द उच्चारला की आपल्या दृष्टीपुढे समाज नी समाजविरुद्ध व्यक्ती अगर व्यक्ती व व्यक्तीविरुद्धी समाज अशी द्वंद्व निर्माण होतात. इंग्लंडच्या इतिहासात आतापर्यंत हाच वाद, समाज की व्यक्ती, अनेकदा कृतीत निर्माण झाला होता. समाज नि व्यक्ती यांची वरचढ कोण ? श्रेष्ठ कोण ? मी दोघांनाही मानतो. मी समाजावरही सत्य मानतो नी व्यक्तीच्या जवळ सत्य असते, असाही माझा समज आहे. दोघांचे मूल्य एकच आहे. फरक आहे तो फक्त नित्यसंध्याच्या व्यक्ती ही अशाश्वत, क्षणभंगुर आहे नी त्या मानाने समाज चिरंतन असतो. 'ह्या मानाने' मी म्हणतो याचे कारण असे की जगाच्या इतिहासात मानवसमाज नव्हता असा एक काळ होता नी भविष्यातदेखील असेच. आणि ह्या समाजाला शास्त्रीय शब्द वापरायचा तर 'जाती' असा वापरता येईल. बाकीचे अन्य अर्थाने 'जाती' शब्द अशास्त्रीय आहेत. तेव्हा जाती चिरंतन आहे नी मानवा-मधून विकसित होणारी मूल्ये चिरंतन आहेत. या मूल्यांना जन्म देणारा शक्ती अभंग नी अचल आहे.

समाजधारणा हेच मूलभूत मूल्य

अशा तऱ्हेने समाजधारणा हेच एक मूलभूत मूल्य आहे. मानवजातीला विकसित करण्यात व्यक्तीचा नी समाजाचा दोघांचा विकास होतो. नवीन मूल्ये धारण करायचा काळ आता आला आहे. 'समाज' या शब्दाचा दुसरा अर्थ आहे पण माझा समाज हा सर्व-व्यापी आहे. आपल्या पूर्वजांनी मातावालेवजी एक फार मोठा विशाल शब्द वापरला तो म्हणजे 'भूत.' 'सर्वभूतहिते स्ताः' अशी भगवद्गीतेची ब्राह्मणांना शिकवण आहे पण त्याचा उपयोग मानवहिताच्या देखील उपयोगी पडला नाही. मग मानवाच्या पलिकडे जी भूत आहेत त्यांची कथा विचाराययासच नवो. 'सर्वभूतहिते स्ताः' अशी ऐट मारायला निवाल्यामुळे आपले मानवापुरते काही कर्तव्य आहे हे आपण विसरून गेलो. शब्द फार मोठे आहेत. महान् लोकांना भुकेसाठी जी भौतिक भाकर मिळवावी लागे ती भौतिकेनूनच. म्हणून समाजधारणा करताना मानवजातीला प्राधान्य दिले पाहिजे. 'प्रेम-भावनेचे बसतिस्थान असे जे हृदयसामर्थ्याचा उपयोग मानवहितासाठी करा करता येईल

याचा आपण विचार केला पाहिजे. सर्वभूतहिताची कल्पना काढणाऱ्या लोकांची भावना फार चांगली असेल, पण विवेक कमी. त्यांची ती उन्मादकारी अवस्था होती.

मानवनिष्ठा

तेव्हा सर्वभूताऐवजी 'मानवनिष्ठा', 'मानवप्रेम' असा सुस्तुषीत शब्द मी वापरित. आम्हाला एका वाजूने जळी स्थळी काष्टी पापाणी 'पांडुरंग पाहूनी दुसऱ्या वाजूने तू नीं तुझे घर पहा, अशी शिकवण मिळाली. तत्त्वज्ञानामध्ये महान् शब्द व व्यवहारांत क्षुद्र वर्तन ही दोन्ही दोंगीपणाची. जगात निरपेक्षतेने कार्य करा नी त्याचे फळ स्वर्गात मिळेल अशा गथा तत्त्वज्ञानात. हे जग प्रतिबिंब नी तो स्वर्गबिंब होय. तो स्वर्गध्वनी नी जग केन्द्र प्रतिध्वनी असा सगळा सूर. पुरे ज्ञान या जगापलिकडचे मला नाही. शहाणा माणूस जो सधेप्राज्ञ नाही तो. त्याच्या घरी हिमालयाएवढी कोणतीतरी ज्ञान नसलेली रस व मूढनर सोने असता दुसऱ्यावर आपली जीवित उमाराणी करील. मला माझ्या जीवनाचा जो स्पष्ट साक्षात्कार झाला तो मला अमर्यादित आहे.

मानवामध्ये आपण मानव याची जाणीव झाली पाहिजे. आज 'वगळलेला समाज' फार मोठा आहे. स्वतःला सुसंस्कृत म्हणण्याच्या मानवांनी त्यांना आपल्यातून वगळले आहे. आतापर्यंत आंणी काँग्रेसच्या फळवळीत फार मोठा त्याग केला असे लोकदेखील आता असे म्हणू लागले आहेत की, 'भारत माजलेत, मोटारीत खेदून बसतात.'

आता आपणाला परकी सरकारवर आग नाही पाखडता येणार आपण स्वतंत्र झालो ही एक मोठी अडचणीची गोष्ट झाली आहे.

नव्या मूल्यांवर आधारलेले नवे राज्य

पूर्वीचा इतिहास आता टाका. शिवाजीने गुज्य केले ते इंग्रज येण्यापूर्वी, आता आपले दिल्लीचे राज्य आले आहे. प्रत्येकाला वाटत होते की स्वातंत्र्य मिळाल्यावर आपली भरभराट होईल. ब्राह्मण, वैश्य, क्षत्रियांना वाटत होते की, आपल्या हातात देशाची शक्ती येईल. पण दिल्लीचे राज्य एक नवे मूल्य आहे. आपले दिल्लीचे राज्य ज्या नवीन तत्त्वावर, मूल्यांवर अधिष्ठित झाले आहे ते तत्त्व, आपण आत्मसात् केले पाहिजे. पाकिस्तान वगळून शिखर राहिलेल्या हिंदूच्या प्रदेशांत जो जो मानव आहे त्याला त्याला ते दिल्लीचे राज्य माझे असे म्हणण्याचा हक्क असलेले असे ते राज्य आहे.

लोकशाही हाच आजचा देव

तेव्हा आपण नवीन मूल्यांचा स्वीकार म्हणजे जुन्या मूल्यांना नकार-गणपतीचे आवाहन संपते. आता उत्तरपूजा, 'देवाच्या सख्यत्वासाठी, पडाव्या जिवलगर्साठी तुटी, सर्व अपवि शेंबडी, प्राण तोही वेचता' हे खरे आहे. पण देवाच्या नावाखाली दगाडोवा असण्याचा संभव आहे. आता आपला देव लोकशाही होय. सर्व मानव समान आहेत या देवापुढे.

रोजारी हा संभाव्य शत्रू आहे, असे राजकारणशास्त्र सांगते तर उलट शत्रुतदेखील आत्मतत्त्वच पहा असे अध्यात्म सांगते. राजकारण म्हणते की आक्रमण हे संरक्षण आहे. पण आता आपणाला जगायचे असेल तर राजकारण अध्यात्मापर्यंत चढले पाहिजे. एक जग ही कल्पना आपण उचलली पाहिजे. जुन्या युद्धाचे मुत्सद्दी-राजकारणी आता 'लिबिव्हेट' केले पाहिजेत. युद्धसंस्था ही रानटी संस्था आहे हे कळू द्या.

कोणत्याही युद्धात माझे राष्ट्र, माझा देश भागीदार होऊ इच्छित नाही तर उलट स्वातंत्र्य-दान मागणाऱ्यांना माझा देश नैतिक पाठवल देईल. आता एकेका राष्ट्राचे हितसंबंध अलिप्त असू शकणार नाहीत. जगाबरोबर राष्ट्राने जीवनमरणाचा तयार असले पाहिजे. सारांशस्वे 'एक जग' या कल्पनेमोवती केंद्रित झाली पाहिजेत. पूर्वीचा देव बदलला पाहिजे. आमचे उपासनाद्रव्य व वृत्ती फार चांगली आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण खेड्या-खेड्यांतून मुलांना मिळालं पाहिजे, मी मानव आहे.. माझे मानवासंबंधी काही कर्तव्य आहे हे शिक्षण मिळालं पाहिजे. मानवावर निष्ठा ठेवणारी मूल्ये घेतली पाहिजेत तर आज अत्यंत आवश्यक असलेली वर्गजातिविरहीत समाज रचना अस्तित्वात येईल.

१९४९.

भाग २ रा

महाराष्ट्राचा मूल्यविचार : भूत, वर्तमान, भविष्य

१५. महानुभाव पंथ आणि सामाजिक क्रांती
१६. आंग्लपूर्व मराठी साहित्य
१७. ज्ञानेश्वरादी संतांचे महाराष्ट्रातील कार्य
१८. संत संस्कृती
१९. संत आणि समाज
२०. महाराष्ट्रीय संतमंडळाचे ऐतिहासिक कार्य
२१. संतांचे स्मरण
२२. धर्मविचारात क्रांतीची घोषणा
२३. संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शत्रू !
२४. आजचा महाराष्ट्र-धर्म
२५. नव्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा

महानुभाव पंथ आणि सामाजिक क्रांती

महानुभाव पंथासंबंधी महाराष्ट्रात गेली कित्येक वर्षे, किंबहुना कित्येक तपे, संशोधन आणि अभ्यास चालू आहेत. या संशोधनात आणि अभ्यासात काही काही अवस्थाही आल्याचे आपल्याला आढळून येईल. इतिहासाचाथि वि. का. राजवाडे यांनी आगल्या असामान्य बुद्धिसामर्थ्याने आणि कल्पकतेने महानुभावीय लोकांच्या ग्रंथांच्या निरनिराळ्या सांकेतिक लिप्या उलगडून काढल्या आणि त्यामुळेच महानुभाव पंथाच्या अभ्यासाचा चालना मिळाली. त्यापूर्वी कित्येक शतकेन्यंत महाराष्ट्रात 'महानुभाव पंथा'च्या साहित्याचा अभ्यास लोपलेला होता.

महानुभावांविषयी परंपरागत मत

तथापि महानुभावीयांसंबंधी महाराष्ट्रात एक विशिष्ट ग्रह प्रज्वलित होता व तो इतका बळमूल झालेला होता की, पुढे संशोधन सुरू झाल्यानंतरही त्याच बळमूल ग्रहाप्रमाणे विचार प्रदर्शित केले गेले. हा ग्रह कशा प्रकारचा होता अथवा आहे हे पाहण्याचे असल्यास त्या पंथावरून मराठीत आलेला 'मानभावी' हा एकच विशेषणत्मक रूढ शब्द पुरेसा आहे. जर कोणी दुष्टापी अथवा असत्य वर्तन करू लागला, खोटा आव आणून चोखू लागला, तर आपण म्हणतो की 'तो मानभावीपणा करित आहे.' मानभावीपणा, मानभावी वृत्ती वगैरे शब्द महानुभाव या शब्दावरून आलेले आहेत. या सर्वांच्या पाठीमागे दृढ ऐक्य आहे आणि ते म्हणजे 'तुझ्या पोटात वाईट आहे; पण आम्हाला मात्र चांगले दारूवितोस.' इतके या पंथासंबंधी विपरीत मत काळाने संकलित करून दिलेले आहे.

मराठी साधुसंतांच्या साहित्यात महानुभावांविरुद्ध अत्यंत त्वेषाचे व तिरस्काराचे उद्गार आढळतात याचे कारण काय, या गोष्टीचा समाजशास्त्राच्या दृष्टीने विचार झाला पाहिजे. मी अनेक वर्षांपासून या गोष्टीवर विचार करीत आलो आहे आणि त्यासंबंधी मी माझ्या मनाशी काही निर्णयही घेतले आहेत. तेच मी आज आपल्यापुढे मांडणार आहे.

महानुभाव पंथाचे महाराष्ट्राच्या साहित्यात काय स्थान आहे, याची चर्चा आजपर्यंत पुष्कळ झालेली आहे. परंतु महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासात त्या पंथाचे स्थान काय आहे याबद्दल फार थोडी चर्चा झाली आहे व जी झाली आहे ती चुकीच्या दृष्टिकोनातून झाली आहे, असे मला वाटते. आणि म्हणून त्या दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध मी प्रदर्शित करणार आहे. अर्थात् असे करताना कोणाही व्यक्तीबद्दल माझ्या मनात सासगी रागद्वेष अथवा स्पर्धा नाही.

महानुभाव पंथावरील महाराष्ट्रीय संशोधन

महाराष्ट्रात महानुभाव पंथाबद्दल संशोधन सुरू झाल्यानंतर त्या पंथासंबंधी जे मत-प्रदर्शन कण्यात आले ते जुन्या पूर्वग्रहदूषित वृत्तीने करण्यात आले. यामुळे त्यात चीड, तिरस्कार, त्वेष यांचेच प्राधान्य होते. अर्थात् अशा प्रकारचे मतप्रदर्शन केल्याबद्दल जुन्या लोकांना दोषही देता येणार नाही. कारण, पूर्वग्रहांपासून संपूर्णपणे अलिप्त राहणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यांच्यापैकी श्री. राजवाडे यांची मते अभ्यासाने बदलत असत. त्यामुळे पुढेपुढे महानुभाव पंथासंबंधीच्या त्यांच्या मतात बदल होत गेल्याचे दिसून येते. श्री. चांदोकर हे अकाली मृत्यू पावल्यामुळे त्यांना नवीन संशोधनाचा फायदा मिळू शकला नाही. यामुळे त्यांनी महानुभावांच्या विरुद्ध प्रत्येक जे मने मांडली ती तशीच राहिली. पुढे धुळ्याचे श्री. नानावाहेब देव यांनी आपल्या ‘रामदास रामदासी’ या मासिकात या विषयासंबंधी असा इशारा देऊन ठेवला की, ज्यांना महानुभावासंबंधी लिहायचा अथवा बोलायचा असेल त्यांनी प्रथम श्री. चांदोकरांच्या लेखांचे खंडन तरी केले पाहिजे, नाही तर त्यांची विधाने मान्य तरी केली पाहिजेत. पूर्वी एकदा महानुभावासंबंधी इकडील कोर्टात वाद सुरू झाले होते. त्यात श्री. भांडारकर हे महानुभावाना अनुकूल व श्री. पांगारकर हे प्रतिकूल होते. परंतु नंतर पांगारकरांनी आपल्या साहित्याच्या इतिहासात महानुभावासंबंधी फार उदारपणे लिहिलेले आहे. श्री. विनायकराव भावे यांनीही खूप मेहनत करून, महानुभावीय महंतांगा जवळ करून संशोधन केले, त्यात त्यांचे प्रारंभीचे मत बदलले. हा सर्व इतिहास फार महत्त्वाचा आहे.

सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे यांनी ‘महानुभाव-वाङ्मयाचा इतिहास’ या नावाचे एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. तेव्हापासून महानुभाव-साहित्याच्या अभ्यासाला नवी दिशा मिळाली. त्यानंतर श्री. नेने व प्रा. कोलते यांचे लेख प्रसिद्ध झाले आणि याप्रमाणे या विषयाला जोराची चालना मिळाली.

१९१० च्या सुमारास नागपूरच्या हायकोर्टात महानुभावांसंबंधी एक खटला गेला. त्यावेळी जस्टिस पुराणिक यांनी असा निर्णय दिला की, महानुभावी हे वैदिक सनातनी हिंदूच आहेत.

पुष्कळ लोक असे म्हणतात की शनिश्वर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम वगैरे चारित्र्यवान् साधुसंतांनी महानुभाव हे पांढरी व तिरस्कृत्यीय आहेत असा एकमताने निर्णय देऊन टाकला आहे. तेव्हा आता त्यांसंबंधी विचार करण्याची तरा काय जरूरी आहे ?

कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांनी आपल्या इतिहासात महानुभावांना शक्य तितका न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु सरतेदोयटी त्यांनी असेही म्हणून ठेवले आहे की ज्याअर्थी महानुभावांवर इतक्या मोठमोठ्या विचारवंतांनी आक्षेप घेतले आहेत त्याअर्थी त्या आक्षेपांत काही तथ्य असलेच पाहिजे.

श्री. य. खु. देशपांडे यांनी महानुभाव हे वैदिकच आहेत व ते साधुसंतांचेच कार्य करीत होते, असे प्रतिपादून त्यांच्यावरील आळ घालविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

श्री. रामभाऊ रानडे यांनी आपल्या 'मिरिसिसम इन महाराष्ट्र' या पुस्तकात या नवीन विचारकांचा उल्लेख 'दि मॉडर्न ऑरॉलॉजिस्ट्स' असा केला आहे. त्यावरून त्यांना हे नवीन मत पडले नसावे असे वाटते.

आता प्रश्न असा उरतो की, श्री. य. खु. देशपांडे, नेने, कोळते वगैरे आधुनिक विचारवंत जे निष्कर्ष काढतात ते जुन्या संतांना व श्री. चांदोरकर, पांगारकर वगैरे विचारकांना का मान्य झाले नाहीत ? या बाबतीत माझे मत असे आहे की, महानुभाव पंथ हा खरोखरीच अवैदिक आहे व त्यामुळे नवीन विचारक जे निष्कर्ष काढतात ते मज्जा मान्य नाहीत. आजच्या व्याख्यानाचा विषय 'महानुभाव पंथाचे ऐतिहासिक कार्य काय ?' अशा अर्थाचा आहे. यामुळे सनाजकांतीसंबंधी माझी स्वतःची मते काहीही असली तरी ती मी या विषयात घुसवून देणार नाही. माणसाने कोट्यवधी बाई पुस्तकी अथवा व्यक्तिविषयक प्रामाण्यवाद स्वीकारू नये, बुद्धिप्रामाण्य अथवा आत्मप्रामाण्यच मानावे असे माझे मत आहे तरी पण आज आपल्या समाजात ज्या सुधारणा चालू आहेत, त्यांचा जिवंत विचार महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर यांच्या साहित्यात आढळतो. म्हणून मी या विषयाकडे वळजे असल्यामुळे माझे मन त्या बाबतीत संपूर्णपणे तय्यार अथवा निलंब नाही हे मज्जा कबूल करावयास हरकत नाही.

महानुभाव हे अवैदिक

कमीत कमी गेल्या हजार वर्षांपासून हिंदुस्थानात वैदिक आणि अवैदिक या संस्कृतींमध्ये झगडा आहे. यापैकी वैदिक संस्कृतीचे समाजशास्त्र हे चातुर्वर्ण्यवर म्हणजेच विषमता व अहंकार यावर आधारलेले आहे. ही संस्कृती नहमीच समतेशी धर करीत आलेली आहे.

तिची मूल्यांचे मूळी विषमतेवर उभारलेली आहेत. यामुळे तिच्या मूल्यांशी सतत झगडत राहणारा एक प्रवाह भारतीय संस्कृतीत अगदी प्रारंभापासून आढळतो. भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासकांनी या दोन्ही प्रवाहांचा तटस्थपणे अभ्यास केला पाहिजे व त्यांचा आढावा घेतला पाहिजे. या दोन प्रवाहांचा संगम व्हावा अशा दृष्टीने प्रयत्न करणारा एक मध्यस्थांचा प्रवाहही आपल्या देशात चालत आला आहे, त्याचाही अभ्यास झाला पाहिजे. परंतु अशा प्रकारे तटस्थ राहून अभ्यास करण्याची वृत्तीच महाराष्ट्रात फार दुर्मिळ आहे. आपण अभ्यास करतानाही कोटल्या तरी एका पक्षाशी स्वतःला बांधून घेतो आणि पूर्वग्रहदूषित होऊन संशोधन करू लागतो. ही वृत्ती आपण सोडली पाहिजे. निदान ज्ञानक्षेत्रात तरी आम्ही पक्षाभिनिवेश बाळगणार नाही. आम्हाला मान्य नसलेल्या पक्षांचा व क्षेत्रांचाही अभ्यास आम्ही निरपेक्ष मनाने करू असे आपण वापुढे ठरविले पाहिजे.

वस्तुतः महानुभाव हे अवैदिक आहेत म्हणून आपणाला त्यांच्याबद्दल तिरस्कार वाटण्याचे काहीच कारण नाही. त्यांच्यासंबंधी खरी माहिती मिळविण्याचा आपण तटस्थपणे प्रयत्न केला पाहिजे.

वैदिकीय तंत्रांत बसणारा महानुभाव हा काही एकठाच पंथ नव्हे, ब्रौह्म, जैन, व लिंगायत हेही याच तंत्रातील पंथ आहेत. यामुळे जुने संत जेव्हा पारंगत्यांचा उल्लेख करतात, तेव्हा ते या चारी पंथांच्या एकत्र उद्धार करतात असे आढळून येते. अर्थात् साधुसंतांनी या लोकांना का शिष्या दिल्या याचा नीट उलगडा व्हावा असे वाटत असेल तर आपण वैदिक व अवैदिक परंपरा म्हणजे काय, त्यांची मते काय, त्यांच्या विचारांत काय फरक आहे व त्यांची मूल्ये एकमेकांहून कशी भिन्न आहेत यासंबंधी विचार केला पाहिजे. अवैदिक वाङ्मयात वैदिकांना व विशेषतः वैदिकांचे पुढारी जे ब्राह्मण त्यांना जसा शिष्या दिलेल्या आढळतात, तशाच किंबहुना त्याहूनही जास्त शिष्या ब्राह्मणांनी या अवैदिकांना दिलेल्या आहेत. यावरून हेच दिसून येईल की हा सगळा वैदिक नि अवैदिक यांच्यातील झगडा आहे.

महानुभाव हे अवैदिक आहेत हे माझे मत जर खरे ठरेल (आणि ते खरे आहे याबद्दल मला सुळीच शंका नाही.) तर महानुभावांच्या वाच्यतेतील राजवाडे, चांदोरकर, बा. अ. भिडे वगैरे जुन्या मंडळींचे म्हणणे जास्त बरोबर होते आणि य. ख. देशपांडे, कोटते वगैरे नवीन मंडळींचे म्हणणे चूक आहे असे सिद्ध होईल. अर्थात् जुन्या मंडळींनी महानुभावांना ज्या शिष्या दिल्या त्या मला सुळीच मान्य नाहीत. कारण, त्यांचे मूल्यमापनच मला मान्य नाही. अर्थात् त्यांनी महानुभावांना अगदी तळतळातून ज्या शिष्या दिल्या त्यातच महानुभावांचे श्रेष्ठत्व आहे. कारण, शिष्या देणारे हे विषमतावादी वैदिक संस्कृतीचे पाठीराखे होते.

चक्रधर हा बुद्धिवादी व समताप्रेमी

हल्ली आपण जेव्हा समाजसुधारकांसंबंधी विचार करतो तेव्हा आपण जास्तीत जास्त अस्पर्शकर, लोकहितवादी आणि ज्योतिराव फुले यांच्यापर्यंत जाऊन पोचतो. परंतु आज आपण जे लोक जातिरहित व वर्गरहित समाजाच्या (Casteless and Classless Society च्या) स्थापनेचा विचार करीत आहो व त्यासाठी झगडत आहो त्या सर्वोंना मला एक आनंदाची बातमी सांगायचा आहे की, अशाच प्रकारचे विचार वाळगंगा व त्यासाठी झगडणाऱ्या एक महापुरुष शानेश्वरांच्याहीपूर्वी आपल्या महाराष्ट्रात होऊन गेले. अर्थात हा मूळचा महाराष्ट्रीयन नसून गुजरातमधून इकडे आला होता. याचे नाव चक्रधर. महानुभाव पंथाचा मूळ संस्थापक तो ह्याच. हा जरी गुजराती असला तरी त्याला महाराष्ट्रा-विषयी फार प्रेम वाटत होते. तो म्हणतो की, 'तेलंगणात जाऊ नये, कर्नाटकात जाऊ नये, इतर कोणत्याही देशात जाऊ नये; पण महाराष्ट्रात मात्र अवश्य जावे.' महाराष्ट्रा-बद्दल त्याला इतका आदर व अपरिमेयता असूनही आपण मात्र त्याला चारित्र्याच्या दृष्टीने फार मारून टाकले! आपण त्यांच्या शीलावर धितोडे उडवून त्याला बदनाम केले! परंतु त्यासाठी ऐतिहासिक पुरावा मात्र दिल्या नाही. तो आणि त्याचे अनुयायी बदनाम व बद-चलन होते हे गृहीत धरूनच आजपर्यंत टीका करण्यास आली. ती मूळतःच चूक आहे. जर ती गोष्ट खरी असेल तर तसा सगळ्या ऐतिहासिक पुरावा देऊन आपण ती सिद्ध केली पाहिजे. मला मात्र ते सुळीच खरे वाटत नाही. चक्रधर हा अहिंसक, धैर्यशाली, स्वतंत्र-बुद्धिवादी व समताप्रेमी होता. परंतु त्याची परंपरा आम्हांकडे येथे वाढू शकली नाही याचे कारण, महाराष्ट्र हा पूर्वीपासून कडक ब्राह्मणांच्या (Brahmin Supremacy च्या) अंकित आहे. त्याच्या पकडीतून सुटणे सामान्य जनतेला कठीण झाले आहे आणि ज्या ज्या वेळी कोणी तसा प्रयत्न केला आहे त्या त्या वेळी ब्राह्मणांनी सक्ते त्या मार्गाने त्याचा निकाल लावला आहे. ही घटना अत्यंत दुःखपूर्ण आहे. कारण; तीमुळे समाजाला नेहमीच अडथळा होत राहिला आहे. तेव्हा विपमतावादी वैदिकांनी व ब्राह्मणांनी चक्रधरांना बदनाम करून त्या पंथाचा नायनाट करण्यासाठी कंठ कसली असल्यात त्यात काहीच आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

वेदांसंबंधीची अटी

परवा मी नागपुरला गेलो असता त्या ठिकाणी श्री. बाळकृष्णशास्त्री महंत नावाच्या एका महानुभावीय संस्थांसाठी स्वतः लिहिलेले 'महानुभाव पंथ' नावाचे पुस्तक मला दिले. ते मी ताबडतोब वाचून काढले. त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत श्री. य. खु. देशपांडे यांनी पुनः पुन्हा असे ठामून सांगितले आहे की महानुभाव हे वैदिकच आहेत आणि पुस्तकाच्या शेवटी त्याच अर्थाचा जरिस्ट पुराणिक यांचा निवाडाही छापला आहे. पण जेव्हा मी श्री. महंत यांच्याशी बोललो तेव्हा ते म्हणाले की, "तुमचेच म्हणणे बरोबर आहे. आम्ही महानुभाव

वैदिक नाही. आम्ही असे मानतो की वेद हे ईश्वराच्या निःश्वासातून निघालेले नसून ते ऋषींनीच लिहिलेले आहेत व ऋषी हे जीव असल्यामुळे अल्पज्ञ आहेत आणि म्हणूनच त्यांची मते एकमेकांशी जुळत नाहीत. आम्ही भगवद्गीता मानतो, परंतु 'सर्वापनिषदो भावो द्रोश्वा गोपालनन्दनः' ही भूमिका मानीत नाही. श्रीकृष्ण हा परमेश्वरा अवतार होता अशी आमची श्रद्धा आहे म्हणून आम्ही त्यालाच मानतो. "यावर मी त्यांना म्हणालो की "तुम्ही अवैदिक आहा याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करतो. पण तुम्ही तुमची मते ठामपणे सांगितली पाहिजेत; मग त्यासाठी गोळ्या त्यांच्या लांगत्या तरा हरकत नाही. इतर लोक काय म्हणतील या भीतीने जर तुम्ही तुमची प्रामाणिक मते दडपून टाकली तर ती राडाची फार मोठी हानी होईल." नंतर माझ्या मनात असा प्रश्न आला की महंतांनी आपली मते का दडपून टाकली असावी? त्याचे उत्तर मला असे सुचले की आपल्या लोकात अद्यापि परमतसहिष्णुता न आल्यामुळे त्यांना तसे करावे लागले असावे. अर्थात त्यांच्या मनातील वेदासंदेहाची अडी सगळ्याने प्रकट न होता वेगळ्या मार्गाने प्रकट झालेली आहे. त्यांनी आपल्या पुस्तकात वेदव्यास हा चांडाल होता असे सिद्ध करण्याची धडपड केली आहे. बंधुतः या गोष्टीचे त्या टिकाणी काहीच प्रयोजन नव्हते. परंतु वेदांना सख्खसख्ख विरोध करण्याचे धैर्य न झाल्यामुळे त्यांच्या मनाने हे आडवळण पत्करले.

श्रीकृष्णही वैदिक नव्हे

आता प्रश्न असा उरतो की जर हा पंथ वैदिक नव्हे, तर त्याचे श्रीकृष्णप्रेम हे कोठले? यामंदेही माझे असे उत्तर आहे की श्रीकृष्ण हा खतःच वैदिक नव्हे. कृष्ण-चरित्रात असे सांगितले आहे की कृष्णाचे इंद्राशी भांडण होते आणि इंद्र हा आर्योच्चा पुढारी होता. डॉक्टर सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांनी असे म्हटले आहे की इंद्र ही आर्योच्चा साम्राज्यवादी वृत्तीची द्योतक देवता होती. याचा अर्थ श्रीकृष्ण हा आर्योच्चा वर्चस्वाच्या विरुद्ध होता, तो यज्ञाच्या विरुद्ध होता, कर्मक्रांदाच्या विरुद्ध होता. भगवद्गीतेत वेद-विरोधी वचने भरपूर आहेत. सारांश, इंद्र नि कृष्ण यांच्यातील भांडण हा उच्चार्णीय नि नीचवर्णीय यांच्यातील लढा होता. त्या लढ्यात श्रीकृष्णपुढे टिकाच न लागल्यामुळे ब्राह्मणांनी त्यालाच वैदिक करून घेतले आणि इंद्राला बहिष्कृत केले, इतके की त्या इंद्राचे देऊळही कोठे आढळत नाही.

सर्व मतांची कृष्णभक्ती सारखीच होती असे समजण्याचेही कारण नाही. सूरदासाची कृष्णभक्ती उन्नत होती, तर एकनाथाची कृष्णभक्ती संयमी व सर्वोदित होती. त्याचप्रमाणे सगळ्या मतांची नैतिक भूमिका व समाजविषयक मूल्ये सारखीच होती असेही म्हणता येणार नाही. तुळसीदास-रामदासांसारखे संत ब्राह्मणांचे कडवे अभिमानी होते. दादू, कबीर, चैतन्य ही मंडळी जातिभेद मुळीच न मानणारी होती.

सामाजिक क्रांती

जातिभेद, अस्पृश्यता व सामाजिक विषमता न मानणारा चक्रधर गुजरातेत निर्माण झाल्या हाही एक मोठा मजेशीर योग समजला पाहिजे. कारण, त्याच गुजरातेतून सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी झगडणारे स्वामी दयानंद सरस्वती आणि महात्मा गांधी निर्माण झाले. या तिघांचीही मते कित्येक बाबतीत समान होती असे आढळून येते. चक्रधराने सांगितलेल्या कित्येक गोष्टी बाराव्या शतकातच नव्हे तर आज विसाव्या शतकातही सामान्य माणसाच्या बुद्धील धक्का देणाऱ्या होत्या नि आहेत. चक्रधर हा चातुर्वर्ण्य न मानणारा व जातिभेद न पाळणारा होता, यामुळे महानुभाव पंथातील संन्याशी चारही वर्गांच्या लोकांकडून मद्यमांसविवर्जित भिक्षा घेऊ शकतो.

हिंदुधर्माने व त्याची साधुसंतांनी बुद्धीने अद्वैतवाद मान्य केला, परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र ते चातुर्वर्ण्याची चौकट मोडू शकले नाहीत. आपल्याकडे फक्त ब्राह्मणच शंकराचार्य होऊ शकतो, तो संन्याशी असूनही अस्पृश्यता पाळतो व ब्राह्मणाशिवाय इतरांच्या हातचे स्वात नाही. एवढेच नव्हे तर त्यात भूषण मानतो. महाराष्ट्रातील बारकरी-संप्रदायाने व त्याच्या विद्वान पुढाऱ्यांनीही गांधीजींच्या अस्पृश्यता-निवारणाच्या चळवळीला कसून विरोध केला. महानुभावांनी ही जातीयतेची कोंडी फोडली होती. त्यांनी रोटीबेदी-व्यवहारावर कसलेही धंधन बातले नव्हते, सर्वाना शानाचा उमान अधिकार आहे हे मान्य केले होते. यामुळे त्यांच्या आश्रमात ब्राह्मण, अस्पृश्य, स्त्री-पुरुष सर्वजण एकत्र राहत असत. परंतु हे महाराष्ट्राच्या दृष्टीला खपले नाही व त्यामुळे त्यांनी या पंथावर जोराचा हल्ला चढविला.

एक भयंकर विषय !

चक्रधराने अशी एक विलक्षण बुद्धिप्रधान गोष्ट सांगितली होती की जी आजपर्यंत कोटल्याही संताने अथवा सुधारकांनी उच्चारण्याचे धाडस केलेले नाही. ती म्हणजे रजस्वला स्त्रीचा विटाळ मानण्याचे काही कारण नाही ही होय. अर्थात ही गोष्ट वसंत व्याख्यान-मालेसारख्या पवित्र ठिकाणी उच्चारणे किती धोक्याचे आहे याची मला कल्पना आहे. परंतु माझा आपणाला असा सवाल आहे की आज आपल्या सर्वांच्या घरात काय चालले आहे ? आमच्या सुलीगळी मासिक विटाळ पाळीत नाहीत हे आम्हाला धडधडीत दिसत आहे. परंतु त्यावंधवी उडवणे चर्चा करण्याची हिंमत मात्र आम्हाला होत नाही. अर्थात जर स्त्रियांनी पूर्वीप्रमाणेच विटाळ पाळणे हे योग्य व धर्म्य असेल तर तसे शास्त्रदृष्ट्या व नैतिकदृष्ट्या आपण सिद्ध केले पाहिजे आणि त्याप्रमाणे त्या नियमाचे कडकपणे पालन केले पाहिजे. पण आज जे हांग चालले आहे ते चालता कामा नये. मला वाटते की याबाबतीत गांधीजींनी जो निर्णय दिला होता तो आपल्यापैकी विचारवंतांना मान्य होण्यासारखा आहे. तो असा की रजस्वला स्त्रियांनी स्वच्छता, विश्रांती व ब्रह्मचर्य या तीन गोष्टी संपूर्णपणे

पाळून काहीही करण्यास हरकत नाही. याचा अर्थ या गोष्टीतील अस्पृश्यता हे धोतांड असून ते नष्ट झाले पाहिजे. अर्थात इतका भयंकर विषय बाराव्या शतकात उघडपणे बोलून दाखविणारा मनुष्य हलकट ठरला असल्यास त्यात आश्चर्य वाटण्याचे काहीच कारण नाही. मला मात्र असे वाटते की अशा प्रकारे स्वतंत्रपणे विचार करणारा एक क्रांतिकारक बाराव्या शतकात आपल्याकडे होऊन गेला ही आपणाला मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे. आणि म्हणून आपणाला माझी अशी विनंती आहे की सामाजिक क्रांतीमध्ये महानुभावानी जे कार्य केले आहे त्याचा अभ्यास आपण तटस्थपणे करावा.

१९४८

आंग्लपूर्व मराठी साहित्य*

आंग्लपूर्व मराठी साहित्य म्हणजे मराठी भाषेच्या जन्मापासून सुमारे हजार वर्षांच्या कालखंडातील मराठी मनाचे आविष्करण होय. या हजार वर्षांच्या महाराष्ट्राच्या जीवनात जी अनेक स्थित्यंतरे झाली त्या सर्वांचा सुव्यवस्थित इतिहास अद्यापि तयार झालेला नाही. या सहस्रकात राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात ज्या हालचाली झाल्या त्या सर्वांची तपशिलवार माहिती फारशी उपलब्ध नाही. काही स्थूल घडामोडींचा राजकीय इतिहास अभ्यासकांनी तयार केला आहे. पण सामाजिक जीवनातील विविध हालचालींचे आपणास तपशिलवार ज्ञान मिळण्याची साधने विशेष उपलब्ध नाहीत. या दृष्टीने मराठी वाङ्मय हेच एक सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडविणारे प्रमुख साधन बनले आहे. दुर्दैवाने प्राचीन मराठी वाङ्मय लोकजीवनाचे संपूर्ण प्रतिबिंब देण्याइतके व्यापक नाही. त्यामुळे आधुनिक दृष्टीच्या अभ्यासकाला पुरेसे समाधान लाभत नाही. तथापि काही स्थूल गोष्टी निश्चित होण्याची सोय मराठीतील प्राचीन वाङ्मयात सापडते.

राजकीय दृष्ट्या या सहस्रकात महाराष्ट्रावर बरेचदा दोन आक्रमणे झाली आणि त्यात महाराष्ट्राचा दोन वेळा मोठा पराभव झाला. यादवांच्या सत्तेचा अस्त आणि मराठी वाङ्मयाचा उदय सामान्यतः एकाच वेळी झालेला आहे. मुसलमानी सत्तेखालून राधाजी-शिवाजींनी महाराष्ट्रीयांनी केलेली सुटका ही या कालातील अत्यंत उज्ज्वल घटना मानली पाहिजे. पण पुढे पेशव्यांच्या काळात महाराष्ट्रीयांना आपले स्थान टिकविणे जड गेले

* प्रा. इ. श्री. शेणोळकर यांच्या 'प्राचीन मराठी वाङ्मय चे स्वरूप' या ग्रंथाचा प्रस्ताव

आणि इंग्रजांपुढे हार खावी लागली. सांस्कृतिक दृष्ट्याही या काळात असेच चढउतार झाले. भारतात वैदिक संस्कृतीविरुद्ध जी अवैदिक विचारांची आंदोलने उसळली त्यात जुनी चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था खिळखिळी झाली. आणि नवी जातिभेदाची संकुचित कल्पना रुढ झाली. मराठीभाषेच्या जन्माआधीच महाराष्ट्रात अवैदिकांचे आंदोलन संपलेले दिसते. बौद्ध आणि जैन यांच्या विचारसंप्रदायांनी महाराष्ट्रात काय काय केले, ते मराठी भाषेला माहीत नाही. चक्रवर्त हा अवैदिक जैन परंपरेत वाढलेला असल्यामुळे त्याच्या विचारांवर आणि आचारांवर अवैदिक छाप पुष्कळच आहे. तरीदेखीत त्याच्या शिष्यांनी हे अवैदिक वळग बरेचसे सोडून दिलेले दिसते. रोमदेश्वराच्या पुतळ्याच्या खांदी छिदिलेल्या मराठीचा पहिला वाक्यरूप आदेशकार जैन वातावरणातच निर्माण झालेला दिसतो. पण हे अपवाद बगळले तर महाराष्ट्राचे प्राचीन वाङ्मय प्रामुख्याने वैदिक परंपरेचाच पुरस्कार करणारे आहे. महाराष्ट्रीय ब्राह्मण पंडितांनी संस्कृतातून देखीत अनेक विषयांवर ग्रंथरचना केलेली आढळते. ती तर कडुर सनातनी दृष्टीचीच आहे. यामुळे महाराष्ट्रातील समाजावर प्राचीन काळापासून वैदिक पंथाचे संस्कारच दड झालेले आढळतात. वैदिक पंथात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोनच वर्णांना विशेष प्रकारचे श्रेष्ठत्व प्राप्त झालेले आहे. याही वर्गातील स्त्री रामाज आणि वैश्य, शूद्र, अंत्यज इत्यादी वर्गातील सारे स्त्री-पुरुष यांच्या नैतिक विकासाची जबाबदारी महाराष्ट्रातील संतमंडळांनी स्वीकारली आणि त्या दिशेने फार नेट्याचे प्रयत्न केले. हे संत-वाङ्मयावरून स्पष्ट दिसून येते. वैदिक पंथात आढळणारी विषमतेची तीव्रता संतांनी कमी करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला.

सामाजिक दृष्ट्या जातिभेद अथवा वर्गभेद पायापासून उखडून काढण्याचा विचार महाराष्ट्रीय संतांना आकडून झालेला दिसत नाही. त्यांचा सर्व भर चित्तशुद्धीवर आहे. चित्ताचा शोध करणाऱ्या सामाजिक संस्थांची वा परंपरांची पुनर्पेटना केली पाहिजे. हा विचार संतवाङ्मयात आढळत नाही. महाराष्ट्रातील संतवाङ्मय इस्लामी आक्रमणाखाली सापडलेल्या महाराष्ट्र समाजात प्रामुख्याने प्रादुर्भूत झाले. त्यामुळे चातुर्वर्ण्याची चौकट कायम ठेवून संतांनी आपल्या विचारांची मांडणी केली असताही नैतिक रामानतेचा त्यांनी केलेला प्रचार विशेष प्रभावी झाला. परंतु समाजधारणेसाठी स्वधर्मी राजसत्तेची वा राज्यसंस्थेची अत्यंत आवश्यकता असते. या चातुर्वर्ण्य विचारातील महत्त्वाच्या अंगाकडे पुरेसे लक्ष संतसाहित्यात पुरविलेले आढळत नाही. यामुळे संतसाहित्य एकांगी झाले आहे. वास्तविक हा काही संतांचा दोष नाही. राज्यसंस्था टिकाविण्याचे काम क्षत्रियांचे मानले गेले होते. संतांच्या काळात क्षत्रियवर्ग महाराष्ट्रात अत्यंत निष्प्रभ झालेला होता. इस्लामी आक्रमणाखाली कोलमडून पडलेली महाराष्ट्रातील क्षात्रवृत्ती पुनः उभी राहण्यासाठी तीनदो वर्षे लागली. ब्राह्मजी-शिवाजीच्या काळी महाराष्ट्राने आयला क्षात्रधर्म पुनः प्रस्थापित केला. त्याचे प्रतिबिंब रामदासांच्या साहित्यात उच्चतेने पहाययास मिळते. रामदास नुसते संत नव्हते. ते चातुर्वर्ण्य संस्थेचे निःसीम पुरस्कर्ते होते. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या वर्गांची कर्तव्ये रामदासांनी खणखणीतपणे आदेशिली आहेत. रामदासांमुळे शहाजी-शिवाजी निर्माण झाले असे म्हणण्यात

अर्थ नाही. उद्योगमुख क्षात्रशक्तीला रामदासांनी वैचारिक साथ दिली हेच एक रामदासांचे मुख्य सामाजिक कार्य होय. त्यांचा परमार्थ सामान्यतः इतर संतांसारखाच आहे. रामदासांचे वैशिष्ट्य त्यांच्या महाराष्ट्र धर्माच्या पुरस्कारात आहे.

महाराष्ट्रधर्म म्हणजे केवळ भागवत धर्म नव्हे. तो संपूर्ण समाजधर्म आहे असे म्हणता येईल. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच की रामदासांनी पुरस्कारिलेला चातुर्वर्ण्य धर्म व्यावहारिक दृष्ट्या परिणामकारक होईल अशी सामाजिक परिस्थिती उरलेली नव्हती. चातुर्वर्ण्याची विकृती होऊन संकुचित जातिभेदाचे धुव्ज्वर स्वरूप निर्माण झाले होते. रामदासांना ही विकृती समजली होती असे दिसत नाही. यामुळे रामदासांनंतर महाराष्ट्रात महाराष्ट्रधर्माचा विचार वाढीस लागू शकला नाही. केवळ सत्तालोलुपता वाढीस लागली आणि जातीजातीत मत्सर व हेवेदावे निर्माण झाले. याचे पर्यवसान पुन्हा पारतंत्र्यात झाले. संतांच्या व रामदासांच्या महाराष्ट्रातील कार्यविषयीचे हे विवेचन हळूहळू मान्य होत चालले आहे असे वाटते. संतांच्या चळवळीने सामाजिक समतेकडे वाहू लागलेला ओघ रामदासांच्या शिक्षणगुंकीमुळे थोडा थरकला हेही कपूळ फेले पाहिजे. तथापि ह्या सर्व परिस्थितींचे मूळ कारण त्या वेळच्या सामाजिक विचारपद्धतीतच साठविलेले आहे. त्यावेळच्या महाराष्ट्राला समाजसंघटनेचे शास्त्र म्हणून 'चातुर्वर्ण्य' विचारास्पेरीज अन्य पर्याय श्राव्य नव्हता. आणि चातुर्वर्ण्याची तर विकृती झाली होती. सामाजिक समानतेच्या पायावर समाजसंस्थापना कशी कशी याचा विचार महाराष्ट्रातील विचारवंतांना, वीरांना आणि मुत्सद्यांना शोधून काढता आला नाही. यामुळे महाराष्ट्राचा कायमचा उदय साधला नाही. गतशतित्हासाचा हा निष्कर्ष महाराष्ट्राने सदैव ध्यानी घ्याव्यासाखा आहे.

प्राचीन मराठी वाङ्मय मुख्यतः संस्कृतातील विचारांच्या आश्रयानेच वाढलेले आहे. उपनिषदे, गीता, महाभारत, रामायण, भागवत, योगवासिष्ठ हे संस्कृतातील मुख्य ग्रंथ मराठी लोकांसमोर आदर्श म्हणून होते. आणि या ग्रंथांतील विचारधन मराठीत आणण्याचा अत्यंत यशस्वी प्रयत्न मराठीत झालेला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने प्राचीन मराठी वाङ्मयातील अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, दासबोध, यथार्थदीपिका इत्यादी ग्रंथ अमर स्वरूपाचे झालेले आहेत. हे ग्रंथ केवळ भाषांतररूप नाहीत. यात पांडित्य आहे. अनुभूती आहे आणि नवनिर्मिती देखील आहे. या ग्रंथांच्या तोडीचे ग्रंथ भारतीय प्रादेशिक वाङ्मयात सापडणे कठीण आहे. महाराष्ट्रीयानी या ग्रंथांचा सदैव अभिमान बाळगावा अशा दर्जाचे हे ग्रंथ आहेत. या ग्रंथांचे अध्ययन महाराष्ट्रीयानी नेहमी चारू ठेवले पाहिजे. नव्या काळालाही उपयोगी पडेल असा फार मोठा अंश या ग्रंथात सामावलेला आहे.

भक्तितत्त्वाच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील भक्त लोकांनी निर्माण केलेले वाङ्मय अत्यंत कसदार आहे. साहित्याची प्राचीन, अर्वाचीन कोणतीही कसोटी लावली तरी नामदेव-तुकारामादिकांचे साहित्य यत्किंचितही कमी पडणार नाही. काव्यदृष्ट्या संस्कृत साहित्याच्या

धर्तीवर मराठीत झालेली विपुल रचना मराठीचा अभिमान वाढवण्यासारखीच आहे. मराठी भाषेच्या समृद्धीला या सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाने फार मोठा हातभार लावला आहे.

कित्येक आधुनिक टीकाकारांच्या अवकृपेस पात्र मोरोपंतांनी आपल्या विपुल रचनेने मराठी भाषेचे आधिपत्यसामर्थ्य वाढविण्यास फार मोठे साह्य केले आहे. लावण्या आणि पोवाडे रचनांच्या शाहिरींनी लोकजीवनातील नाना रंगरंग मराठीला मिळवून दिले आहेत. या दृष्टीने पाहिल्यास प्राचीन मराठी वाङ्मय बहुविध प्रकारे नटलेले आहे, असे आढळून येईल. फादर स्टीफन्सचे ख्रिस्तप्राण लौकच संपूर्णपणे प्रकाशित होईल असे दिसते. ते व त्याप्रकारचे इतर वाङ्मय देवनागरीत प्रकाशित झाल्यास प्राचीन मराठीच्या विविधतेत फारच मोलाची भर पडणार आहे.

प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे विशेषतः संतवाङ्मयाचे प्रयोजन लोकमानसाला सुसंस्कृत करण्याचे असल्यामुळे देव, धर्म, अध्यात्म यावर फार भर दिलेला आढळतो हे खरे. पण त्या काळच्या विचारपद्धतीचे ते एक वैशिष्ट्य असल्यामुळे मराठी वाङ्मय लेखकांना खास दोष देण्याचे कारण नाही. तथापि प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाची व्यापकता आणि विपुलता पाहिली, म्हणजे मराठी वाङ्मयाच्या काही मर्यादा सहज ध्यानात येतात. वेदांत आणि भक्ती यातील तत्त्वविचार वगळला तर मराठी वाङ्मयात संस्कृतातील दर्शन शास्त्रांचा ऊहापोह करणारे वाङ्मय निर्माण झाले नाही. म्हणजे बौद्धिक पांडित्याचा विलास मराठी मनाला पेलण्याचे सामर्थ्य आलेले नव्हते हे उघड आहे. स्वराज्य निर्माण झाल्यानंतर देखील राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांचा विचार करणारे लेखक निर्माण झाले नाहीत. मराठी भाषेच्या दृष्टीने देखील व्याकरण, कोश, व्युत्पत्ती छंद इत्यादी भाषाशास्त्रीय विभागांचा मराठीत प्रवेश करणारे वाङ्मय निर्माण होऊ शकले नाही. संस्कृत काव्याचे मराठीत अनुकरण थोडे फार झाले. पण संस्कृत काव्यातील श्रेष्ठ भागांचे- नाटकांचे अनुकरण करण्याची इच्छा मराठी कवींना झाली नाही. इतिहास-भूगोल, शेजारची राष्ट्रे व तेथील लोक यांच्यासंबंधी विशेष जिज्ञासा महाराष्ट्रातील विद्वानांना वाटलेली दिसत नाही. याचा अर्थ सुसंगठित राष्ट्र बनण्याला ज्या विद्यांचा अभ्यास करावा लागतो त्या अभ्यासाकडे महाराष्ट्रीय पंडितांचे लक्ष गेल्याचे दिसत नाही. चित्र, शिल्प, संगीत, नृत्य, नाट्य इत्यादी कलेच्या समीक्षणांचे वाङ्मय प्राचीन मराठीत सुरू झालेलेही दिसत नाही. गणित, ज्योतिष, स्वायत्त, आयुर्वेद इत्यादी शास्त्रांचे प्राचीन मराठीला विशेष मान नाही. मग स्वतंत्र चिंतन आणि संशोधन कोठून आढळणार? अशा स्थितीत आधुनिक युरोपीय आक्रमणापुढे मराठ्यांचा पराभव झाला यात आश्चर्य वा दुःख मानण्याचे कारण नाही. घडले ते स्वाभाविकच झाले असे म्हणावे लागेल; तथापि मराठी लोकांनी मुसलमानांच्या आक्रमणातून आपले डोळे वर काढले होते व ते हिंदुस्थानात सर्व ठिकाणी राजकारण करण्याची हिंमत बाळगू लागले होते, ही गोष्ट देखील कमी महत्त्वाची नाही. म्हणूनच अव्वल इंग्रजांतच पुढे महाराष्ट्रात नवे नवे आधुनिक विचार आकलन करणारे मोठे पुरुष उदयास

येऊ शकले. त्याची पूर्वतयारी महाराष्ट्रात झालेली होती. संतांची मानवतावादी जीवनदृष्टी आणि वीरांची स्वातंत्र्यप्रियता या प्राचीन महाराष्ट्राच्या अर्थाचीन महाराष्ट्राला दोन मोठ्या देणग्या मिळालेल्या आहेत. विद्येची निरपेक्ष उपासना करण्याचे व्रतही प्राचीन परंपरेतून महाराष्ट्राला लाभलेले आहे. या सर्व सांस्कृतिक शिंदेरीचा नव्या महाराष्ट्राच्या निर्मितीला निश्चित उपयोग होईल. सामाजिक समतेचा आधुनिक आदर्श स्वीकारून महाराष्ट्राला आधुनिक काळात आरले जीवन पुनः समृद्ध करता येईल. प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांचे अशी ऐतिहासिक चिकित्सक दृष्टी बाळगून अभ्यास केल्यास तो अभ्यास सार्थकी लागल्याशिवाय राहणार नाही.

१९५६

ज्ञानेश्वरादी संतांचे महाराष्ट्रातील कार्य

संतांचे वर्गीकरण

ज्ञानेश्वरादी संतांची कामगिरी लक्षात घेण्यासाठी वैदिक संत व अवैदिक संत असे एकूण सर्व संतांचे वर्गीकरण केले पाहिजे. संतांकडे सामान्य लोक अत्यंत भोळेपणाने पाहतात, पण ऐतिहासिक व विवेचक दृष्टी स्वीकारल्यावाचून संतांचे कार्य समजणे अशक्य आहे. वैदिक परंपरेवर अवैदिक संतांनी कठोर प्रहार केले असून वैदिक विरुद्ध अवैदिक असे वनघोर युद्ध या देशात झाले व भारतीय संस्कृती या दोन परंपरांच्या संघर्षातून निर्माण झाली आहे. बौद्ध, जैन, लिंगायत हे अवैदिक म्हणजे वेदविरोधी संप्रदाय. या अवैदिक संप्रदायांनी वैदिक धर्मातील विषमता व हिंसा यावर हल्ले करून समता व हिंसा यांचा प्रसार केला. अवैदिक संप्रदायांच्या या हल्ल्यांमुळे वैदिक धर्माभिमानाची पंडितांची सुधारणा झाली नाही. उलट या पंडितांनी वैदिक धर्म अधिकच संकुचित केला. त्यांच्या या प्रयत्नाला 'ब्राह्मण बर्चस्वाचा पुनरुद्भव' ('रिव्हायव्हल ऑफ ब्रॅम्हॅनिझम्') असे नाव दाक्षारत्यांनी दिले ते बरोबर आहे. संन्यास हा मूळ वैदिक धर्मातला नसावा असे माझे मत आहे. अवैदिकांनी 'संन्यासाश्रम' सुरू केला. अवैदिकांचा संन्यासी सर्वत्र समता व वंधुभाव पाळतो व स्वतःला सर्वांचा सेवक मानतो. अवैदिकांपासून ही संन्यासाची कल्पना वैदिक पंडितांनी घेतली. पण वैदिक संन्यास अगदी संकुचित आहे. ब्राह्मणाशिवाय कोणीही संन्यास घेऊ शकत नाही. शंकराचार्यांच्या गादीवरील संन्यासी लग्न्या ब्राह्मणांचेही अन्न खाऊ शकत नाही. अवैदिक संन्यासी कोणत्याही जमातीतून येतो, कोठेही जेऊ शकतो.

जन्मजात जाती व उच्चनीचता खोटी असून माणसांच्या अंगभूत गुणावरून त्यांची योग्यता ठरवली पाहिजे असे अवैदिक संप्रदायाचे मत आहे. अवैदिकांच्या या हल्ल्यामुळे वैदिक पंडित अधिकच दुरभिमानी झाले. वेदांचे प्रामाण्य ठिकविण्यासाठी खोटे श्लोक लिहिणेही क्षम्य होय असे कुमारिलमठ लिहितो असे प्रसिद्ध पंडित पां. वा. काणे यांनी म्हटले आहे.

नास्तिक कोण ?

अवैदिक संप्रदाय खात्रीने प्रगतीपर आहेत. हे संप्रदाय नास्तिक होते. पण नास्तिक म्हणजे देव न मानणारे असा अर्थ नव्हे. वैदिक धर्माभिमानी पंडितही ईश्वर मानणारे होतेच असे नव्हे. मीमांसक व दर्शनकार हे ईश्वर मानणारे नव्हते. उपनिषदांत ईश्वर नसून आत्म्याची चर्चा आहे. ईश्वर हा वैदिक पंडितांचा नसून वैदिक संतांनी त्याला निर्माण केला आहे. नास्तिक याचा अर्थ वेदान्तिक असा आहे. वेदांचेच आदेश मानले पाहिजेत असे वैदिक पंडित म्हणत. वेदातली एकादी गोष्ट पटली नाही तरी अनुभवाने पटेल असे मानून वेदप्रामाण्य कायम ठेवले पाहिजे असे वैदिक पंडितांचे मत आहे. अवैदिकांनी वेदप्रामाण्य खणखण देऊन समता व अहिंसा यावर आपला क्रांतिकारक प्रचार आधारला. मात्र त्यांना यश आले नाही. सामाजिक क्रांती यशस्वी होऊ नयेत असा या देशाला शत्रूच आहे. या देशात फार थोड्यांच्या अंतःकरणात सामाजिक क्रांतीचा ओलावा आहे. मरणानंतरच्या स्थितीची आपण चिंता करतो. पण ऐहिक जीवनात बदल करण्याला तयार नसतो. असे घडण्याला सगळ्या कारणे आहेतही. पण उपपत्ती समजरी म्हणून वस्तुस्थिती बदलत नाही.

ज्ञानेश्वरादी संत हे अवैदिक संत नसून वैदिक संत होत. त्यांनी बुद्धीपेक्षा कारण्याला अधिक महत्त्व देण्याचा अवैदिक संतांचा संदेश आत्मसात केला. पण या वैदिक संतांना समताचा जो संदेश सांगितला तो संकुचित आहे. ज्ञानेश्वरादी संतांनी जातिभेद, विषमता यांच्या उच्चाटनाचा प्रसार केला असे न्या. शनडे म्हणत, पण ते मुळीच खरे नाही. या संतांनी वेदाविरुद्ध बंड करण्याचे कग्रशाने टाळले. समतेची भावना निर्माण करून कारुण्य-भावनेची प्रतिष्ठा वाढविली एवढे मात्र खास.

जाति व्यक्ति पडे बिडुले

एथ भक्ति सरे जाति अग्रमाण

म्हणजे “या ठिकाणी जाती व व्यक्ती यांना थार नसून जाती अग्रमाण आहे, भक्ती हीच येथे श्रेष्ठ” असे ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरीतले वचन आहे. यावरून ज्ञानेश्वर हा जातिविरोधी होता असे सांगितले जाते. पण हे खरे नव्हे. या ओवीतला ‘एथ’ हा शब्द महत्त्वाचा आहे. ‘एथ’ म्हणजे पंढरपूरच्या वाळवंटात, मैदानातील भजनात, माणसांच्या भावनेत, मोक्षाच्या वावतीत जातीप्रमाण नाही एवढेच. पण विठोबाच्या देवळात भक्त्याला मज्जाव कायमच. महागने पांडुरंगाच्या मंदिराचा कळसच पाहिला. त्याला मंदिरप्रवेश मिळाला पाहिजे असा आग्रह ज्ञानेश्वर-तुकारामापासून आतापर्यंत सांप्रदायिक संतांनी कधीही

धरला नाही. एकनाथ अस्तुत्याचे घरी स्वतः जेवण असेल, पण जेवणात खुश्यासुख मानू नये असे त्याने कधीही लिहिलेले नाही; उलट ब्राह्मणाने महारावरी खाणे अयोग्य होय, अशा अर्थाचे ज्ञानेश्वराचे वचन आहे. तथापि ज्ञानेश्वरादी संतांनी समतेचा व काव्याचा प्रचार केला ही गोष्ट निश्चित खरी आहे. त्यांनी अवैदिक संतांप्रमाणे वेदाशी भांडण न करता वेदाशी भांडण टाळून समतेची भूमिका निर्माण केली.

संतांचा ईश्वर

या कार्यासाठी वैदिक संतांनी ईश्वर निर्माण केला. ईश्वर आहे की नाही, कोण जाणे, पण माणूस ईश्वराला जन्मास घालतो व त्याच्या त्याच्या गरजेप्रमाणे त्याचा त्याचा ईश्वर असतो. महाराष्ट्रीय वैदिक संतांचा ईश्वर हा न्यायनिष्ठुर नसून दयाळू, क्षमाशील असा आहे. वैदिक धर्मात लक्षावधी योनीत तपाचरण करीत करीत वरच्यावरच्या योनीत जाऊन शेवटी मोक्ष कदाचित कोणा एखाद्यास मिळेल असे म्हटले आहे. पण साधुसंतांचा ईश्वर मोक्षाचे गाठोडे घेऊन भक्ताच्या घरी जातो. पुंडलिकाचे त्याला उभे राहण्यास बोट दिली व “जरा थांब, मी आईबापांची सेवा करून येतो.” म्हणून सांगितले तेव्हा देव तेथे उभा राहिला. तुम्ही कितीही पापी असा, ‘नारायण’ नाम उच्चारले की देव भेटतो व मुक्ती देतो असे संत सांगतात. ‘विठोबाचे नामस्मरण करा’ हा सान्या वेदांचा संदेश आहे असे तुकाराम म्हणतो ते खरे नव्हे. वेदांना विठोबा माहीतही नव्हता. पण साधुसंतांनी समाजाच्या शांतवनासाठी हा दयाशील ईश्वर निर्माण केला व वैदिक धर्मातील विपमतेच्या दुःखात होरपळणाऱ्यांना ईश्वराच्या दयेचा, प्रेमाचा आधार देऊन ईश्वरापुढे सर्व समान आहेत ही समतेची भावना निर्माण केली.

ज्ञानेश्वरादी संतांचा हा ईश्वर बुद्धिवादस पटणारा नाही. ही ईश्वरकल्पना बुद्धीसाठी नाहीच. प्रेमातून ती कल्पना जन्मली आहे. मानवजातीबद्दलच्या दुःखाबद्दलची संतांची आर्तता या ईश्वरकल्पनेच्या बुडाशी आहे. न्या. राजव्यांनी ज्ञानेश्वरादी संत जातिभेदाविरोध होते असे म्हटले ते खरे नव्हे. वैदिकधर्माविरोध वंढ करण्याचे धैर्य या संतांनी दाखविले नाही. पण राजव्यांना जी समतेची भावना अभिप्रेत आहे ती ज्ञानेश्वरादी संतांनी खास निर्माण केली व ही त्याची निःसंशय फार मोठी कामगिरी होय.

संत-संस्कृती*

वावीस वर्षांनंतर पुनरागमन

समाजाच्या या जागेत मी काही आज प्रथमच येत आहे असे नाही. तथापि वापूर्वी जेव्हा मी येथे आलो होतो त्याला इतकी वर्षे होऊन गेली आहेत की त्यावेळी येथे असलेला माणूस आज येथे असेल की नाही याची शंकाच आहे. इ. स. १९२७ साली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कामासाठी दास नवमीच्या रात्री मी येथे उतरलो होतो. त्यानंतर वावीस वर्षांनी आज येथे येत आहे. परंतु आपण एखाद्या नव्या जागेत आलो आहो असे मात्र वाटत नाही.

महाराष्ट्रीय समाज व सण

निरनिराळ्या सणांच्या व उत्सवांच्या निमित्ताने महाराष्ट्रीय समाज एकत्र जमत असतो व निरनिगळे कार्यक्रम साजरे होत असतात. जे महाराष्ट्रीय महाराष्ट्राबाहेर गेले त्यांनी पुष्कळशा स्व-संस्कृती निर्देशक गोष्टी आपल्याजवळ नेल्या. त्यांपैकीच सार्वजनिक गणेशोत्सव हीही एक आहे. उत्तर हिंदुस्थानात हा उत्सव प्रचलित नाही. तो फक्त महाराष्ट्रीय मंडळांतच चालतो. या उत्सवाची परंपरा पुष्कळच जुनी आहे.

गणेशोत्सवाचा मूळ उद्देश वाजूलाच राहिला

परंतु नेहमीच्या अनुभवाप्रमाणे या उत्सवाच्या वावतीतील आपली परिस्थिती ही

* दिल्ली येथे महाराष्ट्र स्नेहसंघर्षक समाजापुढे दिलेले व्याख्यान.
आ...७

मोठी शोचनीय आहे. काही लोक समजतात त्याप्रमाणे या उत्सवाचा मूळ हेतू काही राजकीय नव्हता. काही काळपर्यंत या उत्सवाच्या व्यासपीटावरून राजकीय चर्चा अतिशय मोठ्या प्रमाणावर झाली हे खरे, परंतु तो मुख्य उद्देश नव्हता. याचा मूळ हेतू धार्मिक होता. अर्थात सामान्यतः ज्या अर्थाने धर्म या शब्दाचा उपयोग करण्यात येतो त्या अर्थाने हा उत्सव धार्मिक नव्हता. कारण हल्ली पुण्यसंवादानासाठी करावयाच्या कर्मकांडाचा धर्म असे म्हणण्यात येते. त्या कर्मकांडाच्या पाठपुराव्यासाठी लोकमान्यांनी हा उत्सव सुरू केलेला नव्हता. त्यांच्याकाळी जुन्या पद्धतीने संस्कृतचे अध्ययन करणारे सनातनी पंडित आणि ऋषींच्या द्वारे वाश्वाच्य चिन्हांचे अध्ययन करणारे नवीन चिदात्रय यांच्यामध्ये धर्म, नीती, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान यांकरे प्राच्यतः प्रभेद उपन्न झाले होते. त्यांनी एका व्यास-पीठावर जमून विचारविनिमय करायचा हा लोकमान्यांचा हेतू होता. त्याप्रमाणे काही दिवस या दिशेने प्रयत्न झाले. परंतु पुढे पुढे गाणे बजावणे, नफला, मेळे यांकरे मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांचे महत्त्व इतके वाढले की त्यांनाच प्रमुख स्थान देण्यात येऊ लागले यामुळे अलीकडे पुण्यसंवादाकडील कित्येक विचारी मंडळींनी निर्णय केला आहे की गणराज्यात आपण व्याख्यान-प्रवचन यांकरे घ्यायचे नाही.

या उत्सवाचे पुनरुज्जीवन झाले पाहिजे

यापुढे जर हा उत्सव या शब्दाच्या असेल तर त्यासाठी काही विशिष्ट विचारांची बैठक त्याला दिली पाहिजे. म्हणजे त्याचे पुनरुज्जीवन झाले पाहिजे तरच त्याचे महत्त्व राहील. सामुदायिक आनंदाचा समाजजीवनात अवश्य स्थान असले पाहिजे हे खरे व त्या दृष्टीने या उत्सवात मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांनाही अवकाश रहावा परंतु मूळ उद्देश दृष्टीआड होता कामा नये.

असो. आपण जे लोक येथे जमला आहोत त्यांच्यामध्ये अशा प्रकारच्या विचारविनिमयी आस्था आहे असे गृहीत धरून, येथे येऊन माझे विचार मांडण्याचे मी मान्य केले.

संतांचे सांस्कृतिक कार्य

माझा आजचा विषय संतांचे सांस्कृतिक कार्य किंवा 'संतसंस्कृती' असा आहे. संतांचे सांस्कृतिक कार्य या शब्दांनी मी ज्या गोष्टी समजतो त्यांचे थोडक्यात दिग्दर्शन करणे हे आजचे माझे काम आहे. मी 'संत' असा मोघम शब्द मुद्दामच घेतला आहे. फक्त महाराष्ट्रात झालेल्या संतांचे सांस्कृतिक कार्य काय ? असा विषय नसून महाराष्ट्राबाहेरील परंतु हिंदुस्थानातीलच संतांच्या एकूण कार्याविषयी मी सामान्यतः बोलणार आहे.

हिंदुस्थानाबाहेरही संत होऊन गेले आहेत

विपयाला सुखात करण्यापूर्वी एका गोष्टीचा खुलासा करण्याची माझी इच्छा आहे. मी जरी फक्त भारतीय संतांबद्दल बोलणार असलो तरी त्याचा अर्थ हिंदुस्थानातच फक्त

संत होऊन गेले असा मुळीच नाही. पुष्कळ लोकांची अशी समजूत आहे की, धार्मिक प्रवृत्तीचे साधुपुरुष आणि आध्यात्मिक वृत्तीचे संत हे फक्त हिंदुस्थानातच निर्माण होऊ शकतात. भौतिक शास्त्रांत प्रगती केलेल्या युरोपात संत निर्माणच झाले नाहीत अथवा होऊ शकणार नाहीत ही समजूत भयंकर चुकीची आहे. ज्या कोणा मंडळींनी अशी कल्पना असेल की, संतरणा हा फक्त हिंदुस्थानातच पिकतो त्यांना मी प्रा. द. के. केळकर यांचे 'संस्कृति हंगम' हे पुस्तक आणि विशेषतः त्यातील 'आध्यात्मिक युरोप' व 'आसुरी भारत' ही दोन प्रकरणे वाचून पाहण्याची शिफारस करीन. त्यावरून त्यांच्या लक्षात येईल की ज्या भारताच्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीमंदल आपल्याला एवढा अभिमान वाटतो त्या भारतातही अनेक आसुरी संस्कृती व वृत्ती होऊन गेल्या आहेत. आणि ज्या युरोपला आपण अज्ञानाने व चुकीचे दोष देत असतो, नावे ठेवीत असतो व तुच्छ लेखीत असतो त्या युरोपच्या सांस्कृतिक जीवनात अध्यात्मवादी संतांची फार थोर व अल्प संख्या निर्माण झालेली आहे. अर्थात् आजचा माझा विषय युरोपियन संतांसंबंधी नाही. मी फक्त भारतातील संतांसंबंधी थोड्याच आहे.

संतपरंपरेचे उगमस्थान- गौतमबुद्ध

हिंदुस्थानच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा विचार करता येथील संतपरंपरेचा धागा मागे लावीत लावीत जर कोणा एका मोठ्या पुरुषाजवळ थांबावे लागेल तर ते गौतमबुद्धाजवळ होय. गौतमबुद्धांनी हिंदुस्थानात जी प्रवृत्ती निर्माण केली तिचा संतपरंपरा हा परिपाक होय असे मी समजतो. अर्थात् माझे हे विधान पुष्कळांना चुककळ्यात पाडील हे मला माहित आहे.

बुद्धासंबंधी पसरविण्यात आलेले गैरसमज

काही मोठमोठ्या पंडितांनी व विद्वानांनीही असाच निर्णय करून ठेवला आहे. आणि याबुद्देलच महाराष्ट्रातील पुष्कळ संस्कृति-अभिमान्यांना भारतीय ध्वजावर धर्मचक्रा (अशोकचक्रा)ला स्थान देण्यात आल्यामुळे अत्यंत दुःख झाले आहे. परंतु सदर विद्वानांशी व पंडितांशी या बाबतीत मी सहमत नाही.

बुद्धाचा कार्यभाग पूर्ण करण्यासाठी संतांचा जन्म

जीवनाकडे पाहण्याची बुद्धाची जी दृष्टी आहे तिचा कार्यभाग अन्यायपर्यंत पूर्ण झालेला नाही. तो पूर्ण करण्याचे कार्य हीच संतांची कामगिरी होय. म्हणून हिंदुस्थानच्या सांस्कृतिक इतिहासातील संतांचे कार्य काय ? याचा विचार करताना प्रथम बुद्धाचे जीवनकार्य काय होते हे समजूत घेतले पाहिजे.

जीवनाचे साफल्य कशात आहे ?

जीवनातील सफलता कशामध्ये मानायची ? काय जागले, काय आचरणात आणले म्हणजे मानवाचा संपूर्ण विकास झाला, मनुष्यजीवन कृतार्थ झाले असे समजावयाचे ? या प्रश्नासंदर्भी विचार करताना आपण आपल्या मनात कोणत्याही पूर्वग्रहाला थारा न देता, अहंकाराच्या योगे आपले मन नलिन न होऊ देता जर आपण शोध करीत गेलो तर आपल्याला असे आढळून येईल की माणसाचे माणुसपण हे तो या जगात भौतिक संपत्ती किती निर्माण करतो, आपल्या वैयक्तिक मालकीची संपत्ती आपल्या घरात किती आणून भरतो व यच्चयायन् ऐहिक सुखसाधनांचा उपभोग किती घेतो यावर अवलंबून नाही, तो बाह्य विश्वातील व आंतर विश्वातील घटना बुद्धीने कितपत आकलन करून घेतो यावरही नाही. कारण एथेच्याने त्याचे कर्तव्य संपत नाही. याचा अर्थ माणसाला अन्नवस्त्र नको, घरदार नको, वस्तुनिर्माण करण्याचे कौशल्य नको असा नव्हे, पण या गोष्टींच्या महत्त्वाला, मोठेपणाला स्वतंत्र स्थान नाही. ती कशाची तरी साधने आहेत. ज्याला आपण बुद्धीचा विकास असे मानतो त्या गौडीमुळेच मनुष्य मनुष्य होत नाही.

पुष्कळ लोकांची अशी कल्पना आहे की, प्राचीनकाळी सर्व शास्त्रे पूर्णवस्थेत गेली होती. त्यांचेच पुनरुज्जीवन केले म्हणजे झाले. यापुढे बुद्धीला काही नवीन कार्य उरलेले नाही. पण ही वृत्ती अर्थात प्रतिगामी व लुक्तीची आहे. शतकानुशतकांचे भौतिक ज्ञान एका पारङ्ग्यात घातले आणि गेल्या दोनशे वर्षांतील ज्ञान दुसऱ्या पारङ्ग्यात घातले तर पहिले पारङ्ग्य वर राहिल इतके हे आधुनिक ज्ञान भारी आहे. ही अगदी दिया प्रकाशासारखी दृष्ट गोष्ट आहे. जो हे माध्य करणार नाही तो दुराग्रही आहे, अहंकारी आहे, बेडा आहे.

हृदयाच्या विकासाची कसोटी- प्रेमभावना

याचा अर्थ असा नव्हे की, आधुनिक लोकांनी भौतिक संपत्तीत व सुखसाधनात फार मोठी भर घातली व बुद्धीचा विकास घडवून आणला म्हणून ते मोठे ठरतात. तसे मुळीच नव्हे. माणसाचा खरा मोठेपणा हा त्याच्या हृदयाच्या विकासावर अवलंबून आहे. आणि त्याच्या अंतःकरणात प्रेमभावनेचा विकास किती झाला आहे यावरून त्याच्या हृदयाच्या विकासाची कल्पना येते. जर त्याच्या अंतःकरणात मैत्री, करुणा वगैरे उदात्त भावनांचा संचार झाला नसेल तर तो मनुष्य वा संशेष प्राप्त होणार नाही.

प्रेमभावनेचा पुरस्कर्ता गौतमबुद्ध

ही गोष्ट हिंदुस्थानात जर कोणा एका मोठ्या पुरुषाने फार मोठ्या प्रमाणावर प्रथम सांगितली असेल तर ती गौतम बुद्धाने होय. माणसाने काय केले असता त्याचे जीवन कृतार्थ होते, हे गौतम बुद्धाच्या संदेशाच्याद्वारे हिंदुस्थानला प्रभावशालीपणाने प्रथमच समजले. या संदेशावर आपण आपले जीवन उभारले पाहिजे.

सर्व प्रकारे अधिकारी पुरुष

गौतम बुद्धाने जो उपदेश केला तो करण्यास त्याच्याइतका अधिकारी पुरुष क्वचितच आढळला असता. संपत्ती जंपळ वाळगू नये, असंग्रहाने राहावे असा उपदेश करणारा मनुष्य जर जन्मतःच दरिद्री असला तर लोक असे म्हणतात की, 'तो मिकारडा होता, संपत्ती मिळविण्याची ताकद व शक्यता त्याला नव्हती म्हणूनच तो संपत्ती नको असं म्हणत होता.' जर तो अविवाहित राहून वैराग्याचा उपदेश करू लागला तर लोक म्हणतात की, 'त्याला वैवाहिक सुखाची कल्पना नाही, त्याला संसारातील गोडी माहीत नाही, मुल्यमाळांचे प्रेम ही काय चीज असते याचा त्याला अनुभव नाही. म्हणून हा वैराग्याचे गोडवे गात आहे.' वगैरे वगैरे. परंतु टीकाकारांच्या दुर्दैवाने यांपैकी एकही गोष्ट गौतम बुद्धाला लागू पडत नाही. तो अत्यंत शूर व पराक्रमी होता. एकदा राज्याचा तो मादक होता. लक्ष्मी त्याच्या घरी पाणी भरत होती. नोकचाकर होते, मानसभान होता. घरातील लोकांचे व आत्तेष्टांचे त्याच्यावर निरतिक्षय प्रेम होते. त्याला सुंदर व सद्गुणी पत्नी मिळालेली होती. एक गांडस मुलगाही त्याला होता. सारांश, ज्याला संसारसुख असे म्हणतात ते त्याच्या वाग्यास भरपूर आलेले होते. असे अमतांनाही एक दिवस जाला असे दिवले की, या सर्व सुखामोयती दुःखाचे एक मोठे खळे पडलेले आहे. लगेच तो निचार करू लागला. त्याला असे आढळून आले की, माझ्यामोयती हे जे सुख म्हणून आहे ते वस्तुतः सुख नव्हे आणि हे लक्षात येताच त्याने सर्व सुखावर लथ मारली आणि तो कनात निघून गेला.

'शठं प्रति शास्त्रम्'ची भ्रष्ट विचारसरणी

जे लोक राज्यशास्त्रनिपुण आहेत त्यांना बुद्धाचा हा मार्ग पसंत पडत नाही. ते त्याला मूर्खता काढतात. राजकारणामध्ये माणूस हा बदमास, हृदयाच्या जागी फत्तर असलेल्या, कोणत्याही मार्गाने शत्रूचा कटा काढील असा पाक्षवी पृत्तीचा असल्या पाहिजे. निदान आपल्याशी दुष्टपणाने वागणाऱ्याशी आपण सवाई दुष्टपणाने वागले पाहिजे असे प्रतिपादन करणारे लोक जगात आहेत. राज्यशास्त्रामध्ये नाना प्रकाराणाची पापे करणे क्षम्यच नव्हे तर अपरिहार्य आहे असे सांगणारे भारतीय चाणक्य व युयोपियन मॅकिव्हेल्सी जगात अनेक होऊन गेले आहेत व आजही विद्यमान आहेत. आपल्या जीवनात सद्गुण वाढवावेत, दुर्जनाशी दुर्जनपणाने न वागता सज्जन मार्गांनीच त्यांचा प्रतिकार करावा असे जर कोणी म्हणेल तर ते आम्हाला मान्य नाही आणि जर तो तसेच म्हणत राहिला तर त्याला पाचूत सारले पाहिजे व प्रसंगी ठारही मारले पाहिजे असे हे लोक म्हणतात. या मताचे अनुयायी आपल्या महाराष्ट्रातही आहेत व ते आपल्या या मताचा प्रचार आजही हिरीराने करीत आहेत. या पंथाच्या लोकांनी गौतम बुद्धाला मूर्खता काढले आहे. गौतम बुद्धाने देशाचे वाटोळे केले, असे आम्हाला लहानपणी शिकविण्यात आले होते. ते जर मी विसरलो नसतो व गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचे दर्शन मला झाले नसते तर मलाही हे 'शठं प्रति शास्त्रम्'चे तत्त्वज्ञान बरोबर आहे असेच वाटले असते.

ख्रिस्तापेक्षाही गौतम बुद्धाचे आकर्षण जास्त

सुद्धाचे सुसिद्ध विद्वान् महामहोपाध्याय काणे हे मुक्तेच प्राच्य विद्यापरिपदेला हजर राहण्यासाठी पॅरिसला गेले होते. तेथे त्यांना असे आढळून आले की, ख्रिस्ती पंडितांमध्ये येथू ख्रिस्तापेक्षाही गौतम बुद्धाबद्दल जास्त आकर्षण आहे व त्यांना बुद्धाबद्दल अत्यंत आदर वाटतो. ख्रिस्ताप्रमाणेच बुद्ध हाही प्रेमाचाच संदेश देतो यामुळे त्याच्याबद्दल त्यांना आदर वाटणे माह्निकच आहे. परंतु ख्रिस्तापेक्षाही त्याच्याबद्दल जास्त आकर्षण वाटण्याचे काय कारण असावे, हे जाणून घेण्यासाठी त्यांनी यासंबंधी तेथे जमलेल्या पंडितांना प्रश्न विचारला तेव्हा ते म्हणाले, “ख्रिस्त हा जो इतरांना सुताराच्या धरी जन्मात आला होता. दरिद्री माणसाने दारिद्र्य स्वीकारले यात विशेष आश्चर्य नाही. पण गौतमबुद्ध हा अत्यंत राजेश्वर्यात व विलासात वाढलेला होता. त्याला ते राजेश्वर्य खुपले आणि त्याने त्या संपत्तीचा त्याग केला याबद्दल आम्हाला विशेष वाटते.”

त्याने फक्त हृदय आपल्या बगोबर घेतले

गौतमबुद्ध हा अत्यंत शूर होता, परंतु बगोबराचा त्याग करताना त्याने आपल्याबगोबर तलवार सोडली नाही. आपल्या भौतिक श्रेष्ठत्वाचा अहंकारही त्याच्या ठिकाणी नव्हता. वादविवाद करण्याची हिंसाहीही त्याला नव्हती. त्याने फक्त एक हृदय आपल्या बगोबर घेतले. जीव, ब्रह्म, आत्मा बगोबर वाद जेव्हा त्याच्याशी कोणी पंडित वाटलागत तेव्हा तो म्हणे, “मला हे काही समजत नाही आणि हे समजून घेण्यात तुम्हीही आपल्या बुद्धीचा व्यय करू नका, असे माझे तुम्हाला सांगणे आहे. या असल्या सूक्ष्म चर्चा करण्यात जो आनंद मिळतो तो बुद्धीचा दुर्बलभोग आहे. त्याऐवजी तुम्ही आपल्या अंतःकरणगातील मैत्रीची, करुणेची, प्रेमाची भावना दशदिशांना उघडून टाका, पसरून टाका, पेरून द्या. ज्या दिवशी तुम्ही असे कराल त्या दिवशी तुम्हाला ब्रह्म समजले नसेल, द्वैताद्वैतची चर्चा करता आली नाही तरी तुम्ही कृतार्थ व्हाल, अन्यथा तुमच्या म्हाळी दुःखच लिहिलेले राहील.”

बुद्ध हा कालमापनाचा खुंट

ज्ञानकोशकार डॉ. श्री. व्ही. केतकर यांनी जगाचे कालमापन करताना बुद्धपूर्व जग व बुद्धोत्तर जग असे भाग पाडले आहेत. ते यथार्थ आहेत. कारण गौतमाच्या पूर्वी एवढा मोठा ऐतिहासिक पुरुष दुसरा कोणी आढळून येत नाही बुद्धाचे माहात्म्य आल्याच्या पटो अगदीच पटो, पण भारतीय इतिहासात बुद्ध हा कालमापनाचा एक खुंट आहे एवढे तरी आपल्याला मान्य करावेच लागेल. गौतमबुद्धाची जीवनसंपत्ती व मृत्ती जर आपल्याला मान्य असेल तर मात्र आपण त्या पुरुषाला आपल्या संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी स्थान दिले पाहिजे. भारतीय जीवनात त्याच्या तोडीचा पुरुष सापडणार नाही. जेव्हा आपल्याला असे पटेऊ की गौतमबुद्ध हा भारतीयच होता, त्यावेळी महामा गांधींनी केवढे थोर कार्य हिंदुस्थानात केले आहे हे समजू शकेल.

भारतीय जीवनावर बुद्धाची छाप

हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळाले पण राष्ट्रीय शैड्यावर बुद्धाचे धर्मचक्र आले याचदळ दुःख करणारे लोक हे विस्तरात की जिच्यावर बुद्धाची छाप पडलेली नाही अशी एकही गोष्ट हिंदुस्थानात नाही. आमची भाषा, समाज, संस्कृति वगैरे प्रत्येक गोष्टीवर बुद्धाच्या जीवनदर्शनाची छाप पडलेली आजही दिसून येते. गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानामुळे हिंदु-स्थानाचा अधःपात झाला हे म्हणणे चुकीचे आहे. वस्तुतः बुद्धाचे जीवनदर्शन आम्हाला नीट न समजल्यामुळे आमचा अधःपात झाला आहे. ते जर आपल्याला नीट समजले असते तर आपण मुळीच अधःपात झाला नसता. गौतम बुद्धानंतर आमच्या संस्कृतीला जे वळग लावावयास हवे होते ते आपण लावले नाही. 'The challenge of Gautam Buddha was never taken.— गौतमबुद्धाने दिलेले आव्हान हिंदुस्थानने कधीच स्वीकारले नाही. असे असता बुद्धाला व बौद्धतत्त्वज्ञानाला शिथ्या देत राहणे यात काय अर्थ ?

‘हृदयाच्या मोठेपणात माणसाचा मोठेपणा’

‘हृदयाच्या मोठेपणात माणसाचा मोठेपणा आहे. भौतिक संस्कृतीच्या व सुखसोयीच्या प्रगतीत माणसाचा मोठेपणा नाही’ हा गौतम बुद्धाचा संदेश आहे. त्याचा हा विचार महत्त्वाचा समजून आपण माग्य केला पाहिजे. परंतु पुष्कळ लोकांना असे वाटते की बुद्धाने हृदयाला जे हे मोठेपण दिले आहे त्यात बुद्धीचा अपमान आहे. कारण त्यांची बुद्धीच्या मोठेपणासंबंधीची कल्पनाच वेगळी आहे. जो नाना प्रकारची कृष्णकास्थाने व दुष्कृत्य कलन त्यांच्या संपूर्णपणे निराश्रित झालाच ते बुद्धिमान समजतात व त्यालाच मोठा मानतात. परंतु आपण हे जागळे पाहिजे की माणसाच्या बुद्धीलाही मर्यादा आहे. ही मर्यादा न जाणणाऱ्याच्या हृदयाचे शेत न गांगरलेले राहते. जोपर्यंत हृदय वैराग्य आहे, तोपर्यंत बुद्धी कितीही प्रखर असली तरी ती उपयुक्त नाही, एवढेच नव्हे तर ती शापरूप असते. याचीच नुसरी बाजू म्हणून असे म्हणता येईल की जीवन हे नैतिकतेनेच कृतार्थ होते. गौतमबुद्ध हे उपनिषदांतील शैविक जीवनाच्या वृत्तीवर जोर देणारे व ती टिकवून धरणारे होते असे स्वामिन्नाथ टाकुरांनी व राधाकृष्णनांनी लिहिलेले आहे. माझेही मत तसेच आहे.

गांधीजी हे बुद्धाच्याच परंपरेतील

बुद्धाची ही परंपरा टिकविण्याचा व वाढविण्याचा प्रयत्न ज्यांनी ज्यांनी केला त्यांचे कार्य अधिक महत्त्वाचे आहे. बुद्धापासून गांधींपर्यंत अशी एक व अखंड परंपरा आहे. गांधीजी हे या परंपरेतील आधुनिकतम पुरुष होत आणि म्हणूनच जे लोक बुद्धाला वाईट म्हणतात तेच गांधींनाही वाईट मानतात. आणि हा वाद आजही महाराष्ट्रात चालू आहे. परंतु जर आपल्याला कल्याण हवे असेल तर आपण ही भावना बदलली पाहिजे.

बुद्धीच्या श्रेष्ठत्वाचा मोह सोडला पाहिजे

त्यासाठी आपण बुद्धीच्या आकर्षणातून बाहेर पडले पाहिजे. बुद्धिमत्तेचे लक्षण सामाजिक आहे काय ? ही कसोटी आपण लावली पाहिजे— जी एकूण समाजाच्या उपयोगी पडू शकेल तीच खरी बुद्धी. यावायतीत डॉक्टरचे उदाहरण घेता येईल. जर एखादा डॉक्टर संशोधन करून धय, कॅन्सर, महारोग यासारख्या भयंकर रोगांवर रामायण उपाय शोधून काढील व आम जनतेला त्याचा उपयोग करून देईल तर त्याच्या बुद्धीला काही अर्थ आहे असे म्हणता येईल. अर्थात जेव्हा हृदयाचा विकास झाला असेल तेव्हाच ही गोष्ट पटेल. तोपर्यंत जर कोणी असे म्हणेल की 'माझ्या बुद्धीचा उपयोग मी माझ्याच सुखासाठी का करू नये ?' तर त्याला आपण काय उत्तर देणार ? पण आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की अशा प्रकारच्या संकुचित व स्वार्थी बुद्धीला कधी ना कधी जगाचा शाप भोगावा लागल्याशिवाय राहणार नाही.

सारांश, तुमच्या बुद्धीच्या विकासातून तुम्ही मानवजातीचे भलं तावडतोय करणार आहात काय ? जर करणार असाल तरच तुम्हाला लोकांकडून मदत मिळेल. पण जर तुम्ही स्वतःच्या काल्पनिक आनंदाराठी बुद्धीचा वापर करणार असाल, ज्या संशोधनाचा जनतेच्या दैनंदिन सुखदुःखांशी काहीही संबंध नाही असे संशोधन करू इच्छित असाल तर जनतेकडून मदतीची अपेक्षा करू नका. तसे कसण्याचे असल्यास इतरांना भारभूत न होता संन्यस्तवृत्तीने रहा." असे आपण पुस्तकी पंडितांना, कोऱ्या बुद्धियाऱ्यांना टामस सांगितले पाहिजे.

बुद्ध हा जनतेचा पुढारी होता

'गौतम बुद्धांनी आपले राज्य, पत्नी, पुत्र वगैरे सर्व आमच्यासाठी सोडले म्हणून हा आमचा आहे' अशी भावना आपल्या हृदयात उत्पन्न होते. अर्थात याचे कारण 'हे सर्व लोक माझे आहेत' ही भावना त्याच्या अंतःकरणात होती. आम जनतेच्या दुःखाने तळमळत त्याने रात्रीच्या रात्री अश्वथेत घाळविला होता. सभोवतालचे दुःख जागण्याची शक्ती व पावता त्याच्या हृदयात होती. वेदान्त डोक्यातून हृदयात उतरला म्हणजेच शास्त्राचा संत होतो.

गौतम बुद्धांच्या उपदेशाचा आपल्या जीवनावर परिणाम करून घ्यायचा की नाही ? हा सामाजिक प्रश्न आहे. त्यासंबंधी आपण नीट विचार केला पाहिजे. या कामी आपल्याला बुद्धिवादी पंडितांचा फारसा उपयोग होणार नाही. कारण संतांचा छळ करणे हा शास्त्री-पंडितांचा नियत धर्मच आहे. ज्यू धर्माच्या रक्षणासाठी ज्यू धर्मपंडितांनी येशू ख्रिस्ताला परकीय सत्तेच्या गळहराकडून ठार मारविले म्हणून आपण त्यांना निर्दय म्हणतो परंतु आपल्या येथील संतांनाही येथील शास्त्रांनी, पंडितांनी व ब्राह्मणांनी काय कमी छळले आहे ? ब्राह्मणेतर व हरिजन संतांची गोष्ट तर सोडूनच या, पण ज्ञानेश्वरासारख्या ब्राह्मण संतांचाही त्यांनी अतोनात छळ केला.

हृदयातील गाठ सुटली की तो बुद्ध होतो

गौतम बुद्धाचीच परंपरा संतांनी पुढे चालविली, गौतमाचार्य संदेश त्यांनी आपापल्या भाषांत सांगितला. आपण एका उच्च वर्गाचे प्रतिनिधी आहोत ही गोष्ट विसरून गौतम हा स्वीन्द्राच्या भाषेत 'पथेर भिक्षू' झाला. संतांची ही कसोटी आहे की तो राहतो कुठे ? जो सामान्य, दलित, पतित लोकांमध्ये जाऊन बसेल, त्यांची भाषा बोलेल, ज्याच्या हृदयाला सामाजिक विषमतेमुळे वेदना होतील तोच खरा संत होय. गौतम बुद्धाच्या काळी संस्कृत ही लोकभाषा नव्हती. शास्त्री-पंडितांमध्येच तिचे प्रस्थ होते. म्हणून बुद्धाने जनतेत प्रचलित असलेली लोकभाषा-पाली स्वीकारली व तिच्याद्वारेच आपला प्रचार केला.

जनतासंपर्क म्हणजे काय ?

बुद्ध जनतेत गेला याचा अर्थ तो जनतेप्रमाणे अडाणी व अव्यवस्थित बनला असे नव्हे. विनोदा म्हणतात 'दरिद्रीनारायण व्हायचं म्हणजे बेवकूफ नारायण व्हायचं नाही.' मागसलेल्या लोकांमध्ये जीवनाची उच्च मूल्ये प्रसृत करण्यासाठी, त्यांना वर उद्विग्नतासाठी खाली उतरावयाचे, त्यांची भाषा सुधारावयाची, आरोग्य सुधारावयाचे आणि लोकजीवन उच्च करायचे हाच खरा जनतासंपर्क आहे. याच दृष्टीने गौतमाच्या कार्याकडे पाहिले पाहिजे. गौतमाने अध्यात्माचे भांडार ब्राह्मणांपासून चांडालांपर्यंत सर्वांना समानतेने खुले केले व हीच परंपरा पुढे संतांनी चालविली.

आधुनिक संत गांधी

जो मनुष्याला मनुष्य म्हणून ओळखतो तो संत. जो मागसाध्य माणूस म्हणून न ओळखता त्याच्यावर धर्माची, देशाची, प्रांताची, पंथांची लेवले चिकटवील तो जगात द्वेषच पसरवील. संत हा आपल्या मार्गात वेगान्याविषयीही द्वेष बाळगणार नाही. उलट त्याच्यावरही प्रेम करील. ही कसोटी त्यापून पाहिल्यास गांधीजी हे आधुनिक संत होते. त्यांनी राजकीय, आर्थिक व सामाजिक या सर्व क्षेत्रांत समता प्रस्थापित करण्याचा आज्ञम प्रयत्न केला. शिवाय या सर्व क्रांती अहिंसेच्या म्हणजे प्रेमाच्याच द्वारा झाल्या पाहिजेत हा जो विरोध आग्रह धरला त्याचे महत्त्व थोर आहे.

संत आणि समाज

धर्म, अध्यात्म, परमार्थ या संघर्षाचे विचार मानवी जीवनाच्या दृष्टीने अथवा सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने निरर्थक आहेत अथवा विरोधक आहेत हे म्हणणे बरोबर आहे असे मला वाटत नाही. युरोपात मध्ययुगामध्ये आणि आपल्या देशात पुढोत्तर काळात ऐहिकाचा विचार गौण झालेला होता. पारलौकिक श्रेयाचा विचार विशेष महत्त्व पावला होता हे खरे. म्हणून अध्यात्म म्हणजे परलोकाकडे डोळे लावून वसणे असे मानण्याचे कारण नाही. आत्मज्ञानाने मोक्ष साधू इच्छिणारे ज्ञानमार्गी हे देखील सामाजिक कर्तव्याचा संन्यासच सांगणारे होते असे नाही. त्यांच्यातही लोकसंग्रहार्थ सामाजिक कर्तव्याचे पालन करणे असे आग्रहाने सांगणारे पुरुष होते. म्हणून अध्यात्म, मग ते मोक्षमार्गी असो, संन्यासपरच असले पाहिजे असे नाही. ऐतिहासिक व तात्त्विक दृष्टीने पाहिल्यास 'अध्यात्म तितके संन्यासपर' ही समजूत निःसंशय चुकीची ठरेल.

वेदांथांचे साथ जीवनमुक्ती असल्याचे प्रसिद्धच आहे. संत तर इहलोकालाच आनंदाचे आधार प्रविष्टांची आकांक्षा घळत राहिले होते. भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान ज्यावेळी मर्यादित होणे त्यावेळी ब्राह्मसुखाच्या अमिष्टाची विशेष प्रयत्न शक्य नसल्यामुळे मानसिक विकासाच्या मार्गावर अधिक भर देणेत आला यात अस्वाभाविक काय घडले ? आजच्या विज्ञानाच्या युगातही मानव-प्रजातीस समृद्ध कार्यासाठी केवळ भौतिक प्रयत्न पुरे पडणार नाहीत. मार्गांच्या मनालाही प्रेमाचे, वंधुभावाचे बळण देणं जरी आवश्यकता आहे. आजच्या काळात हे काम शिक्षणशास्त्राने करावयाचे असे मानले जाते. आजच्या युगाचे हेच अध्यात्मशास्त्र आहे. संपूर्ण मानवाचा सर्वांगीण विचार करणारे जे शास्त्र तेच मानवाचे खरे जीवनशास्त्र होय. त्यात भौतिक आणि आत्मिक या दोनही विभागांचा व्यवस्थित विचार घ्यावा लागतो. कर्मयोगी अध्यात्माने सामाजिक व आर्थिक समतेचे साध्य स्वीकारले आणि हिंसेच्या साधनाऐवजी प्रेमाच्या व परस्पर सहकाराच्या साधनाचा स्वीकार

केल्य म्हणजे आजच्या काळाची गरज भागेल. परमार्थाची मूल्ये आजच्या सामाजिक मूल्यांहून तत्त्वतः मित्र नाहीत. विरोधी तर नाहीतच नाहीत. आपल्या जीवनात आत्मवादी कधींचा आणि भक्तिमार्गी संतांचा सारा वारसा एकत्र करणारे संत विनोबा सामाजिक कांतीसाठी उभे ठाकल्याचे दृष्ट पाहून कोणालाही मी म्हणतो त्या सिद्धान्ताची प्रचीती यावी.

संतांच्या कार्याचा समाजिक परिणाम तपावून पाहताना वैदिक संत आणि अवैदिक संत असा भेद करायला लागतो असे मला वाटते. वैदिक परंपरेच्या विचारात हिंसा आणि विषमता यांना मान्यता दिलेली आढळते. या मान्यतेविरुद्ध अवैदिकांनी या भूमीत मोठे बंड उभारले होते. हे बंड मोडून काढण्यासाठी वैदिक परंपरेतल्या लोकांनी पुष्कळ निकषांचा प्रयत्न केला खरा पण त्यात शेवटी तत्त्वतः त्यांचा पराभवच झाला आहे. अहिंसा आणि समता या तत्वांना वैदिकांसाठी तात्त्विक मान्यता द्यावी लागली. 'अहिंसा परमो धर्मः' 'समः सर्वं योग उच्यते' या घोषणांवरून ही गोष्ट उघड दिसून येते. 'ज्ञानात् मोक्षः' हा सिद्धान्त वैदिक-अवैदिक सर्वेच दर्शनांना मान्य आहे. ज्ञानाऐवजी प्रेम आणि मोक्षाऐवजी भूतसेवा यांचा पुरस्कार करून जी जीवनसाधना भारतात फैलावली हीच संतांची साधना होय. भगवान गौतम बुद्ध हा या परंपरेचा ऐतिहासिक दृष्ट्या जनक असावा असे मला वाटते. भागवत धर्मीयांच्या कृष्ण स्वरूपावरही त्याचा बराच परिणाम झालेला आहे असे दिसते. भारतीय संतांत कबीर, दादू, चैतन्यप्रभू, यांच्या भक्तिमार्गात चातुर्वर्ण्याचे विधिनियेध पाळलेले नाहीत. उलट तुलसीदास हे भक्त असले तरी वर्णाश्रमधर्माचे कडवे पुरस्कर्ते आहेत आणि स्त्रीनिंदाही त्यांनी भरपूर केलेली आहे. दक्षिणेकडे महाराष्ट्रात महानुभाव्यांनी व कर्नाटकात शिवायतांनी भक्तिमार्गाचा पुरस्कार केला असला तरी चातुर्वर्ण्याची लोकांत झुगारून दिलेली आहे. महाराष्ट्रातील भागवतधर्मीय संतांनी ज्ञानेश्वरांपासून तुकारामांपर्यंत प्रेमाचा साधनमार्ग शिकवीत असलाही चातुर्वर्ण्याची सीमा सांभाळलेली आहे. त्यांचा भर वर्णातील तेड कमी करण्यावर दिसतो. वर्ण असले तरी वर्णाभिमान नसावा हे त्यांचे सूत्र आहे. यामुळे या संत मंडळींनी एक प्रकारचा उदार सुधारणापंथ निर्मिलेला आढळतो. वैदिक आणि अवैदिक यांच्यातील सत् तत्वांचा समन्वय साधण्याचा यांनी प्रयत्न केला. त्या काळातले हे चांगले समाजकार्य मानावे लागेल.

रामदास ज्ञानावरोधरच भक्तीला महत्त्व देतात, नानस्तरण हेच साधन उपदेशितात म्हणून त्यांना संत म्हणावेच लागेल. परंतु ते संत असले तरी त्यांचा वैदिक धर्माभिमान भागवत धर्मीयपेक्षा जाळव्य आहे. ब्राह्मणाने अग्राहणाला परमार्थातही गुरू करू नये हा रामदासांचा अप्रह त्यांचा वेगळेपणा दाखविण्यास पुरेसा आहे. रामदासांचे मन उदार नव्हते असे म्हणता येणार नाही. त्यांची समाजसंस्थेकडे पाहण्याची दृष्टी निराळी होती असे म्हणावे लागेल. महाराष्ट्रातील भागवतधर्मी संतांच्या समतेच्या पुरस्काराला रामदासांचा विरोध झाला एवढेच खरे.

महाराष्ट्रीय संतमंडळाचे ऐतिहासिक कार्य†

संस्कृतीचा अभ्यास म्हणजे मानवजातीच्या विकासाचा अभ्यास होय. हा अभ्यास करताना मानवाच्या अंतःप्रवृत्ती आणि त्याची बाह्य परिस्थिती यांचा साखळाने विचार केला पाहिजे. अंतःप्रवृत्ती आणि बाह्य परिस्थिती यांचा परस्परसंबंध काय आहे याचा उलगडा करण्याची देखील तितकीच आवश्यकता आहे. संस्कृतीच्या अभ्यासकांत जे निरनिराळे पंथ निर्माण झाले आहेत त्यांचे कारण असे दिसते की मानवाची अंतःस्फूर्ती आणि त्याची बाह्य परिस्थिती यातील संबंध निर्विवाद होत नाहीत आणि त्यात काही अश्वर्थही नाही. जीवनाच्या मूलभूत अंतःप्रेरणा स्वयंभू किती आणि बाह्य परिस्थितीने त्यांना वळण देण्यात वेतलेल्या भाग किती, याचा निर्णय करणे वाटते तितके सोपे नाही.

त्या निर्णयासाठी तटस्थपणाने जीवनाच्या अंतर्बद्ध अवस्थांचा सूक्ष्म व तपशीलवार इतिहास शोधवा लागेल. हा इतिहास देखील आधी तटस्थपणाने संकलित करावा लागेल आणि नंतर त्याचे संशोधन करून काही नियम हाती आणतात की काय ते पहाता येईल. जगाच्या आजच्या ज्ञानसामग्रीत आगळी पुष्कळच भर पडल्याशिवाय असे नियम निश्चितपणे आपल्या हाती आले आहेत असे म्हणता येणार नाही. इतकेच काय पण आपली ज्ञानसामग्री आणून कितीही वाढवली तरी भौतिक शास्त्रांप्रमाणे सामाजिक शास्त्रांचे म्हणजेच संस्कृति-विकासाचे निर्दोष व विनचूक नियम माणसाच्या बुद्धीला आकलन करता येतील असेही मला वाटत नाही. कारण भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासाची तर्काधिष्ठित व वस्तुनिष्ठ असलेली पद्धती समाजशास्त्राच्या अभ्यासात पूर्णपणे लावता येणे शक्य नाही.

† श्री. बा. रं. सुटणकर यांच्या याच नावाच्या ग्रंथाची प्रस्तावना.

समाजशास्त्राच्या अभ्यासात माणसाच्या मूळ प्रेरणांचीच चिकित्सा करण्याचा प्रसंग येतो आणि प्रेरणा स्वयंभू आहेत की परप्रेरित आहेत, व्यक्तिनिष्ठ आहेत की समाजनिर्मित आहेत याचे उत्तर काढायचे असते. म्हणून या अभ्यासात शुद्ध वस्तुनिष्ठ वृत्ती निर्माण करणे कठीण आहे. नेहमीच या अभ्यासात आत्मनिष्ठतेचा थोडाफार दोष मिसळलेला राहणारच अशी माझी समजूत असल्यामुळे मानवी मनाच्या भौतिक मीमांसेविषयी माझा उःसाह उदात्त आणि आंधळा नाही. यासुळेच मार्क्सवादी इतिहासमीमांसा मी वेदयाक्या-प्रमाणे मानण्यास तयार नाही. तथापि त्या मीमांसेपासून मी पुष्कळच शिकले आहे, हे सांगायाने मला संकोच वाटत नाही. शिवाय माझे असेही मत झाले आहे की आध्यात्मिक संस्कारांखाली दंतकानुवातके गुरफटून पडलेल्या भारतीय बुद्धीले मार्क्सवाद्या इतिहास मीमांसेपासून पुष्कळच शिकता येण्यासारखे आहे.

माणसाच्या अंतःप्रवृत्ती आणि त्याची बाह्य परिस्थिती यांचा नेहमी संघर्ष येतो आणि या संघर्षातून माणसाची ज्ञाने आणि त्याची व्यवहार्य ध्येये जन्म पावतात. त्यातूनच सामाजिक मूल्यांचा प्रादुर्भाव होतो आणि आपण ज्याला मानवी संस्कृती म्हणून म्हणतो ती जन्म पावते. ही संस्कृती कधीच सनातन असू शकणार नाही. तिच्यात परिवर्तन होत राहणारच. हे परिवर्तन कोणत्या कारणांनी घडते याचा विचार केल्यास असे दिसून येते की काही वेळा अंतःप्रेरणांचा जोर वाढल्यामुळे बाह्य परिस्थिती गौण झाली आहे. काही वेळा असेही दिसून येते की बाह्य परिस्थितीत क्रांतिकारक बदल झाल्यामुळे अंतःप्रेरणांचे स्वरूपही पाळटून गेले आहे. असे असल्यामुळे अंतःप्रवृत्ती आणि बाह्य परिस्थिती यांपैकी एकाच अंगावर जोर देऊन सर्वकाळाच्या सांस्कृतिक स्वरूपांचा उगमाडा करू पहाणे सत्याला धरून नाही. ती सांप्रदायिकता झाली. विचारांचे संप्रदाय बनले म्हणजे सत्यशोधनाची दृष्टी मंदावते अथवा नष्टही होते आणि सत्यापेक्षा संप्रदायच प्रधान ठरतात. मग हे संप्रदाय आध्यात्मिक असोत किंवा भौतिक असोत.

दोतीचा क्रांतिकारक शोध व अध्यात्माचा उद्‌घाट

मानवाच्या विकासात भौतिक दृष्ट्या बोलण्याचे झाले तर आतापर्यंत तीनच मोठ्या क्रांत्या झाल्या आहेत. पहिली क्रांती मानवशरीर निर्माण करणारी क्रांती होय. यापेळी परंपरेमध्ये चार पायांवर आपले शरीर तोडून धरण्याऐवजी ते दोन पायांवर उभे करण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला आणि येथेच मानवाची मूर्ती सिद्ध झाली. या शारीरिक क्रांतीचा मानवाच्या मनावर क्रांतिकारक परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. त्याचे बुद्धिसामर्थ्य आणि भावनासामर्थ्य ही विशेष विकसित झाली. त्या सामर्थ्यांच्या द्वारा त्याचे भौतिक जीवनाही बदलले आणि त्याच्या मानसिक जीवनातही मोठे परिवर्तन घडून आले. हा द्विपाद पक्ष चगननास सुसंस्कृत झालेला आदिमानव म्हणून ओळखला जातो. या आदिमानवाची संस्कृती बहुतेक जगभर सामान्यतः सारखीच असलेली आढळते. रानटी, भटक्या, शिकारी

टोळ्यांनी राहाणाऱ्या या माणसांची जीवनपद्धती अग्नीचा आणि शेतीचा शोध लागल्यानंतर आमूलाग्र बदलत गेली. मानवजीवनातील ही दुसरी क्रांती होय. या क्रांतीमुळे भटक्या मानव स्थिरगता आणि त्याच्या हृदयातील भावनांचा पार मोठ्या प्रमाणावर विकास घडून आला. जगाचा गेल्या आठव्हा हजार वर्षांचा जो मानवेतिहास आपणाला सध्या उपलब्ध झाला आहे तो या दुसऱ्या क्रांतीतील मानवजीवनाचा इतिहास होय.

या साऱ्या ऐतिहासिक काळात पृथ्वीच्या पाठीवर निरनिराळ्या ठिकाणी मानवी समूहांची जी जीवनपद्धती निर्माण झाली, त्या पद्धतीतही सामान्यतः सारखेपणा आढळून येतो. आफ्रिकेतील नाईल नदीच्या खोऱ्यातील मिसरी अथवा इजिप्शियन संस्कृती, चीन-मधील पिवळ्या नदीच्या खोऱ्यातील चिनी संस्कृती, मध्यपूर्वेतील असीरियन, बालिओनियन इत्यादी संस्कृती किंवा सिंधूच्या खोऱ्यातील वेदपूर्व संस्कृती या पुराण्या संस्कृती अथवा ख्रिस्ती, इस्लामी इत्यादी अलिकडच्या संस्कृती-या सर्व संस्कृतींमध्ये कितीही भेद भासले तरी स्थूलमानाने त्या सर्वांच्या पुढाशी काही ठराविक प्रश्नांची उकल करण्याची सतत धडपड चाललेली होती. त्या धडपडीचे स्वरूप देणील बहुतेक ठिकाणी सारखेच होते. तसेच त्या प्रश्नांच्या सोडवणुकांचे यश आणि अपयश ही देखील बहुतांशी समानच होती. शेतीच्या क्रांतिकारक शोधाने मानवापुढे जे प्रश्न उपस्थित केले त्यांचे स्वरूप समजून घेण्यात आणि ते प्रश्न सोडविण्याचे मार्ग शोधून काढण्यात या साऱ्या संस्कृतींचा काळ खर्च पडलेला आहे.

दोन पायांवर उभे राहण्याची किंवा साधल्यानंतर मानवामध्ये जीवनशक्तीचा अभूतपूर्व आविर्भाव होण्याला प्रारंभ झाला. हात आणि डोळे यांच्या संयुक्त व्यापारामुळे माणसाचे ज्ञान, सामर्थ्य आणि भावना यांच्या विकासाला मोठा वृद्धि आला. शेतीच्या शोधानंतर तर माणसाच्या या तीनही शक्तींचा अन्नावर आविष्कार झाला. त्यातही शेतीच्या शोधामुळे मानवाच्या अंतःकरणात प्रेमभावना इतकी उदामगणे उसळून आली की तिला व्यवहार्य-अध्यवहार्य हा भेदही आवर लागू शकला नाही. शरीरधारणेच्या कष्टकाळ उद्योगातच पसूंची जीवनशक्ती अडकून पडलेली असते. द्विपाद मानवामध्ये ही जीवनशक्ती प्रथम उगुक्त झाली. तथापि अन्नासाठी जोपर्यंत शिकारांवर अवलंबून रहावे लागत होते तोपर्यंत मानवालाही या जीवनशक्तीच्या अनंताचे भान येऊ शकले नाही. पण शेतीच्या शोधाने जेव्हा मानवाच्या अन्नाचा प्रश्न सुटला, त्यावेळी मात्र मानवातील ही आतापर्यंत दडपून पडलेली जीवनशक्ती उफळून बाहेर आली. आणि आपण आपल्या देहाद्वारे मर्यादित नसून विश्वाहूनही व्यापक आहेत असा त्याला प्रथम साक्षात्कार झाला. या साक्षात्कारातील आनंद आणि उन्माद हीच व्यक्तिगत जीवनाच्या दृष्टीने प्राप्त होऊ शकणारी परमोच्च अवस्था होय असा त्याचा निर्णय झाला हेच मानवाचे अध्यात्म होय. या अध्यात्मिक मूल्याची घोषणा आजपर्यंतच्या सर्व संस्कृतीत सतत घुमत आलेली आणाला आढळेल.

चातुर्वर्ण्य पद्धतीविरुद्ध संन्यास-वादाचे बंड

पण दुःखाची गोष्ट अशी की, या मूल्याची प्राप्ती कोणत्याही संस्कृतीतील सर्व समाजाला कधीही झालेली नाही. शेतीच्या शोधाबरोबर माणूस स्थिरबल, जगण्याचा प्रश्न सोपा झाल्यामुळे त्याच्या जीवनात मुक्तलेखुपताही वाढत गेली आणि त्याचा समाज संख्येनेही विस्तारला. भावनेच्या उत्कर्षाप्रमाणेच ज्ञान, सत्ता, संपत्ती यांच्या मार्गे लग्नश्याच्या वासनाही वाढू लागल्या आणि असोत्पादनाचे कष्ट दुसऱ्यांवर टाकून आपल्या या वासना तृप्त करून घेण्याकडे मागसांची प्रवृत्ती बळावत गेली. यामुळे समाजात अन्नासाठी रावणाग व जीवनाला उपयोगी असणाऱ्या इतर वस्तू दारार कठाने निर्माण करणारा असा एक मोठा वर्ग आणि त्या वर्गावर अवलंबून राहून आपले अन्नवस्त्राचे भौतिक प्रश्न सोडवून घेणारा एक अल्पसंख्य वर्ग अशी समाजाची विभागणी झाली. यालाच आपल्याकडच्या भाषेत चातुर्वर्ण्य म्हणतात. हे चातुर्वर्ण्य जगातील सर्व संस्कृतीत थोड्याफार फरकाने आजपर्यंत चालत आलेले आहे. हे चातुर्वर्ण्य शूद्रांच्या गुलामगिरीवर उभारलेले आहे ही गोष्ट मार्क्स वाचल्याने समजते.

या गुलामगिरीविरुद्ध ज्यांना ज्यांना बंड करावेसे वाटले, त्यांनी त्यांनी या चातुर्वर्ण्या-विरुद्ध आपला आवाज उठविलेला आहे. चातुर्वर्ण्यात शूद्रातिशूद्रांना गुलामांचे स्थान असून त्रैयर्गिकांना प्रभुत्व दिलेले आढळते. आणि हा झगडा अंती जमिनीच्या मालकीहक्कावर उभारलेला आहे हे कळूळ कगचे लागते. यामुळे आतापर्यंतच्या संस्कृतीत गुलामगिरीविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या अध्यात्मवाद्यांना या मालकाहक्काविरुद्ध बंड करावे लागले. या बंडाचे नाव संन्यास. वेदाच्या बंधनातून बाहेर पडू इच्छितास अध्यात्मवादी राज्याचा संन्यास करितो, कारण त्यात विलास आणि हिंसा ही भरलेली असतात. त्या दोनही गोष्टी त्याच्या आध्यात्मिक प्रेरणेशी विसंगत असल्याचे त्याला आढळून येते. अध्यात्मवादी हा मनाने समाजवादी असतो, पण सामाजिक जीवनातील विषमता त्याला दूर करता येत नसल्यामुळे तो आपल्या प्रामाणिकपणाच्या रक्षणासाठी विषम समाजसंस्थेचा त्याग करतो. विवाह हेच समाजसंस्थेचे मूलस्वरूप आहे. विवाहातूनच आणि विवाहासाठीच इतर सर्व अन्याय्य संस्था जन्म पावतात. अध्यात्मवादी पुरुष या विवाहसंस्थेच्या दोषमूलक जीवनाचा स्वीकार करू इच्छित नाही. वैवाहिक जीवनाचा त्याग हे संन्यासाचे मुख्य स्वरूप आहे. भौतिक सुखांच्या वासना, जेवढी समाजात विषमता आणि दुःख निर्माण करण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे अध्यात्मवादी या सर्व वासनांच्या विरुद्ध होतो. विषयवाचनांचा त्याग, हे संन्यासाचे मुख्य तत्त्वज्ञान आहे. ज्या बाह्य विश्वाने आकृष्ट केल्यामुळे वासना उत्तेजित होतात ते बाह्य विश्वच अध्यात्मजीवनाच्या दृष्टीने मिथ्या ठरेपर्यंत वासनांवर विजयही मिळविणे अशक्य असल्यामुळे हे सर्व बाह्य विश्वच मिथ्या आहे आणि या विश्वातून निवृत्त झालेली जीवनशक्ती आपल्याच विलासामध्ये मग्न असताना प्राप्त होणारे आत्मसुख हीच एकमेव सद्रस्तु आहे हा संन्यासातील शेवटचा साक्षात्कार होय.

बहुजन समाजाच्या आर्थिक दास्यावर उभारलेल्या चातुर्वर्ण्य पद्धतीविरुद्ध अध्यात्म-वाद्यांनी पुरस्कारलेले संन्यासवादाचे बंद हे मूलतः सामाजिक विषमतेविरुद्ध निर्माण झालेले आहे. तथापि या मार्गाचा संपूर्ण आणि प्रामाणिकपणे स्वीकार करण्याची शक्ती समाजातील सर्व व्यक्तींना कधीच येण्यासारखी नसल्यामुळे या मार्गाने सामाजिक समता निर्माण होऊ शकली नाही. इतकेच नव्हे तर या मार्गाची भयानक विकृती देखील झाली. यामुळे शेतीचा शोष लागत्यापासून वाफेचा शोष लागोपर्यंतच्या काळात जगातील बहुतेक सर्व मानवसमाजात चातुर्वर्ण्य पद्धतीच सामाजिकदृष्ट्या प्रभावी राहिली आहे. शेतकरी संस्कृतीत भावनांची वाढ मोठ्या प्रमाणात झाली आणि घोटापाण्याचा प्रश्न वगळता मुठ्यामुठे मानवाची बुद्धी शालेय कला, नीती, अध्यात्म इत्यादिकांच्या शोधात रमई. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नाचा प्रश्नही विकट होत गेला आणि सांस्कृतिक जीवनाची मधुर फळे मूठभर उच्चवर्णियांच्या हातीच पडली. या दीर्घ काळात भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान फारसे वाढले नाही. उत्पादनाचा वेग वाढेल अशी शक्ती मानवाच्या हाती आली नाही आणि उच्चवर्णियांची भौतिक सोय झाल्यामुळे त्यांनी आपल्या सर्व बुद्धी-शक्तीचा व धुरंदाजीचा विनिर्योग शाब्दीक शास्त्रे निर्माण करण्यात केला. बहुजनसमाज अन्नासाठी कष्ट राहिला. त्याच्या बुद्धीवर फारसे संस्कार झालेच नाहीत. अतिश्रमांमुळे त्यांची बुद्धी स्वाभाविकच जड होत गेली आणि त्यामुळे त्या वर्गालाही सामाजिक सुस्थिती प्राप्त करून घेण्याची शक्ती लाभली नाही. मानवजीवनाच्या विकासात शेतीच्या शोषांमुळे जी दुसरी क्रांती झाली तिचे हे स्वरूप आहे.

आधुनिक काळी धावपद्धतीच्या शोधापासून मानवी इतिहासातील तिसरी क्रांती सुरू झालेली आहे. या तिसऱ्या क्रांतीच्या कोलाहलातच सध्याचे सारे जग सापडले आहे. या तिसऱ्या क्रांतीचे प्रमुख स्वरूप म्हणजे भौतिक ज्ञानाचा विकास हे होय. या ज्ञानाच्या साह्याने मानवाला भौतिक गरजांवर पुरेसा विजय मिळवून सामाजिक समतेवर आधारलेली नवी मानवसंस्कृती निर्माण करण्याची संधी लाभलेली आहे. दुसऱ्या क्रांतीच्या प्रारंभापासून मानवात निर्माण झालेले भावसामर्थ्य या तिसऱ्या क्रांतीतील भौतिक सामर्थ्याशी जोडले गेले तर आर्थिक शोषणातून सर्वस्वी मुक्त झालेली आणि अध्यात्माची सर्व मूल्ये समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला उपलब्ध करून देणारी अशी एकपंग समाजरचना जन्मास येऊ शकेल. या नवसमाज रचनेच्या कार्यासाठी प्रेम आणि ज्ञान यांची सारखीच गरज आहे.

वैदिकांचे जड परंपरा टिकविण्याचे धोरण

भारतीय संस्कृतीचा आतापर्यंतचा इतिहासही बरील विवेचनाला अपवाद नाही. वैदिक आर्य आपल्या वसाहती वाढवीत होते त्यावेळी स्वाभाविकच त्यांची वृत्ती आनंदी आणि उत्साही होती. तथापि त्यांचे ज्या ज्या लोकांशी झगडे झाले ते लोक आधीच या भूमीत स्थिर झालेले होते. आणि त्यांच्यात संन्यास मार्गाचे अनेक लोक वावरत होते. वैदिक आर्यांची साम्राज्ये झाल्यानंतर त्यातील विषमतेला विटून गेलेल्या लोकांना स्वाभाविकच

या वैदिकतेवर संन्यासाचे आकर्षण वाटते असले पाहिजे. वैदिक आर्यांची विजिगीषु वृत्ती वैदिकेतर संन्यास-वादाशी झुंजत होती. त्या झुंजीत त्यांना शेवटी पराभवच स्वीकारावा लागला. कारण वैदिक आर्यांतच संन्यासाचे विचार निर्माण झाले. वैदिक आर्यांत ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या वर्णांनाच प्राधान्य असलेले दिसते. ब्राह्मणाचे महत्त्व त्यांच्या यश-संस्थेमुळे होते. क्षत्रियाचे वैभव त्यांच्या राज्यसंस्थेमुळे त्याला मिळालेले होते. या दोन्ही संस्थांनी परस्पर सहकार्य करून आपलें उभयतांचे महत्त्व राखले होते. पुढे आत्मशानाचा आणि संन्यासाचा महिमा वाढू लागल्याबरोबर या वर्णांनी देखील या नव्या गोष्टीचा स्वीकार केला. अशा रीतीने वैदिक आर्यांनी आपली संस्कृती प्रभावी केली.

गौतमबुद्ध आणि महावीर यांनी या वैदिक संस्कृतीला अतिशय जोराचा धक्का दिला. आणि वैदिक परंपरेविरुद्ध सामान्य जनतेत फार मोठे बंड उभे केले. या बंडाला वैश्य वर्गाने देखील पाठिंबा दिला. यानंतर कित्येक शतके वैदिक आणि अवैदिक विचारांचे व या आचारांचे सतत युद्ध चालू राहिले होते. तथापि या युद्धात पुन्हा चातुर्वर्ण्यपद्धतीचाच विजय झाला आणि वैदिक संस्कृतीच्या ब्राह्मण-क्षत्रियांनी आपले नेतृत्व हिंदुस्थानातील सर्व समाजाला मान्य करावयास लाविले. वैश्यांची शक्ती या देशात कधीच वाढू शकली नाही. आणि शूद्रातिशूद्रांना बंड करण्याचे स्फुरण देखील झाले नाही. वैश्य-शूद्र दुर्बल झाल्यामुळे चातुर्वर्ण्यातील विपमतेची पकड अधिक दृढ होत गेली. नवीन स्वतंत्र विचार संपूर्णपणे लपला. बुद्धकाळापासून भारतीय समाजाच्या अवनतावस्थेचा प्रारंभ झाल्याचे स्पष्ट दिसते. पण त्याची जबाबदारी बुद्धावर किंवा महावीरावर ढकलण्याची आमच्या त्वाही विचारवंतांची प्रथा मला मान्य नाही. बुद्ध आणि महावीर यांनी निर्माण केलेले सामाजिक प्रश्न वैदिक बुद्धिमतांना आकलन झाले नाहीत. आणि सामाजिक अराजकतेला भिऊन त्यांनी जड परंपरा टिकविण्याचे जे आंधळे प्रयत्न चालविले त्यामुळे भारतीय समाजाचा सामर्थ्यविनाश झाला असे माझे मत झाले आहे. त्या वेळची भौतिक शानाची मर्यादा लक्षात घेतली म्हणजे चातुर्वर्ण्य पद्धती चालू राहिली यात काही आश्चर्य नाही असे दिसून येईल. पण भौतिक शानाराठी कित्येक शतके युरोपात जी पूर्वतयारी चालली होती तिचा आख्या इतिहासात जो अभाव दिसून येतो तो अत्यंत आश्चर्यकारक आहे. आणि याचे कारण उघड आहे. युरोपीय लोकांत बुद्धिप्रामाण्य आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य या दोन सिद्धान्ताची जोपासना अत्यंत कडवेपणाने बुद्धिमतांनी चालू ठेवली होती. हिंदुस्थानात बुद्धकालांतर बुद्धिप्रामाण्याऐवजी शब्द प्रामाण्याला, वेदप्रामाण्याला महत्त्व प्राप्त झाले आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याऐवजी सामाजिक परंपरेला श्रेष्ठत्व दिले गेले.

भक्तिसंप्रदायाचे भावसामर्थ्य

बुद्धानंतर सामान्य जनतेच्या जागृतीची मोठी चळवळ म्हणजे हिंदुस्थानावर मध्य-युगीन संतांनी चालविलेली भक्तिमार्गाची चळवळ होय. शेतकरी संस्कृतीच्या काळात आ...८

भौतिक ज्ञानाची वाढ फारशी झालेली नसल्यामुळे जीवन शक्तीची सारी वाढ भावनेच्या दिशेनेच झालेली आढळते. त्याचप्रमाणे संतांच्या भक्तिसंप्रदायाच्या मुळाशी देवील हेच भावसामर्थ्य भरून राहिलेले आहे. फक्त एवढाच की संन्यासाचा मार्ग सर्वांना सुलभ नाही कारण तो भावनेतून जन्मला असला तरी त्याची साधने बुद्धिप्रधान आहेत. याच्या उलट भक्तिमार्ग हा संपूर्ण भावनेनेच सिद्ध झालेला असतो. हा भेद सोडला तर सामाजिक दृष्ट्या संन्यासप्रमाणेच भक्ती ही देखील चातुर्वर्ण्यातील विपमतेविरुद्ध झगडणारी प्रवृत्ती आहे. उत्तर हिंदुस्थानात बौद्ध आणि जैन धर्मांच्या हळुघांती वैदिक धर्म खिळखिळा झाल्यामुळे त्याचे तेथील तेज छापले. त्यानंतर वैदिक संस्कृतीचा प्रभाव दक्षिणेत वाढू लागला. संस्कृत भाषा बुद्धकाळापासूनच पंडितांची भाषा बनून राहिली होती. बुद्ध-महावीरांनी प्राकृत भाषेतच आपला उपदेश केला होता. पण पुढे त्यांच्या धर्माचे साहित्यही संस्कृतात होऊ लागले. त्यामुळे बहुजनसमाजापासून ते धर्मही दूर गेले. बुद्धकाळाच्या अस्वपास उत्तरेत भागवत धर्म बराच पसरलेला होता, त्याने वैदिक विचारांची समन्वय साधून आपले महत्त्व वाढविले होते. दक्षिणेतही शैव-वैष्णव मते वाढू लागली होती.

या सग्या पार्श्वभूमीवर मध्ययुगीन संतांची भक्तिमार्गाची चळवळ उभारली गेली. लोकभाषेचे अधिष्ठान धरून ही चळवळ फोफावली. सांसारिक दुःखाना विदून गेलेल्या जनतेला मानसिक चिसावा देण्याचे कार्य या चळवळीने केले. या चळवळीतही दोन पंथ दिसून येतात. एक संपूर्ण वेदविरोधी असलेला आढळतो. कबीर, चैतन्य, दादू इत्यादी मंडळांचा भक्तिमार्ग वैदिक परंपरेला न जुमानणारा आहे. याच्या उलट तुलसीदास नरसी मेहता हे वैदिक परंपरेचा आग्रह बाळगणारे होते असे दिसून येते. महाराष्ट्रातही चक्रधराचा महा-नुभाव पंथ हा मूलतः वेदप्रामाण्य न मानणारा व चातुर्वर्ण्यातील आचारधर्म न जुमानणारा भक्तिसंप्रदाय होय. यात संन्यासाला महत्त्व होते ही गोष्टदेखील लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. पण वारकरी संप्रदायातील संत हे वेदविरोधी नव्हते. आणि त्यांनी चातुर्वर्ण्यातील आचार-धर्मही कधी अग्न्येव नव्हते. फक्त भक्तीचा मार्ग नामस्मरणाच्या द्वारे आवांढाळ सर्व समाजाला त्यांनी मोकळा केला आणि संन्यासाचा आग्रह धरला नाही.

संतांचे समाजशास्त्र शंकराचार्यांच्यापेक्षा अधिक पुरोगामी

जीवनविकासात भौतिक परिस्थितीची अनुकूलता आवश्यकता असली तरी अंतः-प्रेरणा प्रभावी असल्याशिवाय जीवनविकास सिद्ध होत नाही. पशूतून मानवात झालेला विकास हा देखील अंतर्गत चैतन्यशक्तीच्या अखंड क्रियाशीलतेचाच परिणाम समजला पाहिजे. नवदर्शन निर्माण झाल्यानंतर त्याला उपयुक्त अशा नववेष्टेही तयार होणे शक्य होते. पण दर्शनाचाच अभाव असेल तर देहाची निर्मिती अशक्यच होईल. शिकारी मानवातून शेतकरी मानवाची निर्मिती झाली त्यापूर्वी देखील अशा एका नवदर्शनाची निर्मिती झाली असली पाहिजे. शेतकरी अवस्थेतून जेव्हा संन्यासवादी अध्यात्माची निर्मिती

झाली त्यावेळी त्या अध्यात्मदर्शनाला नवा समाजदेह मिळून देण्याची धडपड निर्माण व्हावी हे अगदी क्रमप्राप्तच होते.

बौद्धजैनांच्या यज्ञविरोधी संन्यासदर्शनाला वैदिकांनी आपल्या परंपरेत सामावून घेतल्यानंतर त्या दर्शनाला अनुरूप असा नवा समाजदेह निर्माण करण्याचा प्रयत्न वैदिक परंपरेतील ब्राह्मण करू शकले नाहीत. उलट सामाजिक ग्रंथने त्यांनी पूर्वीपेक्षाही अधिक कडक केली, पूर्वी वर्णान्तराची सर्राहा चालू असलेली प्रथा बंद करून जातिसंस्था रुढ केली. पुनर्विवाह, मिश्रविवाह अर्धगृह्य ठरविले. सहस्रमोक्षनादी अन्नव्यवहार आणि परदेशगमन यांना बंदी केली आणि अध्यात्मविषयाचा अधिकारही वैदिकांपुरता मर्यादित केला. वेदाचा अधिकार पूर्वी निदान वैवर्गिकांना तरी होता. आता क्षत्रिय, वैश्य आणि ब्राह्मण त्रिया यांनाही तो उरला नाही. कारण ते वर्ग संस्कारभ्रष्ट होत गेले. केवळ श्रोत्रिय ब्राह्मणांनाच ब्रह्मविषयाचा अधिकार राहिला. आद्य शंकराचार्यांच्या सुमारास जो नववैदिक धर्म भारतात निर्माण झाला त्याचे असे भ्रष्ट स्वरूप झाले होते.

पाश्चात्य ग्रंथकार याबद्दल ब्राह्मणविज्ञान म्हणतात. त्यात काही चूक आहे असे मला वाटत नाही. आद्य शंकराचार्यांचे अद्वैताचे तत्त्वज्ञान कितीही क्रांतिकारक असले तरी त्यांचे समाजशास्त्र संपूर्णपणे प्रतिगामी होते यात शंका नाही. कारण ब्रह्म ही औपनिषद वस्तू असल्यामुळे वेदाचा अधिकार नसलेल्या कोणाही माणसाला त्याची प्राप्ती होणे शक्य नाही हे त्यांचे मत प्रसिद्धच आहे. व्यवहारात ब्राह्मणांलाच संन्यासाचा अधिकार म्हणजे मोक्षाचा अधिकार, अशी शंकराचार्यांची भूमिका ठरते. ही भूमिका अवैदिकांच्या भूमिकेशी तुल्य पाहिली असता संकुचित आणि अहंकारी आहे हे कपूर केले पाहिजे. वैदिक समाजशास्त्राचा आणि आध्यात्मिक मुक्तीचा शंकराचार्यांनी जोडून दिलेला हा संबंध नंतरच्या सर्व भारतीय संतांनी तोडून टाकला, ही मोठ्ठी भारतीय समाजशास्त्राच्या इतिहासात अस्थित महत्त्वाची आहे. या संतांनी मुक्तीसाठी वेदाधिकाराची आवश्यकता ठेवली नाही. नामस्मरणाने चित्तशुद्धी होते व चित्तशुद्धी झाल्याने आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते, हीच मोक्षापरस्था होय असे संतांचे सांगणे आहे. वैदिक कर्माच्या जागी नामस्मरणाची स्थापना हा संतांचा क्रांतिकारक शोध होय. मात्र तो नाममंत्र मुक्त झालेल्या संतांकडून घेतला असता साधकाला चित्तशुद्धीकारक होतो असे संतांनी ठरविले. यामुळे वैदिक मार्गातील ब्राह्मणांचे महत्त्व या संतमार्गात गुरूला प्राप्त झाले. तथापि हा गुरू जातिदृष्ट्या पाख्खावयाचा नसून आत्मा-नुभवदृष्ट्या पाख्खावयाचा असल्यामुळे संतांच्या गुरूजैत जातिभावेनेल स्थान नाही. या दृष्टीने संतांचा साधनमार्ग हा शंकराचार्यांच्या साधनमार्गापेक्षा अधिक लोकशाही स्वभावाचा म्हणावा लागतो आणि याच अर्थाने संतांचे समाजशास्त्र शंकराचार्यांच्या समाजशास्त्रापेक्षा अधिक पुरोगामी ठरते.

चालुर्वर्ण्यांच्या समाजशास्त्राची मगरमिठी

परंतु हे पुरोगामित्व अध्यात्ममार्गापुरतेच मर्यादित झालेले आढळते. इतर

सामाजिक बाबतीत ते प्रतिगामीच राहिले. याचे कारण या संतांना सामाजिक क्रांतीची दृष्टीच नव्हती. ते फक्त अध्यात्मविचारातच रंगलेले होते आणि यातुळे चातुर्वर्ण्याच्या अष्ट आपत्तीलाच त्यांचा नकळत पाठिंब्या मिळाला. या पाठिंब्याच्या जोरावर सामाजिक विषमता जीव धरून राहिली आणि मराठ्यांचे राज्य निर्माण झाल्याबरोबर चातुर्वर्ण्याच्या समाजशास्त्रप्रमाणे ते प्रथम ब्राह्मण-क्षत्रियांच्याच गौरवाला कारणीभूत झाले. या गौरवामुळे त्यांचे वर्चस्व वाढले. महाराष्ट्रात शिवाजीनंतर प्रभायी क्षत्रियवर्गही पुढे न आल्यामुळे ती राज्यसत्ता देखील महाराष्ट्रातील कर्तबगार ब्राह्मणांच्याच हाती गेली आणि ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व वज्रलेप झाले. संतांनी केलेली पारमार्थिक विचारातील क्रांती सामाजिक क्रांतीत परिणत न झाल्यामुळे महाराष्ट्राचा विकास होऊ शकला नाही.

महाराष्ट्रात बौद्ध, जैन, दिग्गधत, महातुभाव इत्यादी अवैदिक पंथांनी चालविलेला प्रचार यशस्वी झाला नाही. याचे कारणही समाजातील प्रमुख वर्गांचवर चातुर्वर्ण्याच्या समाजशास्त्राची बौद्धिक पकड होती हेच आहे. वारकरी संतांनी संन्यासमार्ग सोडला व भक्तिमार्गाचा प्रचार केल्या ही गोष्ट खरी, पण भक्तिमार्गाचा प्रचार करताना जातिवंधनाचे पाख तोंडण्याची आवश्यकता त्यांना भासली नाही, ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे. अवैदिक-क्रांतीचा संन्यास हा या दृष्टीने अविक्र पुरोगामी आणि क्रांतिकारक आहे. हे क्रांतिकारकत्व वारकरी संतांना उमगले नाही. शंकराचार्यांना ज्याप्रमाणे अद्वैतासाठी सामाजिक नवदेह निर्माण करण्याची आवश्यकता भासली नाही, त्याचप्रमाणे शानेश्वरांनाही भक्तिसंन्यासाच्या आस्थादासही नवा सामाजिक देह तयार केला पाहिजे याची जाणीव झाली नाही. शानेश्वरांच्या समाजशास्त्रातील हा कच्चेपणाच समजला पाहिजे. शंकराचार्यांचा नवा प्राधानधर्म आणि शानेश्वरादिकांचा नवा भक्तिबंध, हे दोन्हीही मार्ग नव्या समाजशास्त्राचा जन्म देऊ शकले नाहीत. ही गोष्ट मोकळेपणाने कळूळ केली पाहिजे. वारकरी संप्रदायाबद्दल राजवाड्यांनी जे कटोर उद्गार काढले आहेत ते एका अर्थाने बरोबर आहेत, असेच म्हणावे लागेल. लोकमान्य टिळकांनी आपल्या गीतारहस्यात भक्तिमार्गी संतांना शंकराचार्यांच्या संन्यासमार्गातच गोवले आहे ते देखील सामाजिक कर्मयोगाच्या दृष्टीने बरोबर आहे असेच विस्मृत येईल. राजवाड्यांनी संतांच्या पारमार्थिक कार्यासंबंधी गौरवाचे उद्गार काढलेलेच आहेत.

रामदासांच्या उत्कट चातुर्वर्ण्याभिमान

महाराष्ट्राच्या संस्कृतीविकासात रामदासांचे कार्य काय ? हा एक विचार्य प्रश्न वचून राहिला आहे. वारकरी संतांच्या आणि रामदासांच्या शिकवणीत पारमार्थिक दृष्ट्या विशेष भेद नाही. जो भेद आहे तो सामाजिक दृष्टीत आहे. रामदास हे शंकराचार्यांनी पुरस्कारिलेल्या नवब्राह्मणधर्माचे महाराष्ट्रातील प्रखर पुरस्कर्ते होते. वैदिक परंपरेबद्दल त्यांचा आपद्द विशेष प्रकारचा आहे. चातुर्वर्ण्यातील आचारविचारांचे पालन करण्यात ते अत्यंत दक्ष होते. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमागील समाजदर्शन त्यांनी आदर्श म्हणून मान्य केले होते. या आदर्शाची

महाराष्ट्रात प्रस्थापना करणे, हे त्यांनी आपले जीवनकार्य मानले होते. त्यासाठी सर्व प्रकारची संघटना करण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले आणि प्रथम आदर्श ब्राह्मण निर्माण केले पाहिजेत असे त्यांनी ठरविले. त्यांचा दाखजोष यासाठीच निर्माण झाला आहे. त्यांच्या मठातील कडक शिस्त यासाठीच योजिलेली होती. अशा आदर्श ब्राह्मणांनी आदर्श क्षत्रियांशी सहकार्य करून, महाराष्ट्रात गुंडाळिल्या महाराष्ट्र धर्म पुन्हा प्रस्थापित करावा, हे त्यांचे महान् स्वप्न होते. बारकरी संतांपेक्षा रामदासांचे हे वैशिष्ट्य स्पष्ट दिसणारे आहे.

आगखी एका बाबतीत रामदासांचे वेगळेपण स्पष्ट केले पाहिजे. रामदास संत होते. म्हणजे नामस्मरणाने मुक्ती मिळते हे तत्त्व मान्य करणारे होते हे खरे. पण संत असूनही ते उत्कट चातुर्वर्ण्याभिमानी होते, यामुळे त्यांनी 'गुरु तो सकळांसी ब्राह्मण' या तत्त्वाचा आग्रह धरला होता शिवाय ब्राह्मणाने नीच जातीचा गुरु करता कामा नये असा त्यांचा कटाक्ष होता. यामुळे संतांच्या पारमार्थिक जीवनातही जातिबंधनांना जे गौगत्व लाभलेले होते ते रामदासांच्या पारमार्थिक जीवनातही सापडत नाही. त्यातही ब्राह्मणजातीचा गौरव आढळतो. गुणांचे ब्राह्मणत्व आणि जातीचे ब्राह्मणत्व यांत रामदासांनी अभेद मानला आहे. यांचा सामाजिक परिणाम प्रतिगामी होणे अपरिहार्य आहे व तसा तो महाराष्ट्रात झालेला आहे. रामदास ब्राह्मणांचे राज्य करू पहात होते असे म्हणता येणार नाही. वैयक्तिक स्वार्थ रामदासांच्या शिकवणुकीत नाही. तथापि त्यांचा चातुर्वर्ण्याच्या आदर्शाधीन विश्वास हा कितीही प्रामाणिक असला तरी त्याचे सामाजिक दुष्परिणाम त्यांना दिसू झकले नाहीत. यामुळे त्यांच्या आदर्श कल्पना त्यांच्या ग्रंथात व त्यांच्या डोपयातच राहिल्या. व्यावहारिक दृष्ट्या त्या कल्पनांचा परिणाम सामाजिक विषमता दृढविष्यताच झाला असे म्हणावे लागेल. बारकरी संतांचा आणि रामदासांचा चातुर्वर्ण्यावर सारखाच विश्वास असल्यामुळे तत्त्वतः दोघांचे समाजशास्त्र एकच होते. पण संतांच्या काळी महाराष्ट्र राजकीय दृष्ट्या परतंत्र झाला होता आणि रामदासांच्या वेळी महाराष्ट्राचे स्वतंत्र राज्य उदय पावले होते. या फरकामुळे आणि काही अंशी प्रकृतिगत भेदामुळे संतांच्या व रामदासांच्या उपदेशात वेगवेगळ्या गोष्टींवर कमी अधिक भर दिलेला आढळतो. रामदासांच्या काळी ज्ञानेश्वर असते तर त्यांनी रामदासांपेक्षा अधिक क्रांतिकारक उपदेश केला असता असे मला वाटत नाही. ज्ञानेश्वर-एकनाथात सुप्त असलेले ब्राह्मणगौरव रामदासात प्रकट झाले एवढेच.

सामाजिक समता हे प्रधान मूल्य

आत्मसाक्षात्कार आणि सामाजिक समता यांचा परस्पर संबंध काय आहे, हा एक अत्यंत विचारणीय प्रश्न आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष करील ती नीती आणि सांगेल तो धर्म, अशी एक अथ्यात्मवादी विचारकांची दृढ श्रद्धा आहे. आत्मसाक्षात्कारी लोकांच्या जीवनाचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर ही श्रद्धा काव्यनिक आहे असा नाश निर्णय झाला आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष व्यक्तिशः निरहंकारी आणि निर्मम झालेले आढळतात

यात शंका नाही. परंतु सामाजिक बाबतीत सर्वोच्च विचार सारखेच असत नाहीत. त्या बाबतीत त्यांची बुद्धी पूर्वसंस्कारानुसारच काम करीत राहते अथवा त्यांची विशिष्ट प्रकृती आत्मसाक्षात्कारानंतरही फारशी बदललेली आढळत नाही आणि म्हणूनच आत्मसाक्षात्कारी मंडळीत परस्परविरोधी समाजशास्त्रांचे पुरस्कर्ते आढळून येतात. यामुळे आत्मसाक्षात्कार हे जीवनाचे एकमेव मूल्य मानणे थोक्याचे होईल. आत्मसाक्षात्काराबरोबरच सामाजिक समतेची तळमळ हे देखील जीवनाचे मूल्य म्हणून स्वतंत्रपणे मान्य करण्यात आले पाहिजे, असे माझे मत झाले आहे. ही दोनही मूल्ये सारख्याच महत्त्वाची मानल्याशिवाय विचारातील गोंधळ नाहीसा होणार नाही. माझे स्वतःचे मत तर असे झाले आहे की, सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने समता हे प्रधानमूल्य समजले पाहिजे. या मूल्याची आराधना करीत असतांना जेव्हा आत्मसाक्षात्कार होईल त्यावेळी तो व्यक्तीला आणि समाजाला एकाच वेळी कृतार्थ करू शकेल.

समर्थांचे स्मरण

‘समजले आणि वर्तले । तेची भाग्य-पुरुष झाले ॥’

काल दासनवमीचा उत्सव महाराष्ट्रात साजरा झाला. महाराष्ट्राच्या भाग्य-पुरुषांच्या प्रभावळीत समर्थांची मूर्ती आरल्या तपस्यातेजाने अखंड तळपत राहिली आहे. शंकराचार्य आणि विद्यारण्य या पूर्वकाळीन ऋषींशी आणि दयानंद आणि विवेकानंद या आधुनिक तपस्व्यांशी समर्थांचे विलक्षण साम्य आहे. तत्त्वज्ञानाचे तेज, विद्येचे वैभवं, धर्मरक्षणाची कटकट आणि संघटनेचे कौशल्य या गुणांनी भरतभूमीत त्यांनी आपल्या कार्याचा विशिष्ट ठसा ठेवून दिला आहे. समर्थांच्या विचारसुद्धीत तीन गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. अद्वैत ज्ञान, चातुर्वर्ण्य-पालन, उपासना—या तीन सिद्धांतांवर त्यांनी आपल्या संप्रदायाची उभारणी केली. ज्ञान, कर्म, भक्ती यांचा एकत्र योग त्यांनी आचरिला आणि आपल्याने त्याचा उद्देश केला. दोंगी वेदान्ती, आळशी परमार्थी आणि करंटे प्रपंची यांच्या स्वरूपाचे कटोर शब्दांनी आविष्कारण करून प्रत्ययाचे ब्रह्मज्ञान, उपासनेचा गजर, सावधपणाचा संसार यांचा सर्वत्र प्रसार केला. समर्थांचे जीवनकार्य धर्मसंस्थापन हेच होते. सर्व समाजातील प्रवृत्तींची पुनर्प्राप्तीशी जोड घाटून देण्याची त्यांची महत्वाकांक्षा होती. शंकराचार्याप्रमाणेच ब्राह्मणत्वाच्या रक्षणाने वैदिक धर्माचे रक्षण होते, असे समर्थांचे मत होते. त्या काळाच्या परिस्थितीप्रमाणे समाजात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांनाच महत्त्व होते. भगवद्‌गीतेच्या काळापासून पुण्य ब्राह्मण आणि भक्त राजर्षी यांनीच समाजाचे धारण-पोषण चालविले होते. चातुर्वर्ण्याची संस्कृती ठिकबिण्यास याच दोन वर्गांनी परस्पर सहकारितेने आणि धर्मवृत्तीने वागण्याची आवश्यकता होती. वैश्य, शूद्र, आणि चातुर्वर्ण्यांशिवायचे पापयोगी मानले गेलेले काही वर्ग यांच्या आणि स्त्रियांच्या

उन्नतीसाठी भागवत धर्मानि विशेषत्वांना प्रेमाने, समतेचे निशाण उभविले होते आणि त्यांच्या दाखविमोचनाची त्वरा चालविली होती. ब्राह्मण आळशी आणि ध्रुविष लोभी झाला की समाजाचा तोल नष्ट होई. तपस्वी पण सेवारत असे ब्राह्मण आणि पराक्रमी पण धर्मपरायण असे क्षत्रिय उत्पन्न होण्यातच त्या संस्कृतीचा उत्कर्ष होता. म्हणून वेदकाळातील अद्वैत, स्मृतिकाळातील चातुर्वर्ण्य आणि पुराणकाळातील उपासना या तीनही साधनांचा योग्य समन्वय साधून त्या वेळचे समर्थ पुरुष समाजाची सुस्थिती राखण्याचा प्रयत्न करीत. समर्थानीही याच तत्वावर आपला महाराष्ट्र धर्म उभारला. समर्थ आणि शिवाजी यांच्या ध्येयदृष्टीत एकत्र असल्यामुळे महाराष्ट्र धर्म महागद्दात प्रभावी झाला आणि परचक्रापासून त्याचे रक्षण झाले. महाराष्ट्राच्या इतिहासात समर्थ शिवाजीची जोडी अभेद्य झाली आहे.

समाजातील सर्वसाधारण लोकांना नेहमीच मार्गदर्शनाची गरज असते. समाजाला आवश्यक वृत्तीचे शोषण करण्यासाठी केवळ समाजहिताच्याच दृष्टीने या कार्याला वाहून घेतलेल्या वर्गाची आवश्यकता असते. हा वर्ग सर्व प्रकारच्या भौतिक शानात निष्णात असला पाहिजे आणि त्या शानाचा उपयोग समाजहितासाठीच करावयाचा अशा धर्ममतिशेने तो बद्ध असावयास पाहिजे. समर्थांच्या महंतांनी व त्यांच्या मठाची कल्पना अशीच होती. परमार्थ विचाराने आपल्या वैयक्तिक वासनांचा लय केल्यानंतर समाजहितासाठी समुदाय करून, आपल्या शुद्ध आचरणाने समाजातील अज्ञानांना शाहाणे करीत महंतांने आपले जीवन घाल्यापे असा त्यांचा दंडक होता. महाराष्ट्रातील इतर साधुसंतांपेक्षा समर्थांचा विशेष या समुदाय-संदेशातच आहे. ब्रह्मज्ञान आणि उपासना याचा संदेश सर्व संतानी आपल्या आचरणाने जनतेला दिला. उपापापल्या कर्माबद्दल त्यांनी अभिरुची उत्पन्न केली. तथापि समाजरक्षणासाठी अखंड शोध करणारे महंत निर्माण करून त्यांचे आश्रम महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर सर्वत्र स्थापण्याची समर्थांची कल्पना विशेष महत्त्वाची व समाज-संघटनेच्या दृष्टीने अधिक मोलाची होय. या महंतांनी आपल्या तपश्चर्येच्या बळावर त्यावेळी उत्पन्न झालेल्या ध्वनित्रांनाही धर्ममार्ग दाखविण्याचे काम करावयाचे. 'आपल्या शुद्ध आचरणाने लोकांमध्ये सदाचरणाचा उत्साह उत्पन्न करावयाचा. आपल्या वैराग्याने लोकांतील लोभवृत्तीला लगाम घसेल अशी व्यवस्था राखावयाची. समर्थांनी या महंतांना चारित्र्य निग्रह आणि सेवा याची मोठी कडक शिक्षा लावून दिली होती. समर्थ आणि शिवाजी यांच्या-मागून या तत्वाचा परिपोष करण्याची शक्ती राष्ट्रात उरली नाही आणि वामुळे पाश्चात्यांच्या रेड्यालाली हिंदुस्थानचा चुरा झाला.

आजच्या अनुभवाने मागच्या इतिहासाकडे पाहू लागले म्हणजे वाटते की युरोपात उत्पन्न होणाऱ्या नव्या संस्कृतीची कल्पना आमच्या शत्र्यांना वेळीच झाली असती तर भारतीय समाजाला वेगळेच वळण मिळू शकले असते. युरोपात भौतिक शक्ती उत्पन्न होत होती. पण त्याचेआधी तेथे व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिवाद आणि समता याचा प्रत्यक्ष

समाजरचनेत प्रवेश करून देण्याचा जोरचा प्रयत्न चालला होता. या नवीन कल्पनांनी प्रेरित होऊन उत्साहाने युरोपातील लोक सर्व जगावर आक्रमण करीत निघाले आणि आंधळेपणामुळे, भोळेपणाने आमच्या मोठमोठ्या ज्ञात्यांच्या प्रयत्नातही भयंकर अशान राहून गेले. आमच्या ज्ञात्यांच्या अज्ञानाचा परिणाम आज आपण भोगीत आहो. युरोपीय लोक हिंदुस्थानात घुसत असताही आमचे समर्थ भागवतातील भूर्वर्णनांतच संतुष्ट होते आणि परमेश्वराचेपुढे सर्व लेकरे सारखीच असे म्हणत असताही सामाजिक भेदांचा तीव्रतेने पुरस्कार करीत होते ही गोष्ट समर्थींचे सामर्थ्य कमी करणारी खरीच.

आज समर्थांच्या स्मरणकाळी त्यांचा वैराग्याचा, शुद्धतेचा, समाजहित-चिंतनाचा, सामर्थ्याचा संदेश आगम घेताना तो या ऐतिहासिक दृष्टीने पारखून शुद्ध करून, वाढवून घेतला पाहिजे. नाहीतर शब्दाप्रामाण्याने वागून समर्थांच्या उणिवांचाही जर आपण आग्रह धरला तर जीवनाच्या संग्रामात आपले निशाण अचल राखणे शक्यच होणार नाही.

थोरांच्या विचारातील सत्याचा अंशच सनातन म्हणून स्वीकारायचा असतो. त्यांचे अपूर्णत्व काळाने विफल केल्यानंतरच त्याचा आग्रह धरून आपले हसे व त्याची विद्वन्ता करण्यात औचित्य काय ?

१९३५-४१

धर्मविचारांत क्रांतीची घोषणा

महाराष्ट्रातील सुधारक पंडितांची कामगिरी

गेल्या महिन्यात नगर येथे स्वामी केवलानंद (नारायणशास्त्री मराठे) यांच्या अध्यक्षते-खाली महाराष्ट्रातील तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी धर्मपंडितांची परिषद झाली. तिने मान्य केलेले ठराव प्रसिद्ध झालेच आहेत. या परिषदेने रुढ धर्म-विचारात मोठीच क्रांती होईल असे आपले धोरण ठरविले आहे. धर्मनिर्णयामध्ये केवळ गाल्त्रवचनासच प्रामाण्य असते अशी आज समाजातील पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. वेदापासून धर्मसिंधूपर्यंत सर्वच वचने सारखीच प्रमाण मानून आजच्या सामाजिक व्यवहारांचे नियमन करावे असे म्हणणारा सनातनी पक्ष आहे. या पक्षाला जुने ग्रंथपंडित आणि सामान्य अज्ञानी जनता यांचा आधार आहे.

सनातनधर्म या नावाखाली समाजातील एकूणएक रुढींचे समर्थन करण्याची या पक्षाची पद्धती आहे. संस्कार लोपदे, वर्ण नाहीसे झाले, धंदे जुडाले, आचाराला अर्थ राहिला नाही. तथापि प्रत्येकाकडे डोळेझाक करून 'धर्म' शब्दाचा जप करून आणि प्रगतीच्या आणि प्रयत्नाळ विरोध करून आपण मोठी 'धर्मसेवा' करीत आहो असा त्यांचा भ्रम आहे. ऐहिकाची सर्व आशा नष्ट झाल्यामुळे यांचा धर्म केवळ परलोकाचा विषय बनला आहे. व्यवहाराशी फारकत झाल्यामुळे तत्त्वांना आधार उरलेला नाही. अशा वेळी धर्माचे खरे स्वरूप लोकांच्या पुढे मांडणे हे अवस्य झाले आहे.

श्रद्धा आणि विवेक यांची जरूरी

या सनातनी पक्षाच्या विवेकहीनतेमुळे बुद्धिमान नवशिक्षितांचा एक वर्ग धर्माचा तिरस्कार करण्यास प्रवृत्त झाला असून धर्मविचारांचा पैरो झाला आहे. धर्मांमध्ये बुद्धीला वाव नाही तर बुद्धीमध्ये धर्माला वाव नाही असा विरोध निर्माण झाला आहे. बुद्धी आणि धर्म यांचा विरोध सत्य असेल तर धर्ममोळेपणा अथवा नास्तिकता यांपैकी एकाची निवड करावी लागणार. पण जीवनाशी या दोहोंचाही मेळ वसत नाही. मांगल्याच्या श्रद्धेशिवाय जीवनात समाधान मिळणार नाही. श्रद्धेला विवेकाने तपासून घेतल्याशिवाय जीवनातील जडता नाहीशी होणार नाही. श्रद्धा आणि विवेक यांच्या आधारानेच जीवनाची यात्रा सफल होऊ शकेल.

आध्यात्मिक सत्ये सामाजिक न्यायरूपाने परिणत झाल्याशिवाय संसाराचा संस्कृतीचे रूप लाभत नाही. सामाजिक व्यवहार हा तत्वांपासून जितका दूर जाईल, तितकी तत्त्वे आभासरूप होतात. सामाजिक व्यवहाराचा आध्यात्मिक अनुभवाशी वाढता मेळ घातून देण्याचे काम धर्मविचारांचे आहे अलीकडे कित्येक शतके सामाजिक व्यवहाराची आपण हेळसांड होऊ दिली आहे. यामुळे आज व्यवहाराचा धर्मशास्त्रांशी काहीच संबंध उरलेला नाही. बुद्धिवंतांना ही उणीव दिसून आल्यापासून त्यांनी आपल्या रुढ विचारांविरुद्ध बंड सुरू केले.

आजच्या आकांक्षा पुऱ्या करण्याचे सामर्थ्य आजच्या समाज पद्धतीत उरले नाही. यामुळे समाजसुधारकांनी आपल्या समाजपद्धतीवर चौफेर हल्ला चारू केला. नवीन धर्मग्रंथ निघाळे. अज्ञेयवादी विवेकवादाचा पुरस्कार करू लागले. आपली संस्कृती सुधारली पाहिजे असे प्रतिपादन चारू शाले.

गीतारहस्याने दिलेली नवी दृष्टी

गेत्या शतकातील विचारमंथनाचा समन्वय म्हणून लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्य निर्माण केले. गीतारहस्यात सामाजिक उन्नतीला अवश्य असणारे तत्त्वज्ञान मांडण्यात आले आहे. मुक्तीवरचा एकात्मिक भर काढून द्याऊन मुक्तीच्या शेजारी लोकसंग्रहाला जागा करून देण्यात आली आहे. तसेच हे तत्त्वज्ञान आपल्या प्राचीन धर्माशी विरोधी तर नाहीच पण आपल्या सर्व विचारपरंपरेचा हाच खरा अर्थ आहे. असे अत्यंत परिश्रमपूर्वक सिद्ध केले आहे.

गीतारहस्याने जुन्या समाजाला नवीन प्रश्नाकडे पाहण्यास उद्युक्त केले. तथापि सामाजिक व्यवहारात स्वतंत्रपणे कसा विचार करावा, याच्या तपशिलाची चर्चा त्यात घेण्यासारखी नव्हती. ते कार्य नागपूर येथील विद्यारत्न केशव लक्ष्मण दत्तरी यांनी आपल्या 'धर्मरहस्यात' केले आहे. वेदांत्याची कांडी फोडून अध्यात्मज्ञानाला लोकसंग्रहाशी

जोडून देण्याचे कार्य जसे गीतारहस्याने केले त्याचप्रमाणे मीमांसकाची कोंडी जोडून धर्म-विचारात येव्हि अशुद्ध्याशी जोडून देण्याचे कार्य धर्मरहस्याने केले.

धर्मरहस्याच्या प्रसिद्धीच्या वेळेला त्यातील सिद्धांताचा उघड पुरस्कार करण्यास फारसे कोणी धजले नाही. मुंबईचे काणे, बदलापूरचे चाफेकर, केसरीकर यांनी त्या ग्रंथावर प्रतिकूल मत प्रगट केले, तथापि नारायणशास्त्री मराठे यांनी आपली सहानुभूती दाखविली आणि नारायणशास्त्रींच्या शिष्यवर्गातून महादेवशास्त्री दिवेकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, कोंकण-शास्त्री इत्यादी सुधारक पंडित निर्माण झाले.

सनातनी पंडित जागे झाले !

बुद्धी, अस्थिरता निवारण इत्यादी चळवळींना जोर लागल्यामुळे सनातनी मंडळीत किंचित हालचाल सुरू झाली. सोनगीर येथे कुकुरमुंडेकर महाराजांच्या प्रयत्नांनी सनातनी व व सुधारक पंडितांची मोठी परिषद झाली आणि तेव्हापासून या दोन पक्षांतील विचारभेद तीव्र होवू लागले. अकोला, काशी येथील समेलनानंतर परिवर्तनवादी पक्ष स्वतंत्र पुढून निघाला. यापुढे हे दोन्ही पक्ष एकत्र येण्याची आशा राहिली नाही. जुना पक्ष आपली जडता सोडण्यास तयार नाही. कचनप्रामाण्याच्या बाहेर जाण्याची त्याची ताकद नाही. प्रगतीला या पक्षाचा मुळीच उपयोग नाही.

परिवर्तनवादी पक्षाने केवळ ग्रंथप्रामाण्याचा आग्रह सोडून दिला असून समाजाच्या घोरणात आणि उत्कर्षाला आवश्यक असे नवीन आचार समाजाला सुचविण्याची हिंमत धरली आहे. मीमांसक पद्धतीचा त्याग करून ऐतिहासिक पद्धतीचा स्वीकार केला आहे.

मनुष्यमात्राच्या आत्यंतिक कल्याणाच्या दृष्टीने समाजाचे सर्व व्यवहार चालले पाहिजेत अशी दृष्टी स्वीकारली आहे. केवळ रूढीचाच नव्हे तर समाजहितात बाध आणणाऱ्या कोणत्याही शास्त्रवचनाचा देखील अनादर करावयाचा असे आपले धोरण आखले आहे. भावना आणि तर्क या द्विविध प्रकारच्या बुद्धीने समाजधर्माचा शोध केला पाहिजे. असा आपला विश्वास प्रकट केला आहे. शुद्ध बुद्धीने केलेल्या आचाराने पारलौकिक हितही साधले जाते अशी इहंपराची सोय लावली आहे.

या सर्व कारणांमुळे धर्मविचाराला जिवंतपणा येऊन सामाजिक जडता नाहीशी होईल व सामान्य जनतेला धर्मभावनेच्या द्वारानेच आपला अभ्युदय साधता येईल.

संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शाप !

आता स्वातंत्र्य मिळाले आहे. आपले राजकीय स्वतंत्र पुष्कळ अंशाने खरे झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर करावयाचे उरत असेल तर आपल्या सामाजिक जीवनाचा विकास हेच कार्य आता होऊ शकेल. स्वातंत्र्यानंतर सर्व प्रकारच्या जबाबदाऱ्या उचलण्याची पाळी व मोकळीक आता आपणाला लाभली आहे, त्याची वादळी जाणीव आपणास व्हावयास हवी. आज जगात जे घडत आहे त्याला कसे घळग लावावे याचे स्वातंत्र्य आपणास मिळाले आहे. जर घटविषयांत आपला काही भाग आहे. आता जगाच्या बाबतीत नुसती तक्रार करून चालणार नाही. कारण त्यात बदल करण्याची काहीतरी शक्ती आता आपणास लाभली आहे.

आपण स्वतंत्र झाले ही मोठी आंतरराष्ट्रीय घटना आहे. याची जाणीव किती जगांना आहे ? जगाचे बरेवाईट करणारे जे लोक आहेत त्यांपैकी आपण एक झाले आहोत हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. एकंदर मानवाचे काय व्हावयाचे, याचा विचार अत्यंत आवश्यक आहे. तीन गोष्टी आपण पक्क्या लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. एक म्हणजे आपणाला जगात काहीतरी करावयाचे आहे, दुसरे ते आपणास स्वतंत्र हिंदराष्ट्राच्या द्वारा करावयाचे आहे आणि तिसरी गोष्ट ही की, या भारताच्या महान राष्ट्रीय कुटुंबातील महाराष्ट्र हा घटक आहे. त्याच्यामार्फत आपणास हे सर्व कार्य करावयाचे आहे.

दोन कोटी लोक मराठी बोलणारे व त्याच्या आसपास एक कोटी लोक मराठी समजणारे अशा तीन कोटी लोकांचा महाराष्ट्र आहे. स्वतःचे सुसंघटित राज्य करणारा समर्थ प्रांत तो आज ना उद्या होणारच आहे. कारण भाषावार प्रांतरचना अपरिहार्य आहे. महाराष्ट्रा-

तल्या सर्व क्षेत्रांत विचार करणारे जे लोक आहेत ते महाराष्ट्र बनविणार आहेत. आपण जसे असू तसा महाराष्ट्र बनेल. म्हणून सर्वांनी झटझटून विचार केला पाहिजे. आपण महाराष्ट्राचे विद्यापीठ निर्माण केले आहे. आपणास महाराष्ट्र निर्माण करायचा आहे. या दृष्टीने आपण एका महान स्थितीत राहता व क्रांतिसदृश काळात आहोत म्हणून महाराष्ट्र म्हणजे काय, त्याचे जीवन काय, कोणत्या प्रेरणामुळे आजचा महाराष्ट्र बनला आहे, याचे निश्चित निदान केले पाहिजे. हे जर आपण केले नाही तर महाराष्ट्राचे, भारताचे व जगाचेही नुकसान करू. प्रश्न मागे गांभीर्य आहे पण गांभीर्य पेलवणार नसेल तर संस्कृती हा शब्द वापरण्यास काहीच अर्थ नाही, ही जाणीव करून देणे ही माझी मनीषा ! अर्थात त्यामुळे काही लोक दुखावले जातील, पण सत्य बोलण्यासाठी बुद्ध हेतूने जर आपण प्रेरित झालो तर लोक दुखावले तर इयज नाही. अर्थात माझ्या प्रतिपादनातले सर्व सिद्धांतच सत्य आहेत व ते तसे लोकांनी मानावेत असा माझा आग्रह नाही, त्याबद्दल दुमतही होऊ शकेल. माझेच खरे असे 'च' बाबत कोणीही दावाय्या मागसाने बोलू नये.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने काही गोष्टी खुल्या बोलल्या पाहिजेत. महाराष्ट्राची म्हणून काही संस्कृती आहे का ? असे एकाने मला विचारले व मला धक्का बसला. पण विचारकर्तांना या प्रश्नाचे उत्तर देता येईल असे मला वाटत नाही. सारा महाराष्ट्र एक, ही कल्पना पूर्वी तसे अस्तित्वात होती का ? आणि आता तरी ती आहे काय ? हुसैन्याशी भांडणासाठी आपण एकत्र आलो, यत्न आणि येऊ शकू, पण ही एकता अभाव-रूपाची आहे. काही भावुरूप विधायक असे स्वरूप या प्रासंगिक एकतेच्या मागे आहे काय ?

आपण येथे जमलेले श्रोते महाराष्ट्राचे प्रतिनिधीभूत आहात असे मानण्यास हरकत नाही, म्हणूनच मनमोकळेपणे आपण विचार केला पाहिजे. मग आपणास असे दिसू येईल की, एकजिनसी, एकरसी अशी महाराष्ट्राची संस्कृती पूर्वेकाळी कधीही बनली नव्हती व आताही नाही. आपण महाराष्ट्रीय म्हणजे कोण ? आपली एकता कशात आहे ? हा मोठा यक्षप्रश्न आहे. आपल्या हृदयात ही भावना कधी जोरात उठली होती का, की सारा सारा महाराष्ट्र, हा माझा महाराष्ट्र ? अशी जाणीव कधी होती का ? इतिहासात तर मला असे काही आठवत नाही, या जाणिवेने आपण भारलेले नव्हतो व आजही ही जाणीव नाही. महाराष्ट्राची परंपरा पाहू लागलो तर महाराष्ट्रातील लोक— महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे कोटून आले हाही मोठा प्रश्न आहे. महाराष्ट्राची परंपरा मूळच्या रहिवाशांशी—त्राविशारी व आर्यांशी जोडलेली आहे. या मिश्रणानेच महाराष्ट्र बनला आहे, हे मिश्रण विचारपूर्वक झाले का ? काही ध्येय डोक्यापुढे ठेवून झाले का ? याची समाधानकारक उत्तरे मिळत नाहीत.

एक मात्र खरे की, उत्तर हिंदुस्थानातील मानवकुटुंब दक्षिणेत आल्यावर त्याचा वारसा इतरप्रमाणे महाराष्ट्राला मिळाला. मराठी भाषेच्या दृष्टीने परंपरेचा विचार केल्या तर ज्ञानेश्वर, त्यांच्या आधी मुकुंदराज व त्या दोघांच्यामध्यं महानुभाव पंथाचा चक्रधर असा

परंपरेचा आरंभ दिसून येतो. चक्रधर गुजराथी असूनही तो महागद्दीय असावा या भावनेने येथे राहिला. त्याच्या आधीचा काही पुरावा नाही. त्याचेपूर्वी काही प्राकृत लिपि आढळतात. मग त्याच्या पलीकडे अपभ्रंश वा प्राकृत भाषा व त्याच्या आधी संस्कृत भाषा असा क्रम दिसून येतो. साऱ्या महाराष्ट्राची चिंता वाहणारी मने पूर्वी कधी नव्हती. साऱ्या भारताची चिंता वाहणारे मन जिथे नव्हते तेथे या अभावाचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

देशव्यापक, लोक विखुरलेले व संस्कृती म्हणजे भिन्नभिन्न विचारांची, आचारांची गोथडी अशा स्थितीत भारतीय समाज एकजिनसी बनला नाही. पूर्वीही लोक तुटकच राहिले व आजही तुटकच राहत आहेत. धर्मशास्त्राच्या अभ्यासातही हेच दिसून येते. चातुर्वर्ण्य हा ध्येयवादी समाजशास्त्राचा एक प्रयत्न !

हे जे सर्व तुटक लोक समाजात विखुरलेले आहेत त्यांना समाजात कुठे ना कुठे तरी वसविण्याचा प्रयत्न चातुर्वर्ण्याने केला. परंतु चातुर्वर्ण्याचा विकास करण्याची प्रक्रिया आम्हास कधीच सुचली नाही व आचरिताही आली नाही. सर्व समाजाच्या मंडळींना त्यात एकत्रित करून त्यांच्या जीवनाचा विकास होईल असे जीवनकेंद्र आम्ही निर्माण केले नाही. चातुर्वर्ण्याची पोपटपंजी आपण केली पण अलग राहण्यातच भ्रम मानले. पुरुषसूक्तातील समाजसूची विश्वपुराणाचा चातुर्वर्ण्य हा आविष्कार हे एकत्रचे मूलभूत तत्त्व आम्हास कधी कळलेच नाही व हे एकत्रच निर्माणच होऊ शकले नाही. निरनिराळ्या ग्रंथांच्या वाचनाने माझा भ्रमनिरास झाला. चातुर्वर्ण्याची जिवंत प्रक्रिया केव्हाच लुप्त झाली. दोन अडीच हजार वर्षांपासून जिवंत चातुर्वर्ण्य अस्तित्वात नाही. जिवंत केंद्राच्या अभावामुळे चातुर्वर्ण्याचा अधःपात झाला. चातुर्वर्णात द्वांद्वाला महत्त्व नाही. त्याला भारभूत मानलेले आहे. द्वांद्व-निभूद्रांची लोकसंख्या $\frac{3}{4}$ पेक्षा जास्त असताना त्या समाजाचा विचार कधी कोणी केला नाही. 'पांच संतकवी' नावाचा ग्रंथ श्री तुळपुळे यांनी लिहिला आहे. त्यात शानेश्वरकाळी महाराष्ट्र समृद्ध होता असे त्यांनी म्हटले आहे. त्यांपेढी महाराष्ट्र समृद्ध नव्हता इतकेच नव्हे तर शानेश्वरांनंतर दोनच वर्षांनी यादवांचे राज्य कोसळून पडले असे इतिहास सांगत असताना महाराष्ट्र त्याकाळी समृद्ध होता हे म्हणणे चूक आहे.

शानेश्वराने रामदेवराव यादवांस उद्देशून त्यास सकलकल्यानिवामू म्हटले व 'त्यावाने पोखी द्वितीय रामचंद्र' असा त्याचा गौरव केला पण हे विधान भावनानामक व गौरवात्मक आहे. रामदेवरावाचे वास्तविक स्वरूप ते नव्हे. महाराष्ट्र जर समृद्ध असता, तो सकल कलांचा आविष्कार असता, समाजातील व्यापाऱ्या भावनेने रामदेवराव जर प्रजेचे पोषण करीत असता तर दोनच वर्षांत त्याचे राज्य कोसळून महाराष्ट्राची संस्कृती जमीनदोस्त झाली असती काय ? त्यानंतर तीनचारशे वर्षांपर्यंत शिवाजीच्या उदयापर्यंत महाराष्ट्र वर डोके सुद्धा काढू शकला नाही ही गोष्ट काय दर्शविते ? शिवाजीच्या उदयापर्यंत महाराष्ट्रातल्या क्षत्रियांनी

हिंदू राज्ये बुडविण्याचाच उपद्व्याप केला. शनिश्चराच्या वेळीही महाराष्ट्रातील क्षत्रिय भ्रष्ट क्षत्रिय होते ही कडुली दिन्हीच पाहिजे. चातुर्वर्ण्यातील सर्व परंपरा भ्रष्ट झाल्या होत्या.

चातुर्वर्ण्यातील जिवंत जागते रूप छेपले होते. ब्राह्मणही भ्रष्ट झाले होते. ब्राह्मणांनी विद्येचे रक्षण केले या म्हणण्यात सत्याचा अंश फारच थोडा आहे. कारण विद्या म्हणजे कोणती विद्या ? विद्या ब्राह्मणाकडे आल्या व आमचे रक्षण कर, असे ब्राह्मणास म्हणाल्या असे वर्णन आहे. यात विद्या याचा यशविद्या हाच अर्थ आहे. बुद्धधर्माच्या हस्त्यासुळे या विद्या ब्राह्मणाकडे पडाल्या व ब्राह्मणांनी त्या यशविद्येचे रक्षण केले, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनी त्यात पुढाकार घेतला. बनारसला व दक्षिणाची काशी म्हणून गाजलेल्या प्रतिष्ठान क्षेत्रात महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनी वेदपरंगतेमुळे लौकिक कर्मायुक्त, पण ती विद्याच मूळ भ्रष्ट झालेली होती. योक्पट्टीच्या दाख्यात महाराष्ट्रीय पुढे गेले एवढाच त्याचा अर्थ. हेमाद्रि घोषदेव या पंडिताच्या संस्कृत शास्त्रातही हीच भ्रष्ट विद्या दिसून येते.

उत्तर हिंदुस्थानात सुसलमान आधी किती तरी वर्षे स्थाईक झाले होते, तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने दक्षिणेतील लोक उत्तरेकडे जात असत, अन्न व संस्कृत विद्येची घसट चारू होती. पण इतके असताना महाप्रांतील ब्राह्मण, क्षत्रियांना त्याची काहीच कल्पना आली नाही. महाराष्ट्रातील वैश्य तर बिचबट चाललेल्या व साडी चाललेल्या. ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्यांची शाने-श्वरकाळी जी अवस्था होती तिच्यात आजपर्यंत सहास्रतशे वर्षांतही फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. तीच जडता व अनवस्था आज आहे.

इतक्या वर्षांत महाराष्ट्रात साधुसंतांच्या विभूती होऊन गेल्या खऱ्या पण समाजाची ही परिस्थिती कायमच राहिली. शनिश्चराच्या ग्रंथात आदर्श चातुर्वर्ण्याचा शाब्दिक गौरव आहे, परंतु त्याचे जिथे प्रतिबिंब तत्कालीन ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यात सापडत नाही. या अधर्मातून वर डोके काढण्यास तीन चारशे वर्षे लागली. त्यातल्या संतांचा शुद्ध, सार्विक प्रवाहाचा ओघ जर वाजूस काढला तर बाकी त्रैवर्णिक वैयक्तिक स्वार्थाच्या नादात अधःपाताच्या मार्गाने जात होते. समाजाच्या प्रश्नाचा विचार करणारे कोणीच नव्हते.

ब्राह्मणातही कुलकर्णी, देशपांडे, जोशी असे वतनदार वर्ग पडले. ज्यावर राज्य कर-वयाचे आहे त्या समाजाच्या पोटात शिरून काही लोक हाताची धरण्याचा प्रयत्न म्हणजे वतन. त्यासुळे विश्व मागे पडली व भ्रष्टता वाढली. साधुसंतांनी माणुसकी शिकविली व देशाच्या दरबारात सर्व सारखे, ही समताही शिकविली. हे संतांचे कार्य मोठे आहे यात शंका नाही. पण समाजातील समता मात्र साधुसंतांनी पुरस्कारिली नाही.

माणूस काही करू शकेल हा विश्वास समाजात निर्माण झाला नाही. देवाचा अवतार होईल व सर्व ठीक होईल ही श्रद्धा व चमत्कारावर विश्वास यातच लोकांना आशा वाढू लागली. चमत्कार शक्य आहेत असे मानले तरी त्यांनी अन्न-वस्त्राचा प्रश्न सुटला नाही. साधु-संतांजवळ देव शेल्ल होता, चालत होता पण समाजाच्या गरजा मात्र भागल्या नाहीत.

जसे आम्ही तसे आम्ही देव. संतांची परंपरा निर्माण होऊनही ब्राह्मण भ्रष्ट झाला व कुलकर्णी, देशपांडे, जोशीपण आणि धोकेपट्टी या कार्यरत राहून गेला. ब्रह्मशानाने मनुष्य निर्बल होईल, शांतसमाधानी होईल, मरण आनंदाने कवयळील पण ब्रह्मशानाने भाकरी मिळणार नाही म्हणून अंधश्रद्धा नको. संसाराचे प्रश्न कसे सोडवावेत याचे चिंतनही कुणी केले नाही. नुसता देवावर विश्वास ठेवून भागत नाही. कारण आम्हीच देव जन्माला पातले आहोत. बाकीचे क्षत्रिय सव्य बुडविण्यात दंग असता शिवाजी जन्मास येतो ही केवढी घटना !

शिवाजी स्वतः स्वराज्यनिर्मिती करणारा असताना त्याला क्षत्रिय ठरविण्यासाठी गंगामुहूर्ता आणावे लागले. जिवंत क्षत्रियाला जातितः क्षत्रिय ठरवावे लागले हे भ्रष्ट चातुर्वर्ण्याचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. शिवाजीने स्वराज्यनिर्मिती केली पण त्याच्या पश्चात् अंधकार माजला, कारण एकादा जिवंत प्रजेचा मनुष्य कार्य करील पण भूमी तयार नसेल तर पुढे अंधार ठेवलेलाच. शिवाजीजवळ जिवंत प्रज्ञा होती पण ऐतिहासिक शास्त्रज्ञान नव्हते. सामाजिक शास्त्रांच्या सम्यक् जाणिवेचा अभाव असला म्हणजे केवळ उपजत बुद्धीवर समाज फार काळ चालू शकत नाही.

शानाच्या शास्त्राच्या जिवंत परंपरा राहतात तेथेच समाज जिवंत राहतात. आपणा-मध्य परंपरेचा अभिमान आहे. परंतु त्या पारलून त्यातील उपयुक्त ठरविण्याची हिंमत नाही. त्यामुळे निर्जीव परंपरा राहिल्या, शास्त्राचा नुसता भार राहिला, वैयक्तिक महत्वाकांक्षेच्या दृष्टीने राजकारण चालले. त्यामागे काही प्रेरणा, समाजकल्याणाचा काही विचार वा त्याचे प्रवर्तन नव्हती. ही बुद्धीच नष्ट झाली होती.

फक्त संतांची वृत्ती सात्त्विक होती. बाकी जग्या धोकेपट्टीला मान होता. रामदास समर्थ खरे ! व्यवहाराचातुर्य त्यांच्याजवळ होते पण ब्राह्मणांचा अभिमान त्यांना सोडता आला नाही. मुलांचे बरे व्हावे म्हणून आई मुलांना दिव्या देते, तशा त्यांनी ब्राह्मणांना दिव्या दिल्या आहेत. ब्राह्मणांच्या पुनरुज्जीवनाचा तो एक प्रयत्न होता. ‘आधी केले ! मग सांगितले’ हा त्यांचा सिद्धांत लहानशा आध्यात्मिक क्षेत्रात खरा असेल. इतर शास्त्रांचे सत्य मानण्याची व अनुभवण्याची त्यांना जरूर घाटली नाही. म्हणूनच मेरू पर्वतामोवती चंद्र-सूर्य फिरतात अशी कल्पना त्यांनी केली. हा मेरू पर्वत त्यांनी पाहिला तरी होता काय ! रामदासांचा संचार दूरवर होता. ते हिमालय यात्रा करून आले पण मेरू पर्वत पाहून आले असते तर महाराष्ट्रातील सत्य जागे झाले असते. समाजशास्त्रात भौतिकशास्त्राचे अज्ञान परवडत नाही.

शिवाजीच्या मृत्यूनंतर एक महान घटना महाराष्ट्रात घडली. तिचे दुष्परिणाम अजून आपण भोगीत आहो. शिवाजीनंतर महाराष्ट्राचे साम्राज्य हिंदुस्थानभर पसरले. शिवाजीनंतर राज्य चालविले व वाढविले ब्राह्मणांनी-पेशव्यांनी ! त्याच्या दुष्परिणामाचे ठसे अजून आपल्या आ... ९

बुद्धिमान लोकांवर उमटलेले आहेत. दर्श व इतरांमदल तुच्छता हे त्याचेच परिणाम आहेत. आम्हाला महाराष्ट्राचा भयंकर अभिमान आहे, पण हा दुरभिमान आहे. कारण मागे बळून पाहून गतकालच्या साम्राज्याच्या आठवणीवर तो आधारलेला आहे. महाराष्ट्राचे घोडे अटकेपार गेले, आमच्या भाऊसाहेबांनी दिल्लीचे तक्त फोडले या उद्गारांनी आमच्या हृदयात आनंदाच्या उर्मी उसळू लागतत. लहानपणी मी एक लेख वाचला. 'त्या दिवशी गीतारहस्याचा घोष इस्तंबूलच्या मशिदीत व सेंटपॉलच्या चर्चमध्ये होईल त्या दिवशी महाराष्ट्र कृतकृत्य होईल,' अशा अशयांचे वाक्य त्यात होते. ते वाचून मी आनंदून गेलो व वाटले, काय लेखक फर्डा आहे. पण आज मला वाटते की ही भावनाच किती मूर्खपणाची आहे. पण महाराष्ट्राचा खोटा अभिमान आमच्या अंगात भिनला आहे. अभिमानासाठी मनुष्य वाटेल तोही त्याग करील. महाराष्ट्राचा इतिहास आहे. इतर प्रांतांना नाही हाच तो अहंकार ! आमच्या महाराष्ट्राने राज्य मिळविले— आणि घालविलेसुद्धा ! स्वातंत्र्यानंतर एक महापुरुष म्हणाले, सारा हिंदुस्थान आता महाराष्ट्राच्या तलवारीकडे पहात आहे. या 'अहं-कारातच महाराष्ट्राचा नाश आहे. २०-२१ साली चळवळ झाली तेव्हा मला वाटले, ही जिवंत चळवळ आहे व मी त्यात सामील झालो. पण अनेकांना वाटले, ही गुजराथ्याने केलेली, त्याने काय होणार ? महाराष्ट्रानेच राज्य मिळविले व तोच मिळवील. या महाराष्ट्राच्या अहंकारात प्रेरणा नव्हती, धैर्य नव्हते तरी या विचाराचा जाती अजून महाराष्ट्रात प्रधान आहे. जोपर्यंत हे प्राधान्य राहील तोपर्यंत महाराष्ट्राची उन्नती होणार नाही.

इतर प्रांत मुसलमानांपुढे वाकले आणि महाराष्ट्र वाकला नाही या म्हणण्यात काही अर्थ नाही. महाराष्ट्र मुसलमानांपुढे अनेकदा वाकला. महाराष्ट्रातले गड, गांवांची नावे काय दाखवितात ? पण महाराष्ट्र वाकला तरी पुन्हा उठला की नाही ? या अहंकारातही सत्याचा भाग थोडा आहे. कारण महाराष्ट्राची परिस्थिती वेगळी आहे. महाराष्ट्र डोंगराळ आहे. दरिद्री आहे व दक्षिणेकडे आहे. या तिन्ही गोष्टी आपण लक्षात घेतल्या पाहिजेत. आपण उत्तर हिंदुस्थानात असतो तर आपले डोकें वर निघाले नसते. उत्तर हिंदुस्थानातील प्रदेश सपाट व संपन्न म्हणून त्यावर परकीय स्वाभ्यांचा सारखा ओघ येई. आर्यांनीही तेच केले. वेदकाली पंजाबात गीता उपनिषद्काली गंगावसुनेपर्यंत व बुद्धकाली मगधापर्यंत त्यांचा सारखा विस्तार चाटून होता. मुसलमानांच्या आधी शक-हूण वगैरे अनेक स्वाभ्या झाल्या पण त्यांना मिसळून पचवून घेण्याची शक्ती आसल्यात होती. मुसलमानांच्या वेळी ही शक्ती लुप्त झाली होती. 'राम रहीम एक है' हे आम्ही पचवू शकलो नाही. उ. हिंदुस्थानातील इतिहास पाहून महाराष्ट्राला अहंकार बाळगण्याचे काही विशेष कारण नाही. रजपुतापेशा महाराष्ट्राची बुद्धी चलाय ! रजपूत समारोसमोर लढले तर महाराष्ट्रीय गनिमी काऱ्याने लढले. पण यातच महाराष्ट्राचा अधःपात आहे. रजपुतांनीही मुसलमानांशी लढा दिलेला आहे. रजपुतांनी मुसलमानांशी लग्न केले त्यात केवळ लाचारी होती असे मी मानीत नाही.

मुसलमान राज्यकर्ते म्हणजे क्षत्रिय झाले व त्यांनीही रजपुताना वरोवरीचा मान देऊन जावई बनविले यात जेत्यांची जुलमी वृत्ती नाही. ही क्षत्रियांचे मिश्रण करण्याची वृत्ती राहिली असती तर हिंदुस्थानचा इतिहास निराळा झाल्या असता. अहंकाराबरोबर चातुर्वर्ण्याचे शास्त्र असते तर पेशव्यांनी शिंदे-होळकरांशी लढे करावयास हवी होती. पण ब्राह्मण पेशवे राज्यकर्ते या नात्याने क्षत्रिय झाल्यावरही त्यांचा ब्राह्मणांचा अहंकार कायमच राहिला. गुणायकून वर्ण ही जिवंत प्रक्रियाच नष्ट झालेली होती. खुद्द शानेश्वरांनीही ही प्रक्रिया जिवंत करण्याचा यत्न केला नाही. पैठणच्या ब्राह्मणांना उद्देशून शानेश्वर लीनतेने म्हणाले की, तुम्ही जो निर्णय घ्याल तो मी शिरसाईच मानीन. यात शानेश्वरांचे सौजन्य असेल, त्यांची अद्वैताची, समतेची दृष्टी असेल पण सामाजिकदृष्ट्या ती चूकच होय. कारण शानेश्वर आणि त्यांची भावंडे ही धर्मज्ञ संतती होती. हे स्पष्ट असता शानेश्वरांनी त्या ब्राह्मणांना तसे स्पष्ट वजावावयास हवे होते आणि तुम्हीच ब्राह्मण्यब्राह्मण्यास लायक नाही असे खडसावयास हवे होते. गुणायकून ब्राह्मण हा निर्धार त्यावेळी शानेश्वरांनी दाखविला असता तर महाराष्ट्राचा इतिहास निराळा झाल्या असता.

रामदासांना सुद्धा शिवाजीने स्वराज्य स्थापले त्याचा गौरव वाटत असताही शिवाजी क्षत्रिय होता हे छातीघोकणे सांगण्याचे धैर्य झाले नाही. अच्युतमहाराजाने समाजाचे प्रश्न सुटत नाहीत हेच खरे ! महाराष्ट्रीयानी मोगळ साम्राज्यावर हल्ला केला पण तेव्हा ते खिळ-खिळेच झाले होते. पण म्हणून आधी अनेक वर्षे लढणाऱ्या रजपूत-शीखांपेक्षा आम्ही श्रेष्ठ हा अहंकार बरोबर नाही. उत्तरप्रांतीयांचा तिटकारा हा महाराष्ट्राचा अधःपात ! याला कारण आमची साम्राज्यवादी वृत्ती ! शिवाजीने शईस्तेखानाची बोटे तोडली पण त्या शईस्तेखानाला संस्कृत विद्येची गोडी होती हे किती जणांना माहीत आहे ? अफझयाच्या वधाच्या पोवाड्यात आम्हास गोडी वाटते, जावळीच्या चंद्ररावाच्या वधात आम्हास काही विशेष वाटत नाही हीच आमची विकृती.

लोकमान्यांपर्यंत लोकोत्तर नेता महाराष्ट्राला लाभला नाही. लो. टिळकांनी साऱ्या भारताचा प्रश्न हाती घेतल्या यातच त्यांचे थोरपण आहे. टिळकांचे पुढारीपण भारतात यशस्वी ठरले पण महाराष्ट्रात अपेशी ठरले; कारण भारताचे प्रश्न त्यांनी हाताळले पण महाराष्ट्राचे प्रश्न हाताळले नाहीत. यात त्यांचे अपयश आहे. महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या गुणदोषांची मूर्ती म्हणजे लोकमान्य ! लोकमान्यांनंतर महाराष्ट्रात पुढारी निर्माण झाल्या नाही याचे कारण त्या परंपरेत आता पुढारी निर्माण होणेच शक्य नाही. कारण बुद्धी व हृदय यांनी भरलेला व समाजाच्या जीवनाचा विकास करणारा महापुरुषच आता महाराष्ट्राचा पुढारी होईल.

शंकराचार्यांची बुद्धी व बुद्धाचे हृदय यांचा समन्वय असलेला अवतार मला हवा असे विवेकानंद म्हणत. लोकमान्यांमध्ये भारताचे प्रश्न हाताळण्याची शक्ती होती, ती शक्ती पुढे कोणात नसल्यामुळे महाराष्ट्रातील बुद्धिमत्ता भ्रष्ट झाली. महाराष्ट्राचा प्रश्न म्हणजे

संस्कृतीच्या अहंकाराचा प्रश्न. याचे कारण आम्ही परवा परवपयत राज्य करीत होतो व तेही ब्राह्मण म्हणून. इतर प्रांतांत ब्राह्मणांना मान नाही. महाराष्ट्रात ब्राह्मणांचे प्राबल्य आहे. इतकेच नव्हे तर इतर जातींचा ब्राह्मण वनण्याचा अट्टहास चालू आहे. महाराष्ट्र हा ब्राह्मणी वर्चस्वाचा प्रांत आहे. ब्राह्मणाजवळ बुद्धिमत्ता आहे. येथे खाण्यास कमी म्हणून बुद्धिमत्तेची जात जरूर. गनिमी काव्यात हुशारी असेल, आत्मरक्षण असेल पण दौर्बल्य व असत्यही आहे.

गांधीवधानंतर एका संधीयाने लिहिले की, युधिष्ठिरापेक्षा अर्जुन श्रेष्ठ कारण त्याने गुरूवर शस्त्रसंधान केले. गीतेच्या कर्मयोगाचाही असत्य हिंसेसाठी आधार घेण्यात येतो. पण हा अश्रुताभ्याची संस्कृती कृष्णाच्या नावाने गळ्यात बांधण्याचा यत्न आहे.

रामदासांची चारित्र्यशुद्धी, भावशुद्धी, देवाच्या सख्यत्वासाठी पदाच्या जिवलगपणाशी तुमही ही हृदयाची गुणसंपदा आम्ही विसरलो. मात्र शठाशी असावे शठ एवढेच आम्ही शिकलो. महाराष्ट्रात गांधींचा पंचवीस वर्षे उपहास व विरोध चालू राहिला. बनिबा राज्य कसा मिळविल, सद्गुणाने राज्य कसे मिळेल असे म्हणत, आम्ही असत्यालाच मूल्य मानू लागलो व नष्टतेचा संप्रदाय महाराष्ट्रात निर्माण झाला. स्थितप्रज्ञ तो की, जो वाढेल तेवढा हलकटपणा हसतमुखाने करतो असा गीतारहस्याचा अर्थ होऊ लागला.

याप्रसंगी मला एका हिंदुसंघटनेत महेश्वर गणलेच्या एका महाराजाची आठवण होते. अपि चेत् सुदुराचारो भजते मानन्यभाक् । या गीतावचनावर भाष्य करताना हे महाशय म्हणाले : दुराचार दोन प्रकारचे असतात, एक सुदुराचार म्हणजे चांगला दुराचार व कुदुराचार म्हणजे वाईट दुराचार ! सुसलमान स्त्रीशी व्यभिचार करणे हा सुदुराचार आणि हिंदू स्त्रीशी व्यभिचार करणे हा कुदुराचार. परक्षेत्र काबीज करणे हा सुदुराचार. वस्तुतः सुदुराचार यात फरक 'सु' शब्दाचा अर्थ अत्यंत असा आहे हे सांगण्याची जरूर नाही. पण हलकटपणा म्हणजेच संस्कृती असा सिद्धांत या महाशयाने प्रतिपादिला. या परंपरेने महाराष्ट्राचे कल्याण होणार नाही.

ब्राह्मण, मराठे, महार यांचे एकीकरण कसे करावे हा महाराष्ट्राचा प्रश्न आहे. हे एकीकरण सेवेने व सत्यानेच होईल. भारतासाठी महाराष्ट्र झटेल तर त्याचे वैभव वाढेल. भारतावर सर्वस्व गाजविणाऱ्या भावनेने महाराष्ट्राचा अधःपात होईल. समाजाचे पुढारीपण नुसत्या शास्त्राने होत नाही, त्यासाठी सर्व समाजाचे आकटन झाले पाहिजे व समाजाच्या हुर्याशी आपले हृदय भिडले पाहिजे. भारतीय कल्याणाच्या महान् प्रयत्नाच्या प्रवाहात आपण आपला ओघ मिळविला पाहिजे.

आता मराठी भाषेचा प्रश्न वेऊ. मराठी भाषा कोणाची ? ती अशुद्ध होत चालली म्हणजे काय ? सांयुक्तांनी संस्कृतचे मांडार साध्या सोप्या प्राकृतात आणले. मग पंडित निघाले. पंडित निघाला की, तो लोकांपासून दूर होतो व मराठी संस्कृत होते. पण संस्कृत

भाषा म्हणजे समाजापासून दूर. ही भाषा बोलणाराकडे आता राज्य जाणार नाही. कारण आता प्रौढ मताधिकार आहे. शूद्रातिशूद्रांनी मानले तरच तुमचे पुढारीपण. अज्ञानी लोकांवर ज्ञानी लोकांनी सत्ता लढणे हीही डिक्टेटरशिपच आहे. असा प्रयत्न महाराष्ट्रातील बुद्धिमान वर्गाने केला तर त्यास पुढारीपण मिळणार नाही व महाराष्ट्राची उन्नती होणार नाही. समाजाच्या कल्याणासाठी सर्व ज्ञानी लोकांनी सेवा करावी. आपले पुढारीपण लादण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला तर द्वेषभावना वाढेल व महाराष्ट्र पिचत राहील. मोठेपणाच्या कल्पना सोडल्या तरच महाराष्ट्राचा विकास होईल. महाराष्ट्राचा संस्कृतीचा संकोच होत चालला आहे. हा संकोच फोडून महाराष्ट्र विकासाच्या मार्गावर येणार की नाही आणि महाराष्ट्राच्या, भारताच्या व तद्द्वारा जगाच्या कल्याणासाठी तो झटणार की नाही, यावरच महाराष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून आहे.

आजचा महाराष्ट्र-धर्म

पहिले हरिकथानिरूपण । दुसरे ते राजकारण ॥

तिसरे ते सावधपण । सर्वेविपरी ॥

— श्रीसमर्थ —

रामदासांच्या संघटनेचे स्वरूप

महाराष्ट्र-धर्माचे प्रवक्ते श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांनी आपल्या दासप्रोध ग्रंथात महाराष्ट्र धर्माची तीन तत्त्वे सांगितली आहेत. ईश्वरोपासना, स्वराज्यसाधना आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात अखंड सावधानता ही ती तीन तत्त्वे होत. या तीन तत्त्वांचा महाराष्ट्र-धर्म बनतो. या महाराष्ट्र-धर्माचे सतराव्या शतकात महाराष्ट्रातील लोकांनी निःशुद्धापूर्वक आचरण केल्यामुळे महाराष्ट्राचे त्या वेळी आनंदभुवन बनून गेले. महाराष्ट्र-धर्म हा केवळ व्यक्तींच्या अभ्युदयाचा अथवा आध्यात्मिक मोक्षाचा मार्ग नव्हे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा अभ्युदय साधून सामाजिक निःश्रेयस निर्माण करण्याचे ते अमुभवसिद्ध शास्त्र आहे. महाराष्ट्र-धर्म महाराष्ट्रापुरता मर्यादित नाही. तो सर्व मानवजातीला उपयोगी पडणारा विश्वधर्म आहे. सर्व हिंदुस्थानात परकीयांच्या आक्रमणालाळी हिंदू समाज चिरडून गेला असता महाराष्ट्रातील कर्त्या पुढ्यांनी आपल्या श्रद्धेच्या आणि त्यागाच्या जोरावर तात्काळीन समाजाची पुनर्घटना घडवून आणिली. इतर प्रांतांत अभ्युत्थानाची आशा नष्ट झाली असता त्या काळी महाराष्ट्रीय लोकांत आशावाद जागृत होता—त्यामुळे महाराष्ट्राला जागृत करण्यासाठी महाराष्ट्र-धर्म अशी शब्दयोजना झाली. 'मराठा तितुका मेळवून महाराष्ट्र धर्म वाढविण्या'चा उपदेश करण्यात समर्थींचा इतरांवर

आक्रमण करण्याचा हेतू नव्हता. समाजाच्या विकासाला आवश्यक अशा सर्व संस्थांचे संघटन करून सर्वत्र रामराज्य प्रस्थापित व्हावे एवढीच त्यांची मनीषा होती. पाण्याचा लोप झाल्यानंतर स्नानसंस्था करण्यासाठी 'उदंड पाणी' उरावे इतकीच त्यांची वैयक्तिक अपेक्षा होती. महाराष्ट्र-धर्म म्हणजे सर्वांगपरिपूर्ण हिंदूधर्म होय.

हिंदूची वर्णव्यवस्था

हिंदूधर्मातील विचारांनी समाजधारणेला आवश्यक असलेल्या सर्व संस्थांचा विचार केलेला आहे. अथापम हेच हिंदू धर्माचे सर्वस्व असल्याने हिंदू धर्मातील सर्व संस्थांची उभारणी आध्यात्मिक भूमिकेवर करण्यात आलेली आहे. समाजधारणेसाठी राजसत्तेची गरज असते हा विचार भारतीयांच्या अत्यंत प्राचीन ग्रंथांतही आढळतो. राजसत्ता नसेल अथवा ती समाजधर्मानुसारिणी असणार नाही तर समाजाचा अभावतः झाल्याखेरीज राहात नाही. हे भारतीय तत्त्ववेत्त्यांच्या नेहमी लक्षात असे.

महाभारतात राजसंस्थेची आवश्यकता सर्वत्र प्रतिपादिली आहे. राष्ट्रस्य यत् कृत्यतमं राश एवाभिषेचनम्' (राजाला अभिषेक करणे हेच राष्ट्राचे प्रधान कर्तव्य आहे.) 'राजानम् प्रथम विदेत ततो भार्या ततो धनम्' (आधी राजा निर्माण करावा नंतर विवाह अथवा संपत्ती-साधन वाकडे लक्ष द्यावे.) अशा प्रकारची शोकडो वचने आढळतात. राजसंस्था असल्याशिवाय समाजात कोणतीच व्यवस्था नांदू शकत नाही. यासाठी समाजातील सर्व व्यक्तींनी राजसंस्था निर्माण करण्यासाठी प्रथम सटपट केली पाहिजे. राजसंस्थेसाठी राज्यधारणधुरंधर मुत्सद्दी आणि समाजकंटकांचा निग्रह करण्यास समर्थ असे रक्षकदल यांची गरज असते. मुत्सद्याचे बुद्धिवल आणि रक्षकांचे बाहुबल ही एकत्र झाली असता त्याचे सामर्थ्य विलक्षण विशालते आणि लोकसंरक्षणाऐवजी लोकसंहार होतो. यासाठी राजसंस्था ही निष्काम बुद्धीच्या मुनिवर्गीयांच्या तपोबलाबाली वाकणारी असली पाहिजे. असा भारतीय शासनशास्त्रातील महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

पुण्यवान् ब्राह्मण आणि भक्त राजर्षी यांच्या संयुक्त नेतृत्वाखाली प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत सर्व प्रकारचे मानववंश सुखसमाधानाने एकत्र नांदत असत. त्या काळी संपत्तीचे उत्पादन व्यक्तिगत असल्याकारणाने निरनिराळे धंदे निरनिराळ्या जातींनी वंशपरंपरागत रितीने वाटून घेतले होते. समाजात स्वार्थांमुळे जी विषमता उत्पन्न होई तिचा प्रतिकार करण्यासाठी साधुसंत समतेच्या चळवळी करित. या साधुसंताना शासनसंस्थेचा पाठिंबा मिळे. यामुळे कित्येक सहस्रकेपर्यंत हिंदूची समाजव्यवस्था सुरळीतपणे चालली होती. या व्यवस्थेला चातुर्वर्ण्य असे नाव होते. व्यक्तिगत जीवनासाठी चतुर्विध आश्रमांची धर्मकारांनी व्यवस्था लावून दिली होती. वर्णव्यवस्था आणि आश्रमव्यवस्था यांच्या सम्यक् पाळनाने व्यक्तीचे सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवन सफळ होत असे.

वर्णव्यवस्था ढिली झाली

कालमानानें या दोन्ही व्यवस्था शिथील होत गेल्या. समाजात अग्रस्थान भोगणाऱ्या ब्राह्मण-क्षत्रिय वर्गांची स्वार्थ-परायणता वाढून समाज-व्यवस्था भंगून गेली आणि परकीय लुटारू रानट्यांच्या हल्ल्यांवाली हिंदुस्थानातील लोक चिरडून गेले. महाराष्ट्रातही देशपांडे-कुलकर्णींची वतने मिळविण्यात आणि वर्णगुल्ल्यांचा टेंभा मिरवून सामान्य जनतेला तुच्छ लेखण्यात ब्राह्मणांचा, आणि परकीय सरकारच्या सरदारक्या मिळविण्याच्या व पाशवी बळाच्या जोरावर सामान्य जनतेला भरडून काढण्याच्या कामात धवियांचा काळ जात होता. राजसत्तेचा जुलूम आणि दुष्काळादी अस्मानी मुत्तानी यांच्यावाली बेजार झालेल्या भोळ्याभावंड्या लोकांना मुश्किल आणि धैर्यसंपन्न करणाऱ्या कार्ये महाराष्ट्रातील संत मंडळी तीन-चार शतके करीत होती. या संतांनी समाज-वटनेचे मोठे कार्य घडवून आणले.

संतांची कामगिरी

सामाजिक उच्चनीच भेदांची तीव्रता कमी करून सर्व लोकांत वंधुभावची वृत्ती त्यांनी जागृत केली. स्वधर्माचा, स्वसंस्कृतीचा व स्वभाषेचा अभिमान यांचे संवर्धन केले. या संत मंडळीतील शेवटचे श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांनी या धर्मकायाला समाजाच्या सर्वांगीण संघटनेचे स्वरूप दिले. संताप्रमाणेच महाराष्ट्रातील क्षत्रिय वीरांतही स्वराज्य संस्थापनेची तळमळ निर्माण झाली होती. अनेक स्थित्यंतरांतून श्रीशिवाजीमहाराजांच्या काळी त्या चळवळीला मोठे स्वरूप आले. समर्थानी भारतीयांचा प्राचीन समाजधर्म अत्यंत परिश्रमपूर्वक पुनरुज्जीवीत करण्यासाठी सर्वत्र मठस्थापना केली.

स्वराज्य स्थापन करणाऱ्या पुरुषांची महाराष्ट्रातील लोक उत्कंठेने वाट पाहत होते. शिवरायांचा उदय झाल्याप्रमाणेच आपले धर्मजीवनाचे कार्य सफल होणार या कल्पनेने 'महाराष्ट्र धर्म राहिल काही तुम्हाकरिता' असा समर्थानी शिवरायांचा जयजयकार केला.

समर्थींच्या हयातीत महाराष्ट्र राज्य प्रस्थापित झाले. याच तरवाचा सर्व हिंदुस्थानात विजय व्हावा या हेतूने 'महाराष्ट्र-राज्य जिकडे तिकडे करण्याची' शंभू लखपतीला त्यांनी प्रेरणा दिली. हाच महाराष्ट्र-धर्म होय. या महाराष्ट्रधर्मासुळे महाराष्ट्राप्रमाणेच सकळ हिंदुस्थानचे संजीवन व्हावयाचे होते. परंतु इतर प्रांतातील लोकांच्या अंगी स्वराज्य स्थापण्यास लागणारे एकजूट पुढारीनग चिबटपग इत्यादी उन्नत गुण नसल्यामुळे महाराष्ट्राबरोबर स्वजनद्रोह, स्वार्थपरायणता, राष्ट्रीय दृष्टीचा अभाव, आधिभौतिक ज्ञानातील मागासलेपण आणि संयुक्त राष्ट्रतंत्र निर्माण करण्याच्या अकलेचा अभाव इत्यादी दोषांमुळे पाश्चात्यांच्या आक्रमणाला हिंदुस्थानाला वळी पडावे लागले.

इतिहासापासून बोध

महाराष्ट्रत गेल्या पन्नास वर्षांत सुशिक्षितांचे 'महाराष्ट्रधर्म' या कल्पनेकडे लक्ष गेले आहे. आजही महाराष्ट्रीय मनाला महाराष्ट्रधर्माची मोहिनी वाटते. महाराष्ट्रधर्म ही एक अद्भुत शक्ती आहे यात शंका नाही. परंतु ती एक ऐतिहासिक कल्पना आहे. इतिहासापासून बोध घ्यावयाचा म्हटला तरी तो केवळ सामान्य स्वरूपातच घेतला पाहिजे. इतिहास हा काळ, स्थळ, व्यक्ती यांनी मर्यादित झालेला असल्यामुळे ऐतिहासिक घटनेचा त्याग करून त्यातील सनातन तत्त्वाचाच स्वीकार केला पाहिजे. ही मर्यादा न ओळखता इतिहासाचा उपयोग करू लागल्यास आपल्या जीवनाला प्रेरित करण्याऐवजी तो आपला जीवनाश करील. महाराष्ट्र धर्म या कल्पनेतील ऐतिहासिक मर्यादा टाकून आपणाला त्यातील सनातन तत्त्व अवश्य घेता येईल.

समर्थानी म्हटल्याप्रमाणे अध्यात्म, स्वातंत्र्य आणि सार्वधानता या तीन तत्त्वांची आजही आरणास उपयुक्तता आहे. इतकेच काय, पण या तीन तत्त्वांचा सर्व जगाला उपयोग आहे. अध्यात्म हे सर्व धर्मांचे सर्वस्व होय. त्याच्या अनुभूतीसाठी परोक्ष वा अपरोक्ष जीवनाची धडपड चाललेली आहे. या आध्यात्मिक अनुभवासाठीच जीवनातील सर्व संस्थांची उभारणी झाली पाहिजे. अध्यात्म ही आंतर अनुभवाची आणि बाह्य सदाचाराची गोष्ट आहे.

असत्य, हिंसा, परस्वापहार, भोगलोलुप्ता, द्वैत आणि मत्सर यांचा त्यात काही संबंध नाही. या अनुभवासाठी समाजातील सर्व व्यक्तींना आपल्या विकासाचे न्याय्य मार्ग उपलब्ध झाले पाहिजेत. यासाठीच राजकीय स्वातंत्र्य आणि आर्थिक समता यांची गरज आहे. यामुळे आपल्या उद्धारासाठी आपण सर्वांनी महाराष्ट्र-धर्माचा अवलंब केला पाहिजे.

हिंदुस्थान निद्रित असताना महाराष्ट्र जागृत झाला. त्याने जागृत होऊन इतरांना जागृत करण्याचा शक्यतो प्रयत्न केला, हा इतिहास आपणास भूषणावह आहे. आज विसाव्या शतकातील परिस्थिती अधिक भीषण झाली आहे. आपले राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झाले आहे. एवढेच नव्हे तर आपल्याला आर्थिक दास्य प्राप्त झाले आहे. मनुष्य म्हणून जगावयाचे असेल तर आपणास या आर्थिक आणि राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त झाले पाहिजे. यासाठी आपणास कर्तृत्ववान पुरुषांचे एकीकरण घडवून आणले पाहिजे. महाराष्ट्र-धर्मात 'मराठा तिवका मेळवावा' असा उपदेश आहे. लोकहितवुद्धीने स्वातंत्र्यासाठी अखंड झुंज वेणारा तो मराठा. मराठा शब्द जातिवाचक नसून वृत्तिवाचक आहे. स्वातंत्र्याच्या वृत्तीने भारला गेलेला प्रत्येक वीर मराठाच समजला पाहिजे.

आजचा प्रश्न केवळ हिंदूंच्या रक्षणाचा नाही. हिंदुस्थानातील सर्व हिंदी प्रजेच्या रक्षणाचा प्रश्न आहे. यामुळे आजच्या महाराष्ट्रधर्मात मुसलमानांचा द्वेष अथवा प्रतिकार येऊ शकत नाही. हिंदी प्रजेच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण झाल्यानंतरच हिंदुस्थानातील सर्व धर्मांचे

रक्षण होणार आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आधी धर्मरक्षणाच्या गोष्टी व्यर्थ आहेत. व्रते, उपासने, पूजाअर्चा, नामस्मरण असल्या किरकोळ वैयक्तिक धर्माने आपला मोक्ष समीप येणार नाही. त्यासाठी समुदाय संघटना करून सामाजिक जीवनाची पुनर्वटना केली पाहिजे.

यासाठी स्वातंत्र्याच्या निशाणाखाली सर्वांनी गोळा झाले पाहिजे. हे स्वातंत्र्य साधु-संतांनी प्रकट केलेल्या अध्यात्मवळावरून मिळविले पाहिजे अशी आजच्या जगाची परिस्थिती झाली आहे. विज्ञानाच्या सामर्थ्यावर हिंस्र शक्ती इतकी पोसली आहे, सुसुद्धी आणि शास्त्री हे शस्त्रवलय हे इतके धुंद झाले आहेत की, सामान्य जनतेने या शस्त्रयलाचा परिणामकरक निषेध केल्याशिवाय तिला सुवासमाधानाने जगता येणार नाही. मनुष्याच्या अंतःकरणात वसत असलेल्या परमेश्वरी प्रेरणांना जागृत करून सुश्रीतीत हा सैतानी खेळ थांबविला पाहिजे. या महान धर्मकार्याला बुद्धिमत्तेची, श्रद्धेची, त्यागाची आणि प्रेमाची जरूरी आहे. आजच्या महाराष्ट्र-धर्माचे हेच स्वरूप असले पाहिजे.

महाराष्ट्र-धर्मचरणाने परंपरा राहील

महाराष्ट्र धर्म याचा आगखी एक अर्थ होतो. राष्ट्रधर्माहून मोठा तो महाराष्ट्रधर्म. राष्ट्रधर्माच्या नावाखाली पाश्चात्यांनी जगाची नाखाडी चालविली आहे. हिंदुस्थानाने स्वतंत्र होताना असल्या संकुचित राष्ट्रधर्माचा स्वीकार करता कामा नये. युरोपातील राष्ट्रधर्मांला जर्मनी, इटली, इत्यादी देशांतून जे आसुरी स्वरूप आले आहे त्याचा तर आपण तीव्रतर धिक्कार केला पाहिजे. राष्ट्र म्हणजे केवळ श्रीमंत, बुद्धिवंत, सामर्थ्यवंत लोकांची मिरास नव्हे. राष्ट्रातील गोरगरीब जनता सुशिक्षित, संपन्न आणि सुखी होईल तोच खरा राष्ट्रधर्म.

महाराष्ट्र-धर्मात बुद्धिमान लोकांनी निरुद्धांना शानदान केले पाहिजे. श्रीमंतांनी आपली संपत्ती गरिबांच्या विकासाकडे वेचली पाहिजे. सध्यांनी आपले सामर्थ्य दुर्दैवाच्या रक्षणासाठी उपयोगात आणले पाहिजे. अशा महाराष्ट्र-धर्माचे उपासक महाराष्ट्रांत निर्माण होतील तर आर्यी परंपरा आपण राखली असे होईल. या महाराष्ट्र-धर्माची दीक्षा महा-राष्ट्रीयींना हिंदुस्थानातील लोकांना देण्याची उमेद वाढवावी पाहिजे. निदान हिंदुस्थानाने स्वीकारलेल्या राष्ट्रधर्मापासून महाराष्ट्राचे स्वरूप संकुचित असता कामा नये.

नव्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा

नव्या युगाची नान्दी

हिंदी संघराज्याच्या प्रस्थापनेमुळे भारतातील एका युगाचा अस्त झाला असून नव्या युगाला सुरुवात झाली आहे. या नव्या युगात महाराष्ट्राला देखील नवे रूप प्राप्त होणार आहे. महाराष्ट्राचेही जुने युग पूर्णपणे नाहीसे झाले आहे. महाराष्ट्राच्या नव्या युगाला आता सुरुवात होत आहे. या नव्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा कोणत्या स्वरूपाची राहिल या प्रश्नाचा थोडा विचार येथे करावयाचा आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर एकंदर जागतिक परिस्थितीतच क्रांतिकारक बदल सुरू झाले आहेत. आशियातील राष्ट्रांचा आता उदयकाल आला असून जगाची घडी वसवण्याच्या कामी आशियातील राष्ट्रांचे हातून मोठी कामगिरी अपेक्षिली जात आहे. साम्राज्यवाद आणि मांडवळशाही यांचे युग संपले आहे. लोकशाही स्वातंत्र्य आणि समाजवादी आर्थिक जीवन यांचे मीलन होण्याची अपरिहार्यता जाणवू लागली आहे. जगाला जगाययाचे असेल तर आधुनिक विज्ञानाच्या साहाय्याने लोकशाही समाजवादाची निर्मिती करण्याचे प्रयत्न जगभर निव्वराने आणि त्वरेने झाले पाहिजेत. नवीन निर्माण झालेल्या हिन्दी संघराज्याला नव्या युगातील आवली कामगिरी यशस्वी करावयाची असेल तर त्यासाठी लोकशाही समाजवादाच्या मार्गानेच प्रगती करीत राहिले पाहिजे. महाराष्ट्र हा आजच्या किंवा उद्याच्या अवस्थेतही हिंदी संघराज्याचाच एक घटक म्हणून नांदणार आहे. महाराष्ट्र हे काही सार्वभौम राष्ट्र होणार नाही. हाणे इष्ट नाही. महाराष्ट्राच्या कल्याणाच्या दृष्टीनेच हे म्हणणे आहे. हिंदी

संघराज्याला सनातनवादी लोकशाहीचा आकार देण्यासाठी महाराष्ट्र काय करू शकेल याचाच विचार महाराष्ट्रातील विचारवंतांनी आता केला पाहिजे. महाराष्ट्राचे कित्येक शतके चालू असलेले सांस्कृतिक युग आता समाप्त झाले आहे, याची जाणीव महाराष्ट्रातील विचारवंतांनी स्वतःला करून घ्यायची आहे. नंतर हीच जाणीव महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवायची आहे. महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे नवे युग सुरू झाले आहे व त्या युगाचे स्वरूप जाणून घेण्याचे कार्य हेच आजच्या महाराष्ट्राचे मुख्य जीवनकार्य झाले पाहिजे.

जातिसंस्थेचे उच्चाटन

मुळाव्या संपलेल्या महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक युगातील टळक खुगा कोणत्या ? बौद्ध, जैन, लिंगायत, महानुभाव इत्यादि अवैदिक पंथांनी महाराष्ट्रात वेळोवेळी बहुत प्रचार केला असला तरी सामान्याने पहाता महाराष्ट्रीय मनावर वैदिक चातुर्वर्ण्य पद्धतीचाच परिणाम दृढ झालेला आढळतो. या चातुर्वर्ण्य पद्धतीचे आदर्श स्वरूप मोहक रीतीने वर्णन केले गेले असले तरी तिचे व्यावहारिक स्वरूप विपमतेवर आधारलेले होते. ही गोष्ट कोणालाही नाकारता येणार नाही. ऐतिहासिकदृष्ट्या धैर्यपूर्ण आर्यांनी शुद्धातिशूद्रांवर सर्व प्रकारची गुलामगिरी लादलेली आढळते. यामुळे चातुर्वर्ण्य म्हणजे आर्यांची प्रभुत्व मान्य करणारी समाजपद्धती होय. यातही वर्ण हे जन्मावर ठरू लागल्यामुळे विपमता अधिकच आक्षेपाई झाली होती. चातुर्वर्ण्यातही ब्राह्मण, क्षत्रिय या दोन वर्गांच्या हातीच समाजाचे सर्वप्रकारचे पुढारीपण साठवले जात असे. महाराष्ट्रात तर वैश्यवर्ग कधीच समर्थ झालेला आढळत नाही. मुळाव्या महाराष्ट्रीय वैश्यांना महाराष्ट्राच्या आर्थिक व्यवहारात पाडाव करून महाराष्ट्रीयेतर वैश्यच पुढे आले आणि महाराष्ट्रीय क्षत्रियही आपले पूर्वीचे श्रेष्ठस्थान फारसे टिकवू शकले नाहीत. यामुळे महाराष्ट्रात एकट्या ब्राह्मण वर्गालाच सर्वतोमुखी प्रभुता प्राप्त झालेली आढळते.

जन्मजात वर्णकल्पनेने महाराष्ट्र समाज बुद्धिहीन, पौष्ट्यहीन आणि संपत्तिहीन झालेला आढळतो. अशा समाजात परस्परांविषयी अविश्वास, मत्सर, द्वेष, इत्यादी हीन वृत्तींचे साम्राज्य माजले तर त्यात आश्चर्य नाही. ज्या समाजात प्रत्येक व्यक्तीला अंगच्या गुणांचा विकास करण्याची संधी मिळणार नाही, तो समाज स्वतःचा नाश करणाऱ्या उपद्रव्यापातळ गुरफटून जाणे स्वाभाविक आहे. कोणालाही ब्राह्मणत्वाचे गुण संपादण्याची संधी जातिभेदाने नाकारली, इतकेच नव्हे तर ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या अनेक जातींचेही संघटन वा एकीकरण या जातिकल्पनेने होऊ दिले नाही. यामुळे ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या महाराष्ट्रातील असंख्य जातींनी लोख्या उच्चनीचतेच्या कल्पनेच्या आहारी जाऊन परस्परांचा मत्सर करण्यात, एकमेकांचा विनाश करण्यात आपल्या सामर्थ्याचा अपव्यय केला. गुणांच्या जोरावर क्षत्रिय होण्याची संधी देखील याच जातिकल्पनेने मिळू दिली नाही. इतकेच काय ब्राह्मणांप्रमाणेच

क्षत्रिय म्हणविणाऱ्या अनेक जातिउपजातींनी परस्परांचा द्रोह करण्यातच पुरुषार्थ मानला. हीच गोष्ट महाराष्ट्रातील वैश्यवर्गालाही लागू आहे. येथल्या वैश्यांचा महाराष्ट्रीयेतर वैश्यांशी विवाहसंबंध न झाल्यामुळे वैश्य वर्गातील विविध गटांचे संघटन व संवर्धन, होऊ शकले नाही.

चातुर्वर्ण्याच्या समाजशास्त्राने महाराष्ट्राची या रीतीने सर्व प्रकारची हानी केलेली आहे. चातुर्वर्ण्याच्या नावाने पोसलेली जातिसंस्था महाराष्ट्राने आपल्या जीवनातून संपूर्णपणे नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली पाहिजे. समाजातील प्रत्येक घटकाला आपल्या प्रकृतीला अनुसरून आपला विकास करण्याची संधी समानत्वाने मिळाली पाहिजे. समाजविकासासाठी आपल्या सद्गुणांचा विनिवोग करण्याचा संस्कार म्हणजे समाजधर्म होय. या धर्मात जमा-विष्टित जातिसंस्थेला स्थान नाही आणि भिन्न भिन्न सद्गुणांमध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भावही मानता येणार नाही. समाजविकासाच्या उपयोगी पडणारे सारे सद्गुण नैतिकदृष्ट्या समान योग्यतेचेच मानले पाहिजेत. नव्या महाराष्ट्राने जीवनाची ही नवी निष्ठा समाजाच्या सर्व व्यवहारात दाखल केली पाहिजे. या निष्ठेला अनुकूल होणारे नवे संस्कार सतत परिश्रमाने महाराष्ट्रीय जनतेत रुजविले पाहिजेत. जातिविहीन समाज हे नव्या महाराष्ट्राचे ब्रीदवाक्य केले पाहिजे.

बुद्धिवाद आणि विज्ञान

सामाजिक जीवनाच्या विकासासाठी भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता असते. जातिसंस्थेमुळे भारतीय जीवनात बुद्धीला बी मरगळ आली तिचा परिणाम शान-क्षेत्रातही झाला. बुद्धकालानंतर वैदिक बुद्धीवंतांनी आपल्या सामाजिक परंपरा टिकविण्यासाठी शब्दप्रामाण्य अतोनात वाढविले. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य, प्रयोगपरता इत्यादी महत्त्वाचे बुद्धिगुण मागे पडून तर्कटपणा, 'स्थितस्य गतिश्चितनीया' असली अप्रामाणिक बकिली, स्वतंत्र विचारांना उपहास करण्याची प्रवृत्ती इत्यादी दोष वाढत गेले. परंपरेच्या अभिमानातून आंधळा अहंकार पोसत गेला. या सर्व दोषांनी भारतीय बुद्धी प्रत्येक शतके ग्रासलेली आढळते. महाराष्ट्रातील बुद्धिक्षेत्रातही हे सर्व दोष मुबलकपणे वाटलेले आढळतात. मध्यन्तरीच्या राष्ट्रभिमानाच्या काळात हे दोष थोडे अधिकच पोसले गेले. पण राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या निर्मितीनंतर मात्र या दोषांची आपणाला गय कस्ता येणार नाही. नव्या महाराष्ट्राने अर्थात निष्ठुस्तेने ज्ञानक्षेत्रात बुद्धिवादाचा स्वीकार केला पाहिजे. शास्त्रीय बुद्धीच्या कठोरीवर प्रत्येक गोष्ट घासून पाहण्याची हिंमत नव्या महाराष्ट्राने बाळगली पाहिजे. बुद्धिप्रामाण्याने त्याच ठरविलेला कोणताही विचार वा कोणतीही संस्था फेकून देण्याचे सामर्थ्य मिळविले पाहिजे. बुद्धिवादाची जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात घोषणा हे नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिष्ठेचे ब्रीद झाले पाहिजे आणि विज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात आपली बुद्धी अप्रतिहतपणे संचारविली पाहिजे.

आर्थिक समता

विज्ञानाच्या साधनाने जीवनाला लागणारी बहुविध संपत्ती निर्माण करता येईल. पण ती संपत्ती समाजाच्या विकासासाठी खर्ची पडली पाहिजे. मानवी जीवन सहकार्यानेच विकसित होत असल्यामुळे समाजात निर्माण झालेली संपत्ती सामाजिक मालकीचीच मानली पाहिजे. ती कोणत्याही एका व्यक्तीच्या वा वर्गाच्या मालकीची मानता येणार नाही. यामुळे आर्थिक क्षेत्रात जो वर्गविग्रह अस्तित्वात तीव्रतेने चालला आहे तो निकालात काढण्यासाठी आर्थिक दृष्ट्या वर्गहीन समाजपद्धतीची निर्मिती केली पाहिजे. सध्या जगात जी आर्थिक अस्थिर आणि भीषण युद्धे चालली आहेत त्यांच्या मुळाशी हा वर्गविग्रहच आहे. वर्गविग्रह नाहीसा झाल्याशिवाय समाजात शांतता व समृद्धी नांदणार नाही. नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिष्ठ वर्गहीन समाजत्वाचा निर्माण करण्याची घोषणा प्रामुख्याने असली पाहिजे.

सत्याग्रहनिष्ठेचा स्वीकार

मानवाचा जीवनविकास हा आध्यात्मिक विकासाच्या प्रगतीतच परिणत झाला पाहिजे. केवळ भौतिक सुख अथवा बौद्धिक सुख एवढ्याने मानवाचा विकास पुरा होत नाही. त्याचा नैतिक विकासही अवश्य झाला पाहिजे. हृदयातील प्रेमभावनेचा विकास म्हणजेच नैतिक विकास होय आणि नैतिक विकास म्हणजेच आध्यात्मिक विकास होय. या प्रेमभावनेच्या विकासासाठी युगायुगातून थोर हृदयांनी नाना प्रकारच्या साधना शोधलेल्या आढळतात. व्यक्तिगत सुखाच्या आहारी जाऊन इतरांच्या सुखांचा विनाश होईल अशी जीवनपद्धती स्वीकारण्याची नाही हा या थोर हृदयांचा आग्रह असलेला आढळून येतो.

भौतिक ज्ञानाच्या मर्यादितच भौतिक सुख संभवते. म्हणून ज्यावेळी सर्व समाजाला पुरेल इतकी भौतिक संपत्ती निर्माण होण्यासारखी नसते त्यावेळी हे थोर पुरुष स्वतः संन्यासाचा स्वीकार करतात. या थोरहृदयांच्या प्रयत्नामुळे समाजातील विषमतेची धार थोडी बोथट होते यात शंका नाही. परंतु सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने वैयक्तिक संन्यासाने खरा प्रश्न सुटत नाही. तो सुटण्यासाठी समाजाला लागणाऱ्या भौतिक संपत्तीचे उत्पादन करण्याचा सुधारलेला मार्ग शोधण्याचे काम चालू ठेवले पाहिजे. म्हणून आध्यात्मिक विचारातील संन्यासमार्गी पंथ सामाजिक विकासाला पुरे पडू शकत नाहीत. त्यासाठी कर्मयोगी अध्यात्माची कस धरली पाहिजे. या कर्मयोगी अध्यात्माने समाजाच्या भौतिक गरजांचा विचार प्रथम केला पाहिजे. आध्यात्मिक कर्मयोगाची देखील विकृती होऊ शकते. आधुनिक काळातील मुखोल्लिनीचा फॅसिझम आणि हिटलरचा नासिझम हे आध्यात्मिक कर्मयोगाचे विकृत नमुने होत. आध्यात्मिक कर्मयोग शुद्ध राखावयाचा असेल तर महात्मा गांधींनी दाखवून दिलेल्या सत्याग्रह मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे.

जाति-वर्ग-विरहित जो नवा समाज आपणास निर्माण करावयाचा आहे त्याचे साधन म्हणून आपण सत्याग्रहाचा स्वीकार केला पाहिजे. सत्याग्रहात दुर्बलता नाही. ते एक श्रेष्ठ प्रतीचे आत्मबल आहे. या आत्मबलाच्या निर्मितीशिवाय नुसत्या विज्ञान बलाच्या साहाय्याने अथवा केवळ बुद्धिबळाच्या जोरावर नव्या नव्या समाजाची नवी संस्कृती निर्माण होणार नाही. महाराष्ट्रात दोन आध्यात्मिक परंपरा चालत आल्या आहेत. एक भागवतधर्मी व दुसरी महाराष्ट्र धर्माची. पहिलीला धारकरी संस्कृती म्हणतात तर दुसरी आपल्याला धारकरी संस्कृती म्हणविते. धारकरी संस्कृती ही सामाजिक प्रश्न सोडविण्याच्या बाबतीत दुर्बल ठरल्यामुळे धारकरी संस्कृतीचा महाराष्ट्रात अलीकडे बराच उदो उदो झाला. महाराष्ट्र धर्मात शाळ्यनीतीला मान्यता दिलेली असल्यामुळे महाराष्ट्रात विकृतीच वाढली. सत्याग्रहनिष्ठा ही या दोहोंतूनही भिन्न आणि श्रेष्ठ निष्ठा आहे. त्या निष्ठेत धारकऱ्यांचा हुंशारपणा स्वीकारलेला असून धारकऱ्यांची प्रेमभावनाही टिकविलेली आहे. साध्याच्या निर्दोषतेचा विचार केल्याने सर्व विचार पुरा होत नाही. साधनेच्या सुधितेचाही विचार करावा लागतो. साध्य साधनाच्या समान शुचित्याचा आग्रह धरणे हाच निर्दोष आध्यात्मिक कर्मयोग होय. महात्मा गांधींनी सत्याग्रहरूपाने हाच निर्दोष आध्यात्मिक कर्मयोग भारताच्या द्वार विश्वाला दिला आहे. महाराष्ट्राने याचा स्वीकार केला नाही तर महाराष्ट्र जीवनातील असंख्य दोष दूर होण्याची आशा नाही, असे माझे मत झाले आहे. सत्याग्रहाच्या साधनेचा विचार न केल्या तर महाराष्ट्रात अविवेक आणि हिंसा यांचा मोठ्या प्रमाणावर फैलाव होईल आणि या सांस्कृतिक वणव्यात महाराष्ट्राची सारी मूल्ये आणि त्या मूल्यांचा आग्रह धरणारे सारे वर्ग विनाश पावतील. महाराष्ट्र-समाजाचा हा विनाश थांबवून त्याला नव्या विकासाच्या मार्गावर नेण्याची अजूनही शक्यता आहे. असे मी मानतो, आणि म्हणूनच नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिष्ठेत या सत्याग्रहाचे तत्त्वाचा समावेश झाला पाहिजे असे माझे आग्रहाचे सांगणे आहे.

भौतिक ज्ञान आणि समता†

आज भौतिक ज्ञानाच्या मर्यादा विस्तारल्या गेल्या आहेत. त्या आणखीही विस्तारणार आहेत. त्या ज्ञानाचा लाभ समतेच्या दृष्टीनेच करून घेतला पाहिजे. समतेत अध्यात्म परिणत झाले पाहिजे आणि सतत समतेची वाढती क्रांती म्हणजे लोकक्रांती असाच लोकसंग्रह या शब्दाचा अर्थ आज केला पाहिजे. अहिंसा, प्रेम, समता यांचे क्षेत्र वाढविले पाहिजे. शत्रूला शत्रू न मानता त्याला अन्न समजूत त्यास जगाचे वाईट करण्यापासून परावृत्त केले पाहिजे.

समता ही भौतिक आहे ही कल्पना त्यजून ती नैतिक आहे, ज्ञानाची, भावनांची, चैतन्याची वाच आहे, ती एक अनुभूती आहे ह्या कल्पनेचा अवलंब केला पाहिजे. रानटी जंगाला सुधारण्याचा मार्ग रानटी बनणे हा नाही.

मोक्ष आणि लोकसंग्रह हेच खरे जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. जीवनापासून व्यवहार अलिप्त नाही, जीवनापासून राजकारण, समाजकारण, अर्थकारणही विभक्त नाही म्हणून एका टिकाणाचा दोष काढल्याशिवाय दुसऱ्या टिकाणाचा दोष निवणार नाही.

राजकारणातले असत्य नष्ट झाल्याशिवाय व्यवहारातले असत्य नाहीसे होणार नाही. मानवापुढे-समाजापुढे-जनापुढे अनेक भयंकर संकटे उभी आहेत ती निवारण्यासाठी, ते प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रथम मानवी अंतःकरणे मानवतेने भरून काढली जावयास पाहिजेत. म्हणजेच मानवाने निर्भय बनले पाहिजे. पण निर्भय बनणे म्हणजे धूर बनणे नव्हे. पक्ष बनणे नव्हे, अध्यात्मवादी बनले पाहिजे. याचा अर्थ असा की मानवाने अंगी प्रेमळपणा, अहिंसावृत्ती, परोपकारशीलता व न्यायप्रियता वाणविली पाहिजे. गीतारहस्याकडे या दृष्टीनेच पाहिले पाहिजे. समाजशास्त्रावरील एक ग्रंथ म्हणून त्याकडे पहावयास पाहिजे.

१९५०

† आचार्य भागवतांनी दिलेल्या एका व्याख्यानुसार.

भाग ३ रा

लोकमान्य टिळक आणि गीता

२६. गीतेचे धर्मजीवन

२७. कर्मयोग आणि नेटका 'प्रपंच'

२८. प्रपंच आणि कर्मयोग

२९. गीतारहस्यापुढे

३०. कर्मयोगी अध्यात्म आणि गीता

गीतेचे धर्मजीवन

अमृतस्यैव सेतुः

जीवनाचे दोन मार्ग आहेत. आंघळेंयणाने कर्माची आवृत्ती करीत राहण्याचा दक्षिणाथन मार्ग आणि डोळसपणाने कर्म आचरून आत्म्याची अनावृत्ती प्राप्त करून घेण्याचा उत्तरायण मार्ग. पहिला मार्ग केवळ कृष्णपक्ष होय. जीवनध्येय अधिक प्रगट होत होत शेवटी या मार्गात ते अदृश्य होते. दुसरा मार्ग शुक्लपक्ष आहे. जीवनाचे ध्येय अधिक प्रगट होत होत शेवटी या मार्गात ते पूर्ण आविष्कृत होते. जीवनाच्या या द्विविध गती शाश्वत आणि सनातन आहेत. जीवन हे ऊर्ध्वगामी आहे. क्रमाक्रमाने ते उत्तम उत्तम होत जाणे यातच त्याची सफलता आहे. जीवन हे गतिशील असल्यामुळे त्याच्या ऊर्ध्व गतीसाठी जीवनाच्या सर्व कर्मांना पुरुषार्थाशी जोडून घ्यावे लागते. नाही तर केवळ भ्रमण चालत राहते व त्यामुळे जीवनाला जडता येते. जीवनाला या आवृत्तिकर्मातून सोडविणे हे महत्वाचे कार्य आहे. सर्व कर्मांना केवळ आवृत्तीतून सोडविणाऱ्या साधनेला धर्म म्हणतात.

धर्मरहित जीवन असूच शकणार नाही. जीवनाप्रवृत्ती ही प्रयोजनरहित असणारच नाही. त्या प्रयोजनाच्या दर्शनाचा परिणाम जीवनकर्मावर असणारच नाही. त्या प्रयोजनाच्या दर्शनाचा परिणाम जीवनकर्मावर होणारच. हे जीवनदर्शन जितके सत्य किंवा पूर्ण असेल त्या मानाने जीवन सत्य किंवा पूर्ण होईल. जीवनध्येयदर्शन म्हणजेच धर्म.

धर्माचे मुख्य तत्त्व असे आहे की, साध्य आणि साधन यांची एकता सिद्ध करणे. बाह्य साधने आणि आंतर साध्य यांच्या स्वरूपात मेळ घडवून आणणे हे धर्माचे कार्य. जगातील सर्व धर्मांचा सूक्ष्म विचार केला तर आढळून येते की, धर्माची स्थूल स्वरूपे भिन्न अथवा काही ठिकाणी क्वचित परस्पर विरोधी वाटली तरी तत्त्वदृष्टी एकच आहे. साऱ्या जीवनाला ही समानतेनेच व्यापून राहिली आहे. धर्म अनंत असले तरी धर्मतत्त्व एकच आहे.

व्यक्तीच्या जीवनातील परस्पर विरोधाचा परिहार करण्याचे कार्य धर्माचा कर्तव्याचे असते. व्यक्तीचा संघर्ष इतर व्यक्तींशी, समाजाशी आणि अखिल जगज्वर विश्वाशी येतो. व्यक्ती, समाज आणि विश्व यांच्या जीवनातील सर्व व्यवहार शोधून ते ध्येयानुसारी बनविण्याचे महनीय कार्य धर्मवृत्तीनेच शक्य आहे. आपल्या सर्व प्रवृत्तींचे अंतिम फल आत्म-प्रसाद हे असले पाहिजे. यासाठी देहाची देणी देहाला पुरविली पाहिजेत. केवळ एकांगी झाल्याने प्रसाद छुप्त होतो असा अनुभव आहे. जीवनात जर पूर्ण प्रसादाचा उदय व्हावा असे इष्ट असेल तर धर्माचे स्वरूपही पूर्ण असावयास पाहिजे.

सुख म्हणजे केवळ इंद्रियभोग नव्हे तर त्यात मनाची तृप्ती, आत्म्याची शांती यांचीही समावेश झाला पाहिजे. याला पूर्ण सुख अथवा पूर्ण आनंद म्हणता येईल. पूर्ण आनंद ज्यात उत्पन्न होईल व अखंड सहील त्यालाच पूर्ण जीवन म्हणता येईल. धर्माचे साध्य पूर्ण जीवन आणि पूर्ण आनंद होय. गीतेत अशा पूर्ण जीवनाचा पूर्ण योग सांगितला आहे. इंद्रियांपासून आत्म्यापर्यंत सर्वांची व्यवस्थितता यात आहे. इंद्रियांचा छळ यांत नाही. तथापि त्याचा केवळ विलयसही नाही. मनाला मार नाही. तथापि त्याचीच केवळ साधना नाही. बुद्धीला गुलामगिरी नाही. तथापि बुद्धीची गुलामगिरी तेथे नाही. इंद्रिये मनाच्या ताब्यात बागतात. मन बुद्धीचा निर्णय मान्य करते. बुद्धी आत्म्याच्या प्रेरणेने वागण्यातच कुतार्थता मानते. व्यक्तीचे हे पूर्ण जीवन. तथापि समाजाच्या पूर्ण जीवनातच व्यक्तीला पूर्णता शक्य असल्याने समाजजीवनाच्या पूर्णतेसाठीही व्यक्तिजीवन व्यतीत झाले पाहिजे. व्यक्ती आणि समाज यांत विरोध असल्यास समाजाच्या पूर्ण जीवनासाठी व्यक्तीने आपले जीवन यत्नार्थ सिद्ध ठेविले पाहिजे. समाजाने अखिल विश्वाच्या पूर्ण जीवनासाठी आपल्या कर्मांना धर्ममय बनविले पाहिजे. धर्माने जीवनात शुद्धता उत्पन्न होते. या एकाच कसेदीवर सर्व व्यवहार वैयक्तिक, सामाजिक वास्तु पाहिले पाहिजेत. कर्मांनी जर शुद्धता उत्पन्न झाली नाही तर ते कर्म व्यर्थ झाले असे समजण्यास हरकत नाही. शुद्धतेची परमसीमा तोच परमेश्वर. या शुद्धतेचा सर्वांजाने अनुभव घेणे हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता.

आर्थिक, कामिक, राष्ट्रिक, वांशिक सर्व व्यवहारांचे अंतीम फल ही शुद्धताच होय. शुद्धतेचे साध्य सिद्ध होण्याला जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील साधना केवळ शुद्धतेनेच चालल्या पाहिजेत. ज्या मानाने साधनात शुद्धता कमी पडेल त्या मानाने साध्यात अशुद्धता उत्पन्न

ज्ञात्यादिवाय राहणार नाही. धर्म म्हणजे संसारातील सर्व व्यवहारांना शुद्ध बनविण्याचा प्रयोग होय. आपले सर्व शान या कर्मींना शुद्ध करण्यात खर्ची पडले पाहिजे. खरा लोकसंग्रह तो हाच. लोकजीवन शुद्ध करणे, स्वतःचे जीवन काय किंवा लोकसंग्रह काय शुद्ध साधनेनेच चालविला पाहिजे. हाच धर्माचा अखेरचा संदेश आहे. ही शुद्धता जितकी प्रत्यक्ष उपन्न होत जाईल तितकी आपले जीवन निरहंकार, निर्वैर आणि निरासक्त होईल. ही बुद्धी ज्याच्या चित्तात उत्पन्न झाली त्याला संयम सहजसाध्य होतो आणि महत्कार्ये करण्याला लागणारी बुद्धी, धृती आणि उत्साह यांची उणीव भासत नाही.

धर्मवृत्तीने संसाराचे स्वरूप पालटून जाते. पातांची पत्री होते. पाण्याचे तीर्थ होणे. अन्नाचा प्रसाद बनतो. कर्म हा यश बनतो आणि साधन हेच साध्य होते. दुःखांची तीव्रता नाहीशी होते. जीवनाचा भार वाटत नाही आणि जन्ममृत्यूंच्या खेळातही अमृत-तत्त्वाचा आस्वाद मिळू लागतो.

पूर्ण जीवनाचा हा महान पूर्वयोग भगवंतांनी गीतेत आकर्षक आणि उत्साहवर्धक भाषेत मांडला आहे. समाजाच्या पुनर्वर्धनेच्या कोलाहलाच्या कालातही आपणाला मार्गदर्शक होण्याचे सामर्थ्य त्यात खचित आहे. गीताजयंतीच्या निमित्ताने आपण हा योग समजून घेऊन आपल्या उद्योगात अधिक शुद्धता आणण्याचा प्रयत्न करू या.

कर्मयोग आणि 'नेटका प्रपंच'

लोकमान्यांनी केवळ कर्म करावयास सांगितले नाही आणि समर्थानी 'प्रपंच' करावयाचा उपदेश केला नाही, हे खरे असले तरी लोकमान्यांच्या 'कर्मयोगी' कल्पनेत गृहस्थाचे कर्म आवश्यक मानले आहे, आणि समर्थींच्या उपदेशात संन्यासी पामराळा 'नेटका प्रपंच' करावयास सांगितले आहे यात संशय नाही. यामुळे पोटभरुपणाहून काही निराळे वैशिष्ट्य 'कर्मयोगा'त अथवा 'नेटका प्रपंचात' असले पाहिजे हे उघड आहे.

साधना सुलभ, सहज व रोचक हवी

अध्यात्मवाद हे एक जीवनाचे अत्यंत उच्च दर्शन आहे. मनुष्य हा त्या दर्शनाचा एक व्रक्ष आहे. प्रत्येक जीवनात हा परम अर्थ जाणला जाऊन जीवनाची परिपूर्णता व्हावी हे अध्यात्मवादाचे म्हणणे आहे आणि ते मनुष्यजीवनाचे परिणत होणारे रूप आहे. तथापि या दर्शनाची साधना मानवी जीवनात प्रत्येकी आणि सामुदायिकी झाली पाहिजे. विश्वांशी एकरूप होणे ही स्थिती ध्येयरूप असली तरी व्यक्तीच्या अधिग्रहणावरून ती उभी राहावयाची आहे. शिवाय ध्येयदर्शन पूर्ण होईपर्यंत अनेक विरोधी कल्पनांचा गोंधळ व्यक्तीच्या हृदयात चालू राहिलेला असतो. या सर्व गोंधळातून यशस्वितेने बाहेर पडण्यासाठी साधनेचा मार्ग दीर्घकाळ अवलंबावा लागतो. ही साधना सामान्य माणसालाही साधता येईल इतकी निर्दोष, सुलभ, रोचक आणि सहज असली पाहिजे. 'कर्मयोग' अथवा 'नेटका प्रपंच' या साधनमार्गात हीच दृष्टी राखलेली आहे. मानवी जीवन जर साधले तर दिव्य आनंदाचे आगर होईल आणि न साधले तर अज्ञाततेचे माहेरघर बनेल. शरीराचे

पोषण झाल्याशिवाय मनाचे धारण होणार नाही आणि मानसिक धृतीशिवाय आत्मिक स्थिती आटोक्यात येणार नाही अशी सामान्यतः परिस्थिती असल्यामुळे व्यक्तीच्या वारेमाप धारणांच्या प्रवृत्तींना एकसूत्रीकरण देण्यासाठी आवश्यक प्रवृत्तींची प्रथम ओळख करून देण्याचा उपदेश अपरिहार्य होतो. अनेक प्रवृत्तीसमूहातून आवश्यक प्रवृत्तींची निवड करावयास लागले की, वेताळ मनाळ शिस्त लागत जाते आणि मग अधिक इष्ट प्रवृत्ती कोणत्या याचे संशोधन करावयास सवड मिळते.

व्यक्तीला समाज सोडता येत नाही

अनेक व्यक्तींना अन्न, वस्त्र, शिक्षण, आरोग्य, काम, फ्रीडा यांच्या प्रवृत्ती आवश्यक आणि अपरिहार्य आहेत. अर्थात् आयुष्याच्या साधनेला आरंभ करावयाचा त्यात या प्रवृत्तींची हेळसांड करून चालणार नाही. एखादी अपवादामक व्यक्ती समाजाचा सर्वस्वी त्याग करून अरण्यवास करील तर केवळ वनचर पशूप्रमाणे झाडपाल्यावर शरीर धारण करू शकेल. आच्छादनाची गरज नाही. आणि कामवृत्तीचा लय झाल्यामुळे कुटुंबविषयक यातायात नाही, अशी होऊ शकेल. तथापि जन्मापासून अशा व्यक्तीला अरण्यात जाता येणार नाही. धावण्यापिठण्याची व थोडाफार विचार करण्याची योग्यता वेईपर्यंत तिला समाजातच राहावे लागेल. इतरांच्या सेवेचा स्वीकार केल्याशिवाय केवळ स्वतःच्या प्रयत्नाने तिलाही अगदी प्रारंभापासून जमता येणार नाही. परंतु संपूर्ण शरीराशा सोडून समाजाला सर्वथा नाकालून निवून गेलेल्या या व्यक्तीची अपवादामक गोष्ट वगळली तर बाकीच्या सर्व व्यक्तींना कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे समाजसेवेची गरज आहेच. म्हणून समाजसंस्थांचे धारण ज्याने होईल अशा प्रकारच्या व्यक्तिजीवनाचा त्यांनी प्रथम मार्ग शोधला पाहिजे. अर्थ आणि काम या वैयक्तिक प्रवृत्ती आहेत. यांचा समूल त्याग सर्व समाजाला एकदम करता आला तर ठीक आहे. परंतु तो शक्य नाही हे दिसत असल्यामुळे त्यांची तृप्ती करणे हे न्याय्य आहे. पण प्रत्येक व्यक्ती जर आपल्या तंत्राप्रमाणेच अर्थ, काम शोधू लागेल तर या व्यक्तिवादाने अर्थ-कामाची प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक तितकी प्राप्ती होईल काय ?

व्यक्तिस्वार्थास समाजहिताची गरज

समाजाच्या अनेक सहस्रकांच्या अनुभवाने शहाणा झालेला इतिहास आणि त्या इतिहासाने स्थिर झालेली मनुष्यांतील व्यवसायान्मिक बुद्धी ही या प्रश्नाला स्पष्टपणे नकारात्मक उत्तर देत आहेत. व्यक्तीला व्यक्तीचे सुख साधण्यासाठी देखील व्यक्तिवादी राहता येत नाही. आपल्या सुखासाठी देखील त्याला स्वार्थी राहून चालत नाही. सर्व समाजाच्या परस्पर सहकाराशिवाय व्यक्तीला आपणास इष्ट वाटणारी सुखे मिळत नाहीत. या दर्शनानेच व्यक्तीने आपल्या सुखवादानेवर सामाजिक सुखाला मान्यता देण्याचे नियंत्रण शहाणपणाच्या स्वार्थाने मान्य करणे भाग आहे, असे उघड आहे. हे समाजनियंत्रण कोणत्या स्वरूपाचे असावे याच्या विचारातून आणि प्रयोगातून धर्मवृत्ती निघाली आहे. आणि अर्थ काम यांचे

व्यापार संवादी रूपाने चालण्यासाठी धर्माने वाहून दिलेल्या मर्यादितच त्यांनी वागले पाहिजे. अर्थ आणि काम यांत अर्थाला म्हणजे शरीरपोषणात्मक कर्मांना अधिक महत्त्व आहे. कारण शरीरच ज्याला पोसता येत नाही त्याला इतर कामविषयक कल्पनांची कशी तृप्ती करता येणार ? यासाठी उदरपोषण करण्याचे ज्ञान प्रथम मिळविले पाहिजे. त्या ज्ञानालाही समाजधर्माचे दृष्टीने शुद्ध करून घेतले पाहिजे. नाहीतर केवळ उदरपोषणही साधणार नाही. कसेही करून उदरपोषण करून घेणे ही व्यक्तिवादी, प्रपंची, पोटभरू दृष्टी ही अद्यावधीय, अनिष्ट आणि अधःपाताकडे नेणारी आहे. समाजधर्माचे दृष्टीने शुद्ध अशा मार्गाने उदरपोषणाचा व्यवसाय करणे ही कर्मयोगाची दृष्टी. केवळ पोट भरणे याचा उद्योग तो 'कर्म' या नावाला पात्र. समाजधर्माने परिपूर झालेल्या मार्गाने पोट भरणे वाला 'कर्मयोग' म्हणावयाचे. केवळ पोटभरूला देखील अर्थशांती आशी करावी लागते. कामशांती त्यानंतर. परंतु पोटभरू जसा 'कर्मयोगी' नव्हे तसा प्रत्येक कामशांती करणारा 'गृहस्थधर्मी' नव्हे. अर्थसाधनेला जसे समाजधर्माने नियत केले पाहिजे. तसेच कामशांतीलाही समाजधर्माच्या नियंत्रणाखाली राहिले पाहिजे. ज्या अर्थसाधनेने समाजातील जास्तीत जास्त लोक अर्थशांती मिळवू शकतील ती साधना उत्तम व ती प्रत्येकाने आचारली पाहिजे. त्याचप्रमाणे ज्या कामसाधनेने समाजातील जास्तीत जास्त व्यक्तींना-कामशांती मिळू शकेल ती कामसाधना समजूत प्रत्येकाने तीच आचरली पाहिजे. अर्थ-कामाची व्यवृतीच्या आवश्यक प्रवृत्तीत गगन करून समाजधर्म शोधून काढणाऱ्या लोकांना-समाजधर्मचिंतकानी जी व्यवस्था निर्माण केली असेल तो त्या काळचा समाजधर्म होय.

समाजधर्माचा पाया कोणता ?

व्यक्तिवादी विचारसरणीचे पुरस्कर्त्यांस देखील हा समाजधर्म अथवा समाजवाद मान्य करणे भाग पडते. सामान्यतः पोटभरू मनुष्य हा सुखवादी आणि स्वतःपुरतेच पाहणारा असतो. त्याला त्याच्याच गृहीत कृत्यांवरून समाजसुखवादी वनण्याची आवश्यकता प्रतिपादणे हे 'कर्मयोगा'चे पहिले कार्य आहे. 'नेटका प्रपंच' शिकविण्यात समर्थांचा हाच कटाक्ष आहे. समाजात भोळे आणि भामटे यांची जोडी समांतरपणे आढळत असल्यामुळे भामट्यांना ओळखून काढणे आणि त्यांचे स्वरूप भोळे लोकांना उघड करून सांगणे हे एकंदर समाजाच्या फार हिताचे आहे. कोणत्याही उच्च तत्त्वज्ञानाचा आपल्या स्वार्थाकरिता उपयोग करण्याची भामट्यांची शक्ती अवर्णनीय आहे. भामट्यांना स्वार्थ साधायच्या तर असतोच. सुख-स्वतःचे सुख हे तर त्यांचे ध्येय असतेच पण आपण सुखाच्या मार्गे लागलो नाही हेही दाखविता आले व प्रतिष्ठा मिळविता आली तर मिळवावी हाही त्यांचा हेतू असतो. जे ज्या वेळी समाजात प्रतिष्ठित समजले जात असेल त्याचा पुरस्कार करून आरले स्वार्थी तट्टू पुढे दामयव्याचे अशी त्यांची नीती असल्यामुळे भोळे लोक सहजच अशा भामट्यांचे भक्ष्य होतात. तथापि भोळ्यांचे अज्ञान घालवून त्यांना विचार-संपन्न बनविणे एवढेच भामट्यांच्या विरुद्ध शस्त्र वापरणे योग्य असल्याने 'कर्मयोग' कल्पनेची ही स्पष्टता आवश्यक

वाटते. समर्थानी या भामट्या लोकांचे स्वरूप तर जागोजाग उघड केलेच आहे. पण भोळ्या व दुर्बल लोकांनी शानी आणि बलवान वनावे यासाठी या सर्व लोकांना योग्य उपदेश केला आहे. पोट भरण्याची आवश्यकता जर सिद्ध आहे तर समाजातील सर्व घटकांना योग्य प्रकारे पोचला मिळाले पाहिजे. या तत्वाचा अवश्य अंगीकार केल्या पाहिजे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कष्ट करून अन्न मिळविण्याची संधी मिळेल अशी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे समाजधर्माचे कार्य होय आणि या समाजधर्माचे नियंत्रण न मानणारी कोणतीही व्यक्ती कितीही बुद्धिमान आणि सामर्थ्यसंपन्न असली तरी ती 'कर्मयोगी' म्हणता यावयाची नाही. समाजातील प्रत्येक घटकाला आपल्या भरणपोषणाची सारखी संधी असली पाहिजे हे समतेचे तत्त्व या समाजधर्माचा पाया आहे.

समर्थांचा 'विवेकयोग' समजून घ्या

ज्या व्यक्ती किंवा जो व्यक्तिसमूह या तत्वाचा स्वीकार करणार नाही तो इतरांच्या या न्याय्य हक्काची पायमल्ली करणारा असल्यामुळे 'कर्मयोगी' या नावाला पात्र नाही. त्याचा प्रपंच विवेकाने चालला आहे असे म्हणता यावयाचे नाही. प्रपंच करावा म्हणून सांगणाऱ्या रामदासांनी या दृष्टीनेच पोटाच्या उद्योगाची तजवीज आधी करावयास सांगत असताना 'आधी प्रपंच करावा नेटका' असा शब्दप्रयोग केला आहे. 'नेटका' प्रपंच कदाचित करता येईल या प्रश्नाला त्यांनीच दिलेले उत्तर प्रपंची समर्थभक्तांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. 'प्रपंच सुळीच नासका' असे म्हणून तो 'विवेक करावा नेटका' असा विवेकयोग स्पष्ट सांगितला आहे. इतरांच्या जीवनाचा विचार न करता केवळ नष्टपणाने गडगंज संपत्ती मिळविण्यास सांगितले नाही. अर्थसाधनेत ज्या प्रमाणे सर्व व्यक्तींना समानतेचे तत्त्व लावणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे कामसाधनेतही स्त्री-पुरुष हा भेद न करता दोघांनाही समानतेचेच तत्त्व लावण्याची तयारी ठेविली पाहिजे. अर्थसाधनेत ज्या प्रमाणे कोणाही व्यक्तीने वा वर्गाने आपल्या मुखासाठी दुसऱ्या व्यक्तीचे वा वर्गाचे शोषण करता कामा नये त्याच प्रमाणे कामसाधनेत पुरुषांनी स्त्रीवर्गाला केवळ आपल्या उपभोगाचे साधन म्हणून मानता कामा नये. स्त्रीचे स्वातंत्र्य, अखिल मान्य करून तिच्या आर्थिक गुलामगिरीतून तिला मुक्त केले पाहिजे. कोणताही पोटभरणवाला जसा 'कर्मयोगी' नव्हे त्याचप्रमाणे प्रत्येक विवाहित पुरुष 'गृहस्थधर्मी' आहे असे समजता कामा नये. स्त्रीला आर्थिक सत्ता नसता तिच्या वृत्तीचा संकोच करून केवळ तिच्याकडून दासीकर्म करवून वेणे हा स्त्रीवर अत्याचार आहे. स्त्री ही पुरुषाची भोगवस्तू नाही. पुरुष हा स्त्रीचा स्वामी नाही आदर्श गृहस्थधर्मात पुरुष हा गृहाचा स्वामी व स्त्री ही गृहाची स्वामिनी असते. या स्वामिनी पदावरील स्त्रीचा हक्क धर्मतः मान्य केल्याशिवाय 'गृहस्थधर्म' उत्पन्न होत नाही. स्त्रीचे स्वतंत्र स्थान मान्य करूनच पुरुष स्त्रीच्या स्वच्छेने, प्रेमाने मिळालेल्या सहकार्याने आपला जीवनधर्म पुढे नेऊ शकतो. पुरुषाला जर धर्म नसेल, तर स्त्री त्याची 'सहधर्मिणी' कशी होणार? स्त्री आणि पुरुष यांना आपापल्या धर्माची जाणीव झाल्यावर एकमेकांच्या सहकारीतेने त्यांना जीवनधर्म

आचरिता येईल. अशा प्रशामती, स्वातंत्र्यवती स्त्रीला गृहिणी हे नाव सार्थ शोभेल. स्त्रीवर पुरुषाचा हक्क तर नाहीच. पण अधर्माने वागणाऱ्या पतीला सत्याग्रहपूर्वक धर्मदर्शन करविणे हे पत्नीचे महनीय कार्य आहे. या कार्याला लयक होण्याच्या सर्व संधी तिला मिळाल्या पाहिजेत आणि यासाठी तिचे समाजातील स्वतंत्र स्थान सर्व पुरुषांनी मान्य केले पाहिजे.

नेटक्या प्रपंचाचा खरा अर्थ

अर्थक्रमाच्या आवश्यक प्रवृत्ती अशा रीतीने समाजधर्माच्या समान तत्वाने नियंत्रित केल्या म्हणजे मनुष्याच्या अंतर्गत तातडीच्या वृत्ती ताब्यात घेण्याची सोय होईल. तथापि मनुष्याच्या मनात केवळ या शारीर जडवृत्तीचाच अंमल चालतो असे नाही. शरीर आवश्यक असल्यामुळे शरीराचे देणे शरीराला दिले पाहिजे हे खरे, पण शरीराचे देणे देत असता मनुष्याला आपल्या दुःसऱ्याही काही सूक्ष्म भावनांकडे नजर द्यावीशी वाटते. प्रेम ही एक मानवी वृत्ती अगदी उपजतच आहे. केवळ जड भोगानी मनाचे समाधान होऊ शकत नाही. यामुळे प्रेमाच्या प्राप्तीसाठी माणूस तळमळत असतो आणि प्रेमपूर्तीसाठी तो शारीरिक भोगांचा स्वेच्छेनेच त्याग करितो. इतकेच नव्हे तर तो क्लेशांचा स्वीकार करण्यासही तयार होतो. प्रेमवृत्तीला कुटुंब, समाज या संस्था पोषक होत जातील तर समाजधर्माचे नियंत्रण मनुष्य आनंदाने स्वीकारण्यास तयार होईल. या प्रेमवृत्तीचा परिपाक सर्व विश्वजीवनातका होण्याची शक्यता असल्याकारणाने या विश्वरूपाशी एकरूप होण्याची वृत्ती मनुष्यात जी सूक्ष्मरूपाने वावरते तिला व्यापक आणि प्रत्यक्ष रूप देणे हे समाजधर्माचे अंतिम ध्येय झाले पाहिजे. शरीराचे देणे शरीराला देत गेल्याने जसे शरीराच्या जाचातून मनुष्याला स्वातंत्र्य मिळत जाईल तसे प्रेमस्वरूपाचे दर्शन घेण्याचे त्याचे सामर्थ्य वाढत जाईल. या प्रेम दर्शनात मानवी आत्म्याला अखंड शांती मिळत असल्याने समाजधर्माचेही मोक्ष हे ध्येय आपल्याकडच्या संतत्रयींनी मानलेले आहे आणि त्याचेवर दृष्टी ठेवूनच समाजधर्म सांगितला पाहिजे असा त्यांचा कयास आहे. या समाजधर्मालाच शरण जाऊन व्यक्तीने आपला व्यक्तिधर्म निवडला पाहिजे आणि आपल्या सर्व वासनांना या धर्माने शुद्ध करून आपल्या मोक्षाची तयारी केली पाहिजे. असा या 'कर्मयोगा'चा अथवा 'नेटका प्रपंचा'चा ह्यर्थ आहे.

प्रपंच आणि कर्मयोग

लोकमान्य टिळक यांच्या गीतारहस्यात 'कर्मयोग' प्रतिपादिला गेल्यानंतर जुन्या मताच्या वेदांती मंडळींना ब्रह्मज्ञानाची महती कमी झाल्यासारखे वाटल्यामुळे त्यांनी त्याचा निषेध सुरू केला. ब्रह्म निर्लेप आणि निष्क्रियच राहिले पाहिजे. लोकसंग्रहाचे लोढणे शानी पुरुषाच्या सळ्यात काय म्हणून ? अशी हाकाटी सुरू झाली. याच्या उलट गंधा मताच्या संसारी मंडळींना आपल्या प्रपंचाची हीनता काढून टाकून त्याला मोक्षाच्या भूमिकेवर ज्ञानाच्या शेजारी मानाने मिश्रवण्याची संधी मिळाल्यासारखे वाटून त्यांनी 'कर्मयोगा'चा नेटाने पुरस्कार सुरू केला. तेव्हापासून स्वार्थाला लोकसंग्रहाचे आणि प्रपंचाला कर्मयोगाचे उजळ स्वरूप मिळवण्याची सोय झालेली आहे, असे संसारी लोकांना वाटू लागले आहे.

ही च लती की वंचना ?

कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आणि मोक्षापेक्षा लोकसंग्रह अधिक मूल्यवान या सिद्धांतावरून त्यागापेक्षा भोग श्रेष्ठ आणि अनासक्तीहून आसक्ती उच्च प्रकारची असे सिद्धांत निर्माण होऊन त्याचा फैलाव ज़ारीने चालला आहे. 'कर्मयोगा'ची इतकी लोकप्रियता पाहून विचारी मागसाला सहज संशय येऊ लागला आहे की, बुद्ध आणि ख्रिस्त, शंकर आणि रामानुज, ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ प्रतीचे लोक एकाएकी या काळात उत्पन्न झाले आहेत काय ? रामदास आणि लोकमान्य यांच्या तत्त्वज्ञानाचा हा विजय म्हणजे मानवी समाजाच्या पूर्णतेची प्रसादचिन्हे तर नव्हेत ना ? पण आर्थिक उपासमारीने चाललेली तळमळ, राजकीय गुलामगिरीने लादलेली लाचारी, ध्येयहीन हृदय आणि सुखहीन

जीवन यामुळे भासणारी भेसुरता या दृश्याकडे पाहिले म्हणजे ही 'कर्मयोग'ची चलती केवळ बंचना आहे असे उपड झाल्याशिवाय राहात नाही. पोटासाठी वाटेला अंधम मार्गाचा स्वीकार करण्यात अपमान मानण्याची वृत्ती नाहीशी झाल्याने समाजातील स्वाभिमानवृत्तीच नाहीशी होत आहे. तसेच स्वाभिमान टिकविण्याची आवश्यकताच नाहीशी झाल्यावर तत्त्वज्ञानाची चर्चा कोणी कोणासाठी करावयाची ?

जगणे म्हणजे जीवन नव्हे. मानाने, ध्येयवादाने जगणे हे जीवन होय. अपमानाने मिळणारी सुखे लोखतेने मिळवू इच्छिणारा मनुष्य 'कर्मयोग' समजण्याला देखील पात्र नाही. तो फक्त पोटाची पामर होय. श्रेयार्थी जीवनाची अशा जीवनाकडे कधीच प्रवृत्ती होणार नाही. पुरुषार्थासाठी ज्याला जगावयाचे त्याचे जीवन आणि केवळ सुखासाठी ज्याला जगावयाचे त्याचे जीवन, यांत कधीच न मिश्रणाय परोक्ष आहे. धर्म, शास्त्र, तत्त्वज्ञान हे पुरुषार्थासाठी आहेत. गुत्तामांना यांची गरज नसते. मिळाल्या भाकरीचे मालक ते. मिळेल ते खाऊन आद्यालभूतपणाने आणखी कसे पदरात पडेल याची वाट पाहणाऱ्याला शान्ताची कदर नाही. कर्माची खटपट नाही. व्याय काही मिळवावयाचेच नाही त्याला काही घालविण्याची भीतीच नाही. मेल्या मनाच्या या माणसांना सत्तेची गरज नाही. सत्याची तळमळ नाही. त्यागाची उठावेच अशांना कशासाठी गुत्ताची !

शब्दार्थाची भूल

प्रपंच आणि कर्मयोग यांत दाम्य आणि स्वातंत्र्य, अंधकार आणि प्रकाश इतका आत्यंतिक भेद आहे. नितांत विरोध आहे. जगण्यासाठी कोणतीही किंमत देऊन जगणारा दुर्धल माणूस हा प्रपंच करतो. पण जीवनाच्या उच्च विकासासाठी देहेंद्रियांना अखंड रावविणारा पुरुष कर्मयोग करतो. दुःखद्व्यांचा प्रपंच, वीरांचा कर्मयोग. प्रपंच सत्य-असत्य उच्चनीच, वर्ण-अवर्ण हा भेद मानीत नाही. त्यागाची भाषा त्याला रुचत नाही. कलेशाची कल्पना त्याला सहन हेत नाही. उलट कर्मयोग हा असत्याचा त्याग करितो. उच्चतेचा पुरस्कार करतो. कलेशाची कमाल करून जीवनाची ध्येय सत्यसुष्टीत प्रतिष्ठित करतो. कर्म-संन्यासी आणि कर्मयोगी हा भेद निगळा आहे. प्रपंचात लोळणारा तो कर्मयोगी व ध्येयाचे मार्ग धावणारा तो कर्मसंन्यासी ही भयंकर भूल आहे. कर्मसंन्यासी आणि कर्मयोगी हे दोघे वीर आहेत. दोघेही पुत्रपार्थी आहेत. ध्येयवादाचे वेष्ट लागलेले, ध्येयासाठी जीवनातील सर्व सुखाची आहुती करणारे असे ते दोघे शूर वीर महात्मे आहेत. लोभी प्रापंचिकांनी यापैकी कोणत्याही भूमिकेकडे पाहण्याची गरज नाही.

कर्मसंन्यासी हा जीवनातील सर्व सुखे तोडून केवळ ध्येयवादात व्यानित मग असतो. त्या ध्येयध्यानांत तो जीवनाची उत्तमोत्तम साथ शिष्टरे शोषून आत्मघात करतो. कर्मयोगी हा ध्येयवाद आचरणात आणण्याच्या विशाल साधनेत व्यग्र असतो. मानव जातीला जीवनाच्या गौरीशंकरावर नेण्यासाठी राजमार्ग निर्माण करण्याचे कार्य तो करित असतो.

कर्मसंन्यासी महात्म्याच्या ध्यानाने जीवनात उदात्त कल्याणांचे वारे सुरू होतात. कर्मयोगी महात्म्याच्या त्यागाचरणाने, सत्यसाधनाने, प्रेमसेवेने मानवी जीवन हे दैवीजीवनाचे अंग बनून जाते. यांचा भेद कंयळ तारिखक आहे. कर्मसंन्यासी शानी असतो. त्याचे ध्यानानेच लोकसंग्रह होतो. कर्मयोगी शानी असतो. त्याचे कर्माने देखील लोकसंग्रह होतो. ज्ञान, वैराग्य व आत्मनुभव यात परिणती दोघांची सारखीच. कर्मयोगाच्या स्तुतीने हुस्कून जाऊन आपल्या प्रपंची वृत्तीलाच धन्य समजणारा मनुष्य आपली मोठीच फसवणूक करून घेतो. त्याने पक्के ध्यानात ठेवावे की, आपला प्रपंच हा 'कर्मयोग' नव्हे.

हे पोटभरुंचे तत्त्वज्ञान नव्हे

‘रामदासांनी ‘प्रपंच’ करावयाला सांगितला आहे,’ ‘लोकमान्यांनी ‘कर्मयोग’ प्रशंसिला आहे,’ ‘भगवान कृष्णांनी जनकांना श्रेष्ठ ठरविले आहे’ या वाक्यांचा वारेमाप उपयोग ऐकला म्हणजे माणसाच्या मनाच्या कोतेगगाची कीव येऊ लागते. देवाच्या सत्यत्वासाठी सर्वही अर्थन करून शेवटी प्राणही वेचण्याचा उपदेश करणाऱ्या रामदासांचा ‘प्रपंच’ करण्याचा उपदेश पाळणाऱ्यांची धन्य होय ! परंतु ‘नेटका प्रपंच’ करावा म्हणून सांगाणाऱ्या रामदासांच्या या आधुनिक शिष्यांनी दोन लक्ष रुपये मिळवून मग देशभक्तीत पडावं आणि संसाधत नष्टपणाने वागावे असे जरी सांगितले तरी रामदासांनी ‘नेटका प्रपंच’ सांगितला तो हा नव्हे हे साधकांच्या सहज समजण्यासारखे आहे.

इंद्रियनिग्रह, परमेश्वरनिष्ठा आणि अखंड शुचिता यांचा ध्यास घेतलेल्या रामदासांच्या उपदेशात आपल्या हीन मनोवृत्तीने दुराचार आणि स्वार्थ यांचे मिश्रण केले तरी ते रामदासांच्या नावाने कोणी ऐकून घेणार नाही. लोकमान्यांच्या ‘कर्मयोग’ शास्त्राने आधि-भौतिक सुखवादाचे खंडन केले आहे, हे प्रपंची मनुष्याला विसरणे सोयीचे वाटले तरी ‘गीतारहस्या’चा आधार त्याला कधीच मिळणार नाही. कारण कर्माचे महत्त्व लोकमान्यांनी वर्णिले असले तरी निकामतेचे पथ फारच कडकपणे त्यात सांगून ठेविले आहे. पोटभर माणसाचे ते तत्त्वज्ञान कधीच होऊ शकणार नाही. भगवंतांच्या नावाने शास्त्र आचरण्यास प्रवृत्त झालेल्या पामरांनी भगवंतांच्या नावानेच नवनीतीचा प्रसार करणाऱ्या ऐंगिक स्वातंत्र्यावादी पंथाला आपला बंधू म्हणून अवश्य जवळ करावे. भगवंतांचा गीतोपदेश या दोनही मनोवृत्तींमधून अत्यंत उच्च, शुद्ध आणि पवित्र आहे.

इंद्रियांच्या विलासात मग्न राहणाऱ्या प्रापंचिक पामराला जीवनाचा उदात्त ध्येयवाद दाखवून त्याला संयमाच्या द्वारा स्वतःचरोवर सर्व विश्वाला सात्त्विक सुख, मानसिक आनंद, बौद्धिक शुद्धता आणि आत्मिक शांती यांची इहजन्मीच अखंड प्रतीती मिळवून देण्यासाठी गीतेची प्रवृत्ती आहे. रामदासांचे सारे जीवन आणि मठसंस्थापन व संप्रदायचालन याच कार्यासाठी झाले. आधुनिक काळी दुर्गल झालेल्या समाजाला श्रेष्ठ पुरुषार्थाचा अंशभाक

करण्यासाठी त्यागाला उत्सुक आणि पराक्रमाला सोत्साह बनविण्यासाठी तोच जीवनयोग लोकमान्यांनी पुन्हा प्रकट केला.

तडजोडीने सत्य तुटते

या 'कर्मयोगा'चे हे दिव्य स्वरूप समाजाने समजून घ्यावे. आपली विचारहीनता टाकावी. अन्यायाचे नृत्य समोर चालले असता आपल्याच क्षुद्र विलासात मग राहू नये. सान्या समाजातच आपल्या जीवनध्येयाची जाणीव उत्पन्न होईल आणि सारे लोक पुरुषार्थी होतील अशी खटपट होईल तरच त्यांना 'कर्मयोग' समजला.

प्रपंची जसा कर्मयोगी नव्हे तसेच प्रपंची पुरुषाचे सुख म्हणजेच केवळ जगात्-कल्याण नव्हे. प्रपंची पुरुषाचा ध्येयवाद व्यवहाराने रुद्ध होतो. तडजोड सुरू झाली की, सत्य तुटते आणि असत्य जडते. उच्चता जाते आणि हीनता प्रवेश करते व शेवटी, 'प्रपंच गेला हातीचा, लेश नाही परमार्थाचा' अशी केविलवाणी स्थिती होऊन तो जीवन्-मृत होऊन पडतो.

निश्चयी, धृतिमान त्यागैकनिष्ठ असा कर्मयोगी विश्वजीवनात आपल्या अहंकाराचा कलम करून जीवन्मुक्त होतो हे ध्यानात ठेविले पाहिजे.

गीतारहस्यापुढे—

जीवनविषयक मूलभूत तत्त्वांची चर्चा करणारा ग्रंथ

गीतारहस्य हा लोकमान्य टिळकांनी लिहिलेला एक अतिशय महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. त्यात गीतेच्या अर्थाची मीमांसा केलेली आहे, अशी बऱ्याच लोकांची समजूत आहे आणि या समजुतीमुळेच बुद्धिवादी लोकांना या ग्रंथाबद्दल पूर्वी विरोध महत्त्व वाटले नाही व आजही वाटत नाही. मी स्वतःला बुद्धिवादी म्हणवितो आणि हा ग्रंथ वाचल्यानंतर मला असे वाटू लागते की, गीतारहस्य हा निव्वळ गीतेचा अर्थ सांगणारा ग्रंथ नसून समाजशास्त्रविषयक मूलभूत तत्त्वांची चर्चा करणारा ग्रंथ आहे. समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र, कर्मयोगशास्त्र, यांचा आणि मानवी जीवनाचा तात्त्विक व व्यावहारिक दृष्टीने विचार करणारा असा तो ग्रंथ आहे. त्या दृष्टीने या ग्रंथाला महाराष्ट्रातच नव्हे तर इतरत्रही बरेच महत्त्व वाचयास पाहिजे. गीतारहस्य ग्रंथात गीतेतील श्लोकांच्या अर्थाचेही विवेचन आहे. पण या विवेचनात व इतरांनी केलेल्या गीतेच्या भाष्यात काय फरक आहे वगैरे विवेचन मी करणार नाही. टिळकांनी गीतेतील श्लोकांच्या अर्थाचा विषय दगळून जे अन्य लिखाण त्यात केले आहे ते निराळे काढून गीतारहस्याचे एक नवे संस्करण काढले तर ते अत्यंत स्फूर्तिप्रद असे होईल.

गीतारहस्यात लोकमान्यांनी जे सिद्धांत मांडले त्यांच्या मागे आता आपणास जाता येणार नाही. त्यांच्या पुढे मात्र जाता येईल. तेव्हा लोकमान्यांनी मांडलेले काही सर्वसामान्य मूलभूत सिद्धांत पाहून आपण पुढे जाऊ. हे सिद्धांतही अगदी सर्वमान्य झाले आहेत असे

समजण्याचे कारण नाही. पण ज्यांना हे सिद्धांत मान्य नसतील त्यांच्याशी वाद करण्याची माग माझी इच्छा नाही.

गीतारहस्यातील मुख्य सिद्धान्त

मोक्ष आणि लोकसंग्रह ही दोन्ही मिळून मानवी जीवनाचे ध्येय बनते, हा एक मुख्य सिद्धांत गीतारहस्यात मांडण्यात आला आहे. मोक्ष म्हणजेच पुरुषार्थ. लोकसंग्रहाशी त्याचा काही संबंध नाही, असे काहीजण मानतात. पण त्यांना आपण युक्तिवाद सांगण्यात अर्थ नाही. आधुनिक बुद्धिवादी लोकांना लोकसंग्रह पटतो पण मान्य धोत नाही कारण मोक्षाविषयीही त्यांचा गैरसमज असतो. म्हणून प्रथम मोक्ष म्हणजे काय हे सर्व-सामान्यपणे पाहू या.

मोक्ष आणि जीवनमुक्ती

मोक्ष म्हणजे मेल्यानंतरची अवस्था अशी पुष्कळांची समजूत असते. आपला देह नष्ट झाल्यावर पुढे काय होत असेल वगैरे चार्मीची चर्चा करण्यात स्वास्त्य नाही. भारतात वेदपरंपरेत मोक्ष हा नरणाच्या अलीकडे सांगितलेला आहे. मोक्ष म्हणजे जीवनमुक्ती असे आपण मानले म्हणजे आपला गोंधळ होणार नाही. प्रत्येक व्यक्ती विकसीत होता होता सर्व बंधनांतून मुक्त होते, मुक्तावस्थेस पोहचते, या कल्पनेत आकर्षकपणा आहे. आणि ही गोष्ट बुद्धिवादी लोकांनाही पटणारा आहे. वट्रॉड रसेलने Free man's Worship 'मुक्तात्म्यांची उपासना' या नावाचे एक पुस्तक लिहिले आहे. रसेल हा ईश्वर, परलोक, यावर श्रद्धा ठेवणारा नसून निंदाच करणारा आहे. परंतु त्यानेही या ग्रंथात जीवनमुक्तीकडून विचार मांडलेले आहेत. मृत्यूच्या अगोदर माणसाला अशी एक अवस्था याची की, ज्यात माणसाने देहाच्या, भावनेच्या, शानाच्या दात्यात न रहाता सर्व चार्मीपासून मुक्त होण्याची महत्वाकांक्षा बाळगावी, यात बुद्धील अनाकलनीय असे काही नाही. जीवनमुक्ती ही गूढ बाब नसून ती अनुभवगम्य आहे. ज्याची त्याला स्वतःला परीक्षा करता येण्यासारखी आहे. या अवस्थेप्रत पोहोचण्यासाठी योग्यरे अडथळे आपल्याला समजून येत आहेत, असे समजले म्हणजे बुद्धिवाद्यांही त्यात अस्पष्ट, अतर्क्य, अगम्य असे काही वाटायला नको. इंद्रियांनी करावयाचे कर्मे, हृदयातील भावना, बुद्धीचे शान या तिघांचा समावेश असलेली अशी जी अत्यंत महत्त्वाची वस्तू ती जीवनमुक्ती, असे मानण्यास हरकत नाही.

जीवनमुक्ताचा अनुभव

वट्रॉड रसेलचे Religion and Science हे एक पुस्तक आहे. त्यात जीवन्-मुक्तांचा विचार त्याने मांडला असून या लोकांना वडगारा साक्षात्कार एकाच प्रकारचा होतो असे दाखविले आहे. जीवनमुक्त झालेला माणूस, वेदांती, योगी, मुसलमान, ख्रिश्चन वगैरे कुठल्याही धर्मातल असेल तरी त्याला होणारा साक्षात्कार पुढीलप्रमाणे होतो :

(१) जीवमुक्त लोकांना हे विश्व नाह्य विभागात विभागलेले आहे, असे न वायता मिश्र तेवढे एकात्म झालेले आहे, याची प्रतीती येते.

(२) काल दिक् कार्यकारणभावातील विभागलेले भेदात्मक विश्व विलय पावलेले असते.

(३) पाप, दुःख, अपूर्णता, दुरदूर इत्यादी भावनांचा तेथे अस्त झालेला असतो.

जीवमुक्ताला होणाऱ्या या अनुभूतीचा जीवनाला उपयोग काय असे कोणी विचारातील तर त्याचे उत्तर असे देता येईल की, अशा माणसाला सामाजिक, शास्त्रीय, राजकीय आदी बाबतींतील संपूर्ण सत्याशी समरस होण्याची शक्ती आलेली असते. असा माणूस एखाद्या माणसाला, गुरूला, ग्रंथाला, पंथाला, देशाला न मानणारा असा प्रकारचा असेल आणि त्याच्या या अवस्थेचा जीवनात खात्रीने उपयोग करून घेता येईल.

लोकसंग्रहाचा विचार

एखाद्या माणसाला वर सांगितलेली जीवमुक्ताला लाभली तरी त्यायोगे त्याचे जीवन संपले, तो पूर्णत्वाला गेला, त्याचा सर्व पुरुषार्थ थांबला असेच आपण समजावे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर स्वप्नणे 'नाही' असेच आहे. जोपर्यंत त्याच्या हातून लोकसंग्रह होणार नाही तोपर्यंत त्याच्या जीवनाचा आविष्कार अपूर्णच रहाणार आहे. लोकसंग्रह याचा अर्थ निव्वळ, अन्न, वस्त्र इत्यादी भौतिक गरजा भागविण्याची साधने सर्वांना उपलब्ध करून देणे असा नव्हे. नुसत्या भाकरीने, नुसत्या वस्त्राने, नुसत्या घराने, माणसाचे प्रश्न सुटत नसतात. त्यासाठी भौतिक उन्नतीबरोबर माणसाची नैतिक उन्नतीही व्हावयास हवी. मोक्ष आणि लोकसंग्रह या भिन्न वस्तू आहेत की नाहीत याचा विचार गीतारहस्यात स्वप्नणे मांडलेला नाही. पण या दोन भिन्न वस्तू मानल्या, ही दोन भिन्न मूल्ये मानली तर त्यात श्रेष्ठ कोण, कनिष्ठ कोण, प्रसंगी ग्राह्य कोणते, त्याच्य कोणते असा प्रश्न उद्भवतो. पण खरी गोष्ट अशी आहे की, मोक्ष व लोकसंग्रह ही दोन भिन्न मूल्ये नसून दोन्ही मिळून एकच-मूल्य आहे. अर्थात जो मोक्षाच्या मार्गे लागेल त्याने लोकसंग्रहही केला पाहिजे आणि लोकसंग्रह करणाऱ्याने मोक्षाकडेही दृष्टी वळवली पाहिजे.

मी म्हणजे जीवन असे आपण मानले तर हे मानणे चुकीचे आहे. मी व समाज मिळून जीवन हेच सत्य आहे. अर्थात समाज तेवढा सत्य, व्यक्ती तेवढ्या मिथ्या किंवा व्यक्तीच काय ती सत्य, समाज हा अदृश्य असल्यामुळे तो मिथ्याच आहे असल्या कल्पना उराशी बाळगणे चुकीचे आहे. व्यक्ती आणि समाज यात समान सत्यत्व मानले पाहिजे, या दोन्ही ध्येयात भिन्नता नसून अभिन्नभाव असावयास पाहिजे.

व्यक्ती, समाज आणि चित्तशुद्धी

व्यक्ती आणि समाज यात अभिन्नत्व मानल्यावर व्यक्तीच्या उन्नतीची साधने निराळी आ...११

असे मानून चालणार नाही, व्यक्तीने आपले जीवन जगविताना असल्याचा आश्रय केला तरी चालेल, ही कल्पना चुकीची आहे. आपल्या देहाचे भरणपोषण करण्याचा एक मार्ग, समाजाची उन्नती करणारा दुसरा मार्ग व चित्तशुद्धीचा तिसरा मार्ग असे असू शकत नाही. एकाच मार्गाने आपल्या देहाचे, समाजाचे व चित्ताचे भरणपोषण झाले पाहिजे. मला भाकरी हवी असेल तर मला ती मिळावी पण ती मला दुसऱ्याकडून हिसकावून घ्यावी लागू नये व त्या पापार्थ चित्तशुद्धीसाठी निराळे काम करण्याची गरज लागू नये.

परंतु या टिकाणी एक अडचण येते. व्यक्तीने सत्याने, न्यायाने, धर्माने, अहिंसेने वागावे हे चटकन उमगण्यासारखे आहे, पण समाजासाठी, राश्ट्रासाठी प्रसंगी असत्य, अन्याय, अधर्म, हिंसा यांचा स्वीकार करावयास काय हरकत आहे, असे मागसास वाटू लागते. समाजासाठी अथवा राश्ट्रासाठी कराव्या लागणाऱ्या कार्यांना एक नवे रूप येते आणि त्याने जगात बदलापेक्षा लोकांपेक्षा धर्माच्या नावाने लोकांनी जात असल्याचाच फेले आहेत, हे पाहिले म्हणजे या भावनेचा कैफ किती प्रमाणात चढतो हे सहज उमगण्यासारखे आहे.

लोकमान्यांची अडचण

लोकमान्य टिळक हे एक सज्जन गृहस्थ होते असे मी मानतो. त्यांनी 'सिद्धावस्था आणि व्यवहार' हे गीतारहस्यांतील लिहिलेले प्रकरण आपण वाचून पहा. सिद्धावस्था म्हणजे मोक्ष आणि व्यवहार म्हणजे लोकसंग्रह असाच अर्थ त्यांना अभिप्रेत आहे.

व्यक्तीचे जीवन पूर्ण असावे, हे त्यांनाही मान्य आहे. पण जगात सर्वच लोक सज्जन नाहीत, काही दुर्जनही आहेत. या दुर्जनांशी कसे वागावे, साधुत्वाने वागण्याचा प्रयत्न केला तर दुर्जन सज्जनांनाच नष्ट करतील किंवा काय हा त्यांना एक अडचणीचा प्रश्न येऊन पडलेला होता. त्याचे उत्तर त्यांनी असे मांडले आहे :

(१) "एखादा माणूस पाप-पुण्य, नैतिक, अनैतिक, सुख-दुःख, हिंसा-अहिंसा इत्यादी बंधनांच्या पलीकडे गेला असेल तर त्याने दुष्टाशी कुठल्याही प्रकारच्या साधनांनी झगडावे. म्हणजे जो सिद्ध झाला असेल त्याला साध्यासाध्याचे बंधन असू नये.

(२) जो सिद्ध नसून साधक असेल त्याने असाधूशी प्रथम साधुत्वाने वागावे व ते साधने अशक्य झाल्यास नाइलाजाने असाधुत्वाचे आचरण करावे.

(३) आणि असाधुत्वाचे आचरण वाईटच असल्याने त्याबद्दल प्रायश्चित्त घ्यावे."

याच्या परिणाम काय झाला ?

परंतु लोकमान्य टिळकांसारख्या सज्जन माणसांनी भोगवण्याने मांडलेल्या या सिद्धान्ताने अनेक अनर्थ निर्माण झाले. सिद्धांची जी लक्षणे असतात ती साधकांची. साधने असतात, अनेक साधकांनी असाधूशी असत्यत्वाचे वर्तन केले आणि प्रायश्चित्त घेण्याचे मात्र ते अजिणत विसरले.

लोकमान्य टिळकांनी बर दिलेले जे तीन प्रकार सांगितले आहेत, त्यांच्याविषयी जर आपण विचार करू लागलो तर आपल्याला असे आढळून येईल की, लोकमान्यांनी जी

द्वेद्वातीत सिद्धावस्था वर्णन केलेली आहे ती सर्व समाज अपूर्णावस्थेत असताना एक व्यक्तीला प्राप्त होऊ शकणार नाही. अशा परिस्थितीत सिद्धावस्था ही आज प्रत्यक्षात नाही हे मान्य करावे लागेल.

दुसरे असे की, असाधुत्वाशी साधुत्वाने प्रतिकार न करता आपण असाधुत्वाने त्याचा प्रतिकार करू लागतो तर त्यात आपले साधुत्वही पराजित होते. दुर्बोधनाशी पांडवांनी लढा दिल्या पण दुर्बोधन रागांगणात मृत्यूपाव्येपर वडला असताना म्हणाऱ्या की, तुम्हाला माझा पराजय करण्यासाठी सर्व पापे करावी लागली आहेत अर्थात यात माझाच विजय झाल्या आहे.

गीतारहस्यापुढे

‘असाधुंशी प्रसंगी साधुत्वाने व ते न जमल्यास असाधुत्वाने प्रतिकार’ या गीतारहस्यात सांगितलेल्या सिद्धांताने महात्मा गांधी गेलेले आहेत. असाधुत्वाशी साधुत्वानेच प्रतिकार हा सिद्धान्त पाहिजे. सर्व जगांना स्वातंत्र्यप्राप्तीचा उपयोग वेष्ट्याचा हक्क आहे, कोणी कोणाचा गुलाम नाही, असे मानले पाहिजे. शेजारी तेवढा शत्रू असे मानण्याची भावना सोडली पाहिजे. स्वाजगी व्यवहारात सत्याचरण करू व राजकारणात असत्याचा वापर करू, स्वाजगी व्यवहारात अहिंसा आचरू व राजकारणात हिंसेचा अवलंब करू हा विचार द्यायला पाहिजे. व्यक्ती आणि समाज यांचे जीवन एकच आहे. मोक्ष आणि लोकसंग्रह यात अविनाभाव आहे असे मानले पाहिजे. हा सिद्धान्त त्यांनी मांडला असून तो आचरणात आणून दाखविला आहे. लोकसंग्रह करीत असतानाही मी शुद्ध साधने वापरीत सत्यव्रतच आचरीत, शत्रूलाही मित्रच मानीत हा वाणा त्यांनी सतत कायम राखला. महाभारत निर्माण झाले त्यावेळचे जग, गीतारहस्य लिहिले गेले त्यावेळचे जग व आजचे जग ही निरनिराळी आहेत. आता आपण गीतारहस्यापुढे गेले पाहिजे आणि व्यक्ती, समाज, राष्ट्र या भेदाभेदांना थारा न देता मानव तेवढा एक मानला पाहिजे.

अखिल मानवांसाठी लिहिलेला ग्रंथ

लोकमान्यांनी जे गीतारहस्य लिहिले ते चार वर्गांतील लोकांसाठी अथवा हिंदूसाठी लिहिले असे मानण्याचे कारण नाही, ते त्यांनी अखिल मानवासाठी लिहिले आहे. त्यात एखाद्या विशिष्ट धर्माचे प्रतिपादन नसून मानवनिष्ठ धर्माचे प्रतिपादन व गीतेतील श्लोकांचे त्यात विवरण केले आहे असे न मानता त्यात दिलेल्या इतर विवेचनांचे मर्म समजू घेतले पाहिजे. त्यात जे अपूर्ण असेल ते पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केल्या पाहिजे. हा ग्रंथ वृद्धांसाठी आहे असा गैरसमज करून वेष्ट्याचे कारण नाही. तरुणांनीच त्याचे वाचन, मनन अधिक करावयास हवे आहे. आज नव्या स्वरूपात निघालेले गीतारहस्य हे समाजशास्त्रावरील एक सुंदर पुस्तक म्हणून प्रत्येकाने अवश्य अभ्यासले पाहिजे.

कर्मयोगी अध्यात्म आणि गीता†

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार यांचा परस्परसंबंध कोणत्या प्रकारचा आहे, या प्रश्ना-संबंधी नेहमीच मतभेद झालेले आहेत. या दोहोंत परस्परविरोध आहे आणि तो सर्वस्वी अटळ आहे असे मानणारे लोक पुष्कळ आढळतात. आपल्या अभिरुचीप्रमाणे कोणी अध्यात्मास श्रेष्ठ ठरवून समाजव्यवहारास त्याज्य मानतात अथवा कोणी समाजव्यवहाराने महत्त्व मान्य करून अध्यात्मविचाराला तुच्छ लेखतात. कित्येकांना या दोहोंचे महत्त्व समान वाटत असल्यामुळे, त्यांचा समन्वय हा शक्य आहे असे वाटत असते आणि म्हणून ते समन्वय कोणत्या प्रकारे घडून येणे शक्य आहे याचा शोध करीत राहतात. आधुनिक काळी हा प्रश्न पुनः एकदा अत्यंत उत्प्रेरणे पुढे आलेला आहे. आधुनिक युगाने जी विज्ञानाची साधना केली आणि त्या साधनेने आधुनिक मानवाला जी भौतिक शक्ती प्राप्त झाली, त्या शक्तीमुळे सामाजिक व्यवहारात न भूतो न भविष्यति असे उपात सुरू झाले आहेत. भौतिक शान आणि भौतिक शक्ती या वस्तू मूलतः आणि तत्त्वतःच त्याज्य आहेत, असे म्हणत येणार नाही. परंतु त्या शानाचा आणि त्या शक्तीचा कोणत्या साध्यासाठी विनियोग करावयाचा हाच खरा मतभेदाचा प्रश्न होऊ शकेल. भौतिक शानाचा आणि भौतिक शक्तीचा सामाजिक व्यवहारात उपयोग करून मानवसमाजाला शानी, सुखी आणि समाधानी बनविता येईल, अज्ञान आणि दारिद्र्य दूर करण्याच्या कामी भौतिक विद्या आणि

† 'गीता, टिळक आणि गांधी : (कर्मयोग आणि सत्याग्रह)' या पुस्तकाची प्रस्तावना.

शक्ती यांचा उपयोग करता येईल, यात मुळीच शंका नाही. परंतु यासाठी नव्या सामाजिक आदर्शांची आणि नव्या सामाजिक संघटनांची उभारणी करावी लागेल. या उभारणीच्या कामी भौतिक विद्यांच्या बरोबरीने आध्यात्मिक विद्यांचाही उपयोग आहे असे माझे स्वतःचे मत आहे. द्वेष, लोभ आणि हिंसा या विचारांपासून मुक्त असलेले आणि प्रेम, सहकार्य आणि स्वातंत्र्य यांचा आस्वाद घेण्यात आनंद मानणारे मानवी जीवन म्हणजे अध्यात्म-जीवन होय असे मी मानतो. या जीवनाचा पृथ्वीवरील सर्व मानवांना लाभ व्हावा हाच आपल्या सर्व सामाजिक व्यवहारांचा आदर्श असला पाहिजे. हे उद्बुद्ध आहे. व्यक्तीने आपले मन सर्व प्रकारच्या संकुचितपणापासून, अहंकारापासून मुक्त करून घेतले आणि अखिल-मानव-कल्याणाच्या कार्याला आपले सर्व जीवन वाहण्याची तयारी केली, तर तिने आपल्या व्यक्तित्वाचा खरा विकास केला आहे असे म्हणता येईल. या विकासात भौतिक आणि आध्यात्मिक असा विरोध करण्याचे कारण नाही. व्यक्ती जेव्हा आपला स्वतःचा विकास समाजाचा विचार न करता अथवा समाजाला विरोध करून साधू पाहते तेव्हाच सारी भांडणे सुरू होतात. खरा व्यक्तिविकास समाजात राहूनच आणि समाजाशी सहकार्य करीतच साधता येतो. जीवनविकासाचे हे सूत्र अनेक वेळा दुर्लक्षिले गेले आहे आणि त्यामुळे छोटी तत्पक्षाने आणि चुंकीचे आदर्श वेळोवेळी निर्माण झालेले आहेत.

संन्यासमार्गी आणि कर्मयोगी अध्यात्म

सामाजिक व्यवहारामध्ये संघर्षाळा महत्त्वाचे स्थान नेहमीच मिळत आलेले आहे. पूर्वीकाळी माणसाच्या उत्पादनशक्तीला मोठ्याच मर्यादा असल्यामुळे, सामान्य जनतेचे जीवन दारिद्र्याने भरलेले होते. भौतिक सुख आणि सांस्कृतिक ज्ञान यांचा बहुतेक भाग उच्च-वर्णीयांनी आपल्या हाती ठेवून घेतला होता. त्यामुळे समाजात जी विषमता निर्माण झालेली होती ती असाध्य झाल्यामुळे अनेक थोर हृदये सांसारिक जीवनाला विद्रुन संन्यासाचा आश्रय करीत असत. हा संन्यास म्हणजे सामाजिक व्यवहारातील अमानुषतेचा निषेधच होता. एवढ्या अर्थाने तो श्रेष्ठ मानता येईल. परंतु ज्ञानात्मिक व्यवहारातील अमानुषतेशी जुंब घेण्याचे काम सामाजिक व्यवहारातच झाले पाहिजे. संन्यासाने हे कार्य सोडून दिल्यामुळे सामाजिक व्यवहार अधिकाधिक अनधिकारी लोकांच्या हातात जाऊ लागला आणि यामुळेच संन्यासमार्गी अध्यात्माचा विचार मार्गे पडून कर्मयोगी अध्यात्माचा विचार समाजात मान्यता पावू लागला. संन्यास आणि कर्मयोग यांचा खरा मतभेद राज्यसंस्थेचा स्वीकार करावा की नाही, या मुद्द्यावर आधारलेला दिसतो. सामाजिक जीवनातील इतर व्यवहार थोडेकार सद्गोप असले तरी सशस्त्र युद्धासारखे तीव्र द्वेषाने आणि हिंसेने भरलेले नसतात. म्हणून सशस्त्र युद्धावर उभारलेली राज्यसंस्था अध्यात्माच्या वृत्तीशी सुसंगत कशी बनवाययाची हाच त्या वेळेचा मुख्य प्रश्न असे. अनासक्तबुद्धीने लोकसंग्रहार्थ या संस्थेचाही स्वीकार केला पाहिजे असे कर्मयोगी अध्यात्माने ठरविले. झरतुष्ट्र, मोक्षेस, मुहम्मद, श्रीकृष्ण, कान्फ्यूशिस असे हे सारे या कर्मयोगी अध्यात्माचे पुरस्कर्ते मानता येतील. येशू ख्रिस्त, गौतमबुद्ध, महावीर

आणि लाओत्स हे संन्यासमार्गी अध्यात्माचे प्रवर्तक दिसतात. जोपर्यंत युद्धसंस्था ही मानवव्यवहारासाठी आवश्यक आणि अपरिहार्य असेल तोपर्यंत केवळ संन्यासमार्गी अध्यात्म हे सामाजिकदृष्ट्या अपुरे आणि काही अंशी पलायनवादीच ठरेल. वृत्तिभेदाने कोणकोणत्या अध्यात्माचा स्वीकार करावा हे निश्चित होईल, परंतु सामाजिक जीवनाच्या तटस्थ दृष्टीने हे दोन्हीही मार्ग संपूर्ण समाधान देऊ शकत नाहीत. कर्मयोगी अध्यात्मात युद्धासारख्या हिंसक मार्गांना मान्यता दिलेली असल्यामुळे, प्रत्यक्ष व्यवहारात हिंसाचारालाच पाठवळ मिळत जाते. तेव्हा प्रमाणात अनहंकार आणि अनासक्ती यांची वाड खुंटते आणि नैतिक जीवनात हिंसेलाच अहिंसा म्हणण्याची विकृती निर्माण होते.

समतेचे साध्य आणि साधनांची शुचिता

कर्मयोग हा केवळ आध्यात्मिकच असला पाहिजे असे नाही. तो जडवादी अथवा भौतिकवादीही असू शकतो, हे आधुनिक कालातील सामाजिक क्रांतीवाद्यांच्या निरनिराळ्या पंथांकडे दृष्टी टाकविली असता सहज दिसून येईल. पुष्कळांचे पुष्कळ भौतिक अथवा ऐहिक सुख हेच मानवी जीवनाचे परमसाध्य मानणारे क्रिष्टेक विचारपंथ वाढू लागले आहेत. परंतु केवळ भौतिक सुखाने मानवी जीवन संपूर्ण होऊ शकत नाही. शारीरिक पुष्टी आणि मानसिक तुष्टी यांव्योवरच आत्मिक शांतीही मानवी जीवनाला आवश्यकता आहे. हा विचार अधिक समजून घ्यायला पाहिजे. अध्यात्म म्हणजे पारलौकिक सुख असा अर्थ करण्याची आवश्यकता नाही. ऐहिक जीवनातच आध्यात्मिक शांती मिळविणे हेच खरे अध्यात्म होय. बुद्धिवादी माणसालाही या अध्यात्माचा विरोध करण्याचे कारण नाही. म्हणून जडवादी कर्मयोगापेक्षा अध्यात्मवादी कर्मयोग जीवनेदृष्ट्या अधिक सत्यपूर्ण आणि म्हणूनच बुद्धीलाही समाधान देणारा होऊ शकतो. परंतु आध्यात्मिक कर्मयोगातही काही धोके आहेत. त्यांचा विचार झाल्याशिवाय सामाजिक व्यवहारांची शुद्धी आणि समृद्धी होणार नाही. सामाजिक जीवनात नेहमी समतेच्या दृष्टीने अधिकाधिक विकास होत जाणे हाच सामाजिक विकास समजला पाहिजे. आध्यात्मिक कर्मयोग जर केवळ परंपरावादी झाला आणि परंपरागत विप्रमतेचे समर्थन करण्याचेच कार्य करीत राहिला, तर तो जीवनेदृष्ट्या प्रतिगामी ठरतो. कर्मयोगाचे साध्य हे नेहमीच समतेच्या रोखाने पुढे जाण्याचे असले पाहिजे. काळाकाळाच्या व्यवहारां पाहिले तरीच कर्मयोगाने समाजाला सतत पुढे नेले पाहिजे. सामाजिक व्यवहारातील कोणतीही संस्था वा संघटना सनातन मानण्याचे जडत्व कर्मयोगाने नाकारले पाहिजे. ध्येयाच्या बाबतीत विकासक्रमता ज्या कर्मयोगात नाही, तो कर्मयोग अध्यात्माच्या दृष्टीने विकृत मानला पाहिजे. अशा विकृत अध्यात्मापेक्षा समतेचे साध्य स्वीकारणाऱ्या जडवाद देखील जीवनाच्या दृष्टीने उपकारक मानावा लागेल. कर्मयोगाच्या विकृतीचा हा एक प्रकार सांगितला.

कर्मयोगाची आगखीही एका बाजूने विकृती होण्याचा धोका असतो. सामाजिक जीवनाची नवी उद्दिष्टे आणि उन्नतीचे नवे आदर्श दिसू लागल्यानंतर, आध्यात्मिक कर्मयोगाने आपल्या साधनांची शुचिताही बाढविण्याकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविले पाहिजे.

सामाजिक जीवन सध्याच्या दृष्टीने जसे अधिकाधिक समतेकडे गेले पाहिजे, त्याचप्रमाणे साधनाच्या दृष्टीने ते अधिकाधिक अहिसामय होत जाण्याची आवश्यकता आहे. समता आणि अहिंसा हेच मानवी जीवनाचे संपूर्ण सत्य होय. सामाजिक व्यवहाराच्या स्थितेसाठी शुद्ध नैतिक साधनांना क्वचित् मुरड घालण्याची आवश्यकता असते, असे कर्मयोगी विचारांचे गृहण आढळते. परंतु स्थिरता हा काही सामाजिक जीवनाचा आदर्श नाही. सामाजिक जीवनाचा आदर्श आहे विकास. नैतिक साधनांना मुरड घालीत गेल्याने समाजातील विकासाच्या शक्ती मंदावतात, हा नेहमीचा अनुभव आहे. गृहणून नैतिक साधनांची रूपे सामाजिक व्यवहारात अधिकाधिक शुद्ध करी होत जातील याचे चिंतन आणि संशोधन करणे हे आध्यात्मिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. संन्यासमार्गाने पाहिलेले जीवनाचे पूर्ण रूप वैयक्तिक राव्या आचरणात आगण्याची आकांक्षा धरून संन्यासी साधक जीवनसाधना करीत असतात. परंतु सामाजिक जीवनाचेही तसेच पूर्ण रूप कर्मयोगाने आपले साध्य गृहणून स्वीकारले पाहिजे आणि ते सिद्ध करण्यासाठी नव्या नव्या सामाजिक साधना संशोधिल्या पाहिजेत. कर्मयोगी अध्यात्माचे हेच शुद्ध स्वरूप होय. या स्वरूपात कर्मयोग आणि संन्यास यांतील विरोध पूर्णपणे मावळतो आणि जीवनाचे पूर्ण तत्त्वज्ञान यथेच प्रकटते. गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत हे या दृष्टीने कर्मयोगाचे अत्यंत शुद्ध स्वरूप होय, असे माझे निश्चित मत आहे.

भगवद्गीतेच्या ऐतिहासिक मर्यादा

भगवद्गीतेचा जीवनदृष्टीने संदेश काय आहे, हा हिंदू समाजाच्या दृष्टीने एक फार महत्त्वाचा प्रश्न समजून पाहिजे. आपले धर्मग्रंथ हे ईश्वरनिर्मित आहेत आणि गृहणूनच ते सर्वथा परिपूर्ण आहेत, अशी जगातील सर्व धर्मवाद्यांची समजूत असते. हिंदू समाजातही अशी समजूत आढळून येते. परंतु सत्यशोधनाच्या दृष्टीने ही समजूत खरी आहे असे गृहणता येणार नाही. मानवी जीवनाच्या विकासाबरोबर मानवी धर्मकल्पनांचा आणि ईश्वरकल्पनांचाही विकास होत आलेला आहे आणि तो यापुढेही तसाच होत राहील. कोणताही धर्मग्रंथ सर्वथा परिपूर्ण मानणे ही एक आंधळी भावना झाली. विवेकाच्या प्रखर किरणांखाली ती टिकण्यासारखी नाही. या दृष्टीने भगवद्गीतेकडे पाहणे आवश्यक आहे. आजच्या भगवद्गीतेचे स्वरूप आजच्या महाभारतानेच उगविलेले आहे. आणि आजच्या महाभारतात समन्वयाची दृष्टी आदमाला सर्वत्र आढळून येते. आजच्या महाभारताच्या निर्मितीपूर्वी या देशात जे जे विचारसंग्रह निर्माण झाले, जो धर्मकलह झाला, तत्त्वज्ञानाचे दीर्घकाल जे मंथन झाले, त्यातून सर्वसंग्राहक दृष्टीने महाभारत निर्माण करण्यात आले. आजचे महाभारत बुद्धानंतर काही शतकांनी झाले आहे, हे महाभारताच्या सर्व अभ्यासकांना मान्यच आहे. त्यामुळे महाभारत रचनेपूर्वी ज्या वैदिक आणि अवैदिक विचारांचा संघर्ष झाला त्याचाही निष्कर्ष महाभारतात आलेला आढळतो. तथापि, महाभारत हे वैदिकांच्या परंपरेचे समर्थन करण्याच्या दृष्टीने रचले गेले आहे, हे उघड दिसते. गृहणूनच महाभारतात परस्पर-विरोधी विचारप्रणालींचे संकलन झालेले आढळते.

भगवद्गीतेतही अशीच स्थिती झालेली आहे. संन्यास आणि कर्मयोग, निर्गुण ब्रह्म आणि सगुण ईश्वर, ज्ञान आणि भक्ती अशी द्वंद्वे भगवद्गीतेत सांभाळून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. सामाजिक विषमता आणि आध्यात्मिक समता यांचीही सांगड घालण्याचा प्रयत्न गीतेत केलेला आहे. निरपवाद अहिंसेचे स्तवन आणि अनासक्त वृत्तीने लोकसंग्रहार्थ आचरणवाची हिंसा या दोन्हीही गोष्टी भगवद्गीतेत समानत्वाने गौरविलेल्या आढळतात. यामुळे भगवद्गीतेचा निश्चित संदेश कोणता हे सांगणे कठीण आहे. सामाजिक विषमतेवर उभारलेली जातिसंस्था आणि शस्त्रयुद्धाचा स्वीकार करणारी राज्यसंस्था यांना गीतेने चालवून वेतले आहे, हे कळू केलेच पाहिजे. सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेच्या आजच्या काळात गीतेच्या वर्णव्यवस्थेच्या विचाराव्यापुढे जाण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आजच्या मानवसमाजाच्या सर्वांगीण विकासाला शस्त्रयुद्धाची धावसंस्था सर्वस्वी बाधक झालेली असल्यामुळे गीतेने गौरविलेल्या धावधर्मही आता गतार्थ झाला आहे. सर्वधर्मसमभावानेच आजच्या काळात आपला धर्मच श्रेष्ठ आहे, अशी अहंकाराची आंधळी वृत्ती सोडून द्यावी लागणार आहे. 'परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम्' हे धर्मस्थापनेचे उद्दिष्टही तात्त्विक दृष्टीने अपुरे ठरणार आहे. सज्जनांचे परित्राण करण्यासाठी आणि दुष्टांचा विनाश करण्यासाठी अवतार घेणारा ईश्वर स्वतःच संकुचित भासतो. सज्जन आणि दुष्ट या दोन साचेबंद जन्मसिद्ध प्रकृती आहेत आणि दुष्टांचे कधीही परिवर्तन होणे शक्य नाही, अशा तऱ्हेचे विचार भगवद्गीतेमध्ये आढळतात आणि याच्या उलट, भक्तिमार्गाने पापयोनींचाही उद्धार होऊ शकतो, असे भगवद्गीतेने प्रतिपादिलेले आहे. या विरोधाचाही प्रौढिक दृष्टीने परिहार करण्याचा प्रयत्न कोणी करतात; परंतु मला त्यात काही स्वार्थ वाटत नाही. या सर्व विवेचनाचा अर्थ असा की, भगवद्गीतादेखील आजच्या सामाजिक समस्यांच्या दृष्टीने अपुरा पडू लागली आहे. गीतेतील अद्वैताचा सिद्धांत भक्तीचे महत्त्व दर्शविणारे प्रतिपादन, अनासक्त वृत्तीने जीवनव्यवहार करण्याचा आदेश, स्थितप्रज्ञेचे विवेचन इत्यादी गोष्टी सदैव टिकाव्याच्या पात्रतेच्या आहेत. द्वंद्वमय जगात द्वंदांतील अवस्था अनुभविण्याचा गीतेने दाखविलेला मार्ग मानवी जीवनाला सदैव उपकारक वाटल्याशिवाय राहणार नाही. तथापि वर्णसंस्था, जातिसंस्था, युद्धसंस्था इत्यादी सामाजिक संस्थांसंबंधीचे गीतेचे विचार पुष्कळच घोटाल्याचे आणि परस्परविरोधाने भरलेले आढळतात.

गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत

जातिरहित आणि वर्णरहित समाज निर्माण करण्याची शक्यता आजच्या विज्ञानाने निर्माण केलेली आहे. त्यासाठी नव्या सामाजिक आदर्शांची आज आवश्यकता निर्माण झाली आहे. धर्मसंस्थापनेच्या दृष्टीनेही दुष्टांचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांना सज्जन अनविणारे ईश्वरी अवतार आजच्या काळाला पाहिजे आहेत. मानवाच्या विकासात सामाजिक संस्थांतच

बदल होतो असे नाही, तर त्याच्या नैतिक आदर्शांत आणि आध्यात्मिक मूल्यांतही विकास होतो, हा सिद्धांत सर्व अध्यात्मवादी लोकांनी शिकण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

लोकमान्य टिळकांचे 'गीतारहस्यां'तील कर्मयोगप्रतिपादन केवळ गीतेतील एकाच दृष्टीवर-श्रवियाच्या कर्मयोगावर- उभारलेले आहे. त्यामुळे आजच्या समस्यांना त्यात समाधानकारक उत्तर आढळत नाही. गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत त्या दृष्टीने अधिक आधुनिक आहे. गीतेच्या संदेशाला, तिच्या ऐतिहासिक मर्यादांतून बाहेर काढून गांधीजींनी विशाल आणि परिपूर्ण बनविले आहे. आजच्या दिशानांचे साहाय्य घेऊन गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे आचरण केले तर आजच्या मानवसमाजाला नवे स्पृहणीय रूप प्राप्त होऊ शकेल, अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे.

१९५२

आचार्यांच्या अनौपचारिक वक्तृत्वशैलीची एक झलक

“बाबूराव जोशी वकील माझे स्नेही आहेत. त्यांनी एक टेपरेकॉर्डर (लहानसा) विकत घेतला आहे... त्यांनी माझ्या मागे लागून मला बोलते केले आहे. ते आपल्या घरी चांगली प्रतिष्ठित, विद्वान्, आधुनिक विचार आवडणारी थोडी मंडळी जमविताना व मला त्यांच्यापुढे काही बोलण्यास सांगतात...”†

...नाही, कळतं पण वळत नाही हा जर आपला स्वतःचा अनुभव असेल, तर आपल्याला, असं आपण सांगितलं पाहिजे—माझं मी मला असं सांगितलं पाहिजे की तुला जर कळलं, ते तुला वळलं नाही तर ते तुला कळलंच नाही, तर तू आणखी विचार कर, कळलं म्हणू नकोस. ते वेळपर्यंत खाली जाऊ दे, खोल जाऊ दे; आणि असं जर कळलेलं खाली गेलं...खाली म्हणजे कुठे जायचं...तर ते म्हणतात बॅबीच्या-बॅबीचा जो देठ आहे, त्या बॅबीच्या अगदी देठापर्यंत गेलं पाहिजे.

माणसं ओरडतात, काय तुझ्या कपाळी किती ओरडायचं?—पण तो ओरडताना कसं बॅबीच्या देठापासून ओरडतो. त्यात काही म्हणी आहेत, काही भानगडी आहेत, ते योगीयोगी लोक तुम्हाला सांगतील की त्या बॅबीच्या देठाशी काय भानगडी आहेत ते. तुम्हाला आमचा कवी सांगेल—मर्दंकर, की ही बोंब आहे म्हणेल. ही बॅबी आहे हीच बोंब आहे सगळ्या जगाची असं मर्दंकरांनी चांगलं वर्णन केलं आहे.

तात्पर्य, हे आपल्या कळण्याचं प्रकरण जे येथे ओळखले आहे; म्हणजे तुसतं शब्दात, फक्त मंदूत, आणि मग मंदूतलं आपण कुठे जोडतो? मंदूतलं संक्रमण करतो दुसऱ्यांच्या मंदूत त्याला आपण म्हणतो विचारांचा प्रचार. हे विचारच मुळी येथे खाली—बॅबीच्या देठापर्यंत जातच नाहीत, आणि तिथून जर प्रचार सुरू झाला, तर तो डोक्यातून डोक्यातच जाणार—आमच्याच जर खाली गेल्या नाही तर आम्ही तुमच्या डोक्यात घातला तर तो खाली का जाय? असा एक नियम आहे, जे समजतं ते साऱ्या इंद्रियांना समजतं.

एकनाथांचा एक सुंदर दृष्टांत आहे. आपण घरामध्ये दिवा लावतो. घरामध्ये दिवा लावल्यानंतर, याचा प्रकाश सगळ्या खिडक्यातून बाहेर येतो. सगळ्या, जेवढ्या खिडक्या असतील त्यांच्यातून. तसाच तुमच्या दारातूनही बाहेर येतो—तेथे एक मेणवत्ती लावली, आणि भोवताली शंभर दारं असली आणि फटी असल्या, तरी तो एक दिव्याचा प्रकाश, शंभर फटीतून बाहेर येतो. आपल्या इंद्रियांमध्ये जर कुठेतरी या बॅबीच्या देठाशी जाऊन पोहोचलं तर ते आपल्या सर्व इंद्रियांच्या वाटे बाहेर येतं, अशी निसर्गाची रचना आहे तिथे गुप्तची गरज नाही. इथे काही मोठं रहस्य-गूढ-गैरे नाही. एक साधी अनुभूती आहे.

† आचार्य भागवंतांनी कोल्हापूरहून प्रा. सी. सिधु जोशी यांनी २०-४-६५ रोजी लिहिलेल्या एका पत्रातून.

भाग ४ था

महात्मा गांधी-जीवनसाधना व तत्त्वविचार

३१. जीवनशुद्धीचा प्रयोग
३२. अव्यवहार्य सत्याचा व्यवहारिक विजय
३३. गांधीजींचे जीवन-दर्शन
३४. मानव्याच्या हिताची आमरण चिंता बाळगणारा युगपुरुष
३५. अखंड जीवनाचे उपासक महात्मा गांधी
३६. कर्मयोग आणि सत्याग्रह
३७. कर्मयोगातून सत्याग्रहाकडे
३८. गांधी आणि विनोद
३९. भारतातील नवजागरण व म. गांधी

जीवन-शुद्धीचा प्रयोग

Blessed are the pure in heart,
for they shall see God.

— Sermon on the mount.

सत्येन लब्धस्तपसा ह्येव धात्मा सम्यग्
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्

— मुण्डक उपनिषद्

महात्मा गांधी यांना काल ६५ वर्षे पूर्ण झाली. हिंदुस्थानातील कोनाकोपन्यातून त्यांच्या जयंतीचा मंगळ उत्सव साजरा झाला. महात्मा गांधी हे केवळ हिंदुस्थानच्याच लोकांना पूज्य आणि सेवनीय झाले आहेत असे नव्हे तर जगातील सर्व देशांच्या लोकांना त्यांचे जीवन दिव्य आणि वेदनीय वाटत आहे. या विश्वविश्रुत महिम्याचे रहस्य काय? याच विचार आपल्या आयुष्याला सहज उद्बोधक होईल.

युगपुरुषांचे अखंड जीवन

विश्वजीवनाची महान यात्रा अखंड चालली आहे. अज्ञान सागराच्या अस्फुट हाकेल ओ देऊन गिरिक्रांदांतील निर्लस उसळी घेऊन बाहेर पडतो. त्याचप्रमाणे परोक्षाची पूर्णतेची स्वप्ने पाहून प्रत्यक्षाचा प्रवाह वेगाने धावत चालला आहे. या यात्रेची सफळता कशात आहे याचा शोध घेणारे, प्रवाहाची दिशा चुकत असेल तर ती दुस्त करणारे, वेगामध्ये

शिथिलता येत असेल तर ती नाहीशी करणारे, पुरुषार्थी वीर विश्वाला नेहमीच वंघ वाटत आले आहेत. आपल्या दीर्घ तपस्येने हे जीवनाला मार्ग काढून देतात. आपल्या स्वार्थ-त्यागाने हे विश्वाला सुखाने प्रगती करण्याची सोय करून देतात. भोळ्या जनांना वैफल्याच्या चैराण वाळवंटातून साफल्याच्या सुलधामात आणून सोडतात. काळाकाळास उभय होऊन जीवनातील अशुद्धता आणि अव्यवस्था दूर करून शुद्ध आणि व्यवस्थित समाजजीवन निर्माण वरितात. काळालाही आपल्या कर्तृत्वाने कळाटणी देण्याचे सामर्थ्य या महाभागात असते. हे धर्मस्थापनेचे पुरुष म्हणजे ईश्वराचे देणे होय. युगपुरुषांचे जीवन हे केवळ व्यवितगत नसते. ते विश्वजीवनाशी पूर्ण समरस झालेले असते. केवळ व्यक्तीच्या जीविताचा विचार करताना वापरली जाणारी वजने-मापे या युगपुरुषांच्या जीविताला लावून चालत नाही. कारण त्यांची ध्येयेही जीवनाची ध्येये असतात. त्यांची साधने ही जीवनाची आयुधे असतात.

विश्व-जीवनाशी साम्य

त्यांच्या विजयात विश्वाचा विजय असतोच पण त्यांच्या आभासिक पराभवातही विश्वाचा पराभव कधीच होत नाही. त्यांच्या सुखाने विश्व सुखी होईल यात नवल नाही. त्यांच्या दुःखानेही विश्वाचा सुखाचाच मार्ग मोकळा होतो. युगपुरुषांचे सर्वत्र हे विश्व-जीवनातच अनुस्यूत झाले असल्याने त्यांच्या सकल जीवनाने विश्व-जीवन शुद्ध, पूत आणि उन्नत होत जाते. युगपुरुषांच्या चुकादेखील विश्वाचे कल्याणच करीत असतात. कारण त्यांना स्वतःचे निगळे असे काहीच साधावयाचे नसते. विश्वजीवनातच त्यांचा मोक्ष असतो. यामुळे त्यांच्या शुद्धीबरोबर विश्व शुद्ध व्हावे, त्याच्या उन्नतीबरोबर विश्व उन्नत व्हावे यात काहीच आश्चर्य नाही. युगपुरुषांना न जाणव्यामुळे आणि स्वतःच्याच रोजच्या जीविताच्या संकुचित दृष्ट्यात गुंफवून राहिल्यामुळे सामान्य व्यक्तींना युग पुरुषांचे महनीय कार्य केव्हा केव्हा दुर्बोध होते आणि अज्ञानाने त्यांच्या कार्याला त्यांचा विरोध दिवू लागतो. केव्हा केव्हा अशा पुरुषांचा छळ होतो आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष कार्याला थोडा वेळ विघ्न आल्यासारखे वाटते. तथापि या युगकल्पना प्रसविणाऱ्या युगपुरुषांचे जीवनाला वळण लावण्याचे कार्य खंडित होत नाही. आपल्या मृत्यूने आणि मृत्यूनंतरही ते अमररूपाने जीवनावर सत्ता गाजवीत राहतात. युगपुरुषांचे कार्य हे जीवनाचेच कार्य असल्यामुळे ते कधीच विफल होत नाही. ते जीवनाला सफल करीत करीत स्वतः सफल होते.

नव्या शाक्त धर्माचे स्वरूप

महात्मा गांधी हे वर वर्णिलेल्या युगपुरुषांच्या मालिकेतील आहेत. बुद्ध आणि ख्रिस्त, कृष्ण आणि महंमद, इतरतुष्ट आणि कान्फूशिअस, मर्चू आणि मोक्षेस यांच्याप्रमाणेच आपल्या काळातील विविध प्रवृत्तींचा सूक्ष्म विचार करून त्यांनी जीवनाचे दर्शन-धर्म आणि कर्म-निर्माण केले आहे. आधुनिक युगातील विपत्तींची चिकित्सा करून त्यांनी युग-

धर्म शोधून काढला असून, त्याचे समाजाने ग्रहण करावे यासाठी त्यांची तपस्या चाळली आहे. आधुनिक युगाचे मुख्य स्वरूप भौतिक ज्ञान हे आहे. भौतिक ज्ञानाचा ठेग एका-एकी मनुष्याला सापडल्यामुळे त्याच्या सर्वच जीवनामध्ये उलथापालथ आणि गोंधळ माजला आहे. भौतिक ज्ञानामुळे माणसाच्या इतके वर्षे दडपून राहिलेल्या अभुक्त वासना खळवळून जाण्या शक्य आहेत आणि त्यांच्यांत एकदम वंडाळी माजली आहे. पूर्व युगातील भौतिक साधनांच्या मर्यादित स्वरूपामुळे समाजातील विविध समूहांना, वर्गांना जी विशिष्ट व्यवस्था मान्य करून राहावे लागत होते त्या व्यवस्थेतील अन्याय आणि विरोध एकदम उघड झाल्यामुळे सर्वच व्यवस्था कोसळून पडली आहे. बुद्धिवाद, व्यक्तिमुक्तवाद, व्यक्ति-स्वातंत्र्य-वाद यांचा उदय होऊन भौतिक ज्ञानाच्या सहान्याने वासनांचे तर्पण करण्याची वृत्ती वेळग्याम झाली आहे. भौतिक ज्ञानाच्या प्राप्तीबरोबरच भौतिकसाधने ज्या व्यक्तींच्या हाती आली त्यांनी अनियंत्रितपणे त्या साधनांचा उपयोग केला. आपल्या वासनातर्पणातच सर्वांचे सुख साधले जाणार आहे, या भ्रमाने सामाजिक एकतेच्या सर्व कल्पनांचा आपल्या तर्क-वादाने उपहास करून सनाजडव्यवस्थेचे उच्चाटन करण्यात त्यांनी पुरुषार्थ मानला. आपल्या लोभी वृत्तीलाच जीवनाची देवता करून तिच्यापुढे समाजातील सर्व व्यक्तींचा आणि आपल्या हृदयातील कोमल भावनांचा बळी दिला. आज सर्वत्र जगात या आधुनिक शाक्तांचा मेसूर नाच चालला आहे. दुर्दैव आणि अशानी अशा हजारे लोकांचे रक्त-शोषण करून आपण मोठी संस्कृती निर्माण करीत आहो, असा यांचा आश्रय चालला आहे. या आपल्या पराक्रमात आपले सर्वांनी स्तुतिस्तोत्र गाऊन आपली साथ कवची अशी अपेक्षा आहे. या पुंजीपतींच्या अनर्थावह आक्रमणामुळे विश्वाच्या सान्या मर्यादा मोडून गेल्या असून सर्व मानवी समाजावरच मोठे संकट आले आहे. हा नवीन युगाचा शाक्त-धर्म केवळ लोभमूलक आणि हिंसरत आहे. याला माणुसकीची पर्वा नाही. कोमलतेची कदर नाही. केवळ उन्माद हे याचे स्वरूप आहे. याचा नाच असाच चालू दिला तर मानवी जीवन नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

समाजाला नैतिक निष्ठेची गरज

युरोपात या नवीन शाक्तधर्माने जन्म घेतल्याबरोबर भोळ्यापणाने अनेकांनी त्याचा जयजयकार केला. लोकशाहीचे, समाजसत्तेचे, बंधुभावाचे युग अवतरण्यास या शक्तीचा उपयोग होईल असेही पुष्कळांस वाटले. पण वाढत्या वेगाबरोबर या शाक्तधर्माने आपल्या मदतीला आलेली ही सर्व उदार ध्येये खाऊन गड्ड केले आहेत. या शाक्त सांप्रदायाला तोंड कसे द्यावयाचे आणि अज्ञानी, निःशस्त्र, भोळ्याभावंड्या लोकांनी आपले अस्तित्व कसे राखावयाचे, हा या युगाचा मोठा प्रश्न आहे. भौतिकज्ञानाने मस्त होऊन मनुष्य आलेले श्रेष्ठत्व विसरला आहे. शक्ती ही शिवाची अनुसारिणी झाल्याशिवाय ती मंगळदायिनी होणार नाही. भौतिक साधनांवर आत्मिक ध्येयाचे प्रभुत्व लादल्याशिवाय जीवन यशस्वी होणार नाही. हे प्रचंड कार्य यशस्वी करून दाखविणे हा या युगाचा धर्म आहे. भेदांच्या

द्वारा अभेदाचे वर्णन घेणे ही सर्व समाजव्यवस्थेची परिणती असावयास पाहिजे. मनुष्याच्या वृत्ती जर शुद्ध आणि संयत झाल्या नाहीत तर केवळ शक्ती वाढल्यामुळे त्यांचा अधःपातच होईल. भौतिक ज्ञान वाढत्याबरोबर नैतिक निष्ठा वाढली नाही तर केवळ परस्परसंहारच होईल. हा संहार थांबवून सर्वांची सर्वांगीण उन्नती आणि प्रगती कशी होईल अशी साधने शोधून काढणे, हे या युगाचे विशिष्ट कार्य आहे. युरोपला शक्ती मिळाली, तथापि त्या शक्तीचा समाजहिताकडे उपयोग करण्याची वृत्ती त्याला अद्यापि न सापडल्यामुळे युरोपात राजकीय, लोकशाही, सामाजिक समता आणि आत्मिक बंधुभाव यांची ध्येये पराभूत होत आहेत. केवळ जडवादाचा अंगीकार केल्यामुळे तेथील बहुजन समाजाला नैतिक निष्ठा निर्माण करण्यास लागणारी धर्मश्रद्धा दुर्लभ होत चालली आहे, आणि भौतिक आघातांचा प्रतिकार केवळ भौतिक प्रत्याघातांनी करण्याचेच कार्य तेथे चालले आहे. द्वेष, लोभ, हिंसा यांनी वातावरण भरून गेल्यामुळे आजच्या युगात जीवन भयानक होऊ लागले आहे.

जीवनशुद्धीच्या प्रयोगास सुरवात

महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेत असताना त्यांना प्रथम या शाक्त धर्माचे स्वरूप आकलन झाले आणि त्याचा प्रतिकार करून जीवनात नैतिक मूल्ये पुन्हा प्रस्थापित करण्याचे कार्य त्यांनी तेथेच सुरू केले. आपल्या जीवनात मुख्य इच्छा आत्मदर्शनाची आहे असे त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. तथापि हे आत्मदर्शन जीवनाशी वेपकरीर राहून, निष्क्रिय राहून, आत्म्याची शाब्दिक चर्चा करून, जपतपादी कर्मठ साधनाची आराधना करून होणार नाही. हे त्यांनी लगेच जाणले आणि जीवनातील कोणत्याही प्रश्नांचा त्याग न करताच उलट त्या सर्व प्रश्नांचा स्वीकार करून वृत्तीला शुद्ध, उन्नत आणि आत्माभिमुख करण्याचा 'कर्मयोग' त्यांनी सुरू केला. तेव्हापासूनच महात्मा गांधींचा आयुष्यक्रम म्हणजे जीवनशुद्धीचा एक महान प्रयोगच होऊन राहिला आहे. सत्याग्रह याचा अर्थ हा आहे की, केवळ आत्मशक्तीने आजच्या युगातील अव्यवस्था दूर करण्याचा, जडवाद नाहीसा करण्याचा प्रयत्न करणे. शुद्धतेच्या प्रत्यक्ष आचरणाने जीवनातील अशुद्धता नाहीशी करावयाची. त्यागाच्या सामर्थ्याने दुर्बलांचे दुःख निवारण करावयाचे. सत्याग्रही नेहमीच सत्यासाठी, शुद्धतेसाठी समाजहितासाठी आपले सर्वस्व अर्पण्यास तयार राहिल. सत्तेने जेव्हा समाज गांजला जाईल तेव्हा त्याला केवळ द्वेष किंवा हिंसा या मार्गावर जाऊ न देता तपश्चर्येने, संघटनेने आत्मक्लेशाच्या मार्गाने सत्तेशी तोंड देण्यास सिद्ध करावयाचे. दक्षिण आफ्रिकेत या सत्याग्रहाच्या साधनेची सिद्धता करून तेथे काही प्रश्न या मार्गाने सोडवून त्याची यशस्विता पारखल्यानंतर १९१५ मध्ये महात्माजी हिंदुस्थानात आले व तेव्हापासून गेल्या वीस वर्षांत येथील जनतेला आपले प्रश्न कोणते आहेत व ते सोडविण्याचा प्रयत्न कोणत्या दिशेने चालविला पाहिजे याचे शिक्षण संप्रयोग देत आहेत.

सार्वत्रिक पुनर्घटनाची जरूरी

सत्याग्रह हे सर्वकाळी व सर्व परिस्थितीत वापरता येण्यासारखे साधन आहे. सर्व जीवनाची घडी विवडून गेल्यामुळे ध्यवृत्तीच्या सामान्य आयुष्यातील सामान्य गोष्टीपासून विश्वातील अत्यंत गुंतागुंतीच्या घडामोडीपर्यंत त्याचा उपयोग केला पाहिजे. व्यक्तीला जाणीव झाल्याबरोबर आपल्या रोजच्या आयुष्यातील मामुली गोष्टीतच सत्यनिष्ठेला अग्रस्थान देण्याचा प्रयत्न तिने चादू करावयाचा आणि आपल्याभोवती उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक संघर्शात या नैतिक मूल्यांची प्रतिष्ठापना करण्यातच पुरुषार्थ मानावयाचा हा याचा प्रारंभ आहे. आपल्या समाजात सर्वत्र गोंधळ माजला असून सार्वत्रिक पुनर्घटना करण्याचा काळ आलेला आहे. गेल्या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानात अनेक महाभागांनी समाजोद्धाराची अनेक कार्ये चालविली. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहदर्शनात या सर्व महाभागांच्या तरवांचे पूर्ण संकलन करून त्याचा सुंदर समन्वय साधण्यात आला आहे. सत्याग्रहदर्शनाने कोणाही महाभागाच्या महनीय कार्याचा अधिक्षेप केला नाही. उलट सर्वांचाच सत्कार केला आहे. या भिन्न भिन्न साधनांचे सर्व प्रवाह या सत्याग्रह साधनेत समाविष्ट झाले आहेत. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सर्व विचारांना समान स्थान देऊन आपापल्या वृत्तीप्रमाणे कार्य करात रहाण्याची सोय आणि सवलत या सत्याग्रहदर्शनाने सर्वांना आणून दिली आहे.

सर्व थोरांचा एकत्र समन्वय

द्यानंदांची वैदिक निष्ठा, राममोहनांचा सर्वधर्मसमन्वय, रामकृष्णांची आध्यात्मिकता, विवेकानंद-रामतीर्थींची दूरद्री नारायणाची तळमळ, अरविंदांची साधनमन्यता, लोकमान्यांचे स्वातंत्र्यप्रेम आणि धैर्य, आणि रविद्रांचे विश्वप्रेम- यांचा महात्मा गांधींत समन्वय झालेला आढळून येतो. त्यांच्या आचरणात संन्याशाची विरक्ती, गृहस्थाची प्रेमवृत्ती, व्रजान्यायाची तडफ एकत्र पहावयास मिळते. वंशभेद, धर्मभेद अर्थभेद आणि राष्ट्रभेद यांची तीव्रता वाढल्यामुळे आज सामाजिक जीवन क्षुब्ध झाले आहे. अस्तुत्यतानिवारण, हिंदू मुसलमानांचे ऐक्य, खादी ग्रामोद्योग आणि आत्मबलावर करावयाचा सत्ता प्रतिकार या चार मुख्य साधनांनी हिंदी जीवनातील सर्व प्रश्न सोडविण्याची त्यांची साधना सारखी चालली आहे. प्रेमवृत्तीवर अधिष्ठित होऊन सर्वभूतहितासाठी अखंड आत्मदान देत राहिल्याने समाजात उच्च प्रकारचे कर्तृत्व उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाही. गेल्या वीस वर्षांच्या अनुभवानंतर या सत्याग्रहदर्शनाने हिंदुस्थानातील सुप्त शक्ती जागृत झाल्या आहेत शक्ती जागृत करून निला संयमपूर्वक कल्याणाच्या मार्गावर घेऊन जावयाचे हे कार्य गांधीजींनी अव्याहत करीत आहेत. पददक्षितांना अन्यायाची जाणीव होत आहे. त्यांना जागृत तर करावयाचे, परंतु त्यांच्या शक्तीचा अपव्यय होणार नाही अशा रीतीने त्यांना आपल्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास शिकवावयाचे हा यातील मुख्य अंश आहे.

महाराष्ट्राचे उज्ज्वल भवितव्य

सिद्धा विनिर्देशक कालीजाल

महात्माजींच्या जीवन-तपस्येने जागृत होऊन हिंदी समाज आपले प्रश्न पारखू लागला आहे. महाराष्ट्रातील या काळात नवीन उस्तादांची लहर आली आहे. जुने विरोध उधाला जात आहेत. नवीन सामर्थ्य उत्पन्न होत आहे. अशा वेळी आपल्या व्यक्तिजीवनात आणि समाजजीवनात सर्वच द्रावणीत सुद्धा आगमनाचा प्रयत्न जोराने चालू पाहिजे. समाज-हिताची दृष्टी प्रामुख्याने पुढे ठेवून संयमाने जर आपले जीवन संघटित करण्याचा प्रयत्न केला, तर थोड्याच काळात महाराष्ट्रातील समाज दिव्य तेजाने खेळू लागेल. महात्मा गांधीजींच्या या जन्मदिनानिमित्त आपण हा जीवनसुद्धीचा प्रयोग श्रद्धेने असाच पुढे चालविण्याचा संकल्प करू आणि ईश्वरा कृपेने महात्माजींचे नेतृत्व आपल्या समाजाला दीर्घकाळ लाभवि अशी प्रार्थना करू.

[illegible]

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨੨ ਮਾਰਚ ੧੯੮੭

[illegible]

आरोळी काडतो. त्यांच्या तपस्थेने समाजाला आधार लाभतो आणि व्यावहारिक पैरांची उपशान्ती होऊ लागते. यालाच तत्त्वज्ञाने धर्मसंस्थापना म्हणतात.

आजही जगाचा संसार लोभ आणि क्षेम यांनी खचळून गेला आहे. विज्ञानाची दाखने खुली झाल्यामुळे असंख्य सुखसाधने हाती आली, कर्तृत्वाचा अभिमान वाढून कर्त्या पुरुषांची बुद्धी अंध झाली आणि आपल्याच सुखाच्या नादात भोक्तालच्या समाजाचा त्यांना विसर पडला. यामुळे शान वाढले असताही यांती दुःखली आहे. भ्रंश-भेद, धर्म-भेद, अर्थ-भेद, आणि राष्ट्र भेद, यांनी मानव समाजाच्या चिरफाळ्या केल्या असून परस्परात द्वेष, मत्सर आणि हिंसा यांचे साम्राज्य सर्वत्र मारले आहे. मागसे आकरी माणुसकी विसरून राक्षसी वृत्तीचा आश्रय करीत आहेत. त्यापेळी माणसाची माणुसकी जागृत करण्याचे काम म. गांधी करीत आहेत. त्यांचे कार्य केवळ हिंदुस्थानात चालले असले तरी त्यांची दृष्टी मानवजातीवर खिळून राहिली आहे. मानवजातीला हिंसेच्या तावडीतून सोडवून प्रेम-मार्गावर आणून सोडणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे त्यांच्या हृदयात मानवी जीवन्यातील सत्य-अहिंसाशी अंतिम तत्त्वांचे चिंतन चालू असते आणि आपल्या प्रत्येक व्यवहारात शक्य तेवढा त्याच तत्त्वांचा मूर्त आविष्कार करण्याचा त्यांचा आग्रह असतो. कारण अंतिम ध्येयाचा शानपूर्वक स्वीकार केल्याशिवाय आपला व्यवहार ध्येयानुसृत होणार कसा ? ध्येयाची विस्मृती म्हणजे व्यवहाराचा विनाश होय. महात्माजींना ही ध्येयप्रतिष्ठापना अर्थत जिद्दाच्याची वाटते.

ही ध्येये एका अर्थाने अव्यवहार्य आहेत याची त्यांना जाणीव आहे. इतकेच काय, पण संपूर्णतया व्यवहारात आगता येईल अशा कोणत्याही विचाराला ध्येय हा शब्द लावण्यास ते तयार नाहीत. ध्येय त्यालाच म्हणता येईल की, ज्याचे संपूर्ण दर्शन बुद्धीला एकदम कधीच होऊ शकणार नाही. तथापि त्याचे आकर्षण जीवनावर इतके बलवत्तर असंल की, हृदयाला त्याचा त्याग सहन होणार नाही. मोडक्या रीतीने का होईना पण आपल्या इंद्रियांनी त्याची पूजा बांधण्याची धडपड केल्याशिवाय तृप्ती मिळणार नाही. महात्माजींची ध्येयाची कल्पना ही अशी असल्याकारणाने अव्यवहार्यता हे ध्येयाचे दूषण न होता भूषणच बनते. कारण ध्येयाचे तेच मुख्य लक्ष्य ते मानतात. अशा प्रकारे निरतिशय ध्येयवस्तू Absolute ची प्रस्थापना केल्याशिवाय जीवनाला अर्थच लाभत नाही. हे जगातील आजपर्यंतच्या महान विचाराकांनी मान्य केले आहे.

तत्त्वे जर अव्यवहार्यच असणार तर व्यवहारात त्यांचा काय उपयोग ? हा प्रश्न स्वाभाविकच उत्पन्न होतो. ध्येय आणि व्यवहार यांचा परस्परसंबंध कोणता मानावयाचा यावर आध्यात्मिक आणि भौतिक विचार पद्धतीतील अनंत पंथ उभारलेले आहेत. व्यवहारास मायिक मानून ध्येयपूर्णतेत रमणाऱ्यांच्या पंथातून सामाजिक विपमता, राजकीय जुद्धम आणि वैचारिक दास्य यांची निर्मिती होते आणि अन्यायी समाजरुढीना मान्यता देणारा

दांभिक धर्म अस्तित्वात येतो, ह्या उलट व्यवहाराखेच परम सत्य मानून त्यापलीकडील ध्येयतत्त्व नाकारणाऱ्या पंथातधून असहिष्णुता आणि हिंसक वृत्ती यांचा प्रादुर्भाव होतो. जडवाद आणि सुववाद यांचेच समाजावर नियंत्रण सुरू होते. हे दोनही मार्ग अर्धवट सत्यावर उभारलेले आहेत आणि असत्यापेक्षा अर्धसत्ये अधिक भयानक असतात हे प्रसिद्धच आहे.

आजपर्यंतच्या कोणतीही विचारकापेक्षा म. गांधींनी या कोड्याचे उत्तर अधिक समाधानकारक दिलेले आहे असा माझा विश्वास आहे.

महात्माजींनी जीवनातील कोणत्याही अंशाचा जागतेपण अथवा अजागतेपणे त्याग केलेला नाही. सत्याची त्यांची उपासना पूर्ण जीवनावर आधारलेली आहे. यामुळे व्यवहाराच्या अंगप्रत्यंगात अव्यवहाराचे दर्शन होईल अशाच विचाराला ते व्यावहारिक सत्य समजतात. या व्यावहारिक सत्याचे स्वरूप नेहमी सामाजिकच असले पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष असतो. मात्र त्याची साधना व्यक्तीने आपल्या स्वतःच्या जीवनातच प्रथम सुरू करावयाची असते. अव्यवहार्य तत्त्व व्यवहारात सर्वत्र लपून राहिलेले असते. त्यावरील आवरण दूर करून चिरंतन सत्याचे दर्शन घेणे हेच जीवनाचे प्रयोजन आहे. यासाठी प्रत्येक मनुष्याने आपले जीवन श्रेयकल्पनांनी प्रथम तुडुंब भरून टाकिले पाहिजे, आणि समाजातील असत्य, अन्याय, कुरूपता यांना हुसकून लावण्यासाठी सतत झटले पाहिजे.

साध्य आणि साधन यांत समतोलपणा निर्माण झाल्याशिवाय हे कधीच साधणार नाही. कारण साधनात साध्यांचा अंश उतरला नसेल तर साधनाच्या पूर्णतेत कोणत्या साध्याची पूर्ती होईल? वाटेत त्या साधनाने वाटेत ते साध्य कधीच सिद्ध होणार नाही. म्हणून साध्याची पूर्ण कल्पना हृदयात भरून घेऊन साधनामध्ये तिचा सतत बर्पाव करीत राहिले पाहिजे. यामुळे महात्माजींच्या दृष्टीने शेवटी साधनांच्या शुद्धतेलाच प्राधान्य मिळते. कारण साधनाच्या बाहेर सिद्धी असतच नाही. साध्याचा मूर्त अवतार म्हणजेच साधन आणि साधनानी पूर्णता म्हणजेच साध्याची सिद्धी. महात्माजींनी जगाच्या तत्त्वज्ञानात या सिद्धांताने अखंत महत्त्वाची भर घातली आहे. या सिद्धांताचा जितक्या प्रमाणात मानव समाज अवलंब करील तितक्या प्रमाणात त्याला भौतिक सुख आणि आत्मिक शांती यांचा लाभ होत जाईल.

तूर्त हिंदुस्थानातील विविध प्रश्न या सिद्धांताच्या बलावर सोडवून दाखविण्याची महात्माजींनी हिंमत धरिली असून त्या दृष्टीने संशोधन आणि संघटन चालविले आहे. हिंदुस्थानातील प्रश्न काही जगावेगळे नाहीत. इतकेच काय पण जगाचे आणि हिंदुस्थानचे प्रश्न एकच आहेत. भारतीय प्रश्नांच्या उत्तराचा सर्व जगाला उपयोग आहेच. भारताच्या सेवेच्या द्वारे महात्माजींच्या हातून विश्वाचीच सेवा घडत आहे. विनयवृत्तीमुळे ते त्याचा फार बंधा करीत नाहीत इतकेच.

जगातील वर्णभेदाचा प्रश्न हिंदुस्थानात अस्तित्वात नव्हता. रूपाने सहस्रावधी वर्षे वाचरेत आला आहे. मनुष्यमावाला समाजात विकासाच्या समाना संधी जोपर्यंत उपलब्ध झाली नाहीत तोपर्यंत समाजात संघर्षाचे व शांती याचा उदय होणार नाही. अस्तित्वात समाज हा हिंदुस्थानातील लोकांच्या अगदी तळाशी असलेला पद्धति वर्ग आहे. या वर्गात मानव्याचे सर्व अधिकार खुलेपणाने मिळवून दिल्याने येथील सर्व लोकांचा उच्च संस्कृतीत प्रवेश होईल. यासाठी समाजातील सर्व स्त्रिया वर्गाच्या लोकांत विचारजागृती घडविली पाहिजे. सर्वांतील कर्त्या पुरुषांनी अस्तित्वात होत आहे अन्वय दूर करण्याची प्रतिज्ञा करून आपल्या भोवतालच्या लोकांना ह्या अन्यायाचे स्वरूप सतत उघड करून दाखविले पाहिजे. अस्तित्वात-निवारण्याचा प्रथम उद्देश अस्तित्वात चा सामाजिक दर्जा सुधारणे. एवढाच असला तरी त्याचे परिणाम नैतिकदृष्ट्या पार दृष्टार पोचणारे आहेत. अस्तित्वात हे तत्त्वच इतके अभिन्न आहे की, समाजात त्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाचे द्वंद्व अहंकार सर्वत्र प्राप्त राहिले आहेत. सामाजिक बाबतीत स्वेच्छेने एका अस्तित्वात दूर काण्याचे ठरविले म्हणजे समाजमंगाची आपोआप वाढत्या प्रमाणावर सुद्धी होत जाईल आणि समाजात त्याच्या वैभवाचा उदय झाल्याने व्यक्तिमत्त्वाला आजच्यापेक्षा कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर प्रभावाचे साधन होऊ लागेल.

हिंदू-मुसलमानांचा म्हणजे धर्मभेद नाही हा हिंदुस्थानातील दुसरा महत्वाचा प्रश्न होय. पाश्चात्य देशांत वाढत्या नातिक्रियांमुळे व अधिक आणि राजकीय प्रभावात धर्मकलह मागे पडलेला दिसतो. वस्तुतः पाश्चात्य लोक वृत्तीने काही सहिष्णू झालेले नाहीत. आणि अमेरिकेसारख्या ठिकाणी अद्यापि धर्मभेदपणा आढळतो. जर्मनीत नाही पणाने ज्यूंची शिकार चालविली आहे. त्यांतही धर्मभेदपणाचा काही अंश आहेच. तथापि धार्मिक कलह हे हिंदुस्थानाचे सध्याचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. धर्मकलहावर पाश्चात्यांनी काढलेला सोडणारा संवैशी समंधानकारक नाही. कारण सर्व धर्म बुडविले तरी मनुष्यमावातल प्रेम आणि ओदर वाटू लागल्याशिवाय समाजात शांती नांदणार नाही. युरोपात धर्मयुद्धाचे जागी वसंतुद्ध आले असून पूर्वीच्याच रांतीपणाची सुधारलेली प्रदर्शने अधिक विलंब प्रमाणावर संध्या दिसत आहेत. महात्माजींनी सत्य आणि अहिंसा हेच सर्व धर्मांचे सार आहे असा निष्कर्ष काढला असून सर्व धर्मांच्या लोकांना त्याच कसोटीवर आणण्याचा धर्म समजून आणि रुढी पाळून घेतल्या पाहिजेत आणि जर तेथे धर्मविचारात आणि आचारांत सुद्धी घडवून आणली पाहिजे असे सांगितले. जगातील सर्व धर्म-संस्थांचे हे ऐतमिक प्रेमाचे आणि सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या अनुयायांची भांडणे, स्वार्थमूलक व अज्ञानमूलक आहेत. धर्मशूद्र पुरुषाने सामाजिक अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी शांति-संघर्षात सामील झाले पाहिजे आणि सर्व धर्मसमभाव समाजात वाढीव लागेल अशी आपली वतणूक ठेविली पाहिजे. जगात हिंसेचा धर्म नसा आहे. त्याला प्रेमाच्या आणि समतेच्या धर्माची भूक आहे. ही भूक महात्माजींचा सत्यधर्मच भागू शकेल.

औद्योगिक क्रांतीमुळे जे राक्षसी कारणांनी निघाले त्यांनी समाजात अधिक वर्णभेद

निर्माण केले आहेत जगातील सर्वोत्तम विलियम प्रश्न हाच होय. या प्रश्नापुढे सध्या वाकी सर्व गोष्टीं शुद्ध भासू लागल्या आहेत. सामान्य जगण्याचा प्रश्नच विकट झाला. अमता द्वारे सांस्कृतिक विचारांना यांचे कोठे ला? ह्यातून साम्राज्यवादांचा शेवटला मोठा प्रश्न उजव झाला असून जगातील सर्व राष्ट्रे म्हणून अवतीर्त झालेली आहेत. साम्राज्यवादींमार्गेत वर्गीयुद्धाचा प्रश्न उग्र स्वरूप धारण करित आहे. तर हिंदुस्थानासारख्या जित-राशेत वर्गीकृत आणि राष्ट्रीय भावनेचा स्वातंत्र्याचा लढा यांचे मिश्रण झाले आहे.

हिंदुस्थानापुढे पहिल्या प्रश्ना राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा आहे. कारण आपले दारिद्र्य कितीही भेसूर असले तरी राजकीय सत्ता हाती आल्याखेरीज दारिद्र्याचा प्रश्न तरी कसा सोडविता येणार? दारिद्र्याने लाचारी, लाचारीमुळे पातळी आणि पातळीमुळे पुन्हा दारिद्र्य. प्रकटून हिंदुस्थानाची सुटका करणे हा क्रांतिसमोरील यक्षप्रश्न आहे. म. गांधींनी या यक्षप्रश्नाचे उत्तर शोधिले असून चरखाच्या साधने हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य मिळणार आहे असा त्यांचा अढळ विश्वास आहे.

प्रजा निःशस्त्र आणि जगातील युद्धसाधने अत्यंत सुचारूलेही अशा स्थितीत हिंदुस्थानातील बुद्धिमान लोक हताश होऊन गेले होते. काही जणांनी अर्जन्तिनवांशी लाचारी वांकरली तर दुसऱ्या काही जणांनी दहशतवाद स्वीकारला. हे दोनच मार्ग परिणामात निष्फळ आणि नैतिकदृष्टीने समाजाची अधोगती करणारे होते. म. गांधींच्या असहकारितेचा मार्ग स्वाभिमानाचा आणि श्रेष्ठ नीतिमत्तेचा असल्याकारणाने राष्ट्रीय सभेने त्याचा उखाडाने स्वीकार केला. महात्माजींनी स्वराज्याची साधना ही केवळ राजकीय अर्थतोपाची चळवळ नव्हती. स्वातंत्र्याच्या जोरावर समाजातील महत्त्वाच्या सर्व दोषांचा परिहार करून आदर्श निर्माण करण्याची ती साधना होती.

“स्वराज्य म्हणजे समाजाने निर्माण केलेली स्वयंपूर्ण समाजव्यवस्था. जसेत जडमध्ये सारी पृथ्वी प्रफुल्लित होते त्याप्रमाणे स्वराज्यात समाजाच्या सर्व शक्ती प्रफुल्लित व्हाव्याच्या यासाठी महात्माजींनी ज्या अनेकविध प्रवृत्ती चालू केल्या त्यांपैकी कोणत्याही प्रवृत्तीची जेवढी जोपासना समाजात होईल तेवढे स्वराज्य हस्तगत झाले” असे त्यांचे म्हणणे.

नीट विचार करता हे म्हणणे अत्यंत उचित आहे असेच दिसते. जेवढी अव्यवस्था दूर वेळी, जितका धर्म-समभाव निर्माण झाला, चरखाप्रामोदयोग इत्यादिकांच्या साहाय्याने शेतकऱ्यांच्या खोरीत जितकी संरक्ती अवतीर्ण झाली तितकी राष्ट्रीय स्वावलंबन शक्ती संघटित झाली. मद्यासारखी व्यसने आणि आपसातील भांडण-कडजे यांच्यापासून जेवढी मुक्तता झाली तेवढा शक्ती-संचय झाला. अशा रितीने आपले भवितव्य आपणाला नियमित करता येते अशी प्रजेला प्रचीती आली म्हणजे नुसत्या शांतिमय प्रतिकाराने परकी सत्ता कोसळून पडली पाहिजे, कारण समाजावर होणारा अन्याय समाजाच्या सहकार्यावरून जगत असतो. अन्यायाशी असहकार करण्याची निर्भय वृत्ती अंतःकरणात उदित झाल्याबरोबर अन्याय लुळा होतो. हे या अहिंसा-क्रांतीमार्गील तत्त्वज्ञान आहे.

या बरोबरच महात्माजींनी स्वराज्य म्हणजे खेड्यातील शेतकऱ्यांचे राज्य ही कल्पना सर्वत्र पसरविली. स्वायत्तबनाच्या सामुदायिक संघटनेने शेतकऱ्यांच्या स्वराज्याची प्रस्थापना करणे हे आज राष्ट्रीय समेचे कार्य बनले आहे. या कार्यासाठी बुद्धिवंतांनी आपली बुद्धी, धनवंतांनी आपले धन स्वर्ची घालण्यातच मोठेपणा आहे. अशी सेवेला प्रतिष्ठा निर्माण झाली आहे. गेल्या सतरा वर्षांतील सामुदायिक तपस्येने हिंदुस्थानात म. गांधींच्या सिद्धांताना आणि साधनपद्धतींना स्थैर्य आले आहे.

आजचा तरुण भारत ही महात्माजींची कृती आहे. टीका, कुशंका, इत्यादींच्या मान्यातून बाहेर पडून राष्ट्रीय सभा आज हिंदुस्थानचे प्रतिनिधित्व करू लागली आहे. नागणकोरातील सरकारने आपली देवळे अस्पृश्यांना एकजात खुली करून अस्पृश्यतेच्या हृदयाचाच हात घातला आहे. अंदाजानातील शूर क्रांतिकारकांनी दहशतवादावरील आपली श्रद्धा नष्ट झाल्याचे जाहीर करून राष्ट्रीय समेच्या अहिंसेच्या धोरणाला मान्यता दर्शविली आहे आणि सरहद्दीच्या आडदांड पठाणांच्या प्रांतांत खान अब्दुल गफ्फारखान यांनी महात्माजींच्या सर्व सिद्धांतांचा कायमचा स्वीकार केला असून ते आपल्या लष्ठी अनुयायांना तीच शिकवण देत आहेत. सात प्रांतात राष्ट्रीय समेची प्रधानमंडळे निरपवादपणे निर्माण झाली असून ती आपल्या हातातील सर्व सत्तेचा राष्ट्रीय समेच्या कार्यक्रमाची जोराने अंमलबजावणी करण्याकडे उपयोग करीत आहेत. शेगाव येथे वसलेल्या म. गांधींच्या उपदेशाप्रमाणे काँग्रेसची वर्किंग कमिटी संघटनेचा कार्यक्रम आखीत आहे.

अशोकानंतर गेल्या अडीच हजार वर्षांत अहिंसा तत्वावर एवढा मोठा राज्यकारभार चालविल्याचा दाखला इतिहास सांगत नाही. हाती आलेली सत्ता अल्प असली तरी ती स्वायत्तबनाच्या तपस्येनेच मिळालेली आहे. त्या सत्तेने आपली शक्ती वाढविण्याचा हा नवा प्रयोग संपूर्ण सत्ता जिंकण्याच्या कामी यशस्वी झालाच पाहिजे. अशी महात्माजींनी आपली श्रद्धा पुन्हा व्यक्त केली आहे.

महात्माजींच्या “अव्यवहार्य” तत्वांचा हा व्यावहारिक विजय पाहिला म्हणजे त्यांच्या विभूतिमूर्तवाची थोरवी स्पष्ट दिसून येते. जागृत झालेल्या भारत महात्माजींच्या दिव्य नेतृत्वाला पात्र झाल्याशिवाय राहणार नाही अशी मला दृढ आशा आहे.

गांधीजींचे जीवन-दर्शन

जीवनसत्याचा अखंड शोध

जीवन ही एक अखंड सृजनशील वस्तू आहे. यामुळे जीवनाचे संपूर्ण दर्शन हे-
देखील अखंड सृजनशील असले पाहिजे. कोणत्याही एका विचाराच्या विशिष्ट साध्यात
संपूर्ण जीवन वसविता येणे अशक्य आहे. या दृष्टीने गांधीवाद या नावाची एकादी जड
विचारपद्धती मानता येणार नाही. खुद्द गांधीजी देखील गांधीवाद म्हणून काही शास्त्रीय
विचारपद्धती आहे असा दावा करित नसत. त्यांच्या हयातीत अनेक वेळा त्यांनी आपले
जीवनदर्शन शास्त्रशुद्ध भाषेत लिहून काढावे अशी त्यांना विनंती करण्यात आली होती. तरी-
देखील त्यांनी त्या विनंतीचा कधीही स्वीकार केला नाही. कार्ल मार्क्सच्या कम्युनिस्ट
सिद्धांतप्रणालीप्रमाणे गांधीवादाची सिद्धांतप्रणाली समाजापुढे यावी असा पुष्कळांचा आग्रह
आहे. परंतु मला वाटते की, गांधीवादाचे असे शास्त्र बनविणे शक्य नाही. कारण गांधीजी
हे जीवनाचे आकलन केवळ बुद्धिवादाने होऊ शकेल असे मानीत असत; याचा अर्थ ते
बुद्धिविरोधी होते असा नव्हे. पण बुद्धी कितीही विकसित झाली तरी ती जीवनसत्याचे
संपूर्ण आकलन करू शकेल हे त्यांस मान्य नव्हते. आणि म्हणून जीवनसत्याच्या आकलना-
साठी जीवनावरील अपार श्रद्धा हीच त्यांची प्रभावी शक्ती होती. ते स्वतःचा जीवनसत्याचा
एक नम्र उपासक समजत असत आणि सत्याच्या शोधनेत सर्वस्व अर्पण केल्यानेच सत्याचा
थोडाफार साक्षात्कार माणसाला होऊ शकतो अशी त्यांची अनुभूती होती. जीवनसत्याच्या
शोधासाठी माणसाने आपल्या सर्व शक्तीनिशी जीवनाच्या सर्व अंगांशी संपूर्ण समरस
होण्याचा प्रयत्न करणे हाच एकमेव उपाय आहे असे गांधीजी मानीत असत. अशा अर्थाने

गांधीजीचे जीवनदर्शन हे जीवनाचे संपूर्ण दर्शन आहे, असे मी मानतो. या दर्शनात पूर्णतेची शक्यता नाही. अखंड शोध हेच याचे कायमचे स्वरूप राहील.

संन्यास व कर्मयोग यांचा समन्वय

गांधीजीचे जीवनदर्शन हे काही तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील अनेक वैदिक दर्शनाप्रमाणे तत्त्वज्ञानाचे तार्किक दर्शन नव्हे. ती एक जीवनसाधना आहे आणि यामुळे गांधीवाद (हा शब्द वापरण्याचाच असेल तर) हा एक धर्मविचार आहे. जगातील आजवरच्या सर्व धर्मांशी याची तुलना करून पाहता याचे वैशिष्ट्य सहज दिसून येईल. व्यक्तिधारणा, लोकसंग्रह आणि चित्तशुद्धी या जीवनविषयक मूल प्रश्नांचा प्रत्येक धर्माने उलगडा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. चित्तशुद्धीवर संपूर्ण भर देणाऱ्या धर्मविचाराकांना सामाजिक जीवनातील सर्व संघर्ष सोडून द्यावे लागलेले आहेत. कारण त्या संघर्षात चित्ताची समता आणि शुद्धता ठिकठगे फार कठीण आहे याची प्रतीती त्यांना आलेली होती. ख्रिस्त, बुद्ध, महावीर, लाओ त्से हे या प्रकारचे प्रतिनिधी आहेत. पण व्यक्तिधारणा आणि लोकसंग्रह या प्रश्नांचा विचार केल्याशिवाय त्यांना समाधान मिळाले नाही त्या धर्मविचाराकांनी सामाजिक संघर्षाचा त्याग केला नाही. त्यांना देखील सामाजिक संघर्षामध्ये चित्ताची समता आणि शुद्धता ठिकठगे कठीण आहे हे अनुभवास येतच होते. तरी देखील कर्तव्यमार्गाने या विषयामध्ये आणि या अशुद्धतेचा स्वीकार केला पाहिजे अशी त्यांनी तडजोड करायला नकार दिला. मोक्षमार्ग म्हणून, कृष्ण आणि कर्तव्यमार्ग असे हे या प्रकारचे प्रतिनिधी आहेत. धर्मविषयक अनेक कारामुळे पुष्कळांना हे साध्य दिसून येत नाही. पण जीवनधर्माचा विचार करणाऱ्या कोणत्याही संस्थेप्रमाणे हे साध्य करणे गरजेचे असे संस्था आहेत. संपूर्ण चित्तशुद्धी हाच मानवी मोक्षासाठी ह्या मोक्षाची प्राप्ती इहलोकालाच मानवाला खपली पाहिजे यात शंका नाही. मोक्षाच्या आड जीवनातील संघर्ष भेद होतो. या संघर्षांचा स्वीकार करून मोक्षाची प्राप्ती करायची, हा मानवापुढचा मुख्य जीवनप्रश्न आहे. सामाजिक संघर्षां टाळणाऱ्या धर्मविचाराकांना सामाजिक कर्मांचा संन्यास करावा लागला आणि त्यामुळे त्यांचा धर्मजीवन सत्याच्या दृष्टीने खोली प्रकाशात ठरले. सामाजिक संघर्षांचा स्वीकार करणाऱ्या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांनी अपरागाळे कर्मयोग म्हणून संबोधिले. पण या कर्मयोगात असंख्य आणि विविध वास्तव अपवाद म्हणून काहीहीना स्वीकार केलेल्यामुळे जीवनाची खोली शोधण्याच्या कामी त्यांनाही विशेष अशा लाभले नाही. धर्मविचारांची ही सीमांतावर बरोबर असेल तर गांधीजींच्या जीवनदर्शनातून एक नवा मानवधर्म निर्माण होत आहे हे आपण सहज दिसून येईल आणि या दृष्टीने संन्यासी आणि कर्मयोगी या दोन ही पूर्वी संघर्षायांचे मी खण गांधीजींच्या या नेत्या जीवनदर्शनात बगाळत आढळून येत आहे. कृष्ण आणि बुद्ध किंवा अहमद आणि ख्रिस्त यांच्या मार्गातील शाश्वती तत्वांचा समन्वय एकत्र आणून घ्यायला येतो. गांधीजींच्या अनेक गोष्टी सादी स्वतःची खात्री घेतलेली आहेत. अहिंसेचा साधना

पडत असले म्हणजे बस आहे, हीच गांधीजींची दृष्टी होती. जीवनाच्या अंतिम स्वरूपात असल्याचा लेशही असणार नाही अशी त्यांची श्रद्धा होती. ही श्रद्धा त्यांच्या बुद्धीच्या सर्व प्रश्नांचे समाधान करू शकत असे. मलाही असेच वाटते की, जीवनातील अपूर्णतेची मीमांसा करण्याची गरज नाही. पूर्णतेकडे आपल्या मनाची ओढ असल्यामुळे अपूर्णतेशी सतत शगडा करीत राहणे हाच मानवी जीवनातील परम पुरुषार्थ होय. अपूर्णतेशी झगडल्यानंतर थोड्या फार अंशाने का होईना, पूर्णतेची निर्मिती होऊ शकते हीच या जगातील आश्वासनकारक घटना आहे. बाह्य विषमता ही विश्वातून जाणार नाही. जाण्याची गरजही आहे असे नाही. पण ती विषमता जेव्हा निसर्गाने निर्मिली असते तेव्हा ती विविधतेचा आकार धारण करते. त्यात उच्चनीचतेचा भाव असत नाही आणि ती विविधता जीवनाला मारक न होता उपकारकही होऊ शकते. पण जीवनातील विषमतेचे खरे दुःख मानसिक वृत्तीत आहे. ही मानसिक वृत्ती संकुचितपणावर-अज्ञानावर आधारलेली असल्यामुळे तिच्या संपूर्ण विलय करण्याची आवश्यकता आहे. मानवाने आपल्या मनातील या विषमतेचा विनाश करण्याचे कार्य सतत चालविले पाहिजे आणि सामाजिक क्षेत्रातही त्या त्या काळाच्या शक्तीशी सुसंगत इतकी सामाजिक समता देखील म्हणजे सर्वोत्तम समान संधी मिळवून देण्याचे कार्य देखील, सतत करीत राहिले पाहिजे. ही साधना मानवसमाजात अखंड चालू राहिली म्हणजे मानवाची सत्यापरांत श्रद्धा कधीच विचलित होणार नाही आणि त्याची बुद्धी अखंड होऊन पापांच्या आणि विषमतेच्या प्रश्नांची कोरडी दार्ष्टिक चर्चा करीत बसणार नाही.

शुद्ध हेतू व शुद्ध क्रिया यांचे तादात्म्य

साध्य-साधनांचा अभेद हा गांधीजींच्या जीवनदर्शनातील गामाच आहे. तसे पाहिले तर जगातील सारे विचारक साध्य-साधनांची एकता बुद्धीने प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. टिळकांनी गीतारहस्यात याविषयी लिहिताना अपूर्ण जगात पूर्ण पुरुषालाही अशुद्ध साधनांचा स्वीकार करावा लागतो, तो विश्वाच्या पूर्णतेला म्हणजेच शुद्धतेला उपयोगी पडण्यासाठीच होय असे प्रतिपादिले आहे; आणि साधनांची शुद्धता ठरवितांना बाह्य क्रियेपेक्षा आंतर हेतूच खरे महत्त्व आहे असे म्हटले आहे. दुष्ट बुद्धीने जगाचे कधीही कल्याण होणार नाही यात आजपैतच्या सर्व विचारकांचे एकमतच आहे. परंतु शुद्ध हेतू आणि शुद्ध क्रिया यांचे तादात्म्य कसे टिकविते येईल हाच जीवनातील प्रश्न आहे. गांधीजींचा या वास्तवीकतेत खरा आग्रह हे तादात्म्य जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अखंड टिकविण्याचा होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. सत्य आणि अहिंसा यांचे साम्राज्य जीवनात सर्वत्र प्रस्थापित व्हावे हे अंतिम साध्य म्हणून मला वाटते मार्क्सवादी देखील मान्य करितात; परंतु त्या आदर्श समाजाच्या निर्मितीसाठी हिंसात्मक लढ्याची अपरिहार्यता त्यांना भासत असल्यामुळे त्यांच्या साधनांत अशा हिंसेला आवश्यक असणाऱ्या वाचिक असल्याचा स्वीकार

करण्यास त्यांना तात्त्विकदृष्ट्या हरकत वाटत नाही. शारीरिक हिंसा आणि वाचिक असत्य यापेक्षाही मानवाचे कल्याण ही उच्चतर वस्तू आहे. या विचारसरणीचा आश्रय करून आपल्या हक्के महाभारतादी ग्रंथांत असाधुहिंसा ही अहिंसेच आहे आणि भूतहित हेच सत्य आहे असे नैतिक निर्णय दिलेले आढळतात. परंतु असत्य आणि हिंसा या केवळ जड, शारीरिक क्रिया नाहीत. त्यांचा मानसिक दृष्टीशी देखील अपरिहार्य संबंध जडलेला असतो. चित्त शुद्ध करण्यासाठी शरीर संयत करणे लागते. आणि म्हणून कितीही शुद्ध हेतू बाळगून असत्य आणि हिंसा यांचे आचरण झाले तरी ते मानवाच्या जीवनशुद्धीला कलंकित कल्याणशिव्या राहात नाही हा विचार देखील गीतारहस्यात टिळकांनी मांडलेला आहे. महाभारतादी प्राचीन धर्मग्रंथांतही याचे प्रतिपादन आढळते. त्यामुळे साधनांमध्ये जी अशुचिता राहते ती आपद्धर्म म्हणूनच केवळ स्वीकारण्यासारखी आहे, असाच आजपर्यंतच्या सर्व नीतिविचारांचा निष्कर्ष समजाव लागेल. गांधीजींचे यात्रावृत्तीतले धोरण अधिक तर्कशुद्ध आणि प्रामाणिकपणाचे आहे असे माझे मत झाले आहे. स्पेन्सरचा अनुवाद करून टिळकांनी गीतारहस्यात असे म्हटले आहे की, अपूर्ण जगात पूर्ण पुरवणाऱ्याही पूर्ण नीती प्रकट करता येत नाही. गांधीजींचे याला असे उत्तर आहे की, अपूर्ण जगात कोणीही माणूस पूर्ण होऊन शकत नाही; आणि म्हणून जगाच्या कल्याणासाठी देखील कोणाही साधकाला अशुद्ध साधने वापरण्याचा हक्क नाही. जग पूर्ण करण्याचा सारा उगम शुद्ध साधनांचा अप्रहृष्ट भ्रम जगातील अपूर्णता नाहीशी करीत राहणे हाच होऊ शकेल. पूर्णतेच्या भ्रांत कल्पनेने आणि अलिंगिततेच्या अहंकाराने केलेल्या अशुद्ध साधनांचा स्वीकार समाजाला अधिकच भ्रष्ट करण्यात परिणत झालेला आहे, हा बुन्या इतिहासाचा धडा नवीन प्रतिक्रांतिकारकांनी विसरता कामा नये. गांधीजी हे एक थोर सामाजिक क्रांतिकारक होते. समाजातील मानवांना उच्चतर अवस्थेला नेण्यासाठी नानाविध क्रांत्या घडवून आणल्या पाहिजेत हे त्यांना स्पष्ट दिसत होते. पण या क्रांत्या म्हणजे केवळ नानाविध सामाजिक संस्थांचा उच्छेद ही कल्पना त्यांना मान्य नव्हती. सामाजिक संस्था मागसानेच निर्माण केलेल्या असतात आणि संस्था मोडायच्या झाल्या तरी मागसांच्या मनातील क्रांतीनेच त्या मोडू शकतात असा त्यांचा सिद्धांत होता. मनाची क्रांती म्हणजेच मनाची शुद्धता. माणसाच्या गुलामगिरीचा अंत करण्यासाठी नव्या मनाची निर्मिती आवश्यक आहे. त्या नव्या मनाला आवश्यक असा नवा समाजदेह निर्माण करण्याचे सामर्थ्यही मनाच्या शुद्धतेतच भरून राहिलेले असते. म्हणून मार्क्सवादी लोकांप्रमाणे गांधीजींना एकच समाजरचना अभिप्रेत असली तरी त्यासाठी वैप, हिंसा, असत्य इत्यादी साधनांचा उपयोग ते वर्ज्य मानतात. मार्क्सवादी ब्राह्म संस्थांच्या विनाशावर अधिक भर देत असल्यामुळे त्यांना क्रांतीची थोडी घाई झालेली दिसते. बाह्य संस्थांमुळे समाजमनाला विशिष्ट आकार प्राप्त होतो यावर त्यांचा अधिक भर दिसतो. गांधीजींचा भर मनःसामर्थ्यावर अधिक आहे. गांधीजी हे काही कल्पनावेदी नव्हते. बाह्य जगाचे सत्यत्व त्यांनी मानलेले होते आणि सामाजिक विकासासाठी नाना प्रकारच्या अनुकूल बाह्य संस्था निर्मिल्या पाहिजेत

साची त्यांना ज्ञाणीव होती त्यामुळे त्यांच्या मतांतीची साधना जीवनाच्या संपूर्ण दृष्टीवर उभालेली होती असे मला वाटते.

व्यवहारातच अध्यात्माचा साक्षात्कार

गांधीजींचे सत्य जीवनाइतके विशाल आणि व्यापक असल्यामुळे जीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापून टाकणारे आहे. Appearance and Reality असे जीवनाचे दोन विभाग करून घेण्याचा अडाहास करीत राहणे हा गांधीजींचा मार्ग नव्हता.

अध्यात्म आणि व्यवहार ही दोन क्षेत्रे गांधीजी सर्वस्वी पृथक् मानित नाहीत. व्यवहारात अध्यात्माचा साक्षात्कार झाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

बरीच सर्व विवेचन वाचल्यानंतर गांधीजींनी जीवनाच्या सधकाय एक नवी साधना निर्माण करून दिली आहे. हे सहज लक्षात येईल. नीती या शब्दाचा अर्थ एखादी कर्मकाण्डी रीती, असा करावयाचा असे तर गांधीजींनी अशा नीतीचा पुस्कार केला आहे असे मला वाटत नाही. त्यांनी जीवनाची एक नवीन दृष्टी आपणाय दिलेली आहे. त्या दृष्टीच्या प्रकाशात आपणाला स्वतंत्र संशोधन करून नव्या नीती वेळोवेळी निर्माण कराव्या लागतील अशा नव्या नीती निर्माण करण्याची स्फूर्ती गांधीजींच्या चरित्रात भरपूर भरून राहिलेली आहे अशी माझी दृढ समजूत आहे.

गांधीजींच्या जीवनाच्या या नवीन दृष्टीचा अर्थ काय? तो म्हणजे जीवनाच्या सधकाय एक नवी साधना निर्माण करून दिली आहे. हे सहज लक्षात येईल. नीती या शब्दाचा अर्थ एखादी कर्मकाण्डी रीती, असा करावयाचा असे तर गांधीजींनी अशा नीतीचा पुस्कार केला आहे असे मला वाटत नाही. त्यांनी जीवनाची एक नवीन दृष्टी आपणाय दिलेली आहे. त्या दृष्टीच्या प्रकाशात आपणाला स्वतंत्र संशोधन करून नव्या नीती वेळोवेळी निर्माण कराव्या लागतील अशा नव्या नीती निर्माण करण्याची स्फूर्ती गांधीजींच्या चरित्रात भरपूर भरून राहिलेली आहे अशी माझी दृढ समजूत आहे.

क्या है जिसे मैं

[illegible]

३४

THE FINEST OF

आज माझ्याकडून ज्या विषयाची अपेक्षा करण्यात येत आहे तो विषय एका व्याख्या-
नात सर्व वाङ्मयीन सविस्तर प्रतिपादन करणं करीत आहे. माधोजींच्या जीवतुर्धनासंबंधी
महाराष्ट्रात आज बरीच वर्षे चर्चा चालू आहे. त्यासंबंधी महाराष्ट्रातील बुद्धिवंतानी इतकी
विरोधी मते तयार केली आहेत आणि त्यांचा इतक्या नेटाने प्रचार केला आहे की माझ्या
अनुकूल सांगण्याचा काही उपयोग होईल की नाही सांगू आहे. पण त्यांच्या जीवन-
तत्त्वज्ञानाचा उदापोह ऐकण्याची तरी आपण सध्या इच्छा आहे. हेच मी गुमचिह्न
समजतो.

एक व्याख्यानात गांधीजींचे जीवनदर्शन उलगडून दाखविणे कठीण आहे असे मी म्हणालो ते उग्रीच नव्हे. कारण गांधीजींचे जीवन व्यापक होते. त्यांनी जीवनाकडे पाहण्याची छद्मी मौलिक होती. सामान्यपणे विचाराचे जे साधे उरले आहेत त्यात ती बसत नाही आणि जे साच्यात बसत नाही ते निरर्थक अशी आम्हा बुद्धिवंतांनी टाक केल्या. त्यामुळे महाराष्ट्रातील बुद्धिवंतांनी गांधीजींच्या तत्वज्ञानाबद्दत 'हे आपणास समजत नाही' असे उद्गार काढले. बुद्धिमान माणसांनी न समजणे ही समस्या फार कठीण आहे. बुद्धिमान मनूष्यांस जे जे समजून शकत नाही त्यास तो अज्ञ समजतो. अज्ञाच्या ते समजत नाही किमुळे तो निचिडतो, विव्हात बनतो व जीवदी समजून घ्यायला अधिक तालपक बनतो.

संत आणि शास्त्र

जीवनाचे सहज साधे-सुंदर दर्शन बुद्धिवंतांना कधीच आकलन झाले नाही. इति-हासात संत मंडळींना बुद्धिवंतांनी सतत विरोध केला आहे असेच दिसून येते. संत जोवर जिवंत असतात तोवर ही बुद्धिमान शास्त्रीमंडळी त्यांना विरोध करतात आणि मरणोत्तर त्यांच्या जीवनदर्शनाचे शास्त्र बनवितात, जड बनवितात, त्यातील जिवंतपणा पार नाहीसा करून टाकतात. जिवंतपणाचा मुडदा करणारा तो शास्त्री असे मी म्हणेन. संत सामान्य माणसांना समजतात, बुद्धिवंतांना समजत नाहीत. जेव्हा समजतात तेव्हा त्यांचे शास्त्र बनते. गांधीजींचे जीवन पूर्वी बुद्धिवंतांना समजले नव्हते आता समजूत त्यांचे जडशास्त्र होते की काय, ही भीती वाटते.

गांधीजींच्या मरणोत्तर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल बोलणे कठीण झाले आहे. गांधीजी जिवंत होते तोवर कोणी त्यांच्या जीवन तत्त्वज्ञानाचे जडशास्त्र बनवता तर त्यांचा त्यांनी भुग्रा केला असता. आता गांधीजी नाहीत, फक्त त्यांचे शब्द आपल्यापाशी आहेत. त्या-शब्दांमागील शक्ती छुन झाली आहे, हे लक्षात घेऊन मी बोलतो. गांधीजी ह्यात होते तेव्हा त्यांचे मित्र, शत्रू, विरोधक असे सर्व लोक “तुमच्या सत्याग्रहाचे शास्त्र सांगा” असे त्यांना म्हणत. मार्क्स मार्गे एकदा म्हणाला होता म्हणतात ‘Thank God, I am not a Marxist.’

मी गांधीवादी नाही

गांधीजीही एकदा कार्यकर्त्यांच्या संमेलनात म्हणाले होते, ‘गांधीवाद नावाचा एखादा वाद आहे असा माझा दावा नाही. मी गांधीवादी आहे की नाही मला ठाऊक नाही. मी एक जीवनाचा पथिक आहे. पतंगशील आहे, स्खलनशील आहे, पण प्रांजल वनस्पतींचा अधिकाधिक प्रयत्न करणारा माणूस आहे. सत्याचा उपासक आहे. माझ्या हृदीने सत्य आकाशाइतके अनंत आहे. माझ्यासारखे सत्यशोधक तुडवले गेले तरी चाळतील, पण त्या सत्याचा महिमा कमी होला कामा नये.’

गांधीजींचे बरील उद्गार त्यांची विनयशीलता दर्शवितात; आणि ज्याला सत्य जाणायचे असेल त्याने विनयशीलच असले पाहिजे. हल्ली बहुतेक संपादक राजकारणासंबंधी लिहू लागले किंवा बोलू लागले की आम्ही कधी चुकत नसतो या आविर्भाषाने बोलतात. ‘आम्ही भाकीत केल्याप्रमाणे’—अशी तडाखेबंद सुरवात करायची त्यांची पद्धती अहंकारी बुद्धीची निदर्शक आहे.

गांधीजींची परस्परविरोधी वचने कशी लावावीत

गांधीजी म्हणत, ‘जी परिस्थिती निर्माण झाली त्यात जे स्फुरले ते सांगितले. जर मला निराशा परिस्थितीत निराळे स्फुरले तर निराळे सांगेन. माझा दावा नाही की मी

सदैव वरोवरच असतो.' आणि यामुळेच ते नेहमी सांगायचे की माझ्या पूर्वीच्या वचनात व नंतरच्या वचनात फरक असेल तर नंतरचे ग्राह्य समजा. विनयशीलता अंगी असल्या-
शिवाय आणि आत्म्याच्या विकसनशीलतेवर श्रद्धा असल्याशिवाय असे कोण म्हणेल ?

गांधीजींचे जीवन काय व्यक्त करता होते ? गांधीजींनी काय सांगितले ?

आंतरिक प्रेरणा हवी

या जगात कोणतीही वस्तू पूर्वी परिपूर्ण नव्हती व आताही परिपूर्ण नाही. पण ती निरत्य विकसनशील आहे यावर गांधीजींची श्रद्धा होती. मानवाच्या शानाची कक्षा वाढती आहे असे ते मानीत. जीवनात 'तू हे केवढेच पाहिजेस' अशी आतून प्रेरणा आल्या-
शिवाय ते कोणतीही गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होत नसत. आतून अशी प्रतीती आल्याशिवाय आपण जे करतो ते कदाचित व्यवहारात उपयोगी पडत असेल पण जिवंतपणा ही वस्तू त्यात सापडणार नाही. म्हणून गांधीजींनी पृच्छकांना 'तुम्ही सत्याचा शोध करा' एवढेच सांगितले. या शोधात सफळता फारच थोडी, विफलता मात्र अपार असा प्रत्यय येईल. अत्यंत सफळतेला गांधीजी सफळतेची झांकी म्हणत. झांकी (गुजराथी शब्द) म्हणजे अस्पष्ट दर्शन आणि कोणतेही ज्ञान अस्पष्ट असते तोवरच त्यात जिवंतपणा असतो. सलील जिवान म्हणे

"If these words be vague do not make them clear."

कारण स्पष्ट वनवावयास जाल आणि त्यांना जड वनवाल; व्याख्या कराल शास्त्र वनवाल, या दृष्टीने स्पष्ट ज्ञान हे मृत आणि अस्पष्ट ज्ञान हे सत्य म्हटले पाहिजे. आधुनिक काळात भौतिक चर्चा चालल्या असताना आणि बुद्धीने सर्व आकलन होते-नव्हे एवढेच पाहिजे असे मानले जात असता मी असे विधान करणे 'गूढ' (mystic) वाटेल. पण भौतिक दृष्टीने तरा सर्व सत्य कुठे उलगडते ? म्हणून गांधीजी म्हणत 'तुला जे सत्य प्रतीत होईल त्यास तू चिकटून रहा.' यापेक्षा अधिक स्पष्ट ते बोलू शकत नसत हा त्यांचा अज्ञानाचा भाग नसत विषयाच्या अपूर्णतेचा आहे.

रूपरूपेकडून अस्पष्टतेकडे

पदार्थविज्ञान, रसायन, गणित ही सर्व स्पष्ट दर्शने आहेत. ज्ञान गणिताप्रमाणे स्वच्छ असावे असे म्हटले जाते. पण ज्ञानाचा शोध घेणाऱ्याला काय आढळून येते ? पदार्थ-
विज्ञानशास्त्राकडून आपण शरीर-विज्ञानशास्त्राकडे गेले की ते आणखी अस्पष्ट होते. तेथून मानसशास्त्राच्या क्षेत्रात उतरलो की ते अधिकच अस्पष्ट होते. ज्ञानाचा पिरॅमिड हा असा आहे. अत्यंत स्पष्ट, संपूर्ण समजते असे फार थोडे आहे. जीवनाच्या संपूर्ण गिरीचे आरोहण करायचे तर अत्यंत स्थूलापासून अत्यंत सूक्ष्माकडे गेले पाहिजे. ज्यांची फुफ्फुसे मध्येच थकतील त्यांनी थांबावे पण आम्हाला संपूर्ण सत्य दिसले असा ओरडा करू नये. "अजून

वरेंच वर जायचे आहे. आमचा दमछाट झाला ” एवढे तरी कवूल ? कमी समजले असे मानतो त्याला मोठे समजावे. अर्थात हे फक्त स्वऱ्या प्रज्ञावंतांच्या वापतीतच. इतर अनेक निर्बुद्धांनी मला थोडे कमी समजले वा म्हणण्यात काय अर्थ ? ”

श्रद्धा आणि पारंपरिकता

पण असे अशांनी निर्बुद्ध लोकच फार आहेत. बुद्धी हा मध्यवर्तू मानला तर बुद्धीच्या खाली काही जीवन आहे आणि बुद्धीच्या वर काही जीवन आहे असे मानावे लागेल. बुद्धीच्या खालची ती पारंपरिकता (Superstition) आणि बुद्धीच्या वरची ती श्रद्धा (Faith) यातील एफ मोठा असतो. संपूर्ण इत्ती वापरूनही जे उलगडत नाही ते ‘फेथ’ किंवा ‘श्रद्धा’ आपण बहुधा बुद्धीच्या खाली वापरतो. गांधीजी बुद्धीने जीवना-कडे पहात गांधीजींची श्रद्धा पारंपरिक श्रद्धेहून (Superstition) वेगळी आहे.

कै. महादेवभाईंनी लिहिलेली एक दैनंदिनी नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे. त्यातील कै. के. नटराजन् यांना गांधीजींनी लिहिलेला मजकूर महत्त्वाचा आहे. नटराजन् कडक दीक्षा करण्यात प्रसिद्ध होते. गांधीजींनी त्यांना कळविले की आपण “ प्रसिद्ध झालेल्या खुळचट गोष्टींवर अधिक कडक लिहा. ” दामिक श्रद्धेवर गांधीजी फार कठोर होत. आता गांधीजींच्या जीवनतत्त्वज्ञानातून दामिक श्रद्धा निर्माण होत आहे: हा दोष त्यांच्या अनु-यायांचा आहे.

सत्याचे कठोर उपासक

गांधीजी महत्त्वाच्या ठरावांवर धोळताना पुष्कळ वेळा म्हणत असत. ‘मी अल्पमतात ठराव नापास केला तरी चालेल. ज्यावेळी समाजाला माझे म्हणणे पटेल त्यावेळी येईल माझ्या मागून समाज. ’ हे ते का सांगत, दामिक परंपरा निर्माण न व्हावी म्हणून. सत्याची कडक उपासना करावी. स्वतः अनुभव घ्यावा. साक्षात्कार करून घ्यावा अशी राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीची तयारी व्हावी, असे त्यांना वाटे. पण स्वतः क्रॉस उचलून चालत जाऊन स्वतःस सुळी देणारा हा सत्याचा उपासक लोकांना फारसा समजलाच नाही. त्यांना गांधीजी थोर वाटत, पण त्यांनी अधिक थोर व्हावे म्हणून अंधपरंपरेची पुढे त्यांनी लपेटून घ्यावीत अशी कैकजण त्यांना विनंती करीत, कोणी सांगत ‘तुम्ही थोर अहात पण इस्लाम धर्म स्वीकारात तर अधिक थोर व्हाल. ’ कोणी शील म्हणत, ‘गांधीजी तुम्ही दाढी राखा युवा ! ’ दाढीने मनुष्य अधिक थोर बनतो. कोणी ख्रिश्चन सांगत, ‘ख्रिश्च तुम्हा तारील तुम्ही ख्रिस्ती व्हा. ’ गांधीजींनी या सर्वांना उत्तरे दिली ‘हा कर्मकांडाचा भाग आहे. सत्याच्या उपासकांना दाढी राखली पाहिजे असेही नाही आणि काढली पाहिजे असेही नाही. गांधीजींचा सत्याचा मार्ग (Catholic) आहे. उदार आहे. गांधीजीमधील अध्यात्मवृत्ती देशकालाला मागे टाकून जाणारी होती. जो खराखुरा सत्याचा उपासक असतो त्याला फक्त तळमळीची जरूर असते. ...

निरपेक्ष सत्य सापडणे कठीण

सेल म्हणत असे 'Absolute Truth is for gods.' सेल परमेश्वर मानीत होता असे नव्हे. मागसांना निरपेक्ष सत्य सापडणे कठीण एवढेच त्यास म्हणावयाचे होते. गांधीजीही तेच म्हणत असत. मागसांना सापडलेले, सत्य नेहमी सापेक्षच असणार. 'माझ्या दृष्टीने माझे सत्य'. लोक गांधीजींना म्हणत 'तुम्ही फार थोर आहात पण गुरू केल्याशिवाय उद्धार होणार नाही.' देवहा गांधीजींनी अग्रलेखात लिहिले 'मी तर गुरूच्या शोधात आहे. पण माझे प्रश्न सोडवील असा गुरू मला मिळाला नाही. लोक ज्यांना ज्यांना गुरू म्हणतात ते 'स्वतःचा समजत नाही हे समजू शकत नाहीत' (They know not that they know not) बुद्धिवादी मंडळींनी गांधीजी किती क्रांतिकारक दृष्टीने पहात होते हे यावरून ओळखावे. आपल्या महाराष्ट्रातील संतगुरू भित चालवीत, सापाचा चाबूक करीत आणि रेड्याकरवी वेद वदवीत याचाच प्रचार सगळीकडे ऐकू येतो. त्यांच्या गुरूत्वाचे त लक्ष्य समजण्यात येते. बुद्धीच्या खालची पारंपरिक श्रद्धा ती ही.

गांधीजींच्या सत्याचा दुसरा विशेष

सत्य या शब्दाने आपण जेवढी संकुचित कल्पना करतो ती गांधीजींची कल्पना नव्हती. सत्य म्हणजे 'वाचिक सत्य' एवढेच आपण समजतो. खोटे बोलणे जर असेल तर महाभारतातील 'सत्यानृतविषेक' आधाराला येतो. गांधीजी सत्य म्हणजे 'अनुभवाची संपूर्णता' असे प्रतिपादित, (Totality of Experiences) ही अनुभवाची संपूर्णता समजली तर आपणही आपल्या जीवनाचे वाटाडे होऊ शकू. ही कल्पना थोडी स्पष्ट करतो.

जीवनाचे कालखंड आणि खंड

गांधीजी जीवन एक आहे, अखंड आहे असे मानीत. आपण जीवनाचे तुकडे करतो. काही देहाने जाणू इच्छितात, तर काही मनाने जाणू इच्छितात, देहाचे प्रश्न सोडवा-वयास गेल्या की मनाचे सुख नाहीत असा त्यास अनुभव येतो, तर मनाचे सोडवावयास गेल्याला देहाचे सुख नाहीत असा अनुभव येतो. जडवादी म्हणतात मन नाहीच, देह तेवढा सत्य, अध्यात्मावादी म्हणतात मन सत्य मात्र, देह विपर्यय समजा. गांधीजी म्हणतात देह आणि मन या एका जीवनाच्या दोन अवस्था आहेत. देहाचे आणि मनाचे दोहोचे प्रश्न सुटतील असे काही सत्य शोधून काढा. ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या बायतीत देहाचा व मनाचा दोन्ही प्रश्न सुटले पाहिजेत, त्याचप्रमाणे केवळ व्यक्तीचा प्रश्न सुटून उपयोगी नाही, समाजाचाही प्रश्न सुटला पाहिजे तरच ते सत्य. हेगल म्हणे The one is real many is an illusion. आणि आपल्याही वेदान्तात एकवट तेवढे सत्य व विविधत्व मिथ्या असे प्रतिपादले आहे हे खरे, पण ते व्यक्ती आणि समाज या बाबतीत त्याचता उपयोगी नाही.

आपण कसे जगतो

आपण जीवनाचे तुकडे करतो. काही पोट कसे भरायचे यासाठी सारो बुडी व भायना यांचा उपयोग करतात. त्यावेळी दुसरा कसा जगेल याचा विचारही त्यांच्या मनात येत नाही. काही पैसा मिळविण्याच्या उद्योगात इतके रमतात की आपले घर भूत असताना इतरांची घरे रिकामी होत आहेत किंवा इतरांची घरे रिकामी होत आहेत म्हणूनच आपले घर भूत आहे हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. पुरेसे घर भरल्यानंतर मग हे इतरांचे म्हणजे समाजाचे प्रश्न सोडवायला ग्रहेर पडतात. वाउल्ट वीस वीस वर्षं समाजकार्य करूनही स्वतःचा संसार उद्ध्वस्त झालेला पाहून येताण आलेली मंडळी थोडी नाहीत. काही मंडळी तर उदरभरण आणि समाजकार्य दोहोंचाही त्याग करून 'खांदी' मनाशांती मिळविण्यासाठी बुवांकडे धाव घेतात. थापलून एकच गोष्ट सिद्ध होते ती ही की जीवनाची साधना चुकली. शानेश्वरांनी एका ठिकाणी म्हटले आहे—

‘मस्तकी पांयरेले तो तळवरी उवडे पडले’ अशी त्यांची स्थिती होते. जीवनाचे तुकडे करून जीवन समृद्ध करायला गेले की असेच व्हायचे. सध्याचे प्रयोग आजवर एकमार्गी झालेले आहेत. संन्याशांनी संसाराचा त्याग केल्या तरच स्वयं सापडेल असे सांगितले. मुसत्यांनी अर्थशान्नात धर्म आणू नका आणि धर्मात अर्थशान्ना आणू नका असे सांगितले. अद्वैताची चर्चा आणि द्वैताचा व्यवहार असा जीवनात सगळा विरोधाभास. व्यवहारात अद्वैत करं आणायचं ? म्हणून तर ही पंडित मंडळी भंगी हा ईश्वरानेच निर्माण केल असे म्हणतात. गांधीजी म्हणतात, ‘जीवनाचे असे कालखंड करता येणार नाहीत आणि खंड खंडही करता येणार नाहीत. सर्व जीवन हे एक आहे. ‘All life is one’ हा त्यांचा सिद्धांत होता.

एकाच वेळी तीन कर्म

ग्रहेरची दुःखे दूर होणारच नाहीत अशा हताश झालेल्या समाजात गांधीजी निर्माण झाले आणि त्यांनी हे प्रश्न सोडविण्याचा सोपा मार्ग सांगितला. धारणात्मक कर्म, लोक-संग्रहार्थ कर्म आणि चित्तशुद्धीसाठी कर्म हे एकाच वेळी करता येते, त्यासाठी आयुष्याचे तुकडे करावयास नकोत हा त्यांचा संदेश होता. धारणेसाठी अवयव उदाहरण करावयाचे तर त्यात अत्यावश्यक (Necessaries) उपावश्यक (Accessories) आणि अनावश्यक (Luxuries) अशी अनुक्रम योजना हवी. भाकरीचे उदाहरण घेतले तर भाकरी आधी हवी. पन्नावळ त्यानंतर, सोऱ्याचे ताट कधीच नाही मिळाले तरी चालेल. शहाण्याला Luxuries कधीच लागत नाहीत. तो उत्तरोत्तर साधा होत जातो व उत्तरोत्तर संस्कृतीचा आस्वाद घेतो. मनाची शांती याने मिळते. शांती ही जड नाही. क्रियाशील आहे. क्रिया करीत असता मन अधिकाधिक शांत रहाणे ही गोष्ट कठीण आहे. भगवान् बुद्ध म्हणाले त्याप्रमाणे ‘सव्यपापस्य अकरणं कुसलस्य उपसंवदा’ या हिशोबाने जो

काम करील, म्हणजे पापाचे निराकरण आणि पुण्याचे संपादन करील त्याला मनांसाठी लाभलीच पाहिजे. मात्र हे एकावेळी हवे. यौवनात उदरभरण व पुढे लोकसंग्रह आणि शेवटी मनांसाठी असे उपयोगी नाही. या तिन्ही या एका वृत्तीने मिळतात ते सत्य जीवन.

मी हिमालयात जाणार नाही

गांधीजींना परवा कुणी म्हणाले, 'तुम्ही आता हिमालयात जा, त्यांनी सांगितले, 'तेथे तुम्ही येणार असाल तर जातो' यात फार अर्थ आहे. त्यांची मुक्ती म्हणजे समाजाची मुक्ती होती. संसारत्यागावर किंवा स्वर्गावर आधारलेली ती नव्हती.

वृत्तीस साठी येवढ्यास असताना गांधींच्या एका निकटवर्ती अनुयायास प्रार्थनेत पारच गोडी वाटू लागली तर गांधीजी म्हणाले, "प्रार्थनेतही तुम्हाला रस मिळणार असेल तर तो स्वार्थ आहे, आसक्ती आहे, विनाश आहे. गांधीजींची प्रार्थना त्यांच्या संबंध दिवसाच्या जीवनाचा एक भाग होता; जीवनाशी ती जोडली होती. त्यांचे जीवनच प्रार्थनामय होते.

गांधीजींना आम्ही परंपरेने जोखले म्हणून कोणी सनातनी गांधीवादी झाले, कोणी क्रांतिकारक गांधी झाले. कोणी हिंसावादी गांधीजी झाले. गांधीजी अहिंसावादी होते पण त्यांची अहिंसा करणात्मक (Positive) होती. प्रत्येक क्षेत्रात तिच्या मर्यादा ठरलेल्या आहेत. बुद्धिधंतांनी संशोधन करून पहावे.

'केवळ जीवनच नव्हे तर विचारही सामाजिक'

गांधीजींना पुष्कळजण म्हणत, 'आधी शिक्षा आणि मग शिकवा.' गांधीजी उत्तर देत, 'मी जीवनाच्या प्रयोगासाठी निघालेला आहे. मानवी जीवन व्यक्तिगत कधीच होऊ शकणार नाही. All life is social. एकट्याच असेल तर जड होईन की काय अशी त्यांना भीती वाटे. यातूनच All thought is social हे त्यांना स्फुरले. म्हणून गांधीजींनी जे जे केले ते समाजासाठी. म्हणूनच हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यात जगाचे स्वातंत्र्य आहे असे सांगितले.

स्वातंत्र्य मिळाले पण सवलतांच्या अहिंसेने न मिळता दुर्दैवाच्या अहिंसेने मिळाले असे वाटून त्यांनी सवलतांच्या अहिंसेचा-नौदालीचा नवा प्रयोग सुरू केला. आणि आश्चर्य हे की, त्यांना प्रतीत झालेल्या सत्याने तेथेही त्यांना दगा दिली नाही. प्रार्थनेत धैर्य पडल्या ते शांत होते. लोकांनी शांत वृत्तीचे कौतुक केले. पण ही शांतता जाणीवपूर्वक नव्हती असे त्यांनी म्हटले. माझ्यासमोर येऊन कोणी धैर्य उडवील आणि माझ्या शरीराच्या चिंधड्या उडत असताही मी शांत राहीन, हात जोडलेले असतील आणि जर मुखावर हास्य असेल तर खरी शांत वृत्ती. असे ते २२ किंवा २३ तारखेला म्हणाले होते आणि ते किती तंतोतंत खरे ठरले!

अखंड जीवनाचे उपासक : महात्मा गांधी

निरपेक्ष सत्य म्हणजे परमेश्वर

महात्मा गांधी हे निस्सीम सत्याचे उपासक होते. सत्यशोधनाची त्यांना तळमळ होती हे खरे असले तरी संपूर्ण सत्य, आदर्श सत्य ही एक महान कल्पनाच आहे. हेही ते जाणत होते. अंतर्दामीच्या प्रेरणेने त्या सत्याचा लाभ होणार होता व हा लाभ सर्वांना सारखाच प्रमाणात शाला असता असे म्हणणे चुकीचे होते. पण ज्याला जेवढ्या सत्याचा लाभ होईल त्याच्यापुरते ते संपूर्ण सत्यच होते. 'Absolute truth is for the gods only' असे ते मानीत. निरपेक्ष सत्य परमेश्वरच जाणू शकतो. मागसत्य लाभणारे सत्य नेहमीच सापेक्ष असणार. 'सत्य' म्हणजे नुसतेच 'खरे बोलणे' एवढीच गांधीजींच्या सत्याची धुंद कल्पना नाही. 'सत्य' म्हणजे अनुभवांची सकलता, संपूर्ण जीवनाचा अनुभव घेतल्यानंतर शेवटी लाभणारा अंधुकसा प्रकाशकिरण असे ते मानीत असत.

येथे गुरूचे काम नाही

'सत्य' शोधनासाठी 'गुरू' करण्याची आवश्यकता त्यांना वाटली नाही. 'सत्य' सांगणारा गुरू मला भेटेलसे वाटत नाही.' असे ते म्हणत. तसे गावोगावी गुरू सापडतील ! परंतु, जर या गुरूंना आपल्याला काही कळत नाही एवढे कळले तरी पुरेसे आहे. 'They know not that they know not' हे सुद्धा पुष्कळशा गुरूंच्या ध्यानी येत नाही. गांधींनी स्वतः कधी गुरू केला नाही. तसे ते गुरू बनलेही नाहीत. आश्रमात

त्यांनी परिवार गोळा केल्या होता पण त्यांचा 'शिष्य' असा त्यात कोणी नव्हता, सर्वच त्यांचे 'सहकारी' होते. हे ध्यानात ठेवण्याजोगे आहे.

जीवनाचा अखंड झरा

जीवनात सत्याचा साक्षात्कार घडवून आगण्यासाठी गांधीजी आमरण झयत होते. त्यांची जीवनविषयक कल्पनाही आपण समजावून घेतली पाहिजे. जीवन हा एक अखंड झरा आहे, जीवनाचे तुकडे तुकडे पाडता येत नाहीत असे त्यांचे म्हणणे होते. आपण सर्वजण मान त्याचे विभाग पाडतो. जीवन म्हटले म्हणजे त्यांत एक शरीराचा व दुसरा मनाचा प्रश्न आहे असे आपण मानतो. शरीराच्या विमानात पुन्हा दोन विभाग पडतात; एक आपले शरीर व दुसरे इतरांचे शरीर. जीवनाचे असे त्रिविध विभाग पडल्यावर (१) स्वतःच्या देहाचे पोषण व रक्षण करणे (२) इतरांच्या देहाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी झटणे व (३) मनाचा प्रश्न सोडविणे. अशा इष्टींनी आपण विचार करू लागतो. जुन्या परिभाषेत बोलावयाचे तर या तीन क्रियांना [१] धारणात्मक कर्म, [२] लोकसंग्रहात्मक कर्म व [३] चित्तशुद्धीकारक कर्म असे म्हणता येईल. आपण हे सर्व प्रश्न निरनिराळ्या रीतीने सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

स्वतःचा प्रश्न सुटला पण इतरांचा ?

पहिला प्रश्न : शरीराचा, स्वतःच्या शरीरपोषणाकडेच माणूस अगोदर लक्ष देणार. असे करताना इतरांकडे कोणी फारसे पाहता नाही. 'मी कसा जगणार ?' हा प्रश्न आला की, मनुष्य धडपड करू लागतो. इतरांना न दुखवता जगण्याचा प्रश्न सुटला तर ठीकच नाहीतर इतरांच्या हिताला पायदळी तुडवून माणूस आपले घर भरोत असतो. स्वतःच्या पोटाची लळगी भरण्याकरता आपण किती जगांच्या तांड्यांचा घास काढून घेत आहोत हे पुष्कळांच्या ध्यानात येत नाही किंवा आले तरी सोईस्करपणे त्याचा विचार पडत जातो. इतरांच्या हक्कांवर गदा आणून त्यांना तुडाडून स्वतःच्या घरात संयत्तीचा साठा केल्यानंतर स्वतःचे पोट भरवून भरल्यानंतर माणूस इतरांना देण्याचा आव आणतो. गरिबांच्या रक्तशोषणातून मिळविलेल्या लाबाच्या संयत्तीपैकी गरिबांना ५-१० रुपये दानधर्म करण्याचे औदार्य माणूस दाखवू लागतो. स्वतःच्या शरीराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी धडपडणारा माणूस हा इतरांच्या शरीराचा प्रश्न सोडवू शकत नाही.

इतरांचा प्रश्न सुटला पण स्वतःचा ?

दुसरा प्रश्न : काही महात्मे असे असतात की, ते इतरांच्या शरीरांचा प्रश्न सोडवू शकतात पण त्यामुळे त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या देहाचा प्रश्न सोडविणे जड जाते. तुकाराम, नामदेव यांचेच उदाहरण घेऊना. "लोकांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटला पण स्वतःच्या संसाराचे काय ?" असा सवाल जिजाबाई व जनाबाई विचारीत असत. तुकारामादिकांच्या

तपश्चर्येने कित्येकांचे पोटापाण्याचे प्रश्नही सुटले असतील पण त्यांच्या स्वतःचा या बाबतीतला प्रश्न सुश्रवणाचा राहिला होता. पहिल्या अवस्थेच्या अगदी विरुद्ध अशी ही धवस्था. स्वतःच्या पोटासाठी इतरांच्या पोटावर पाय देणारे पहिले 'स्वार्थी' लोक व इतरांच्या पोटासाठी स्वतःच्या पोटाला चिमट घेणारे हे 'संत' लोक.

शरीराचे प्रश्न सुटले पण मनाचे काय ?

तिसरा प्रश्न : काही लोक 'संनारी' असतात पण 'स्वार्थी' नसतात व 'संत'ही नसतात. असे लोक प्रसंगी स्वतःच्या पोटाचा व इतरांच्या पोटाचा असे दोन्हीही शरीर-विषयक प्रश्न यशस्वीपणे सोडवू शकतात. ते स्वतःही मिष्टान्न भोजन करतात व इतरांनाही त्याचा लाभ करून देतात. पण शरीराचे प्रश्न सुटले म्हणजे तरी समाधान लाभते का ? सर्व सुखे अनुकूल असूनही मनात तळमळ असेल, मनाला स्वास्थ्य नसेल, तर त्या शारीरिक सुखोपभोगाचा उपयोग तरी काय ? पोटाला अन्न आवश्यक तशी मनाला शांती आवश्यक असते आणि पुष्कळ वेळा शरीराचे प्रश्न सुटले तरी मनाचे काय ? असाही प्रश्न उद्भवतोच.

साडेतीन हातांच्या देह व तीन हातांचे पांघरूण

जीवनविषयक तीन प्रश्नांची गुंतागुंत ही अशी आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे साडेतीन हातांचा देह व तीन हातांचे पांघरूण असले तर काय अवस्था होते ? डोके झाकावयास जावे तर पाय उचडे पडतात, पाय झाकले तर डोके उघडे पडते, पाय आणि डोके झाकण्यासाठी आलडून निजले तर अंग हुसू लागते ! या प्रश्नातूनच आधी काय ? हा प्रश्न निवतो. कोणी "आधी 'प्रपंच' कराय नेटका" म्हणतो कोणी "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" म्हणतो; तर कोणी त्याचे उलट सांगतो. या 'त्रिविध' प्रश्नातून 'त्रिविध' प्रश्न उद्भवतात व नंतर ते परस्परविरोधी घनत जातात. जुन्या परिपाटाप्रमाणे म्हणूनच 'धर्म' व 'अर्थ' हे दोन निराले प्रश्न मानले जातात. साधूंचे राजकारणात स्थान असू नये व साधूंच्या जीवनात 'राजकारण' असू नये असे म्हटले जाते. परंतु महात्मा गांधी हे अशाप्रकारचे जीवनाचे तीन प्रश्न मानीत नसत. मानवी जीवनात खंड खंडही नाहीत व कालखंडही नाहीत, मानवी जीवन हे अखंडच आहे. असे त्यांचे मत होते !

सनातन धर्म हे प्रश्न सोडवील काय ?

हे सांगितलेले प्रश्न सनातन धर्माने सुटू शकतील काय ? सनातन धर्मात आत अद्वैत व वाहेर द्वैत असा प्रकार आढळतो ! एकीकडे सर्वांचा आत्मा सारखाच, भेदभावाला कुठेच जागा नाही, सर्वत्र समानता व अद्वैत असा प्रकार मानाव्याचा; पण व्यवहारात त्याच्या उलट आचरण, तेथे पदोपदी द्वैताचा साक्षात्कार ! मग 'सर्व प्राणी समान' हे पोथीत राहून

हा भंगी, महार, हा वैश्य, हा शूद्र, अशांतल भेदाभेद मुरु होईल. ब्राह्मणातही हा चित्-पावन, हा कोकणस्थ, हा काळा, हा अनुक गोत्राचा असा आणखी भेद वाढतच जाईल. परमेश्वराने ब्राह्मणांना व भंग्यांना निर्माण केले. ब्राह्मणाचे कर्म विद्यादान व भंग्याचे कर्म मल्लुद्धी हे ईश्वराने ठरवून दिलेले. तेच त्याचे जन्मजात कर्म असे मानायलाचे. भंगी हा मानवाने निर्माण केला आहे, दास हा मानवाने निर्मिला आहे हे त्यांना पटवायलाचेच नाही. काहीना ईश्वराने जन्मजात 'मान' मिळाला अशी सनद दिलेली तर काहींचा पदोपदी अग्रमान व्हावा हा सनातनधर्म ! हाच ईश्वरी संकेत !! ह्या विचारांनी का हे प्रश्न सुटणार आहेत !

प्रश्नांची सोडवणूक कशी करणार ?

या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी निरनिराळे उपाय योजावे लागतील. त्यासाठी भौतिक साधनांचा व विज्ञानाचा आसरा घ्यावा लागेल. मात्र या शास्त्रांचा आधार घेताना ही शास्त्रे परस्परपूरक झाली पाहिजेत, ती परस्परविरोधी मात्र होता नयेत आणि दुसरे असे की त्यातल्या त्यात प्रत्येकाला आवश्यकतेप्रमाणे त्याचे स्थान मिळाले पाहिजे. माणसाला जीवनात लागणाऱ्या वस्तूंचे ३ विभाग पाडता येतील : (१) Necessaries [आवश्यक] (२) Accessories [पूरक] (३) Luxuries [चैनीच्या].

एक उदाहरण घेऊन हे आपण स्पष्ट करू. माणसाला भाकरी मिळणे हे आवश्यक, ती ताटात मिळणे हे पूरक व ते ताट चांदीचे असणे ही चैन. यापैकी शहाणा माणूस असेल तो आवश्यक काय ते ओळखील. ताट मिळाले नाही किंवा ते चांदीचे नसले तरी तो फारसे लक्ष देणार नाही. पण मूर्ख असेल तो प्रथम चांदीचे ताट मिळविण्याचा प्रयत्न करील व नंतर भाकरी मिळते का याची चौकशी करील ! शहाणी माणसे साधी का असतात त्याचा उलगडा या योगाने होण्यासारखा आहे.

खरा धर्म कोणता ?

ह्या सर्व बाबींचा विचार करून गांधीजी म्हणत असत की, हे सर्व प्रश्न म्हणजे अनेक प्रश्न नसून एकच प्रश्न आहे व त्याच रीतीने त्याची सोडवणूक झाली पाहिजे. जी गोष्ट एकाला शक्य झाली तीच समुदायालाही झाली पाहिजे. जो धर्म व्यक्तीला आचरता येईल तो समुदायाला आचरता आलाच पाहिजे असे ते म्हणत. 'What is possible for one is possible for all' असे ते म्हणत. व्यक्तीचे जीवन व समाजाचे जीवन हे निराळे नाही, ते एकच आहे. 'All life is social, All actions are social, All thought is social.' आध्यात्मिक, आधिभौतिक मानसिक शास्त्रे ही एकमेकांना पूरक अशीच आहेत व एकत्र जीवनाचा प्रश्न सोडविण्याचा मार्गही एकच आहे असे समजून त्याप्रमाणे चालण्याचा ते प्रयत्न करीत असत. सर्व मानवजातीचे कल्याण

करणारा तो खरा धर्म असे ते म्हणत. जर धर्मात असल्या बाबी अंतर्भूत नसतील तर तो धर्म खरा धर्म नव्हे अशी त्यांची विचारसरणी होती.

शब्द तेच पण अर्थ निराळे

‘अहिंसा’, ‘भक्ती’, ‘श्रद्धा’, इत्यादी शब्दांचे सामान्य मागसांचे अर्थ व महात्मा गांधींचे अर्थ निराळे आहेत हे आपण उमगावयास पाहिजे. गांधीजींचा ‘मोक्ष’ आपण मानतो त्या मार्गाहून निराळा आहे. त्याची ‘प्रार्थना’ही तशीच. हे जीवन ‘प्रार्थनामय’ व्हावे असे त्यांना वाटते. रोजच्या जीवनातील प्रत्येक कर्म हीच प्रार्थना व्हावी व अन्य प्रार्थना करण्याचे काम पडूच नये असा त्यांचा प्रयत्न चाललेला होता. मात्र ही कर्मे करताना त्यांत ‘आसक्ती’ किंवा ‘स्व’ निर्माण होऊ नये म्हणूनही ते झटत असत. एका गृहस्थाने ‘प्रार्थनेत आता मला गोडी वाटू लागली आहे’ असे म्हणताना गांधींनी त्याला खडसावले ‘ही आसक्ती आहे, हा विनाश आहे.’ असे होता कामा नये. त्यांची शांती ‘प्रीतीतून उद्भवत असते. द्वेषात असते. ‘सर्व पापस्थ अकरण कुसलस्त उपसंपदा’ असे गौतम बुद्धाने म्हटले आहे तेच गांधींनाही म्हणावयाचे होते.

मानवतेच्या कल्याणासाठी हिंदी स्वातंत्र्याचा लढा

महात्माजींनी हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात भाग घेतला तो मानवतेच्या कल्याणाकरता हे आपण ओळखले म्हणजे प्रत्येक लढ्याच्या आरंभी त्रिटिशांना मित्रत्वाची पत्रे ते का लिहिले हे कोडे उलगडले. हिंदी स्वातंत्र्यलढ्यात इंग्रजांविरुद्धी द्वेषभावना वाढीस लागू नये म्हणून ते जपत असत. इतरांनाही द्वेषभावना पसंत नसे पण ते आपी इंग्रजांना द्वेषाने घालवू व मग त्यांच्यावर प्रेम करू असे म्हणत. गांधींना हे पसंत नव्हते. इंग्रजांनी आपल्या कल्याणासाठी साम्राज्यशाहीचे विसर्जन करावे, हिंदुस्थानातून चालते व्हावे; असे ते त्यांना पदोपदी सांगत असत.

प्रयोग केला पण तो फसला

गांधीजींचे हे सर्वच प्रयोग यशस्वी झाले किंवा त्यांची तपश्चर्या फळाय आली असे ते स्वतःही मानीत नसत. आपले जीवन हे अखंड आहे, सामुदायिक आहे हे ओळखून त्यांनी प्रयोग केले खरे, पण ते असफल ठरले. सर्व आणि अहिंसा या साधनांनी स्वातंत्र्य मिळविण्याचा आपला प्रयोग यशस्वी झाला अशा भावने ते दुरळून गेले नाहीत. आपला हा प्रयोग फसला; दुर्दैव अहिंसेचे प्रयोग आतापर्यंत काण्यात आले; सर्व अहिंसेच्या प्रयोगांचा प्रारंभही अद्याप झालेला नाही हे त्यांना उमगले होते. त्यांच्या साधनांचा काँग्रेसने किती उपयोग केला तेही ते पहात होते सर्वप्रह्लादेवजी Passive Resistance च्याच उपयोग झाला असे मानीत. पण त्यामुळे ते डगमगले नाहीत. वयाने ते वृद्ध झाले होते तरी मनाने ते तरुणच होते. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांना समाधान मिळाले नाही. पण त्यांनी नव्या जोमाने पुन्हा नव्या प्रयोगांचा प्रारंभ केला.

हसत मुखाने मृत्यूशी झुंज

महात्मा गांधींना मृत्यू अगदी मंगळरीतीने आला. दि. २० जानेवारीला त्यांच्यावर बॉंब टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला, पण तो यशस्वी झाला नाही. म्हणून गांधीजींना अभिनंदनपर पत्रे आली. पण गांधीजी म्हणाले, “माझ्यावर कुणी बॉम्ब टाकू न अशी मला कल्पना नव्हती. हा एखादा लष्करी प्रयोग चालू आहे असे मला वाटले. मृत्यू साक्षात सनोर उभा आहे याची मला जाणीवच नव्हती. तरी जागीवच असती व मी अचल राहिलो असतो, हसतमुख राहिलो असतो तर अभिनंदन करणे रास्त होते. माणूस निद्रिस्त असताना, अंगावरून साप गेल्या तर जाने असलेल्या मागसाने झोपलेल्या मागसाचे अभिनंदन का आणि कशाकरता करावे ? गांधींनी हे म्हटल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी तो प्रकार घडला ! एक माथेफिरू आला. त्याने गांधीजींवर गोळ्या झाडल्या. ते खाली पडले पण त्यांच्या मुखात ‘हे राम’ हे शब्द आले होते, आणि चेहऱ्यावर हास्य विलग्नत होते. मृत्यूच्या वेळी इतर चांगे फार तर आणता येतील पण चेहऱ्यावर हास्य कसे आणणार ! अहिंसावाद्या मरण कसे यावे, हे त्यांनी अगोदर कितीतरी वेळा सांगितले होते. सुदैवाने त्यांना तसेच मंगलमय मरण आले. ‘देवें भक्त कोण बघिला ऐसा देखिला ना ऐकिला’ हे समर्थ्यांचे म्हणणे खरे झाले.

विचार करून कृती करा

गांधीजींच्या जीवनावर कितीतरी चोवता येण्यासारखे आहे. मी आतापर्यंत जे सांगितले ते आपणाला समजले नसेल तर तो दोष आपला नसून माझाच आहे. माझे म्हणणे समजले असेल पण पडलेच नसेल तर ते पड्याचे असा आप्रहू नाही. विचार करून या म्हणण्याला आपण विरोध केल्या किंवा हे विचार फेकून दिलेत तरी मला आनंद होईल. पण विचार करून कृती करा. गांधीजींच्या कृतीचे शास्त्र बनवता येणार नाही व त्यांच्या आचरणाचे अनुकरणही करता येणार नाही. जे लोक स्वतः विचार न करता, महात्मा गांधींवर श्रद्धा ठेवून, त्यांच्या धर्मांना प्रमाण मानून कार्याला प्रारंभ करतील किंवा गांधीजींच्या आचरणाचे अनुकरण करू पहातील त्यांचा वेच कराचिर् गांधींसारखा होईल. त्यांच्या मुखी कराचिर् गांधीजींच्या नावाचा अखंड घोष दुमदुमत राहील; परंतु गांधीजींचे जीवनदर्शन त्यांना झाले आहे असे मानता येणार नाही. अंतःप्रामाण्याला प्राधान्य माना असे सांगणारे महात्माजी माझ्यावर श्रद्धा ठेवा, असे कधीच सांगत नसत. बुद्धिवादी, समाजवादी, धर्मवादी, देशभक्त पुढारी, इत्यादी लोकांनी आपापल्या निरनिराळ्या दृष्टिकोणांतून गांधीजींचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यायोगे भिन्नतापूर्ण प्रबंधांशिवाय काहीही निष्पन्न होणार नाही. गांधीजींचे जीवन म्हणजे सत्यसंशोधनाचा प्रामाणिक पण करसा सफल न झालेला प्रयोग एवढे जरी उभाले तरी आजच्या या ‘ज्ञानयज्ञाच्या’ प्रयोगाचे थोडेफार सार्थक झाले असे म्हणता येईल.

गीता, टिळक आणि गांधी†

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार यांचा परस्परसंबंध कोणत्या प्रकारचा आहे या प्रश्ना संबंधी नेहमीच मतभेद झालेले आहेत. या दोहोंत परस्परविरोध आहे आणि तो सर्वस्वी अटळ आहे असे मानणारे लोक पुष्कळ आढळतात. आपापल्या अभिप्रायाप्रमाणे कोणी अध्यात्माला श्रेष्ठ ठरवून समाजव्यवहाराला त्याच मानतात अथवा कोणी समाजव्यवहाराचे महत्त्व मान्य करून अध्यात्मविचाराला तुच्छ मानतात, कित्येकांना या दोहोंचे महत्त्व समान वाटत असल्यामुळे, त्यांचा समन्वय हा शक्य आहे असे वाटत असते. आणि म्हणून ते हा समन्वय कोणत्या प्रकारे घडून येणे शक्य आहे याचा शोध करीत राहतात. आधुनिक काळी हा प्रश्न पुनः एकदा अत्यंत उग्रपणे पुढे आलेला आहे. आधुनिक युगाने जी विज्ञानाची साधना केली आणि त्या साधनेने आधुनिक मानवाला जी भौतिक शक्ती प्राप्त झाली त्या शक्तीमुळे सामाजिक व्यवहारांत न भूतो न भविष्यति असे उपात सुरू झाले आहेत. भौतिकज्ञान आणि भौतिक शक्ती या वस्तू मूलतः आणि तत्त्वतः त्याव्यतिरिक्त असे म्हणता येणार नाही. परंतु त्या ज्ञानाचा आणि त्या शक्तीचा कोणत्या साधनासाठी विनियोग करावयाचा हाच खरा मतभेदाचा प्रश्न होऊ शकेल. भौतिक ज्ञानाचा आणि भौतिक शक्तीचा सामाजिक व्यवहारात उपयोग करून मानवसमाजाला शानी, सुखी आणि समाधानी बनवित. वेईल, अज्ञान आणि दारिद्र्य दूर करण्याच्या कामी भौतिक विद्या आणि भौतिक शक्ती.

† “ गीता, टिळक आणि गांधी ” ह्या पुस्तकाची प्रस्तावना

यांचा उपयोग करता येईल, यात मुळीच शंका नाही. परंतु यासाठी नव्या सामाजिक संघटनांची उभारणी करावी लागेल. या उभारणीच्या कामी भौतिक विद्यांच्या बरोबरीने आध्यात्मिक विद्यांचाही उपयोग आहे असे माझे स्वतःचे मत आहे. द्रव, लोभ आणि हिंसा या विकारांपासून मुक्त असलेले आणि प्रेम, सहकार्य आणि स्वातंत्र्य यांचा आस्वाद घेण्यात आनंद मानणारे मानवी जीवन म्हणजे अध्यात्म-जीवन असे मी मानतो. या जीवनाचा पृथ्वीवरील सर्व मानवांना लाभ व्हावा हाच आपल्या सर्व सामाजिक व्यवहारांचा आदर्श असला पाहिजे हे उघड आहे. व्यक्तीने आपले मन सर्व प्रकारच्या संकुचितपणापासून, अहंकारापासून मुक्त करून घेतले आणि अखिल-मानव-कल्याणाच्या कार्याला आपले सर्व जीवन वाहण्याची तयारी केली, तर तिने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा खरा विकास केला असे म्हणता येईल. या विकासात भौतिक आणि आध्यात्मिक असा विरोध करण्याचे कारण नाही. व्यक्ती ही जेव्हा आपला स्वतःचा विकास समाजाचा विचार न करता अथवा समाजाला विरोध करून साधू पाहते तेव्हाच सारी भांडणे सुरू होतात. खरा व्यक्तिविकास समाजात राहूनच आणि समाजाशी सहकार्य करीत करीतच साधता येतो. जीवनविकासाचे हे सूत्र अनेक वेळा दुर्लक्षित केले आहे. आणि त्यामुळे खोटी तत्त्वज्ञाने आणि चुकीचे आदर्श वेळोवेळी निर्माण झालेले आहेत.

संन्यासमार्गी आणि कर्मयोगी अध्यात्म

सामाजिक व्यवहारामध्ये संघर्षाला महत्त्वाचे स्थान नेहमीच मिळत आलेले आहे. पूर्वकाळी माणसाच्या उत्पादनशक्तीला मोठ्याच मर्यादा असल्यामुळे, सामान्य जनतेचे जीवन दारिद्र्याने भरलेले होते. भौतिक सुख आणि सांस्कृतिक ज्ञान यांचा बहुतेक भाग उच्च वर्गीयांनी आपल्या हाती ठेवून घेतला होता. त्यामुळे समाजात जी विषमता निर्माण झालेली होती ती असह्य झाल्यामुळे अनेक थोर हृदय सांसारिक जीवनाला विद्रुन संन्यासाचा आश्रय करीत असत. हा संन्यास म्हणजे सामाजिक व्यवहारांतील अमानुषतेचा निषेध होता. एवढ्या अर्थाने तो श्रेष्ठ मानता येईल. परंतु सामाजिक व्यवहारांतील अमानुषतेची झुंज घेण्याचे काम सामाजिक व्यवहारांतच झाले पाहिजे. संन्यासाने हे कार्य सोडून दिल्यामुळे सामाजिक व्यवहार अधिकाधिक अनधिकारी लोकांच्या हातांत जाऊ लागला आणि त्यामुळेच संन्यासमार्गी अध्यात्माचा विचार मागे पडून कर्मयोगी अध्यात्माचा विचार मान्यता पाऊ लागला. संन्यास आणि कर्मयोग यांचा खरा मतभेद राज्यसंस्थेचा स्वीकार करावा की नाही याच मुद्यावर आधारलेला दिसतो. सामाजिक जीवनातील इतर व्यवहार थोडेफार सदेख असले तरी सशस्त्र युद्धासारखे तीव्र द्वेषाने आणि हिंसेने भरलेले नसतात. म्हणून सशस्त्र युद्धावर उभारलेली राज्यसंस्था अध्यात्माच्या वृत्तीशी सुसंगत करी बनवावयाची हाच त्या वेळाचा मुख्य प्रश्न असे. अनासक्तबुद्धीने लोकसंग्रहार्थ या संस्थेचाही स्वीकार केला पाहिजे असे कर्मयोगी अध्यात्माने ठरविले. झरनुझ, मोक्षेस, सुहम्मद, श्रीकृष्ण, कान्ध्यूशिस हे सारे या कर्मयोगी अध्यात्माचे पुरस्कर्ते मानता येतील. येशू ख्रिस्त, गौतमबुद्ध, महावीर आणि

लाओत्स हे संन्यासमार्गी अध्यात्माचे प्रवर्तक दिसतात. जोपर्यंत युद्धसंस्था ही मानव-व्यवहारासाठी आवश्यक आणि अपरिहार्य असेल तोपर्यंत केवळ संन्यासमार्गी अध्यात्म हे सामाजिक दृष्ट्या अपुरे आणि काही अंशी पलायनवादीच ठरेल. वृत्तिभेदाने कोणा कोणत्या अध्यात्माचा स्वीकार करावा हे निश्चित होईल. परंतु सामाजिक जीवनाच्या तटस्थ दृष्टीने हे दोन्हीही मार्ग संपूर्ण समाधान देऊ शकत नाहीत. कर्मयोगी अध्यात्मात युद्धासारख्या हिंसक मार्गात मान्यता दिलेली असल्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात हिंसाचारालाच पाठदळ मिळत जाते. तेवढ्या प्रमाणात अनर्हकार आणि अनासक्ती यांची वाढ खुंटते आणि नैतिक जीवनात हिंसेलाच अहिंसा म्हणण्याची विकृती निर्माण होते.

समतेचे साध्य आणि साधनांची गुचिता

कर्मयोग हा केवळ आध्यात्मिकच असला पाहिजे असे नाही. तो जडवादी अथवा भौतिकवादीही असू शकतो, हे आधुनिक काळातील सामाजिक क्रांतिवाद्यांच्या निरनिराळ्या पंथांकडे दृष्टी टाकली असता सहज दिसून येईल. पुष्कळांचे पुष्कळ भौतिक अथवा ऐहिक सुख हेच मानवी जीवनाचे परमसाध्य मानणारे कित्येक विचारपंथ वाढू लागले आहेत. परंतु केवळ भौतिक सुखाने मानवी जीवन संपूर्ण होऊ शकत नाही. शारीरिक पुष्टी आणि मानसिक पुष्टी यांचेद्वारेच आत्मिक शांतीचीही मानवी जीवनाला आवश्यकता आहे, हा विचार अधिक समजस वाटतो. अध्यात्म म्हणजे पारलौकिक सुख असा अर्थ करण्याची आवश्यकता नाही. ऐहिक जीवनातच आध्यात्मिक शांती मिळविणे हेच खरे अध्यात्म होय. बुद्धिवादी माणसालाही या अध्यात्माचा विरोध करण्याचे कारण नाही. म्हणून जडवादी कर्मयोगापेक्षा अध्यात्मवादी कर्मयोग जीवनदृष्ट्या अधिक उत्तमपूर्ण आणि म्हणूनच बुद्धीलाही समाधान देणारा होऊ शकतो. परंतु आध्यात्मिक कर्मयोगातही काही धोके आहेत, त्यांचा विचार शाल्याशिवाय सामाजिक व्यवहारांची बुद्धी आणि समृद्धी होणार नाही. सामाजिक जीवनात नेहमी समतेच्या दृष्टीने आधिकाधिक विकास होत जाणे हाच सामाजिक विकास समजला पाहिजे.

आध्यात्मिक कर्मयोग जर केवळ परंपरावादी झाला आणि परंपरागत विषमतेचे समर्थन करण्याचेच कार्य करीत राहिला, तर तो जीवनदृष्ट्या प्रतिगामी ठरतो. कर्मयोगाचे साध्य हे नेहमीच समतेच्या रोखाने पुढे जाण्याचे असले पाहिजे. काळा काळाला व्यवहार्य पावले टाकत कर्मयोगाने समाजाला सतत पुढे नेले पाहिजे. सामाजिक व्यवहारातील कोणतीही संस्था वा संघटना सनातन मानण्याचे जडत्व कर्मयोगाने नाकारले पाहिजे. ध्येयाच्या नावतीत विकासक्षमता ज्या कर्मयोगात नाही, तो कर्मयोग अध्यात्माच्या दृष्टीने विकृत मानला पाहिजे. अशा विकृत अध्यात्मापेक्षा समतेचे साध्य स्वीकारणारा जडवाद देखील जीवनाच्या दृष्टीने अधिक उपकारक मानावा लागेल. कर्मयोगाच्या विकृतीचा हा एक प्रकार सांगितला.

कर्मयोगाची आणखीही एका बाजूने विकृती होण्याचा धोका असतो. सामाजिक जीवनाची नवी उद्दिष्टे आणि उन्नतीचे नवे आदर्श दिसू लागल्यानंतर, आध्यात्मिक कर्मयोगाने आपल्या साधनांची शुचिताही वाढविण्याकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविले पाहिजे. सामाजिक जीवन सध्याच्या दृष्टीने जसे अधिकाधिक समतेकडे गेले पाहिजे, त्याचप्रमाणे साधनाच्या दृष्टीने ते अधिकाधिक अहिंसामय होत जाण्याची आवश्यकता आहे.

समता आणि अहिंसा हेच मानवी जीवनाचे संपूर्ण सत्य होय. सामाजिक व्यवहाराच्या स्थिरतेसाठी शुद्ध नैतिक साधनांना क्वचित मुरड घालणारी आकस्मिकता असते, असे कर्मयोगी विचाराकडे म्हणणे आढळते. परंतु स्थिरता हा काही सामाजिक जीवनाचा आदर्श नाही. सामाजिक जीवनाचा आदर्श आहे विकास ! आणि नैतिक साधनांना मुरड घालीत गेल्याने समाजातील विकासाच्या शक्ती मंदगतात, हा नेहमीचा अनुभव आहे. म्हणून नैतिक साधनांची रूपे सामाजिक व्यवहारात अधिकाधिक शुद्ध कशी हात जातील याचे चिंतन आणि संशोधन करणे हे आध्यात्मिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. संन्यास मार्गाने पाहिलेले जीवनाचे पूर्ण रूप वैयक्तिकरीत्या आवरणाने आणण्याची आकांक्षा धरून संन्यासी साधक जीवनसाधना करीत असतात. परंतु सामाजिक जीवनाचेही तसेच पूर्ण रूप कर्मयोगाने आपले साथ म्हणून स्वीकारले पाहिजे आणि ते सिद्ध करण्यासाठी नव्यानव्या सामाजिक साधना संशोधिल्या पाहिजेत. कर्मयोगी अध्यात्माचे हेच शुद्ध स्वरूप होय. या स्वरूपात कर्मयोग आणि संन्यास यांतील विरोध पूर्णपणे मावळतो आणि जीवनाचे पूर्ण तत्त्वज्ञान येथेच प्रकटते. गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धान्त हे या दृष्टीने कर्मयोगाचे अत्यंत शुद्ध स्वरूप होय, असे माझे निश्चित मत आहे.

भगवद्गीतेच्या ऐतिहासिक मर्यादा

भगवद्गीतेचा जीवनदृष्टीने संदेश काय आहे हा हिंदू समाजाच्या दृष्टीने एक फार महत्त्वाचा प्रश्न समजला पाहिजे. आपले धर्मग्रंथ हे ईश्वरतिर्मित आहेत आणि म्हणूनच ते सर्वथा परिपूर्ण आहेत, अशी जगातील सर्व धर्मत्रायांची समजूत असते. हिंदू समाजातही अशी समजूत आढळून येते. परंतु सत्यशोधनाच्या दृष्टीने ही समजूत खरी आहे असे म्हणता येणार नाही. मानवी जीवनाच्या विकासाप्रोत्तरे मानवी धर्मकल्पनांचा आणि ईश्वरकल्पनांचाही विकास होत आलेला आहे आणि तो वापुढेही तसाच होत राहील.

कोणताही धर्मग्रंथ सर्वथा परिपूर्ण मानणे ही एक आंधळी भावना झाली. विवेकाच्या प्रखर किरणाखाली ती टिकण्यासारखी नाही. या दृष्टीने भगवद्गीतेकडे पाहणे आवश्यक आहे. आजच्या भगवद्गीतेचे स्वरूप आजच्या महाभारतानेच ठरविलेले आहे आणि आजच्या महाभारतात समन्यायाची दृष्टी आपणाला सर्वत्र आढळून येते. आजच्या महाभारताच्या निर्मितीपूर्वी या देशात जे जे विचारसंप्रदाय निर्माण झाले, जो धर्मकलह झाला,

तत्त्वज्ञानाचे दीर्घकाल जे मंथन झाले, त्यातून सर्वसंग्राहक दृष्टीने महाभारत निर्माण करण्यात आले.

आजचे महाभारत बुद्धानंतर काही शतकांनी झाले आहे, हे महाभारताच्या सर्व अभ्यासकांना मान्यच आहे. त्यामुळे महाभारतरचनेपूर्वी ज्या वैदिक आणि अवैदिक विचारांचा संघर्ष झाला त्याचाही निष्कर्ष महाभारतात आलेला आढळतो. तथापि, महाभारत हे वैदिकांच्या परंपरेचे समर्थन करण्याच्या दृष्टीने रचले गेले आहे, हे उघड दिसते. म्हणूनच महाभारतात परस्परविरोधी विचारप्रणालींचे संकलन झालेले आढळते. भगद्गीतेतही अशीच स्थिती झालेली आहे. संन्यास आणि कर्मयोग, निर्गुण ब्रह्म आणि सगुण ईश्वर, शान आणि भवती अशी द्वंद्वे भगवद्गीतेत सांभाळून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. सामाजिक विभक्ती आणि आध्यात्मिक सन्नता यांचीही सांगड घालण्याचा प्रयत्न गीतेने केलेला आहे. निरपवाद अहिंसेचे स्तवन आणि अनासक्त वृत्तीने लोकसंग्रहार्थ आचरणावयाची हिंसा या दोन्हीही गोष्टी भगवद्गीतेत समानत्वाने गौरविलेल्या आढळतात. यामुळे भगवद्गीतेचा निश्चित संदेश क्रोधाता, हे सांगणे कठीण आहे.

सामाजिक विपत्तेवरती उभारलेली जातिसंस्था आणि राज्ययुद्धाचा स्वीकार करणारी राज्यसंस्था यांना गीतेत चालवून घेतले आहे, हे कळूळ केलेच पाहिजे. सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेच्या आजच्या काळात गीतेच्या वर्णव्यवस्थेच्या विचारांच्या पुढे जाण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आजच्या मानवसमाजाच्या सर्वांगीण विकासाला राज्ययुद्धाची क्षात्रसंस्था सर्वस्वी बाधक झालेली असल्यामुळे गीतेने गौरविलेला क्षात्रधर्मही आता गतार्थ झाला आहे. सर्वधर्म समभावाच्या आजच्या काळात आपला धर्मच श्रेष्ठ आहे अशी अहंकाराची आंधळी वृत्ती सोडून द्यावी लागणार आहे. 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टताम्' हे धर्मस्थापनेचे उद्दिष्टही तारिखक दृष्टीने अपुरे ठरणार आहे.

सन्नतांचे परित्राण करण्यासाठी आणि दुष्टांचा विनाश करण्यासाठी अवतार घेणारा ईश्वर स्वतःच संकुचित भासतो, सज्जन आणि दुष्ट या दोन साचेबंद जन्मसिद्ध प्रकृती आहेत आणि दुष्टांचे कधीही परिवर्तन होणे शक्य नाही, अशा तऱ्हेचे विचार भगवद्गीतेमध्ये आढळतात, आणि याच्या उलट, भक्तिमार्गाने पापयोगींचाही उद्धार होऊ शकतो, असे भगवद्गीतेने प्रतिपादिलेले आहे. या विरोधाचाही बौद्धिक दृष्टीने परिहार करण्याचा प्रयत्न कोणी करतात; परंतु मला त्यात काही स्वारस्य वाटत नाही. या सर्व विवेचनाचा अर्थ असा की, भगवद्गीता देखील आजच्या सामाजिक समस्यांच्या दृष्टीने अपुरी पडू लागली आहे. गीतेतील अद्वैताचा सिद्धांत, भक्तीचे महत्त्व दर्शविणारे प्रतिपादन, अनासक्त वृत्तीने जीवन-व्यवहार करण्याचा आदेश, स्थितप्रज्ञेचे विवेचन इत्यादी गोष्टी सदैव टिकण्याच्या पात्रतेच्या आहेत. द्वंद्वमय जगात द्वंद्वतातीत अवस्था अनुभविण्याचा गीतेने दाखविलेला मार्ग मानवी जीवनाला सदैव उपकारक वाटल्याशिवाय राहणार नाही. तथापि, वर्णसंस्था, जातिसंस्था,

बुद्धसंस्था इत्यादि सामाजिक संस्थांसंदर्भाचे गीतेचे विचार पुष्कळच घोट्याळ्याचे आणि परस्पर विरोधाने भरलेले आढळतात.

गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत

जातिरहित आणि वर्गरहित समाज निर्माण करण्याची शक्यता आजच्या विज्ञानाने निर्माण केलेली आहे. त्यासाठी नव्या सामाजिक आदर्शाची आज आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. धर्मसंस्थापनेच्या दृष्टीनेही दुष्टांचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांना सज्जन बनविणारे ईश्वरी अवतार आजच्या काळाला पाहिजे आहेत. मानवाच्या विकासात सामाजिक संस्थांचा बदल होतो असे नाही. तर त्याच्या नैतिक आदर्शात आणि आध्यात्मिक मूल्यांतही विकास होतो हा सिद्धांत सर्व अध्यात्मवादी लोकांनी शिकण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

लोकमान्य छिळकांचे 'गीतारहस्या'तील कर्मयोग प्रतिपादन केवळ गीतेतील एकाच दृष्टीवर-श्रमियाच्या कर्मयोगावर-उभारलेले आहे. त्यामुळे आजच्या समस्यांना त्यात समाधानकारक उत्तर आढळत नाही. गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत त्या दृष्टीने अधिक आधुनिक आहे. गीतेच्या संदेशाला, तिच्या ऐतिहासिक मर्यादांतून बाहेर काढून गांधीजींनी विशाल आणि परिपूर्ण बनविले आहे. आजच्या विज्ञानाचे साहाय्य घेऊन गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे आचरण केले, तर आजच्या मानवसमाजाला नवे स्पृहणीय रूप प्राप्त होऊ शकेल, अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे.

१९५४

कर्मयोगातून सत्याग्रहाकडे

आधुनिक काळी जुनी समाजरचना! मागे पडून नवीन समाजरचना जगभर बनत आहे. ही एक सर्वोपयोगी सामाजिक क्रांती आहे. या क्रांतीच्या कार्यात अध्यात्मनाचा काही उपयोग आहे की नाही हाही एक मोठा वादाचा प्रश्न होऊन राहिला आहे. भारताच्या आधुनिक इतिहासात लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांनी आपआपल्या काळी सामाजिक जीवनाविषयी जे सिद्धांत प्रकट केले आहेत त्यांचा तुलनात्मक विचार केला असता वरील प्रश्नावर पुष्कळ प्रकाश पडण्यासारखा आहे. या दृष्टीने मी आपले विचार पुणे, मुंबई, वेळगाव, कोल्हापूर इत्यादी ठिकाणी सुशिक्षित समाजापुढे व्याख्यानरूपाने अलीकडे दोन-तीन वर्षे प्रसंगतः मांडीत आलो आहे. त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे या लेखात देण्याचा विचार आहे.

टिळक आणि गांधी या दोन पुरुषांचे राजकारण, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि दोघांच्याही अनुयायांचे वर्तन यांचा विचार मला यथे करायचा नाही. त्यांचे सामाजिक जीवनाविषयीचे सिद्धान्त फक्त तार्विक भूमिकेवरून मला व्याहाळावयाचे आहेत. टिळकांनी आपले जीवनविषयक विचार 'गीतारहस्या'त प्रतिपादिले आहेत. 'गीता रहस्य' हा ग्रंथ गीतेचा खरा अर्थ कोणता यासाठी जरी लिहिलेला असला तरी त्यात टिळकांनी सामाजिक जीवनाचे मूळ सिद्धान्त आधुनिक भाषेत वर्णिले असल्यामुळे तो एक समाजशास्त्रावरील महत्त्वाचा ग्रंथ झाला आहे. 'The Hindu Philosophy of Life, Ethics and Religion' असे टिळकांनी आपल्या ग्रंथाचे स्वतःच नामकरण केले आहे आणि १९२० साली गांधीजी 'शंठे शास्त्र्यम्' की 'शंठे सत्यम्' या वाच्यतीत वाद करतांना,

‘Any further explanation about the difference will be found in my ‘Gita-Rahasya’ असा आपल्या ग्रंथाचा हवाला दिलेला आहे. त्यामुळे गीतेच्या अर्थाच्या बांधिवादात न पडताही ‘गीतारहस्याचा’ विचार करता येण्यासारखा आहे. टिळकांच्या जीवनविषयक सिद्धान्ताचे नाव ‘कर्मयोग’ असे समजण्यात हरकत नाही. गांधीजींनी आपल्या जीवनविषयक सिद्धान्ताला ‘सत्याग्रह’ असे नाव दिलेले असून आहे. म्हणून ‘कर्मयोग’ आणि ‘सत्याग्रह’ यांचा तुलनात्मक विचार करताना गीतेच्या वादात पडण्याची फारशी आवश्यकता नाही. माझ्या या लेखाची भूमिका या स्वरूपाची राहिल.

मोक्ष आणि लोकसंग्रह

सामाजिक विचारांच्या इतिहासात टिळकांच्या ‘गीतारहस्या’ला निदान भारतीय जीवनात सदैव महत्त्वाचे स्थान राहिल. समाजविमुख बनलेल्या अध्यात्माला टिळकांनी या ग्रंथात कायमचे समाजोन्मुख केले आहे. अध्यात्म ही केवळ व्यक्तिगत व पारमैविक वाच गस्त ती एक सामाजिक आणि ऐहिक वाच आहे हे त्यांनी निश्चित सिद्ध केले आहे. व्यक्तिजीवनाचे साध येवळ पारमार्थिक मोक्ष इतकेच मर्यादित करणे हे चुकीचे आहे. मोक्षाबरोबर लोकसंग्रह साधण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या आयुष्यात अवश्य हाडले पाहिजे असे टिळकांचे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन आहे. मोक्ष आणि लोकसंग्रह ही दोन्ही साधे मिळून मानवाचे जीवन परिपूर्ण होते, हा टिळकांचा सिद्धान्त आधुनिक काळी सर्वमान्य होण्यासारखा आहे.

मोक्ष या शब्दाने टिळक जी अवस्था सूचित करतात ती इहलोकातीतच जीवनमुक्त स्थिती आहे, पारलौकिक कल्पनांशी तिचा काहीच संबंध नाही. ‘सर्वोभूती एक आत्मा’ या आध्यात्मिक सिद्धांताचा इहलोकी साक्षात् अनुभव म्हणजेच मोक्ष ही अनुभूती प्रत्येक माणसाने प्राप्त करून घेणे हे त्याचे प्रमुख साध्य आहे असे टिळक समजतात. पण या बरोबरच माणूस ज्या समाजात जन्म घेतो व वाढतो त्या समाजाच्या धारणेसाठी त्याने आमरण निष्काम बुद्धीने झटत राहिले पाहिजे व आपल्या स्वभावधर्मानुरूप करता येण्यासारखे कर्मही केले पाहिजे, असा टिळकांचा योग्य आग्रह आहे. मोक्ष अथवा समल्लबुद्धी आणि लोकसंग्रह अथवा समाजधारणात्मक कर्म मिळून टिळकांचा कर्मयोग होतो. ही एक जीवननिष्ठा असून, प्रत्येक माणसाने ती आमरण पाळण्यातच त्यांचे जीवन कुतार्थ होते असे टिळकांचे मत होते. लोकसंग्रह या शब्दाने टिळकांनी समाजधारणात्मक सर्व कर्मांचा-अर्वाचीन भाषेत बोलवण्याचे तर सर्व उत्पादक कर्मांचा-अंगीकार केला आहे. कारण आत्मज्ञानात गहन गेलेला माणूसही समाजमनावर शुभ संस्कार घडवून आणतो. संघासधर्म सुळीच लोकसंग्रह करीत नाही, असे टिळकांचे म्हणणे नाही. ‘आत्मज्ञानाने ज्या सिद्ध-पुरुषाची बुद्धी निःसंग व पवित्र झाली आहे तो दुसरे काही करो वा न करो, मानवी

बुद्धीच्या शुद्धतेची कमाल आणि निसर्गातच विषयास लुब्ध होणाऱ्या दुर्धर मनोवृत्तीस आपल्या ताब्यात आणण्याचे पराकाष्ठेचे मानवी सामर्थ्य तो प्रत्यक्ष नजरेस आणून देतो. ही कामगिरी लोकसंग्रहदृष्ट्याही, बाही लहानसहान नव्हे. (गीतारहस्य-पृष्ठ ४६५). याच दृष्टीने बौद्धधर्मीय बत्ती आणि दांकराचार्यांचे वैदिक संन्यासी अथवा रामदासांसारखे ब्रह्मचारी यांना टिळकांनी कर्मयोगातच दाखल केले आहे. तथापि टिळकांचा लोकसंग्रह मुख्यतः सामाजिक संप्रज्ञेचा विशेषतः ग्रहस्थधर्मात राहून जीवन चालविणाऱ्या असंख्य जनतेच्या जीवनाचा सर्वांगीण विचार करणारा आहे. तथापि चानुर्दोष्य अथवा जातिसंस्था टिळकांनी कर्मयोगात अपरिहार्य मानलेली नाही. (गी. र. पृ. ४९२) 'समाज्यवस्था कोणतीही असो, त्यात यथाधिकार प्राप्त झालेले कर्म उत्साहाने करून सर्वभूतहितरूप आत्मश्रेय साधा' असे टिळकांच्या कर्मयोगासंगतो.

आपला कर्मयोग पाश्चात्यांच्याप्रमाणे भौतिक-सुखवादी अथवा केवळ दुःख निवारणेच्छू नमुन्यात आध्यात्मिक पूर्णतेच्या पायावर निष्काम लोककल्याण करणारा श्रेष्ठ जीवनमार्ग आहे असा टिळकांचा दावा आहे. यामुळे टिळकांच्या लोकसंग्रहाचे साथ देखील सामाजिक मोक्ष असेच ठरते. त्यामुळे टिळकांच्या कर्मयोगात लोकसंग्रहाचा व्यक्तिगत मोक्षाशी विरोध संभवत नाही. मोक्षासाठी ज्या सद्गुणांची साधना अपेक्षित असते त्याच सद्गुणांच्या विकसनाने लोकसंग्रह साथ्य होतो. मोक्षाची आणि लोकसंग्रहाची एकच साधन बनते. व्यक्तिगत सद्गुण वेगळे आणि सामाजिक व्यवहारातील सद्गुण वेगळे हा भेद टिळकांच्या कर्मयोगात उलगडू शकत नाही. यासाठी टिळकांनी आपल्या कर्मयोगाला 'निष्काम' विशेषण जोडलेले आहे. आत्मज्ञान आणि भक्ती, संयम आणि ध्यान इत्यादी उपायांनी चित्ताची निष्कामता सिद्ध करता येते असे टिळकांचे प्रतिवादन आहे. कर्मयोगाचा सर्व व्यवहार-व्यक्तिगत आणि सामाजिक-या उदात्त पातळीवरूनच चालू राहिला पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. निष्काम बुद्धी बाह्य कर्मात प्रकट होत असतांना, ती सत्य, प्रेम, समता इत्यादी मार्गांनी प्रगट होणे शक्य आहे असे टिळक मानतात. तथापि कर्मयोगी ज्या समाजात वास्तव्य असतो तो समाज जोपर्यंत संपूर्णपणे सत्प्रवृत्त झालेला नसेल, तोपर्यंत निष्काम कर्मयोग्याच्या बाह्य वर्तनात सत्य-अहिंसादी आदर्श व्यवहार आपल्या पूर्ण स्वत्वात व्यक्त होऊ शकत नाहीत, असे टिळकांचे मत आहे.

टिळक आणि गांधी यांच्यामधील मतभेद

गांधींच्या सत्याग्रहसिद्धांतात टिळकांच्या कर्मयोगापेक्षा साधनशुद्धीवर अधिक भर दिलेला आहे. लोकसंग्रहाच्या कोणत्याही कार्यात नैतिक साधनांची शुचिता अत्यंत निष्ठेने टिकविली पाहिजे. त्या वास्तवीत शिथिलता येऊ दिल्यास लोककल्याण साधण्याच्या दृष्टीनेही खोपणा आल्याखेरीज राहणार नाही असे गांधींचे म्हणणे आहे. म्हणून सामाजिक आचारात शुद्ध बुद्धीदत्तकेच शुद्ध कर्मही अत्यंत आवश्यक आहे असे त्यांचे मत आहे.

अर्थात न्याय्य साध्यासाठी झगडत असताही असत्य, हिंसा इत्यादिकांचा अंगीकार केवळ असता त्या साध्याच्या सिद्धतेत विकृती शिरल्याशिवाय रहात नाही व त्यामुळे अंती न्यायप्रस्थाननेचे कार्यच लंडित होते अशी गांधींची जीवननिष्ठा दिसून येते.

“ टिळकांचा कर्मयोग ‘ शंटे शास्त्रम् ’ या तत्त्वावर तर गांधींचा ‘ शंटे प्रत्यपि सयम् ’ या तत्त्वावर उभारलेला आहे. लौकिक व्यवहारात विशेषतः राजकारणात साधुत्वाने वागून यश मिळण्यासारखे नसते असे टिळकांनी गांधींना स्वतःच लिहिलेले प्रसिद्ध आहे— “ Politics is a game of worldly people, and not of Sadhus and instead of the maxim. ‘ अक्रोधेन जिने कौधम् ’ as preached by Buddha, I prefer to rely on the maxim of Shrikrishna— ‘ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ’ Both methods are equally honest and righteous but the one is more suited to this world than the other. ’ याख उत्तर देताना या दोन वचनांत आपणाला विरोध आढळत नसल्याचे सांगून गांधींनी पुढील उद्गार काढले आहेत. “ With deference to the Lokmanya, I venture to say that it betrays mental laziness to think that the world is not for Sadhus. The epitome of all religions is to promote पुस्त्यार्थ and पुस्त्यार्थ is nothing but a desperate attempt to become sadhu i. e. to become gentleman in every sense of the term. ” कर्मयोग आणि सत्याग्रह यांचा तुलनात्मक विचार करीत असता टिळक आणि गांधी यांच्या मतभेदाची थोडी सविस्तर चर्चा केली पाहिजे.

नैतिक वर्तनाचे शुद्धशुद्धत्व ठरविताना कर्त्याच्या बुद्धीला महत्त्व दिले पाहिजे असे टिळकांचे मत असले तरी कर्माच्या बाह्य स्वरूपाचाही विचार अवश्य करता पाहिजे. हे त्यांना मान्य होते. आंतरिक समत्व बुद्धी व बाह्य लोककल्याण (केवळ भौतिक सुख नव्हे) या दोनही अंशांचे पूर्ण मीलन ज्यात होईल तेच नैतिकदृष्ट्या शुद्ध वर्तन होय, असे टिळकांचे सामान्यतः प्रतिपादन आहे. ‘ दुष्ट पुरुषाचा प्रतिकार साधुपणाने होणे शक्य असेल तर प्रथम तो साधुपणानेच करावा. ’ (गी. र. पृ. ३९४) पण साधुपणाने निशस्त्र होणे शक्य नसेल तर जशास तसे होऊन दुष्टांचे निवारण करावे एवढेच त्यांचे म्हणणे आहे. त्याचरोबरच ‘ अपरिहार्य म्हणून नित्य नीतिधर्मांना काही अपवाद आम-या शास्त्रकारांनी सांगितले असले तरी त्यासाठी ते प्रायश्चित्ते सांगतात. (गी. र. पृ. ३७६) असा पाश्चात्य आधिभौतिक नीतिशास्त्राहून आपल्या नीतिशास्त्राचा मोठेपणा त्यांनी दाखविल्या आहे. पण याच्या उलट ‘ दुष्टांचे योग्य शारास केल्याने साधुपुरुषाच्या आत्मौपम्यबुद्धीस किंवा निर्दोषपणासही काही कमीपणा येत नाही. ’ (गी. र. पृ. ३९१) असेही त्यांनी प्रतिपादिले आहे. या सर्व लिखाणात थोडा परस्परविरोध उघड दिसतो आणि असाधुत्वाच

साधुत्वाने प्रतिकार करणे हेच नैतिकदृष्ट्या सर्वश्रेष्ठ तत्त्व आहे हे स्पष्ट होते. अपरिहार्य म्हणून केलेल्या असाधुतेचा स्वीकार हा तत्त्वदृष्ट्या गौगच ठरतो.

तस्य, अहिंसादीं श्रेष्ठ नीतितत्त्वं दुष्काळासारख्या आपत्प्रसंगी पाळणे चांगल्या मागासल्याही वटींग होत असल्यामुळे अंशाप्रसंगी 'आपद्धर्म' म्हणून आपल्या शास्त्रात ज्या सक्करी सांगितल्या आहेत, त्यांच्यापेक्षा टिळकांच्या कर्मयोगातील विचार उच्च पातळीवरचा आहे हे येथे लक्षात ठेवले पाहिजे. नीतिधर्म आणि इंद्रियवृत्ती यांच्या झगड्यात दुर्धूलपणामुळे माणसे नेहमीच शुद्ध नीतिधर्माचे आचरण करू शकत नाहीत. पण टिळकांच्या कर्मयोगात या दुर्धूल पीटभरणाकांचा पक्ष उचलून धरलेला नाही. इंद्रियस्य कर्णाभ्यां गुरुपार्थी साधकाच्चान त्यात विचार आहे, अशा साधकांसाठी आत्मसंरक्षणासाठी नैतिक धर्माच्या सुरक्षेसाठी त्यांच्या लढायास शुद्ध नैतिकदृष्ट्या तो गौगपक्ष आहे हेही टिळकांना मान्य आहे.

नैतिक विकास ही सतत वर्धिष्णू जीवनशक्ती

दृष्ट आणि कर्तव्य यांच्या विचारांची स्पष्टीकरणे राखत केली जाते. 'आपल्या दुष्ट कृत्याने लोकांचे गळे कापण्यास जो पुरुष प्राप्त झाल्य, त्यास इतरांनी आपल्या परोक्ष साधुपणाने जगावे असे म्हणण्यास कोणाही नैतिक दृष्टी राहिलेला नसतो.' 'विंध्युना साधुपुरुषास याचमार्गे एकादे असाधुकर्म करणे भाग पडत तेव्हा त्याची जबाबदारी शुद्ध बुद्धीच्या साधुपुरुषाकडे न येता, दुष्ट पुरुषाच्या दुष्ट कृत्याचाच तो परिणाम असल्यामुळे त्या दुष्ट पुरुषासच त्याज्य जबाबदार धरले पाहिजे.' (गी. २. ३९५) असे टिळकांनी म्हटले आहे.

धर्मशास्त्रे काय अथवा व्यावहारिक जगातील कर्मदे काय, हेच तत्त्व पुरस्कारितात हे प्रसिद्ध आहे. तथापि कायदेशीर हक्कांपेक्षा जगे नैतिक कर्तव्य श्रेष्ठ मानावे लागते, त्याचप्रमाणे नैतिक हक्कांपेक्षाही नैतिक कर्तव्य श्रेष्ठ असते हेही लक्षात ठेवले पाहिजे. उच्च ध्येयवादासाठी जी माणूस आत्मसंरक्षणाच्या आत्म्या म्पच्छेने पाणी सोडण्यास तयार होतो त्या माणसाची नैतिक दैव्यता सर्वोपेक्षा श्रेष्ठ समजतात, हे टिळकांनीही दाखवून दिले आहे. (गी. २. ३९९) पण लोकांच्यागळ्या शुद्ध सात्त्विक हेतूने, म्हणजेच अर्थात स्वार्थनिरोधतेने कर्मयोगाने नैतिक धर्माच्या सुरक्षेसाठी, तर ती नैतिकदृष्ट्या दोषाई नाही इतकेच त्यांचे म्हणणे आहे. पण याही बाबतीत आदर्श समाजात अधिक शुद्धता निर्माण होऊ शकेल असा त्यांचा विश्वास आहे. म्हणजे कर्मयोगी पुरुषांचे शुद्ध स्वरूप आदर्श समाजातच व्यक्त होऊ शकेल असा सिद्धांत निष्पन्न होतो.

पूर्ण समाजाच्या निर्मितीच्या पूर्वी कोणातीही व्यक्ती पूर्ण होऊ शकत नाही हाच याचा अर्थ होय. गंभीरतेचा सत्याग्रहसिद्धान्त याच दृष्टीने कोणाही माणसास पूर्णपणे स्थितप्रज्ञ होणे शक्य नाही असे प्रतिपादन करता. ते प्रतिपादन अधिक सूक्ष्म व तर्कदृष्ट्या

अधिक काटेकोर आहे असेच म्हणावे लागते. नैतिक जीवनाच्या दृष्टीने पूर्ण समाजाची कल्पना देखील तर्कशुद्ध नाही. मानवाच्या हृदयविकासानुसार त्याच्या नैतिक जीवनाचे क्षेत्रही सतत वाढतच जाणार.

एका अवस्थेत अपरिहार्य वाटणाऱ्या नैतिक मर्यादा दुसऱ्या अवस्थेत अपरिहार्य वाटणार नाहीत. नैतिक विकास ही एक सतत वाढत जाणारी व केव्हाही न थांबणारी अशीच जीवनशक्ती आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुषांच्या ब्रह्म वर्तनात यामुळेच भिन्न भिन्न आविष्कार झालेले इतिहासात नमूद आहेत. त्यामुळे आत्मविकासाच्या क्षेत्रातही वाढ होऊ शकते असे म्हणावे लागते. या बाबतीत टिळक आणि गांधी यांच्या विचारांतील भेद अती सूक्ष्म भाषला तरी जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने तो अत्यंत महत्त्वाचा आहे, असे मला वाटते.

क्षत्रियांचा कर्मयोग आणि ब्राह्मणांचा कर्मयोग

हा अति तार्किक पन्थ रोडून सामाजिक जीवनाच्या आजच्या परिस्थितीचा विचार करू लागल्यासही कर्मयोग आणि सत्याग्रह यांमध्ये महत्त्वाचा भेद आढळून येतो. सामाजिक व्यवहारात अहिंसेचा नर्वाद कोणती, या प्रश्नावर या दोन तत्त्वज्ञानांचा मतभेद दिसून येतो. चानुर्वर्ष्यांच्या सिद्धान्तात राज्यस्थेला आणि क्षात्रधर्माला फार महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे आणि क्षात्रधर्मात हिंसा अपरिहार्य म्हणून धर्म्य मानलेली आहे. टिळकांच्या कर्मयोगात चानुर्वर्ष्यांचा पुरस्कार केलेला नसला तरी क्षात्रधर्माला आवश्यक मानलेले आहे. क्षात्रवृत्तीचा कर्मयोगी पुरुषाने निष्काम बुद्धीने, लोककल्याणार्थ अपरिहार्य म्हणून, हिंसेचा स्वीकार केला असता त्याच्या मोक्षाला म्हणजेच त्याच्या समवेतबुद्धीला बाध येत नाही असे टिळकांचे म्हणणे आहे.

चानुर्वर्ष्यांच्या विचारात क्षात्रधर्माबरोबरच ब्राह्मणधर्माचेही विवेचन येते. हा ब्राह्मणधर्म संपूर्णरीत्या अहिंसेवर उभारण्यात आला आहे. टिळकांनी आपल्या गीतारहस्यात फक्त क्षात्रधर्मातील कर्मयोगाचीच संवेष्टा चर्चा केली आहे. ब्राह्मणधर्मातील कर्मभेदाचे विवरण त्यात नाही. भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोनही वृत्तींच्या साधकांची वर्णने येतात. गृहस्थाश्रमात राहून आपआपल्या स्वभावधर्माप्रमाणे आपला विकास व समाजाची सेवा अभिरक्षण करीत राहणे यालाच टिळकांनी कर्मयोग म्हणून असल्यामुळे क्षात्रधर्माव्यतिरिक्त इतर गृहस्थधर्मांना संन्यास धर्म म्हणता येणार नाही. पण टिळकांच्या विवेचनात ही उणीव राहून गेलेली दिसते.

क्षात्रधर्माचे कार्य दुष्टांचा निग्रह करण्याचे आहे. पण समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचे केवळ बाहेरून नियमन केल्याने त्या नाहीशा होत नाहीत. त्यांच्या पूर्ण निर्मूलनासाठी समाजात सत्प्रवृत्तींची अपढ वाढवावी लागते. हे कार्य सत्प्रवृत्तींचा धगधर्मात आदर्श

समाजापुढे उभा केल्याखेरीज घडून येत नाही. समाजात दुष्टांची म्हणजे काही स्वतंत्र जात असते असे नाही. प्रत्येक माणसात सत् व असत् या दोनही प्रवृत्तींचे मिश्रण कमी अधिक प्रमाणात आढळते. त्यातील सत्प्रवृत्ती वाढत गेल्या म्हणजे समाजात सत्प्रवृत्तीचे लोक वाढलेले दिसतात. हे सत्प्रवृत्ती वाढविण्याचे कार्य मुख्यतः ब्राह्मण धर्माचे कार्य होय. केवळ आत्म्याच्या चिंतनात गडून जाऊन सामाजिक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करणारा माणूस कर्मयोगी ब्राह्मण नव्हे. समाजाच्या सर्व व्यवहारात आणखी अहिंसेची प्रवृत्ती उभी करून अन्यायाचा आत्मबलिदानाने प्रतिकार करणारा माणूस म्हणजे कर्मयोगी ब्राह्मण. दुष्टांच्याचा जय किंवा निवारण करणे हे साधुपुरुषांचे मुख्य कर्तव्य असल्याचे ठिळक सांगतात. पण 'साधुपणाने दुष्टांवारण होणे शक्य नसेल तर जशास तसे होऊन दुष्टांचे निवारण करू नये. त्याच्या दुष्ट कृत्यास खुशाल बघी पडावे असे आमच्या धर्मग्रंथांनी कोठेही प्रतिपादन केलेले नाही.' (गी. १. पृ. ११५) हे ठिळकांचे म्हणणे चिन्त्य आहे. अशा वेळी क्षात्रवृत्तीच्या माणसाने शस्त्र घेऊन प्रतिकार करणे हा धात्रधर्माचा कर्मयोग असल्या तरी ब्राह्मणधर्माचा कर्मयोगही तोच आहे हे म्हणणे मान्य करता येणार नाही.

दुष्ट पुरुषाच्या दुष्टपणाच्या भीतीने, दुर्बल्यणामुळे बळी जाणे हे निःसंशय भेकडपणाचे लक्षण होय. हा भेकडपणादेखील हिंसाच आहे आणि त्यापेक्षा प्रतिकारक हिंसा श्रेष्ठच आहे. तथापि आपल्या आत्मबलाच्या समर्थतेवर दुष्ट पुरुषाचा दुष्टपणा क्षेप्त घेताना अहिंसक पुरुष जरी दुष्टांच्या हिंसेला शरीराने बळी गेला तरी त्यात दुष्टाचा जय नसून अहिंसक पुरुषाचाच जय होतो. अशा अहिंसेच्या तेजस्वी बलिदानाने दुष्टांच्याही हृदयातील असत् प्रवृत्ती विलीन जातात आणि ते कायमचे सत्प्रवृत्त बनतात.

धार्मिक इतिहासात असल्या प्रकारांची अनेक उदाहरणे नमूद आहेत. हा अहिंसक कर्मयोग उत्कटतेने आचरणारे लोक ज्या समाजात नसतील त्या समाजात केवळ धात्र कर्मयोगाने दुष्टांचे प्रायशः थांबविले जाणार नाही. आमच्या धर्मग्रंथातही अशी उदाहरणे आहेतच. दुष्ट माणूस आणि प्रवृत्ती या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. आध्यात्मिकदृष्ट्या प्रत्येक माणसात सद्बुद्ध असतो हे मान्य केले पाहिजे. म्हणून दुष्टांचा नाश याचा अर्थ केवळ दुष्टप्रवृत्तींचा विलय असाच समजला पाहिजे आणि दुष्टांचेही हृदयपरिवर्तन कोणत्या मार्गाने होईल याचे संशोधन करीत राहिले पाहिजे. ठिळकांच्या कर्मयोगात दुष्टांच्या हृदयपरिवर्तनाचा कोटिच विचार केलेला नाही.

अहिंसक मार्ग ही समाजाची सृजक शक्ती

'पूर्ण समाजात नैतिक जीवनाचा पूर्ण आदर्श प्रकट होऊ शकतो.' हा हर्बर्ट स्पेन्सर यांचा ठिळकांनी उपयोजिलेला सिद्धान्त विल्यम जेम्स यांनी 'The Varieties of Religious Experience' या ग्रंथातही काही प्रमाणात मान्य केल्याच आहे. पण त्यांनी 'The Value of Saintliness' नावाच्या एका महत्त्वाच्या प्रकरणात अहिंसक कर्मयोगाची दुसरी बाजूही उत्तम प्रकारे मांडली आहे.

अहिंसक संत आपल्या अव्यवहार्य प्रेमयुक्तावर समाजातील अत्यंत दुष्ट हृदयावरही विजय मिळवितात, दुष्टांचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांना सज्जन बनवितात, शत्रूंचे मित्रात रूपांतर घडवून आणतात असे दाखविले आहे. संतांची ही कामगिरी सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारची आहे असे विल्यम जेम्स यांनी स्पष्ट म्हंटले आहे. "They are impregnators of the world, vivifiers and animators of potentialities of goodness which but for them, would be for ever dormant." संतांचे अहिंसक मार्ग या समाजाच्या सृजक शक्ती आहेत. These saintly methods are creative energies असे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

स्पेन्सर यांच्याबरोबरच विल्यम जेम्स यांचाही हा विचार टिळकांनी आपल्या ग्रंथात दिल्या असता तर त्यांच्या कर्मयोगाच्या विवेचनाला पूर्णता आली असती. स्पेन्सर यांच्या मते साधुपुरुषांला आपल्या पूर्ण साधुत्वाने नरमांसभक्षकांच्या समाजात रहाता येणे शक्य नाही. (गी. र. पृ. ३७३) परंतु संतांच्या जीवनेतिहासात अशा गोष्टी विरुद्धांनी शक्य करून दाखविल्या आहेत.

विल्यम जेम्स यांनी बरील प्रकरणातच, मेरॅनेशियन नरमांसभक्षकांच्या समाजात प्राणघातक भात्यांच्या वर्षावात निःशस्त्रपणे ख्रिस्ताचा संदेश सांगण्यास गेलेल्या एका ख्रिस्ती मिशनऱ्याची कथा दिलेली आहे. त्या मिशनऱ्याच्या अहिंसक धैर्याचा त्या नरभक्षकांवर तत्काळ परिणाम घडून आल्याचे आणि तो सर्व समाज अखेरीस ख्रिस्ती झाल्याचे ऐतिहासिक वृत्त दिले आहे. आणि हे काही एखादे अपवादात्मक उदाहरण नसून, अशा अहिंसक शौर्याच्या कथांनी मिशनरी लोकांचा इतिहास बराच भरून राहिला असल्याचेही नमूद केले आहे.

गांधींच्या सत्याग्रह-सिद्धान्तात हे हृदयपरिवर्तनाचे तत्त्व प्राणभूत मानलेले आहे. मानवाने मानवाचा वध करणे ही गोष्ट सत्याग्रह, सिद्धान्ताला मंजूर नाही. दुर्जनाची हिंसा ही देखील सत्याग्रहाच्या हिंसाच असल्यामुळे दृष्टीने ती मानवाचा धर्म वगैरे शक्य नाही. आजच्या राज्य-संस्थेच्या वतीने होणारी हिंसादेखील नैतिकदृष्ट्या निर्दोष नव्हे. मानवांना जोपर्यंत सत्याग्रहधर्म आचरण्याची पात्रता येणार नाही तोपर्यंत मानवसमाजात राज्यसंस्था ही अपरिहार्य म्हणून राहीलच. परंतु ते मानवसमाजाचे भूषण मानणे बरोबर नाही. आपल्या अपूर्णतेचेच ते लक्षण असल्यामुळे, मानवसमाजाचे ते दूषणच समजले पाहिजे आणि हे दूषण कोणत्या उपायांनी घालविता येईल याचे कर्मयोगी पुरुषांनी सतत चिंतन व संशोधन चालविले पाहिजे. त्यासाठी प्रथम आपल्या व्यक्तिगत जीवनात सत्याग्रहधर्माची दीक्षा घेतलेले, सेवापरायण कर्मयोगी निर्माण झाले पाहिजेत. अशा सत्याग्रही व्यक्तींनी सामुदायिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रांतील आज अपरिहार्य वाटणारी हिंसा कशी परिहार्य करून दाखविता

येईल याचे प्रयोग हाती घेतले पाहिजेत. म्हणजे क्रमाक्रमाने मानवसमाजाच्या जीवनात अहिंसेचा प्रदेश वाढत जाईल.

या दृष्टीने गांधींच्या सत्याग्रहमार्ग हाच उच्च कर्मयोग आहे. कोणत्याही अर्थांने त्याला कर्मसंन्यास म्हणता येणार नाही. टिळकांच्या कर्मयोगापेक्षा गांधींच्या सत्याग्रह विचारात सामाजिक जीवनाचा अधिक सूक्ष्म विचार सामावलेला आहे असे म्हणवि लागेल. सामाजिक जीवनातील जे क्षेत्र अपरिहार्य हिंसेचे क्षेत्र ठरेल, तेंच टिळकांचा निष्काम बुद्धीचा कर्मयोगच स्वीकारणे योग्य होईल. पण ज्या क्षेत्रात अहिंसक पर्याय उपलब्ध होऊ शकेल त्या क्षेत्रात सत्याग्रह मार्गाचाच अवलंब फेला पाहिजे. या क्षेत्रांच्या मर्यादांच्या बाबतीत किंथक वेळा मतभेद होणे अगदी सामाजिक आहे. अशा वेळी सत्याग्रही निष्ठेच्या माणसांनी आपले प्रयोग स्वतःच्या ज्ञानयदारांवर स्वतंत्रपणे चालू ठेवले पाहिजेत. हे सत्याग्रही म्हणजेच चातुर्वर्ण्याच्या भाषेतील ब्राह्मण कर्मयोगी होत.

परमेश्वर आणि ज्ञानी पुरुष

टिळकांनी लोककल्याणार्थे करावी लागणारी हिंसा निर्दोष आहे असे म्हणताना परमेश्वरानेही साधूंच्या संरक्षणासाठी व दुष्टांचा नाश करण्यासाठी वेळोवेळी अवतार घेतले आहेत, असे म्हंटले आहे. 'ज्ञानाने ज्ञानी पुरुष जर परमेश्वररूप होतो तर परमेश्वर जे काम करतो ते परमेश्वरप्रमाणे म्हणजे निःसंग बुद्धीने करण्याची आवश्यकता ज्ञानी पुरुषास तरी कशी मुठणार?' (गी. २. पु. : ३०) 'सर्व सृष्टीचे पालनपोषण करून लोकसंग्रह करण्याचा भगवंताचा जो हा अधिकार तोच पुरुष शान्ती झाला म्हणजे त्याला प्राप्त होत असतो.' (गी. २. पु. ३२८) असे टिळकांनी प्रतिपादिले आहे.

याही प्राप्तीत सत्याग्रह सिद्धांताचा तात्त्विक विरोध आहे. माणूस कितीही ज्ञानी झाला तरी तो देहवादी असेपर्यंत संगूर्ण ईश्वर होणे शक्य नाही असे गांधींचे मत आहे. 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादी उपनिषदांतील धर्माचा शब्दशः अर्थ करता येत नाही असे वेदान्तसूत्राचेही स्पष्ट मत आहे. 'जगद्व्यापार बर्ज प्रकरणाद् असंनिहितत्वाच्च' (वेदान्त सूत्र ४-१-१७) या सूत्राने ब्रह्मवेत्त्यालाही जगद्व्यापारात बाहेल ती दृष्ट्यादृष्ट करणाऱ्याचे सामर्थ्य प्राप्त होत नाही, तर तो ईश्वराचाच ग्यास अधिकार आहे, असे स्वच्छ म्हंटले आहे. वेदान्तसूत्रांचा अर्थत बारकाईने उपयोग करणाऱ्या टिळकांनी 'गीतारहस्या'तील आपल्या धिवेवनात या महत्त्वाच्या सूत्राचा कोठेच उल्लेख केला नाही याचे आश्चर्य वाटते! ईश्वराने दुष्टांचा वध केला तरी, त्यात वेगळी साधूंचे रक्षण एवढाच हेतू असत नाही. दुष्टांनाही सुखी देणे हा त्यामानो हेतू असल्याचे आख्या पुराणग्रंथात सर्वत्र वर्णित आहे. याचा उल्लेख टिळकांनी 'गीतारहस्यांत' (पृ. ३९४) केला असला तरी त्याची विशेष चर्चा केली नाही.

ज्याची हिंसा करावयाची त्याचेही त्या हिंसेने कल्याण होणार, असेल तर अशा हिंसेला गांधीदेखील अहिंसा म्हणण्यास तयार आहेत. गाईच्या वासराचे प्राणहरण करण्याच्या निमित्ताने या अहिंसात्मक हिंसेची फार सुंदर चर्चा गांधींनी अनेक लेखांतून केलेली आहे. दुष्ट हिंसेला अहिंसा म्हणता येत नाही. याचे कारण ती हिंसा त्या दुष्टाला वगळून बाकीच्या सर्व समाजाच्या कल्याणाची असली तरी, ती त्या दुष्टाच्या कल्याणाची असेलच असे म्हणता येणार नाही. माणूस कितीही शानी झाला तरी परमेश्वराप्रमाणे तो सर्वत्र कधीच होऊ शकत नसल्यामुळे त्याच्या हातून होणारी दुष्ट-हिंसा ही अहिंसा ठरणे शक्य नाही. तो फक्त सर्वत्र परमेश्वराचाच अधिकार आहे. 'न देव चरितं चरेत्' हा इशारा यामुळेच निर्माण झालेला आहे.

याशिवाय ईश्वराचे सारेच अवतार दुष्टांची हिंसा करण्याकरिता झाले आहेत असे नाही. संपूर्ण अहिंसेचा आचार करणारेही अवतार आपल्याकडे मानले आहेतच. ईश्वराचे स्वरूप भक्तिमार्गातील संतांनी संपूर्ण प्रेममय मानिले आहे. तो कोणाही पतिताला कधीही सोडून देण्यास तयार होत नाही. त्याला पावन करण्याची तो सदैव इच्छा बाळगतो. माणसाला जशी ईश्वरप्राप्तीची तळमळ असते त्याप्रमाणेच परमेश्वराला पतितांना उद्धार करण्याचा कळबळा आहे असे सर्व संतांचे सांगणे आहे.

टिळकांनी 'गीतारहस्या'त भक्तियोगावर एक स्वतंत्र प्रकरण लिहिले असले तरी, संतांच्या या प्रेमस्वरूप परमेश्वराचा बोध त्यात कोठेही आढळत नाही. गांधींच्या सत्याग्रहात ईश्वराच्या प्रेमस्वरूपाचा सर्वत्र पुरस्कार आढळून येतो. टिळकांच्या भक्तीतही हृदयाचे अनिवार भरते आढळत नाही. 'गतिमेतां प्रभु-साक्षी, निवास = शरणं मुहूर्त्त' या ईश्वराचे दर्शन टिळकांच्या कर्मयोगात मिळत नाही. बुद्धिवादाची स्वताच सर्वत्र व्यापून राहिलेली आढळते. रूढ बुद्धिवादाने गांधी हृदयाचे परिवर्तन होण्याची पारशी आशा नाही. त्याला अपरंपार प्रेमाचा ओलावाच हवा. असे प्रेम मानववधाचा स्वीकार करू शकत नाही.

पापपुण्याच्या अतीत

ब्रामीभूत झालेल्या साधुपुरुषांची स्थिती नेहमीच पवित्र व निष्पाप असते, कारण त्यांनी बुद्धी पापपुण्यापासून अलिप्त असते, हा एक अध्यात्मातील प्रसिद्ध सिद्धांत आहे. 'सममुद्दीने केदेले घोर युद्धही धर्म व श्रेयस्कर आहे.' (पृ. ३९३) हे कर्मयोगाचे सार आहे अने म्हणताना टिळकांनी या सिद्धांताचा आश्रय केला आहे. ज्ञानी पुरुष पाप-पुण्याच्या अतीत होतो याचा त्वरा अर्थ येथे स्पष्ट कला पाहिजे. द्वेधातीत अवस्था प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रयत्न पापकर्मांचा स्वरूपतः बुद्धिप्रसरण त्याम करावयाचा असतो. पुण्य-कर्मांचा आपग्रहपूर्वक अंगीकार करून हा त्याम सिद्ध होतो. परंतु 'मी पुण्यकर्म आचरीत आहे' याचा अहंभाव म्हणजे जाणीवही दोषही राहून पडावी लागते. पुण्यकर्म करण्याचा

देहाला, मनाला आणि बुद्धीला अखंड अभ्यास वडला म्हणजे शेवटी पुण्यकर्म हा सहज स्वभावच बनतो. पुण्याच्या अशीत होण्याचा हा एकच मार्ग आहे. म्हणून ब्रह्मज्ञानी कर्मयोगी पापपुण्याच्या अतीत झाला, तरी त्याच्या हातून कोणतेही पापकर्म संभवत नाही.

मात्र असा प्रवाशानी पुरुषदेवत्रील आपल्या प्रकृतीने व्यवहारात मर्यादित झाल्याशिवाय रहात नाही. तो आपल्या समाजाच्या आणि आपल्या काळाच्या पापपुण्यविषयक कल्पनांनी मर्यादित राहानी. क्वचित एखादा पुरुष वृत्तीने क्रांतिकारक असल्यास तो पापपुण्याच्या नवीन कल्पना भ्रंतः निर्माण करतो आणि समाजापुढे आदर्श म्हणून मांडतो. श्वेतकेतूसारख्या साधुपुरुषांनी समाजाच्या नैतिक आदर्शात अशा रीतीने भर घातल्याचे टिळकांनीही दाखवून दिले आहे. या दृष्टीने पाहता टिळकांच्या कर्मयोगापेक्षा मार्घांचा सत्वाग्रह हा नैतिक आदर्शात भर घालणारा क्रांतिकारक विचार आहे असे दिसून येते. समाजहितासाठी दुष्ट हिंसा अग्रहार्थ म्हणून स्वीकारणाऱ्या 'कर्मयोगा' पेक्षा कोणत्याही परिस्थितीत मानववध अधर्म समजून दुष्टांचे हृदय-परिवर्तन करण्याचे साध्य अंगीकारणारा 'सत्वाग्रह' अधिक विकसित झालेला आहे हे उघड आहे.

‘जशास तसे’ चा झालेला विकृत अर्थ

‘शठम् प्रथपि सत्यम्’ हा बुद्ध्याचा आणि ‘शठे शाठ्यम्’ हा कृष्णाचा मार्ग असे म्हणण्यात टिळकांनी दोघांवरही उगाच अभ्यास केला आहे. ‘गीतारहस्यात’ ‘न पापे प्रतिपादः स्यात् साधुरेव सदा भवेत्,’ ‘न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति,’ ‘जयो वैरं प्रसृजति’ इत्यादी भारतातील वचने देऊन हा मार्ग वैदिकच आहे असे टिळक म्हणतात. ‘अक्रोधो जयैत् क्रोधम्’ इत्यादी श्लोक मूळ महाभारतातला असून धम्मपदात त्याचा हुबेहूच अनुवाद केला असल्याचेही टिळकांनी प्रतिपादिले आहे. (पृ. ३९५) असे असता विचान्या बुद्ध्याच्या डोक्यावर नापसंतीचा शिझा का ? कृष्णाच्या वचनाचा ‘जशास तसे’ असा अंग्रंशच प्राकृत अर्थ केल्याने कृष्णालाही लुबुध आले आहे. ‘जशास तसे’ याचा सामान्य व्यवहारातील अर्थ टिळकांच्या मनात नाही हे ‘गीतारहस्या’च्या आश्रयाईक वाचकांसच फक्त कळेल. इतरांना त्यामुळे विकृत अर्थाचीच प्रतीती होईल.

‘राजकारण हे साधुसाठी नाही’ असे म्हटल्यानेही ते गुंडांसाठी आहे, असे टिळकांना खास म्हणावयाचे नव्हते. पण त्यांच्या या सरोप दान्दप्रयोगांमुळे अविचारी आणि माथेफेळ लांक्यांसाठी हाती पेटलेले कोलीत मिळाल्यासारखे झाले. ‘जशास तसे’ म्हणजे क्रोधाचा क्रोध अथवा द्वेषाचा द्वेष नव्हे. ‘जशास तसे’ म्हणजे दुर्बुद्धीचा सद्बुद्धीने, अज्ञानाचा ज्ञानाने आणि क्षुद्रतेचा उदात्ततेने आघात जिरपणे होय. आपण मागावे ते आपणाला सृष्टीत मिळते असा सृष्टीचा नियम असल्यामुळे आपण सदैव शुभच मागत राहिले पाहिजे तरच ते आपणाला मिळेल एवढाच कृष्णवचनाचा अर्थ समजला पाहिजे.

अज्ञानाने वाईट मागितले तराही परमेश्वर ते न देता परमकारुणिकतेने तो दुष्टाचा उद्धारन करतो हे मागे दाखविलेच आहे.

सत्याग्रहातील प्रामाणिक निर्भयपणा

सत्य-अहिंसायी नीतिधर्म आणि सर्वभूतहित यांचा विरोध आला असता वाचिक सत्य अथवा शारीरिक अहिंसा यांचा त्याग करून सर्वभूतहित साधावे असा टिळकांच्या कर्मयोगाचा महत्वाचा दावा आहे. त्याचाही थोडा विचार येथे अवश्य केला पाहिजे. वस्त्र पहाता हा प्रश्न जितका सुलभ वाटतो तितका तो खूप सुलभ नाही. बाह्य कर्मपिक्षा कर्त्याची बुद्धी म्हणजेच त्याचा हेतू श्रेष्ठ समजला पाहिजे. हे जितके खरे, तितकेच शुद्ध हेतूप्रमाणे बाह्य कर्माचीही शुद्धता महत्वाची आहे हेही खरे आहे. यामुळे ज्या क्रियेत या दोघांचीही शुद्धी साधली जाईल ती क्रिया नैतिक दृष्ट्या पूर्ण शुद्ध समजली पाहिजे. व्यावहारिक जीवनात हा सिद्धान्त कसा अमलात आणावयाचा हा प्रश्न केवळ तर्काने सुटणार नाही. त्यासाठी जीवनशुद्धीची आवश्यकता आहे. शिवाय जीवनाच्या कल्याण साधण्यासाठी आपले सर्वस्व वाढून घेण्याची गरज आहे. अशा शुद्ध बुद्धीच्या व जीवनाच्या सेवेसाठी देहार्पण केलेल्या पुरुषाचाच निर्णय प्रमाण मानला पाहिजे.

गांधींचा सत्याग्रह सिद्धान्त आणि टिळकांचा कर्मयोग यामध्ये या वास्तवीक तात्त्विक दृष्ट्या महत्त्वाचा भेद आहे. कर्मयोगाची दृष्टी अशा वेळी कर्त्याच्या बुद्धीला अधिक महत्त्व देऊन बाह्य कर्माकडे डोले मिचकावणी करणारी आहे. तर सत्याग्रहाच्या विचारात दोन्ही-कडेही करड्या नजरने पाहण्याची वृत्ती आढळते. 'सत्य बोलवे' याचा अर्थ लोक-कल्याणाचा विचार न करता जे दिसेल वा जे मनात येईल ते सारखे वडवडत रहावे असा अर्थ नाही. 'सत्य बोलवे' या वाक्यातील 'बोलवे' हा विधी नसून 'बोलण्याची नैतिक आवश्यकता निर्माण होईल' त्यावेळी 'सत्य बोलवे' हा विधी आहे. यामुळे सत्याच्या साधकाला फार मोठ्या संयमाची साधना करावी लागते. सत्याग्रहातील सत्य या शब्दाचा अर्थ जीवनसत्य (म्हणजेच सर्व भूतहित) असा आहे. मात्र त्या जीवनसत्यात वाचिक सत्याचाही अवश्य समावेश केलेला आहे. कारण वाचिक सत्य हे एक भूतहितच आहे. आणि जितक्या प्रमाणात आवश्यक वाचिक सत्याचा त्याग केला जाईल तितक्या प्रमाणात भूतहिताचाही चळी गेल्याशिवाय रहात नाही असा इतिहासाचा अनुभव आहे. म्हणून सत्याग्रह धर्मात वाचिक मौन आवश्यक ठरते. पण वाचिक असत्य मात्र कधीही योग्य मानले जात नाही.

हाच नियम इतर नैतिक तत्त्वांनाही लावावयाचा आहे. त्याच्या तपशीलात येथे जाता येणार नाही. भूतहिताच्या दृष्टीने सत्य हेच असत्य व असत्य हेच सत्य, हिंसा हीच अहिंसा व अहिंसा हीच हिंसा असे प्रतिपादन केल्याने नैतिक विचारात स्पष्टता येण्याऐवजी गोंधळ आणि विवृती माजण्याची भीती आहे. मानवी जीवनाचा इतिहास तपासला असता अशी

विकृती समाजात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेली आढळते. कर्मयोगी विचाराने असा गोंधळ माजविण्याच्या कामी बराच हातभार लावला आहे. याला केवळ टिळकच जबाबदार आहेत असे नाही. तर महाभारतासारख्या ग्रंथातही काही ठिकाणी असे प्रयत्न केलेले आढळतात. सत्याचा आणि अहिंसेचा जसजसा महिमा वाढू लागला तसतसा असत्याचा स्वीकार करूनही त्याला सत्य म्हणण्याची आणि हिंसेचा आचार करूनही त्याला अहिंसा म्हणण्याची युक्ती कित्येकांनी शोधून काढली. उदाहरणार्थ, वेदात यज्ञकर्माच्या निमित्ताने पशुहिंसा उपदेशिलेली आहे. पण पुढे अहिंसेचा सिद्धान्त नैतिकदृष्ट्या सर्वमान्य झाल्याने मुळे वैदिक धर्माच्या अभिमानी पंडितांनी 'यागीया हिंसा अहिंसा, वेदविहितत्वात' असा सिद्धान्त बनविला. पण वेदाने सांगितली तरी वेद्वील पशुहिंसा कोणत्याही अर्थाने अहिंसा होणे शक्य नाही. सखळपणाने आणि ऐतिहासिक दृष्टीने असेच कबूल केले पाहिजे की हा नैतिक विचारांचा विकास झालेला आहे.

नवा सिद्धान्त हृदयाने मान्य केला तरी बुन्या सिद्धान्ताची पकड बुद्धीला काही काळ सोडीत नाही आणि त्यामधून मग या प्रकारच्या अग्रगण्य युक्ती लढविण्याची विकृती निर्माण होते. जीवनाचे पूर्ण सत्य आकलन होण्यासाठी बुद्धीची सर्व प्रकारच्या आयद्यापासून, एककळीपणापासून, जे चाळत आलेले आहे त्याचेच समर्थन करण्याच्या मूढ-ग्रहापासून मुक्तता व्हावी लागते. कर्मयोगी सखळपणाने भूतहिंसासाठी वाचिक सत्य शोधून वाचिक असत्याचा स्वीकार करण्याचा असेल तर तो उघड करावा ! त्यालाच पुन्हा सत्य शब्द लावण्याचा अडाहास करू नये. सामाजिक व्यवहारात असत्य, हिंसा इत्यादिकांचा उपयोग करणे जेव्हा अपरिहार्य वाटेले तेव्हा तसे स्पष्टपणे म्हणावे. सत्याग्रह सिद्धांताने असा निर्भव प्रामाणिकपणा निर्माण केला आहे. अपरिहार्य हिंसा ही हिंसाच मानलेली आहे. तिला अहिंसा म्हटलेले नाही. वस्तुतः पाहता यथे शब्दांचीच अपूर्णता भामू लागते. वाढत्या विकास कल्पनांमध्ये प्रत्येक अवस्थेला वेगवेगळे शब्द वापरण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. म्हणजे व्यर्थ गोंधळ माजणार नाही.

मानसिक मांध (Mental Laziness)

लोककल्याणासाठी हिंसेचा स्वीकार करण्याच्या कर्मयोगावर एक महत्वाचा आक्षेप असा की, त्यामुळे हिंसेला प्रतिष्ठा मिळाल्यासारखे होते. आणि सामाजिक मनातून हिंसेचे निर्मूलन होण्याऐवजी तिला खतपाणी पडत राहते. दुष्टाच्या विनाश करण्यासाठी दुष्टाच्याच आवाहन करण्याची दुष्ट आपत्ती निर्माण झाल्यामुळे सामाजिक मन शुद्ध होण्याचे कार्य स्थगित होते. पण सर्वात मुख्य आक्षेप असा आहे की कर्मयोगाने दुष्टांचा प्रतिकार प्रथम साधुपणाने करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे कितीही प्रामाणिकपणाने मान्य केले असले, तरी हिंसेचा आश्रय करण्याची सवलत ठेवली असल्याकारणाने अहिंसात्मक पर्याय शोधून काढण्याचा उत्साह मंदायतो.

टिळकांना उत्तर देताना गांधींनी Mental laziness चा-मानसिक मांझाचा-आक्षेप घेतला आहे. त्याचा हाच अर्थ आहे. लोकसंग्रहासाठी हिंसेचा कायमचा त्याग करण्याची प्रतिज्ञा केलेला अहिंसक कर्मयोगीच नवे अहिंसक पर्याय शोधून काढू शकेल. याच दृष्टीने पहाता कर्मयोगापेक्षा सत्याग्रहाचा मार्ग अधिक तेजस्वी म्हणावा लागतो.

दुष्टाच्या हिंसात्मक प्रतिकाराच्या बाबतीत आगखी एक मोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. सामाजिक विचार करताना एकेकट्या दुष्टाचा विचार पुढे येत नाही. तर एकेका समाजाचा वा एखाद्या संधे राष्ट्राचा प्रश्न उत्पन्न होत असतो. अशा वेळी हिंसात्मक प्रतिकाराचे अवलंब करायचा म्हणजे प्रचंड सामाजिक विनाश ओढवून घ्यावा लागतो. त्या युद्धाच्या तयारीसाठी शत्रुत्वाच्या भावनांचा दीर्घ काल उपदेश करावा लागतो व त्यामुळे शेवटी सामाजिक मन अविकाचिक भ्रष्ट व विफल होत जाते. विज्ञानाच्या आधुनिक युगात हिंसात्मक युद्धाचा स्वीकार म्हणजे सर्व सांस्कृतिक मूल्यांचा विनाश होय.

भारतीय युद्धानंतर भारतात कलियुग सुरू झाले या म्हणण्याचा अर्थ भारतीय युद्धाने भारतीय संस्कृतीच्या मूल्यांचा संपूर्ण विनाश केला असाच आहे. महाभारताने युद्धाची दुष्टता व विफलताच सिद्ध केलेली आहे. आजच्या मानवसमाजापुढे असलेले प्रश्न अत्यंत मूळगामी आहेत. आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांत प्रत्येक व्यक्तीला समानतेने वागविले गेले पाहिजे, अशी संस्कृतीची हाक मानवाला मिळालेली आहे. या हाकेसहरी जगातील सारा मानवसमाज खळवळून उठत आहे. सामाजिक जीवनातील अनेकविध अन्यायांविरुद्ध आणि आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांतील शतकाशतकांच्या पिळवणुकीविरुद्ध संग्राम सुरू झालेला आहे. या संग्रामाचे नेतृत्व करण्यासाठी नव्या नैतिक आदर्शांची आणि नव्या भौतिक संघटनांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

जुन्या जगातील नैतिक विचारदेखील नव्या काळाला अपुरे भासत आहेत. या जाणिवेतूनच गांधींचा सत्याग्रह-धर्म निर्माण झाला आहे. मानवमात्र अवध्य आहे, मानवा-तील दुष्टप्रवृत्तींचा शिक्षणाने आणि आत्मबलाने विलय होणे इष्ट आणि शक्य आहे अशी त्यांची श्रद्धा आहे. टिळकांच्या कर्मयोगाचे अत्यंत सुसंस्कृत स्वरूप म्हणून गांधींचा सत्याग्रह भारतात प्रकटला आहे. यात टिळकांचा अधिसेप नाही. उलट टिळकांच्या अध्यात्माला हा यथार्थ गौरवच आहे, असे महाराष्ट्राने मानावे इतकेच माझे म्हणणे आहे.

गांधीजी आणि विनोबा

स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात जे वैफल्य पसरले होते ते भूदनाच्या कामामुळे विलयाला गेले व पुन्हा आशा पल्लू लागल्या आहेत. विनोबा गांधीजींच्या मार्गाने पुढे जाणारा पुरुष आहे, असे आज अनेकांना वाटते. विनोबांचे व्यक्तिमत्त्व आणि विचार यांच्याविषयी आज लोकांत पुष्कळ उत्सुकता आढळते. त्यांचे बरेच ग्रंथ आता उपलब्ध झाले आहेत. त्यांच्या-संबंधीही बरीच लहान-मोठी पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. त्यांच्याबद्दलच्या वाङ्मयाचा आता अभाव नाही. तसे पाहिले तर विनोबा महामुद्दीय; त्यामुळे त्यांची ज्ञात माहिती आपल्याला हवी. पण ते बराच काळ महाराष्ट्राबहेर राहिले आणि त्यांची जीवनपद्धतीही अशी होती की, त्यामुळे त्यांचा असावा तेवढा परिचय महाराष्ट्राला नाही. त्यांचे चरित्र हे पुष्कळसे अंतर्ध्वनिच आहे. त्यांची बैठक ही संपूर्णतः आत्मिक-आध्यात्मिक आहे. प्रारंभीच्या जीवनापासूनच त्यांचे हे वैशिष्ट्य उदावदारपणे दिसून येईल.

जीवनातील तीन मुख्य गोष्टी

विनोबांमध्ये बाळपणापासून तीन गोष्टी प्रामुख्याने दिसतात : (१) अंतःकरणातील ब्रह्मचर्याचे आकर्षण. (२) विश्वेची विशेष आवड व आसक्ती. (३) स्वातंत्र्याबद्दल तीव्र तळमळ. या तीन गोष्टी ध्यानात घेतल्यावर विनोबांच्या जीवनाचा पुढे क्रमाक्रमाने पण सुव्यवस्थित झालेला विकास आपणास आकलन होऊ शकेल. महापुरुषात दोन प्रकार असतात. काहीना जीवनाची दिशा बदलून विकास करावा लागतो, तर काहींच्या जीवनात दिशा बदलण्याचा प्रसंगच येत नाही. विनोबा ह्या दुसऱ्या प्रकारात मोडतात. दिशा बदलण्याची गरजच त्यांना कधी वाटली नाही.

ब्रह्मचर्याचे आकर्षण

ब्रह्मचर्याचे विनोबांना विशेष आकर्षण. ब्रह्मचर्य सुप्रतिष्ठित करणे हे आपले जीवन-कार्य आहे, अशी त्यांची भावना होती. वयाच्या आठव्या वर्षापूर्वी त्यांना हे दर्शन झाले व त्यांनी तशी प्रतिज्ञाही घेतली. वियेची तर त्यांना गोडीच नव्हते, तर आसक्ती होती म्हणजे तरी चालेल. तिसरी गोष्ट म्हणजे राजकीय स्वातंत्र्याची तीव्र भावना. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकातले सर्व अनुभव त्यांनाही आले. १९०५-१० या काळात स्वातंत्र्याचा तळतळी उकडता आणि निकड सर्वांप्रमाणेच विनोबांनाही तीव्रतेने भासत होती आणि सशस्त्र प्रतिकाराचा यात निषेध नव्हता, ही गोष्ट आपण ध्यानात ठेवली पाहिजे.

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा

परंतु कॉलेजात गेल्यानंतर त्यांना असे वाटू लागले की, जीवनाचा, जीवनाच्या अर्थाचा, जीवनाच्या प्रयोजनाचा शोध घेणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या उकडतेला दुय्यम स्थान मिळाले. परिणामतः इंग्रजी परीक्षा सोडून ते बनारसकडे निघाले. जाताना ते मिनांना म्हणाले : “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।” बनारसला ते थांबले नसते तर इतर ब्रह्मजिज्ञासूप्रमाणे ते हिमालयातच गेले असते. परंतु बनारसला असताना त्यांनी गांधींच्या एका व्याख्यानाने सर्वत्र चर्चा चाललेली ऐकली. बनारस विशापीठात गांधीजींनी एक निःस्पृह आणि क्रांतिकारक असे भाषण केले होते. त्यात अनौचित्य, औद्विग्य आणि अविवेक भरलेला होता, असे डॉ. वैशंठसारख्यांचे मत होते.

गांधीजींकडे वळले

त्या समारंभात जमलेल्या राजेरजयाड्यांचे दागिने आणि देशातील सर्वसामान्य जनतेचे दारिद्र्य यात केवढी विरुद्धता विसंगती आहे, हे गांधीजींनी तेथे दृष्टपणे मांडले होते. लोकांत त्या भाषणामुळे माजलेल्या खळबळीमुळे ते भाषण विनोबांनी आणून वाचले. “या मागसात काहीतरी निराळे, विलक्षण आहे !” असे त्यांना आढळले. हिमालयात जाण्या-ऐवजी गांधी हाच हिमालय आहे, असे वाटून त्यांनी त्यांच्याशी पत्रव्यवहार सुरू केला व चर्चा आरंभली. गांधींनी लिहिले : “तुमचे प्रश्न मूलभूत आहेत. या प्रश्नांची चर्चा करण्याला पत्रे आणि अक्षरे अपुरी आहेत. तुम्ही येथेच या.”

हिमालय !

विनोबांना हिमालयाचे आकर्षण फार. विनोबा जर बनारसमध्ये थांबले नसते तर हिमालयात गेले असते. ‘हिमालयात गेल्यानंतर परत यायचे नसते’ असे ते म्हणत. गांधीजीही हिमालयात जाण्याबाबत बोलत. गांधींना त्यांचे विरोधक जेव्हा ‘हिमालयात जा’ म्हणत तेव्हा गांधी म्हणत : “दरिद्री जनता-भासेस-हाच माझा हिमालय आहे.

जनता हिमालयात गेली तर तिची सेवा करायला मी हिमालयात जाईन.” विनोबांना जो नवा हिमालय सापडला त्यात ते इतके स्थिर झाले की, पुढे कधी खऱ्या हिमालयाकडे गेलेच नाहीत. ‘हिमालयात गेल्यानंतर परतण्याचे नसते’ ह्या त्यांच्या वाक्याप्रमाणे त्यांना सापडलेल्या हिमालयातूनही ते परतले नाहीत.

याचा अर्थ असा की, ब्रह्मज्ञान किंवा जीवनाचे प्रयोजन गाठण्यासाठी साधन शोधणे आणि स्वातंत्र्य मिळविणे यांत विरोध नाही; राजकीय स्वातंत्र्यसंपादन आणि आध्यात्मिक मुक्ती यांसाठी भिन्न साधनांची आवश्यकता नाही, हे ते गांधींपासून शिकले.

आत्मज्ञान किंवा ब्रह्मजिज्ञासा आणि दास्यमुक्ती यांसाठी वेगवेगळ्या साधनेची आवश्यकता नाही, हे दिसून आल्यावर त्यांनी साधनेचा जो मार्ग पत्करला, त्याच मार्गाने आजही ते जात आहेत. गांधी त्या वेळी हिंदुस्थानात नसते आणि त्यांची व विनोबांची भेट झाली नसती, तर ब्रह्मजिज्ञासेच्या मार्गे लागून विनोबा हिमालयात गेले असते.

अलौकिक वैराग्य

‘देवाच्या सख्यत्वासाठी, पडाव्या जिवलग्रांसी तुटी’ या रामदासांच्या उक्तीचा विनोबांवर फार परिणाम झालेला होता. त्यामुळे घरातून एकदा बाहेर पडल्यानंतर नात्या-गोत्यांतील व्यक्तींची फिकीर त्यांनी केली नाही. साधकाच्या अवस्थेत पिता हा पिता राहात नाही, माता ही माता राहात नाही, अशीच त्यांची वृत्ती. प्रेम नाही तेथे वैराग्य सोपे असते, पण विनोबांचे मातेवर तीव्र प्रेम होते. आई आणि आजोबा यांनी त्यांच्या जीवनावर खोल परिणाम केला. आजही त्यांच्या स्मरणाने विनोबांचे डोळे ओले होतात. असे असूनही देवासाठी सर्व सख्यत्व त्यांनी सोडून दिले होते. घर सोडतांना ‘माझ्या हातून काही वाचणे होणार नाही याची खात्री वाळगा’ असे पण त्यांनी घरी टाकले होते. त्यानंतर त्यांनी घरी काहीही कळविले नाही. परंतु आपल्या आश्रमात आल्यानंतर गांधींना जेव्हा कळले की, विनोबा न विचारतापुसता घरातून निघून आले आहेत व घराबाहेर पडल्यापासून आपली खुशालीही त्यांनी घरी कळविलेली नाही, तेव्हा गांधींनी त्यांच्या वडिलांना पत्र लिहिले. पुढे आईच्या आजारीपणाची वार्ता कानूनी पडली त्यावेळीही घरी जाण्याची इच्छा विनोबांना झाली नाही. आईच्या केवळ आढवणीनेही ज्याचे डोळे पाणावतात त्यांची ही कठोरता वाटेले. त्याही वेळी गांधीजींनीच त्यांना समजावले, आपण आश्रमवासी, अमुक एकाविषयी आपल्याला विशेष प्रीती असे नाही. येथे आश्रमात तुमच्यावर खास जबाबदारीही नाही आणि सहजप्राप्तांची सेवा करणे जरूरही आहे. तुम्ही घरी जाऊन आज्ञायांची शुश्रूषा करा!’ गांधींनी विनोबांना घरी पाठविले, पण आईच्या निधनानंतर प्रेताला रुढ संस्कार होणार असल्याने स्मशानात न जाता ते घराच गीता वांगरे वाचीत बसले.

शक्ती आत्म्याची

आश्रमीय जीवनात जडभरत हा त्यांचा आदर्श होता. त्याप्रमाणे शून्यत्व होऊन

रहावे असा प्रयत्न ते करीत. संडाससफाई, दळणे आणि विणणे ह्या तीन गोष्टींना गांधीजी प्राधान्य दिले होते. शरीर फाटके असूनही विनोबा अजून काम करीत. ते पाहणाऱ्यांनाही भीती आणि आश्चर्य वाटे ! गांधीजींनी हे पाहिले आणि एक दिवस त्यांना बरोबर फिरायला नेले. विचारले : “ तुमच्याकडे मी पहात नाही असे समजूनका. एवढे कष्ट तुम्ही कसे करता ? ”

विनोबांनी उत्तर दिले : “ शक्ती ही शरीराची नाही; आत्म्याची आहे. ” त्यांच्या ह्या उत्तरानंतर दोघांत खूप खोल बोलणे झाले. त्यामुळे संबंध निकट झाला. ‘ हा मनस्वी वैराग्यशील आहे. काही तरी अनुभवांतून हा बोलतो ’ असे गांधीजींना वाटले व आत्म्या-विषयी त्यांची चर्चा झाली.

फटकळपणा !

पुढे प्रकृती बरी नसल्याने त्यांनी आश्रमातून रजा घेतली. सहा महिने ते वाईला नारायणशास्त्री मराठे यांच्याकडे अध्ययनासाठी राहिले आणि सहा महिने महाराष्ट्रातील किंठे पहात व ‘ विद्वानांची डोफी तपाशीत ’ फिरले. त्यांची वाणी त्या वेळी कडक व बोचक असे. आता पुष्कळ सौम्य झाली तरी एखाद्या वेळी फटकळपणा अद्यापही चमकून जातोच. गांधींच्या निर्णयानंतर वर्ध्याला देशातल्या कार्यकर्त्यांचा मेळावा भरला होता. गांधींमुळे सत्य, अहिंसा, श्रम यांना प्रतिष्ठा लाभली, असे कोणी म्हणाला. विनोबा म्हणाले : “ ही सर्व काय गांधींच्या बापाची होती ? गांधींमुळे सत्याला प्रतिष्ठा नाही. सत्यामुळे गांधींना प्रतिष्ठा लाभली ! माणसे जेव्हा तत्वांचे दर्शन घेतात तेव्हा ती प्रतिष्ठित होतात. ”

असंग्रहीचा संग्रह

जीवनात आपण तीन अवस्था पाहिल्या आणि तीन गोष्टी केल्या, असे विनोबा सांगतात : (१) ज्ञानसंग्रह (२) व्रतसंग्रह (३) प्रेमसंग्रह. ज्ञानसंग्रहाच्या दृष्टीने त्यांनी वेदांचे अध्ययन केले; विशेषतः ऋग्वेदावर भर दिला. सायणाच्या आधारे एकदा ऋग्वेद वाचला व सायणाला दूर करून प्रत्यक्ष वेद काय सांगतो, ते स्वतःच पाहिले. त्यांच्या अध्ययनातही उत्कटता असे. पहाटे दोन तासच ते अध्ययन करीत, पण तेवढ्याने शिणून जात. हिंदुस्थानात साधना म्हणून जी आहे, तिचे एकच सूत्र आहे : वेदवाणी, बुद्धवाणी, संतवाणी या सर्वांत एकच सूत्र आहे, असे त्यांनी दाखवून दिले. त्यांचे अध्ययन सतत वाढतच गेले. जरीशिवाय सत्ता माणसाला उदंड विषडवते, हे विनोबांचे विनोबात्व आहे. गांधींच्या जीवनात कल्पना उत्स्फूर्त होत. पुष्कळ वेळा अचानक असा प्रकाश त्यांना दिसे. त्यासाठी तर्क आणि युक्तिवाद यांची बैठक निर्माण करणे, हे त्यांना विकट होई. विनोबांनी गांधीजींना साक्षात्कार झालेली कित्येक तत्त्वे प्रयोगसिद्ध केली व त्यांना शास्त्रांचा आधार मिळवून दिला. अडीच तपे विनोबांनी उत्कटतेने हे कार्य केले.

दृष्टी व अधिष्ठान

मनुष्याचे संपूर्ण जीवन अहिंसेवर आधारलेले असले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत. ते कसे उभारावयाचे, हे विनोबांनी चिंतनाने शोधले. गांधीजी दृष्टी देत. विनोबा ज्ञानाचे अधिष्ठान निर्माण करीत... 'हिंदू स्वराज्या'त गांधीजींचे सामाजिक जीवनदर्शन आहे. विनोबांनी ते उपबृंहित करून 'स्वराज्यशास्त्र' तयार केले आहे. मानवी जीवनात रक्षण, भक्षण या दोन प्रवृत्तीतून हिंसेचा शिरकाव होतो. विनोबांनी या 'भक्षण' शब्दाचा फार व्यापक अर्थ केला आणि भक्षणात एकॉनमिक एक्सप्लॉयटेशन-आर्थिकशोषण देखील समाविष्ट आहे, असे सांगितले. 'हिंदू स्वराज्या'त विकेंद्रीकरणासंबंधी काही लिहिले आहे. आजचे राज्यशास्त्र सांगते, केंद्र मजबूत पाहिजे. विनोबांजवळ शास्त्रीय दृष्टी असल्याने 'केंद्र मजबूत पाहिजे' हे तत्त्व ते मान्य करतात. पण केंद्र कोणते आणि मजबूती म्हणजे काय, याबाबत त्यांचे मत वेगळे आहे. शक्ती पैशात किंवा शस्त्रात नाही. विकाररहित प्रज्ञा आणि नैतिकता, हेच खरे सामर्थ्य आहे. सैन्य जिंकते वाढेल तितके केंद्र दुपट्टे होईल, असे विनोबा म्हणतात.

ग्रंथसंपत्ती

विनोबांनी जीवनाच्या सर्वांगांचा सखोल विचार केला आहे. त्यांतून जी मौलिक-तत्त्वे त्यांनी काढली ती त्यांच्या 'स्वराज्यशास्त्र' या सूत्रग्रंथात पानोपानी विखुरलेली आहेत. राज्यशास्त्राच्या प्रत्येक विद्याध्याने ह्या पुस्तकाचा अवश्य अभ्यास करावा. विनोबांची ग्रंथसंपत्ती विपुल आणि विचारसंपन्न आहे. खादी, ग्रामोद्योग, गोरक्षण, शिक्षण, स्वच्छता, आरोग्य इत्यादी विषयांचा त्यांनी फार सूक्ष्म विचार केला आहे. त्यांची ज्ञानाची आवस्ती अद्यापही कमी झालेली नाही. भारतातील सर्व धर्मांचे आणि भाषांचे अध्ययन करण्याची गरज त्यांना वाटली आणि वयाची चाळिशी ओलांडल्यानंतरही त्यांनी अंरवी शिकून कुराणाचे अध्ययन केले. लिपीसंबंधी त्यांनी किती सूक्ष्म चिंतन केले आहे, याची साक्ष 'लोकनामरी' या त्यांच्या छोट्याशा पुस्तकात मिळते. ज्ञानग्रहणाची त्यांची शक्ती विलक्षण आहे. लोक-जीवनाशी संबंधित अशा सर्व विषयांचे मूलभूत अध्ययन त्यांनी केले आहे.

प्रयोगी कृपी

गांधीजींच्या जवळ राहिले तरी ते त्यांनी बोलाविल्याशिवाय कधी भेटायला जात नसत. परंतु गांधीजींच्या निर्याणानंतर त्यांचे शांतिप्रस्थापनेचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी विनोबा आश्रम सोडून बाहेर पडले. 'हिंदू स्वराज्या'त गांधींनी मांडलेली दृष्टी विकसित करण्यासाठी ह्या प्रयोगी कृपी आहे. कधी शेती, कांचनसुक्ती याबाबत त्यांनी फार मोलाचे विचार मांडले आहेत. दारिद्र्याचा प्रश्न सोडवायचा तर जमिनीचे फेरवाटप झाले पाहिजे, या दृष्टीने भूदान-यशाचे कार्य त्यांनी सुरू केले. भूमीचा प्रश्न सोडवता आला नाही तर अन्य रचनात्मक

कार्ये निर्जीव व निष्प्रभ होतील. निर्भीडपणे ते बोलतात. गांधींच्या नावाने पैसे जमवणे ह गांधींचा सर्वांत मोठा पराभव, असे ते बोलू लागले. विनोबा अपरिग्रही इतके आहेत की, गांधीवाद्यांनादेखील त्यांची भीति वाटते. गांधींच्या नावावर कशातही पैसे जमा केले, असे विचारून पैशांच्या जोरावर संस्था जगवू नका, असे त्यांनी सांगितले. त्यांची संपत्तिदानाची कल्पना हे त्यांच्या बुद्धीचे वैभव आहे.

जनशक्तीचा उपासक

ज्ञानशक्ती, शानोपासना यातूनही जनशक्ती निर्माण होते, याचे विनोबा हे साक्षात् उदाहरण आहे. त्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनाने नवी जीवनदृष्टी मिळते. प्रत्यक्ष कार्याची स्फूर्ती लाभते. त्यांच्या गीताप्रवचनांचा बहुतेक सर्व भारतीय भाषांत आज अनुवाद झाला आहे. ते एक जीवनास प्रेरणा देणारे व सर्वसामान्य माणसासाठी समजेल असे पुस्तक आहे. 'ईशावास्यवृत्ती' व 'स्थितप्रज्ञदर्शन' ही त्यांची पुस्तके विद्वत्तापूर्ण अशी आहेत. 'गीताई शब्दार्थ बोध' हा साधनग्रंथ वेचळ, बोध नसून गीतेवरचे ते एक भाष्यच आहे. 'निवृत्त-शिक्षण' या शिक्षणविषयक निबंधात त्यांची जीवनदृष्टी व्यक्त झाली आहे. गांधी समजून घ्यायचे तर विनोबांना समजून घेणे अपरिहार्य आहे.

भारतातील जनजागरण व स. गांधी

हिंदुस्थानात ब्रिटिशांची सत्ता अशीजशी स्थिर होऊ लागली तसातसा भारतातील विचारवंतांच्या बुद्धीत नवविचार जन्म घेऊ लागला. पाश्चात्य विद्येच्या संस्कारामुळे जीवनाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टीच येथील नवसुशिक्षितांमध्ये निर्माण झाली. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत पुनर्विचार केल्या पाहिजे अशी जाणीव उदय पावली. आमचा धर्माचार, आमची समाज-संस्था आणि आमची राजकीय ध्येयधोरणे या सर्वच बाबतीत जोराचे आत्मनिरीक्षण सुरू झाले राजा राममोहन राय यांना भारतीय नवजागरणाचे पहिले पुढारी मानण्यात येते. त्यांनी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत नवचिंतन सुरू केले. त्याचे पडसाद भारतातील इतर प्रांतांतही दुमडुमू लागले. ब्राह्म समाज, आर्य समाज, प्रार्थना समाज वगैरे संस्था निर्माण झाल्या आणि त्यांमधून भारताच्या आध्यात्मिक शक्तीच्या संजीवनाचे प्रयत्न चालू झाले. रामकृष्ण आणि विवेकानंद यांनी आणि थियोसॉफिकल सोसायटीच्या डॉ. वेसॅंटसारख्या थोर नेत्यांनी धर्म व आत्मा या क्षेत्रांत नवा साक्षात्कार उभा केल्या. या सर्व पंथांमध्ये सर्वच बाबतीत सारस्वतगणां किंवा मतैक्य नसले तरी भारतीय जीवनात आध्यात्मिक अनुभूतीचा दृढ आधार असल्या पाहिजे ही जाणीव समान होती. भारतीय आध्यात्मिक जीवनाच्या इतिहासात विविध धारांचे मीलन झालेले आहे, याची स्पष्ट जाणीव या काळात झाली. वैदिक आणि अवैदिक दर्शनांचे लढे कितीक शतके या भूमीत चालले होते. त्यांचा समन्वय भगवद्गीतेत आणि महाभारतात साधण्यात आलेला होता. त्यानंतर इस्लाम आणि ख्रिस्ती धर्म यांचाही मोठाच परिणाम भारतीय मनावर झाला. मध्ययुगीन भारतीय संतांनी आध्यात्मिक साक्षात्काराच्या आधारे त्या काळातही एका नव्या समन्वयाची निर्मिती चालविलेली होती. या पूर्व-

इतिहासाला धरूनच आधुनिक काळी आध्यात्मिकतेची बैठक अत्यंत व्यापक पायावर उभारण्याचा चांगला प्रयत्न झाला. एक सद् विप्रा बहुधा वदन्ति या वैदिक जीवनदर्शनाची पुनः या युगात प्रस्थापना करण्यात आली. जीवनाला आध्यात्मिक बैठक असावी, जीवनाचे साध्य आध्यात्मिक दृष्ट्या परिपूर्णतेचे असावे. हा विचार या नवजागरणात स्थीर झाला.

या नवजागरणात आगस्तीही एक स्पष्ट बोध झाला. आपले सामाजिक जीवन या आध्यात्मिक ध्येयाच्या दृष्टीने अत्यंत जड आणि दुष्ट कल्पनांनी व रुढींनी ग्रस्त झालेले आहे हे स्पष्ट होत गेले. ही सामाजिक जडता जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातून नष्ट केल्याशिवाय आध्यात्मिक जीवनाचे दर्शन सनाजातील प्रत्येक व्यक्तीला उपलब्ध होणार नाही याचीही जाणीव वाढू लागली आणि आध्यात्मजीवनाचा परिणाम सामाजिक जीवनाच्या जिवंतपणातच अनुभवास येऊ शकतो, या सिद्धांताचीही चांगली प्रतीती येऊ लागली. यामुळे अध्यात्म आणि समाज्यवहार यांचा परस्पर संबंध निर्माण झाला पाहिजे अशी तीन जाणीव जन्म पावली. यालाच आधुनिक काळी कर्मयोग अशी संज्ञा प्राप्त झालेली आहे. लोकमान्य टिळकांच्या गीता-रहस्यामध्ये या कर्मयोगाचे मूलभूत सिद्धांत फार चांगल्या रीतीने मांडलेले आढळतील. मोक्ष आणि लोकसंग्रह ही दोन प्रमुख जीवनध्येये आहेत आणि त्यांची अविरोधाने उपासना केली पाहिजे, हे गीतारहस्याचे मुख्य सूत्र आहे. महात्मा गांधींच्या जीवनात याच सूत्राचा अत्यंत प्रभावी आविष्कार झालेला आपणास दिसू शकेल. आध्यात्मिक ध्येये ही जर व्यवहारात आणण्यासारखी नसतील तर ती अस्तित्वात ठरतील असे गांधीजींचे म्हणणे होते त्यांचे सर्व आयुष्य आध्यात्मिक साधने सामाजिक जीवनात कशी मूर्तस्वरूपात उभी केल्या गेली याचा शोध करण्यात व्यतीत झालेले आढळेल.

पाश्चात्य विद्येने संस्कारित झालेल्या हिंदुस्थानातील भिन्न भिन्न प्रांतातून जीवनाच्या नव्या उन्माहात रंगलेले लोक पुढे आले. त्यांना आपल्या समाजाला आधुनिकतेचे नवे संस्कार देण्याची मोठी ईर्ष्या निर्माण झाली. त्यामधूनच हिंदी राष्ट्रीय संमेलना जन्म झाला. हिंदी राष्ट्रीय संमेलने साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य हे आपले साध्य निश्चित केले आणि त्यासाठी स्वावलंबनाचा व संघटनेचा मार्ग स्वीकारला. त्या सुमारासच महात्मा गांधींनी आपली दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांची चळवळ संघटीत केली. आणि राजकीय हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी निःशस्त्रप्रतिकाराचे एक नवे तंत्र शोधून काढले. हिंदुस्थानात राष्ट्रीय संमेलना स्वावलंबनाची व संघटनेची दिशा लोकमान्य टिळक व बाबू अरविंद घोष या नव्या विचारांच्या पुढाऱ्यांनी देण्याचे जोराचे प्रयत्न केले. स्वराज्य संघटनासाठी टिळक अरविंदानी ज्या मार्गाची निवड केली होती त्याचा देशव्यापी प्रयोग त्यावेळी होऊ शकला नाही. सरकारी दडपशाहीखाली नव्या विचाराचे पुढारी दूर केले गेले, आणि पहिले महायुद्ध सुरू झाले. त्या सुमारास गांधीजी आपला दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह यशस्वी करून भारतात कायमचे परत आले होते. महायुद्धाच्या काळात गांधीजींनी सरकारशी सहकार्यही केले. पण महायुद्ध संपल्यानंतर ब्रिटिशांनी भारताला स्वराज्याचे अधिकार तर दिले नाहीतच

पण प्रजेवर दडपशाहीच्या कायद्यांचा तीव्र आघात केला. खिलफत प्रकरणात ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानातील मुस्लिम समाजाला दिलेली अभिवचने बेदरकारपणे मोडली व त्यांची घोर वंचना केली. ब्रिटिशांच्या या अन्यायाविरुद्ध गांधीजींनी सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली आणि तेव्हापासून गांधीजी हे भारतातील हिंदू मुस्लिम प्रजेचे प्रभावी नेते म्हणून पुढे आले. तेव्हापासून भारताला संपूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत गांधीजींचे राजकीय पुढारीपण हिंदी राष्ट्रीय संभेने मान्य केले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या साधनात गांधीजींच्या पुढारीपणाचा हिंदी राष्ट्राने पूर्णतया स्वीकार केलेला होता, अशी इतिहासच साक्ष देत आहे. ठळक अरविंदांच्या बहिष्कारयोगाला गांधीजींनी अहिंसेची दीक्षा दिली आणि त्यांच्या नेतृत्वाखाली सारा भारतीय समाज स्वराज्याच्या निर्मितीसाठी वर्षातुर्वापे स्वार्थत्यागपूर्वक झगडत राहिला.

पहिल्या महायुद्धानंतर हिंदुस्थानात राजकीय पातळीवर एक विलक्षण कोंडी निर्माण झाली होती. रानदशीर चळवळ वांझोटी ठरली होती. आणि सशस्त्र क्रांतीचे मार्ग विफल झाले होते. अशा वेळी गांधीजींनी राष्ट्राला जे राजकीय मार्गदर्शन केले ते अत्यंत सुसह्य-पणाचे ठरले. असहकार युगाच्या प्रारंभी त्यांनी हिंदी राष्ट्रीय संभेचे एक नवीनच स्वरूप निर्माण केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हे एकमेव साध्य राष्ट्रापुढे ठेवून त्या साध्यासाठी प्रत्यक्ष लोकसमाजात जाऊन लोकांना जागृत व संघटित करणारा एक विशाल, विधायक कार्यक्रम निर्माण केला. विधायक कार्यकर्त्यांचे एक मोठे सैन्यच त्यांनी स्वावलंबनाच्या व सेवेच्या पायावर उभारले, आणि राष्ट्रीय संभेच्या व्यापक छत्राखाली देशातील विविध वर्गांना व हितसंबंधियांना एकत्र आणले. पहिल्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणात कम्युनिस्ट रशियाच्या एक नवा पंथ उदयास आला होता. त्याचा परिणाम भारतीय राजकारणावर होणे अपरिहार्य होते.

गांधीजींनी या विचाराचा प्रवाहही आपल्या राष्ट्रीय चळवळीत सामावून वेप्याचे कार्य अत्यंत कुशलतेने पार पाडले. या कामी पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा त्यांना अतिशय उत्तम उपयोग झाला. सशस्त्राद्वी आणि समाजवादी या दोनही शक्तींना एकमेकांना पूरक बनविण्याचे कार्य गांधीजींनी अत्यंत यशस्वीपणे पार पाडले. स्वराज्य म्हणजे सामान्य जनतेच्या उद्धाराचे राज्य ही घोषणा त्यांनी स्नेह्यतत्या अत्यंत दूरिद्री माणसाच्या झोपडी-पर्यंत नेऊन पोचविली. ग्रीटीश सत्तेने फोडाफोडीचे राजकारण प्रारंभापासून चालविले होते. त्यांना चतुराईने तोंड देण्यात गांधीजींनी पुष्कळच यश मिळविले होते. पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस राष्ट्रीय स्वातंत्र्य अवतारण्याच्या वेळी राष्ट्रीयऐक्याचा पाया अभंग ठेवणे शक्य झाले नाही. हा तत्त्वतः गांधीजींचा पराभव म्हणता येईल. त्यांनी स्वतःच तो कबूलही केलेला आहे. परंतु राजकीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर द्विग्रंथ हिंदुस्थानातही मैत्रीचे वातावरण निर्माण करिता येईल असा त्यांनी आशावाद बाळगलेला होता. पाळणीनंतर झालेल्या अघोर यादवीत गांधीजींनी स्वतःच्या प्राणांचे बलिदान दिले ते याच आशावादाच्या सामर्थ्यावर.

गांधीजी हे संत आणि मुत्सद्दी होते. याशिवाय ते संघटनाकुशल व हुंजार सेनानीही होते. सामान्यतः या शक्ती परस्परविरोधी मानल्या जातात. एकाच विभूतीमध्ये या चारही शक्तींचे साहचर्य दुर्मिळच म्हणावयाचे. गांधीजींच्या चारित्र्यात हा दुर्मिळ समन्वय साधलेला होता. हेच गांधीजींचे लोकप्रियत्व होय. याचे आकलन ज्यांना ज्यांना नीट झाले नाही त्यांनी त्यांनी गांधीजींच्या सिद्धांताची आणि त्यांनी स्वीकारलेल्या धोरणांची केवळ तार्किक चिरफाड करण्यात समाधान मानले पण गांधीजींच्या हयातीत गांधीजींना विफल करू शकेल अशी कोणतीही शक्ती निर्माण होऊ शकली नाही. हे आपण सर्वांनीच नीट लक्षात ठेवावयास हवे. माझा असा आग्रही विश्वास आहे की जसा जसा काळ लोटेल तसे तसे गांधीजींचे हे यश पुढील इतिहासकार मान्य करतील.

व्यक्तिगत जीवनात अहिंसेचा परम उत्कर्ष साधिलेला पुरुषांची उदाहरणे आध्यात्मिक इतिहासात अनेक ठिकाणी आढळतात. येशू ख्रिस्ताने प्रेममार्गाचे म्हणजेच अहिंसामार्गाचे सामाजिक पातळीवर मोठेच उदाहरण वाटून दिलेले आहे. ख्रिश्चन परंपरेत “कन्व्हर्शन थ्रू सफरिंग” आत्मस्तेयाच्या मार्गाने प्रतिपक्षाचे हृदयपरिवर्तन साधण्याचे अनेक रामुदायिक प्रयोग नमूद आहेत. भारतीय इतिहासातही जैन, बौद्ध परंपरेत आणि मध्ययुगीन भाग्यत संतांच्या जीवनांतही या साधनेचा पुरस्कार केलेला आढळतो. महात्मा गांधींनी आपल्या दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहसाधनेत याच प्राचीन तत्त्वाचा मोठ्या प्रमाणावर जाणीवपूर्वक प्रयोग आरंभिला. हिंदुस्थानात आल्यानंतर असहकार युगाच्या प्रारंभापासून त्यांनी आपल्या अहिंसेच्या प्रयोगात “कन्व्हर्शन थ्रू सफरिंग” या आध्यात्मिक साधनेचा विकास केला. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत — सामाजिक, आर्थिक, राजकीय—अन्यायनिवारणार्थ म्हणजेच त्याच—प्रस्थापनेसाठी या हृदयपरिवर्तन मार्गाचा पुरस्कार त्यांनी केला. त्यासाठी नानाविध संस्था उभारून नानाविध प्रयोग जाणीवपूर्वक चालविले. गांधीवाद अथवा गांधीमार्ग हे शब्द जेव्हा वापरले जातात तेव्हा गांधींच्या या हृदयपरिवर्तनाच्या सिद्धांताचा व साधनेचा निर्देश अभिप्रेत असतो. ही साधना जागतिक प्रश्नांत जाणीवपूर्वक स्वीकारल्याशिवाय मानवाचे प्रश्न कधीही सुटणार नाहीत, असा त्यांनी आपला दृढ विश्वास अत्यंत स्पष्टपणे व्यक्त केलेला आहे.

गांधीजींच्या मृत्यूनंतर गांधीजींच्या अहिंसेच्या साधनेचे त्यांच्या दोन उत्तराधिकार्यांनी भारतीय समाजाच्या दोन क्षेत्रांत प्रयोग अवलंबविलेले आढळतात.

पूज्य विनोबाजींना गांधीजींनी स्वराज्याच्या अंतिम लढ्यात आदर्श सत्याग्रही म्हणून निवडले होते. आपली आध्यात्मिक साधना विनोबाजींच्या द्वारा यापुढे विकसित होऊ शकेल असा त्यांचा विश्वास असावा. हा विश्वास विनोबाजींनी दोन क्षेत्रांत सफल करण्याचे प्रयत्न केले. फाळगिंनंतरच्या जातीय दंगलीतील जहरी वातावरण शांत करण्याच्या प्रयत्नात विनोबाजी प्रेमाचा संदेश घेऊन प्रथम सामाजिक क्षेत्रात उतरले. त्यानंतर भारतीय प्रजेची भूमिसमस्या सोडविण्याच्या कामात त्यांनी आपले सर्वस्व पणाजालाविलेले आहे.

पंडित जवाहरलालजींना गांधीजी आपला राजकीय चारस समजत असत. लाहोर काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर त्यांची निवड व्हावी अशी शिफारस करितांना गांधीजींनी “दि नेशन इज सेफ इन हिज हँड्स” (देश यांच्या हाती सुरक्षित राहील) असे उद्गार काढल्याचे प्रसिद्ध आहे. स्वातंत्र्याच्या अंतिम लढ्यात पंडित नेहरूंना त्यांनी आपला राजकीय क्षेत्रातील उत्तम अधिकारी म्हणून निवडले होते. ब्रिटिशांनी सत्तासंक्रमणाची बेलणी सुरू केली त्यावेळी गांधीजींनी जवाहरलालजींनाच काँग्रेसच्या वतीने प्रतिनिधित्व करण्यास सांगितले होते. त्यामुळे सत्तासंक्रमणानंतर जवाहरलालजींच्या हाती देशाची सर्व सूत्रे आली. जवाहरलालजींनी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या देशाला जे धोरण लावून दिले त्यात त्यांनी तीन तत्वांचा समावेश केला. लोकशाही, नियोजन व तटस्थता. महात्माजींच्या अहिंसेच्या सिद्धान्ताचा राजकीय परिभाषेतील आविष्कार म्हणून ही त्रयी वर्णिता येईल. लोकशाहीमध्ये व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आणि तिचे स्वयंभू महत्त्व मान्य करण्यात येते. निर्वाजनाच्या तत्वात आर्थिक शोषण थांबविण्याचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तटस्थता स्वीकारण्याचे धोरण म्हणजे गांधींच्या अहिंसा तत्वाचाच व्यावहारिक क्षेत्रातील आविष्कार होय. अमेरिका आणि रशिया या दोन्ही समर्थ राष्ट्रांनी आपले संघर्ष न वाढविता मार्गासलेल्या जगाला आनंदी विकास करून घेण्यासाठी निर्भय आणि खुले वातावरण निर्माण करून घ्यावे ही पंडितजींची नामणी होती. यासाठी त्यांनी आपल्या प्रसंगात पंचशील योजनेचा पुरस्कार केला. सुदैवाने त्यांना प्रारंभीच्या काही वर्षांत उत्तम यशही मिळाले. जागतिक संघर्ष अहिंसक मार्गाने नष्ट करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे अखिल राष्ट्रांची जागतिक संघटना बनवून तिच्या वतीने राष्ट्रांमधील तंटे सोडवून घेण्याचा प्रयत्न करणे हा होय. सव्याचा संयुक्त राष्ट्रसंघ (युनो) हाच अशी कामगिरी करू शकेल अशी जवाहरलालजींची अपेक्षा होती.

पंडितजींचे हे राजकीय विचार गांधीजींच्या प्रेरणेनेच विकसित झालेले दिसतात. प्रत्यक्षात मात्र गांधीजींच्या दोनही उत्तराधिकार्यांना अपेक्षित यश मिळाले नाही, असे सध्यातरी दिसत आहे. याची काही कारणे जागतिक सत्तासंघर्षात आढळतील. अंतर्गत आर्थिक निरोजनातही विरोधी हितसंबंधांचा समन्वय राखण्याच्या कामी अपेक्षित यश आलेले दिसत नाही. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील धोरणाचे यशानयश पुरस्कारसे अंतर्गत प्रश्नांच्या सोडपगुनीवर अवलंबून राहते. अलीकडच्या काही वर्षांत आपल्या देशातील अंतर्गत प्रश्नांचा व्यवस्थित उलगडा करण्याच्या कामी आपण असमर्थ ठरत चाललो आहोत की काय अशी शंका वाटते. हे अवयश आपल्या पुरुषार्थाने आपण धुवून काढले पाहिजे. याची जबाबदारी भारतातील सर्व विचारवंतांवर आहे. राजकारणी पुढारी आणि त्यांचे पक्ष देशातील आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सोडविण्याच्या कामी दुर्बल ठरत असतील तर त्यांना मार्गावर आणण्याचे काम देशातील स्वतंत्र विचारवंतांनी निर्भयपणे अंगीकारिले पाहिजे. त्यासाठी या विचारवंतांनी प्रत्यक्ष जनतेकडे जाऊन तिचे बौद्धिक मार्गदर्शन केले पाहिजे. कारण

जनतेला आपले दुःख समजत असते. ते दूर करण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन लाभले तरी ती कष्टपूर्वक प्रयत्न करण्यासही उत्तुक्त होते. गांधीजींनी या जनतेला पारतंत्र्याच्या काळी योग्य मार्गदर्शन केल्यामुळे तिने वर्षानुवर्षे झुंज दिली होती. परकीय सत्तेविरुद्ध झुंज देण्यात जी जनता एकदा यशस्वी झाली ती स्वकीय राजसत्तेला योग्य मार्गदर्शन करण्यात अपेशी होईल असे मानण्याचे कारण नाही.

आधुनिक काळात अणुविज्ञानाने मानवजातीच्या सर्व सांस्कृतिक विचारांतच क्रांती घडवून आणली आहे. विज्ञानाचे सामर्थ्य इतके विशाल झाले आहे की पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही दारिद्र्य आणि दैन्य यांचे चिन्हदेखील उरण्याचे कारण नाही. पृथ्वीवरील सर्व मानव हे एक विशाल कुटुंब समजून त्यांची सर्वांगीण उन्नती करण्याचे कार्य आता हाती घेणे शक्य झाले आहे. माणसानागसातील स्नेहसंबंधांना दृढ करण्याची अनुकूलता वाढली आहे. हिंसा आणि द्वेष या क्षुद्र मनोवृत्तीपासून मानव मनाला कायमची मुक्ती मिळण्याची संधी आलेली आहे. यामुळे राष्ट्रभेद, धर्मभेद, वर्णभेद, लिंगभेद इत्यादी सारे भेद कृत्रिम आणि विनाशक ठरत आहेत. अणुयुगामध्ये मानवाला एका नव्या मनाची प्राप्ती व्हावयास पाहिजे. ते मन, सत्याच्या शोधात रमलेले राहील, सौंदर्याच्या निर्मितीत आनंद मानील, अन्यायाच्या दूरीकरणामध्ये कृतार्थता पाहील. साधुसंतांनी आणि ऋषिसुनींनी उद्घोषिलेले “स्वर्गाचे राज्य” (किंगडम ऑफ हेवन) पृथ्वीवर सांभव्याने अवतारप्याची शक्यता उत्पन्न झाली आहे. त्याला लागणारा संघर्षाचा पुरस्कार मानव दालून शकला तर महारम्यांचे मार्ग व्यवहार्य ठरणार आहेत. भारतीय मन या पातळीवर नेण्याचे सतत प्रयत्न व्हावयास हवेत. स्वार्तंत्र्यात जन्म पावलेली आजची पिढी हे ध्येयस्वप्न साकार करण्यासाठी जिज्ञापाड घडपड करील असा मी विश्वास बाळगतो.

१९६९

३.

प्रश्ना आणि करुणा†

प्रश्ना आणि करुणा या दोनच शक्ती माणसाजवळ असतात. प्रश्ना म्हणजे साफ जाणणं आणि करुणा म्हणजे स्नेहानं पाळणं. हे मानवाला साफ पाळता येणं, मग कुठल्याही भानगडी न येता, आणि त्या जेव्हा करावयाच्या त्यावेळी त्याची करुणा, त्याचं प्रेम, त्याच्या हृदयामधे सारखं तेवत राहिलं तर प्रश्ना आणि करुणा यांच्या संयोगाने तो असं हुंदर जग निर्माण करील; आणि तिथं ते विज्ञान हे त्याला उदकारक होईल. पण जर माणसाला हे करता आलं नाही, हे जर माणसानं माणसाला शिकवलं नाही, आणि शिकवायचं तरी कुणी ? परमेश्वर शिकवील का ? परमेश्वर-विरमेश्वर काही नाही. आहे ही तुम्ही आम्ही माणसेच आहो आणि आपणामध्येही थोडी प्रश्ना आणि करुणेची वीज आहेत.

... माणसाला जेव्हा आपण म्हणतो की, अरे शिक्षण द्या, याला शिकवा, याला शाहाणा करा, याला पुढारी करा म्हणजे काय करा ? तर त्याची प्रश्ना आणि करुणा ही एकमेकाशी सुसंगत रीतीने वागेले असे करा. प्रश्नेचं तुमचं जीवन झालं तर ते भयानक होण्याचा संभव आहे. अजिवात करुणा नाही अशा अत्यंत प्रश्नेचं कृत्य म्हणजे महायुद्ध. ते प्रजेनं द्योतं आणि आता जे सायन्सचं आहे, ते अँटामिक बॉर आहे ते अत्यंत प्रजेने विकसित झालेल्या पुरुषांना करता येण्यासारखं आहे... अँटामिक बॉर तुम्हाला प्रश्ना देऊ शकेल. पण ते जर नको असेल तर तुमच्याजवळ नको म्हणणारी एक वृत्ती पाहिजे. ही नको म्हणणारी वृत्ती म्हणजे करुणा... ही बुद्धीच्या शेजारी असेल; पण ती शेजारी असूनही चालणार नाही. शेवटी त्याचं 'पयूजन' व्हावं लागतं. तुम्हाला आम्हाला जे चांगला मानव व्हायचं आहे, तो महामानव कसा असेल ? त्या महामानवामध्ये प्रश्ना विकसित झाली आहे, करुणा विकसित झालेली आहे आणि ती एकमेकांमध्ये मिसळून गेलेली आहे. प्रश्नाविहीन करुणा ही त्याची नाही. करुणाविहीन प्रश्ना अशीही त्याची नाही.

करुणाविहीन प्रश्ना मघाशी सांगितली. आता प्रश्नाविहीन करुणा बघा. हिंदुस्थानातलं गोरक्षणा जे आहे ते प्रश्नाविहीन करुणा आहे. माफ करा मंडळी, फार कडक बोललो परंतु हे अगदी बोललो नसतो तर जमलं नसतं म्हणून बोललो. मी काही बघा करुणाच्या बुद्धीने बोललो नाही हिंदुस्थानातील गोमातेची विटवना आपण केल्यास आपल्या करुणेच्या नावानं याच्यासारखं आपल्या देशातल्या निर्दुष्टतेचं दुसरं उदाहरण नाही, हे असं इतकं तळमळीनं मला घाटतं म्हणून मी तुम्हा हे सांगतो.

† कोल्हापूर येथे श्री. बाबूराव जोशी यांच्या घर १९६५ मध्ये दिलेल्या प्रवचनांतील एक उतरा.

भाग ५ वा

म. गांधीप्रणित रचनात्मक कार्यक्रम, शिक्षण इत्यादि

४०. खादीचे विश्वरूप
४१. वस्त्रस्वावलंबनाची भूमिका
४२. शान्तो ऽ यमात्मा-शांतीची उपासना
४३. जीवनविद्येची दीक्षा
४४. प्रार्थनेसंबंधी
४५. नवशिक्षण
४६. जीवनाची त्रिपदा गायत्री
४७. मूळोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण
४८. वर्धा योजनेची व्यवहार्यता
४९. वर्धा योजना आणि इंग्रजी भाषा

खादीचे विश्वरूप

नैतान चिदाय कृपणात्र विमुमुक्षुरेकः ।

(ह्या अशानी-गरीब लोकांना सोडून मी एकटाच मुक्त होऊ इच्छित नाही.)

—प्रस्ताव

गांधीवादाची कामधेनु

महात्मा गांधींच्या वळवळीचा सारा भर खादीवर आहे. खादी म्हणजे स्वराज्य आणि स्वराज्य म्हणजे खादी असे त्यांचे समीकरणच आहे. इतकेच काय परंतु गांधीवादाचे सारसर्वस्वही खादी हेच आहे. अहिंसा म्हणजे स्वराज्य आणि खादी म्हणजे अहिंसा. राष्ट्राने खादीचा अंगीकार केला की, अहिंसा स्थिर झाली व स्वराज्यही निर्भर झालेच. खादीमध्येच हिंदुमुसलमानांचे स्पृश्य-अस्पृश्यांचे ऐक्य निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे. भांडवलवाला आणि मजूर यातील द्वैतही निवारण्याचा खादी हाच एक परिणामकारक मार्ग आहे. पूर्ण स्वातंत्र्यार्थ सत्याग्रही युद्ध करावयास लागणारे वळणही खादीच्या संघटनेतच साठविले आहे. भौतिक स्वातंत्र्य आणि आत्मिक मोक्ष देण्यास ही खादी पूर्ण समर्थ आहे. अशी खादी ही गांधीवादाची कामधेनु आहे, असे मानले जाते. या मान्यतेचे आज थोडे स्पष्टीकरण करावयाचे योजिले आहे.

खादी म्हणजे स्वराज्य

मनुष्याचा संसार सुरळीत चालण्यासाठी त्याला अन्नवस्त्रांचे बाबतीत स्वावलंबी आणि स्वतः सिद्ध बनविले पाहिजे. हिंदुस्थानांतील लाखो खेड्यांत रहाणाऱ्या जनतेला स्वतःच्या परिश्रमाने अन्न-वस्त्र निर्माण करण्याचे ज्ञान देणे ही स्वावलंबनाची प्रथम दीक्षा आहे.

शेतकरीवर्ग आपल्या शेतात रावून अन्न पिकवितो. त्याचप्रमाणे त्याने कापूस पिकवून त्या कापसाचे फावल्या वेळात सुत काढण्याचे ठरविले तर तो कापडही निर्माण करू शकेल. अन्न-वस्त्रांच्या प्राथमिक गरजासाठी त्याला कोणावर अवलंबून राहण्याची पाळी पत नाही. त्याचा स्वाभिमान सदैव जागृत राहतो. त्याला गुलाम करण्याची कोणाही जालिमाची प्राप्ता नाही. अन्न वस्त्रासाठी परावलंबी झालेल्या व्यक्तिलाच गुलामगिरीच्या बंधनात नाईलाजाने जखडून पडावे लागते.

या समाजातील व्यक्ती अन्नवस्त्रासाठी कधी परावलंबी होणार नाहीत त्या समाजाला आपले जीवन स्वातंत्र्याने सहज घालविता येईल. कारण अन्नवस्त्रांचे स्वावलंबन हा सामाजिक अर्थवा वैवक्तिक स्वातंत्र्याचा पाया आहे. हिंदुस्थानात इंग्रजांनी आपली राजकीय सत्ता प्रस्थापन केली त्यामुळे वस्तुतः हिंदुस्थानांतील सामान्य प्रजेचे काहीच मुकसान होण्या- सात्त्वे नव्हते. कारण अशा राजसत्ता हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अनेकांनी स्थापन केल्या होत्या. त्यांच्या स्थापनेप्रमाणेच त्याचे विनाशही हिंदी जनतेने निर्विकार मनाने पाहिले होते. जोपर्यंत समाजाचे आर्थिक जीवन स्वावलंबी आणि स्वतःसिद्ध होते तोपर्यंत केवळ राजकीय पास्तंत्र्याने त्यांचे काहीच बरेवाईट होऊ शकले नाही. परंतु इंग्रजांच्या राजकीय सत्तेचे स्वरूप मुख्यतः आर्थिक होते. आर्थिक स्वरूपाच्या आपत्ताताने भारतीय समाजाच्या मर्मस्थानावर धावू पडला आणि त्याचे जीवन सर्वोत्ती लुळे झाले.

इंग्रजी राज्य आले असताही भारतीय समाजाने आपले आर्थिक जीवन संपूर्ण राखले असते तर इंग्रजी राज्य आपोआप नाहीसे झाले असते. पण आम्ही केवळ राजकीय मुक्तदेगिरीत अथवा क्षात्रवृत्तीतच हार लादली एवढेच नव्हे तर समाज संघटनेच्या शास्त्रीय ज्ञानातही अज्ञानी ठरल्यामुळे पराभूत झालो, खादी असतानाही आपले स्वराज्य का गेले, हा प्रश्न विचारणाऱ्याला आमचे उत्तर असे आहे की, केवळ जड खादीने समाजाचे रक्षण होत नाही. त्या खादीच्या मागे जे समाज-धारणेचे तत्त्वज्ञान आहे त्या तत्त्वज्ञानाने समाज रक्षण होऊ शकते.

आपले स्वराज्य गेले त्यावेळी आमचे समाजधारणेचे हे तत्त्वज्ञान आधीच नाहीसे झाले होते. यामुळे स्वराज्याच्या नाशाबरोबरच उखली मुरली खादीही ताबडतोप नाहीशी होऊन आम्ही पूर्ण गुलाम बनलो. खादीचे तत्त्वज्ञान विसरल्यामुळेच आपले स्वराज्य गेले व स्वराज्य गेल्यानंतर खादीही नामशेष झाली खादी आणि स्वराज्य यांचा असा अन्वोन्य संबंध आहे. यामुळे स्वराज्य मिळवण्याची चळवळ सुरू झाली. त्यावेळेपासून आमच्या पुढाऱ्यांनी आर्थिक पाशातून मुक्त्यासाठी स्वदेशीचा मंत्र सांगितला आहे. आर्थिक पाशांचा छेद देच आमचे ध्येय, आमचे स्वराज्य म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य होय. हा सिद्धांत दादाभाई नौरोजी, डो. टिळक इत्यादी सर्व पुढाऱ्यांनी भारतीय राष्ट्राला कळकळीने सांगितला.

आपल्या आर्थिक मुक्तीतच आपली राजकीय मुक्ती आहे, आणि आपल्या आर्थिक मुक्तीचे साधन स्वदेशी धर्मात आहे, ही गोष्ट म. गांधींच्या पूर्वीच स्पष्ट झालेली होती.

महात्मा गांधीचा विशेष हा आहे की, त्यांनी स्वदेशी धर्माचा राष्ट्रीय प्रमाणावर प्रचार करविला. खादी हे स्वदेशी धर्माचे पूर्ण प्रतीक आहे. खादीमध्ये अखिऊ ग्रामोद्योगाचा समावेश केला की, स्वदेशी अर्थशास्त्र पूर्ण तयार होते. या अर्थशास्त्राची सिद्धी हेच आपल्या देशातील सामान्य जनतेचे स्वराज्य होय. याच अर्थाने खादी म्हणजे स्वराज्य आणि स्वराज्य म्हणजे खादी असे महात्माजी नेहमी म्हणत असतात.

खादी म्हणजे अहिंसा

आता अहिंसा म्हणजे स्वराज्य आणि खादी म्हणजे अहिंसा या समीकरणाचा अर्थ पाहू.

भारतीय ग्रामातील सामान्य जनतेचे अन्नवस्त्रादिकांचे बावतीत स्वावलंबी जीवन म्हणजे स्वराज्य हे एकदा मान्य केले म्हणजे असले स्वराज्य मिळविण्यासाठी तोफा, बंदुका, बॉम्बोळे इत्यादी शस्त्रे, सैन्यबळ आणि गुप्तकट यांची मुळीच गरज नाही. इंग्रजांचे राज्य बंदुकीवर चालले नसून आपल्यातील दुस्तीवर, भयावर चालले आहे. शास्त्राशी शस्त्र लढविणे आपणाला शक्य नाही आणि आवश्यकही नाही. इंग्रजांचे राज्य आर्थिक पिळवणुकीसाठी चालले आहे. या आर्थिक पिळवणुकीला साह्य करावयाचे नाही व राज्यतंत्राशी असहकार करावयाचा या साधनानेच इंग्रजांच्या पाशवी शक्तीला पांगळी बनविता येईल.

शेतकऱ्यांनी आपली आर्थिक स्वावलंबनाची योजना स्वतःच्या बळावर सिद्धीस नेली तर इंग्रजांच्या राज्याचा मुख्य पायाच उखळला जाईल आणि मग शास्त्राज्ञांचा संभार असूनही त्यांचे राज्य अशक्य होईल. एका विशिष्ट ठिकाणी विरोधार्थ जमलेल्या लोकांना शास्त्रांनी जेरीस आणता येईल. पण परदेशी वस्तूंना स्पर्श करावयाचा नाही या निष्ठेने आप-आपल्या खेड्यांत आपल्या जीवनाला लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू निर्माण करण्याचे कार्य भारतीय जनतेने सुरू केले म्हणजे अहिंसात्मक लढ्याला कोणती शस्त्रे पुरो पडणार आहेत ? यामुळेच खादीच्या द्वारा समाजात जेवढे आर्थिक स्वावलंबन निर्माण होईल तेवढा शेतकऱ्याचा विजय होत जाणार आहे.

शास्त्रशक्ती हे इंग्रजांचे बल आहे. अहिंसात्मक संघटनाशक्ती हे भारतीय बल आहे. या बलापुढे मूठभर शास्त्रांचा टिकाव लागायचा नाही. यासाठी अहिंसा म्हणजे स्वावलंबन असे महात्मा गांधींनी सांगितले आहे. पण ही अहिंसा म्हणजे एखादे तात्त्विक दर्शन नव्हे. ती समाजसंघटनेची पद्धती आहे. खादीनेच ही समाजसंघटना होत असल्यामुळे खादी म्हणजेच अहिंसा असा निश्चय करण्यात आला आहे.

खादीने समाजसुधारणा

भारतीय समाजातील सामान्य जनतेचे रोजचे जीवन आर्थिक प्रश्नांनीच भरलेले आहे. हे प्रश्न स्वावलंबनाने आणि सहकार्याने सोडविण्याचे तंत्र म्हणजे खादी-तंत्र होय.

यातूनच हिंदू-मुसलमान, ख्रिश्च-अख्रिश्च, इत्यादी प्रश्न सुटणार आहेत. खेड्यातून सर्व वस्तू स्वतंत्रपणे, सहकारितेच्या आश्रय करून सोडविण्याचा प्रारंभ झाल्या की, विपमता निर्माण होण्यालाच जागा रहात नाही. वेकारीचा रोग निर्माण झाल्या की, दंगे-धोपे, संप मारामान्या, श्रीमंत गरीब असली इत्ये दिसू लागतात. या सर्व दुखण्यावर ग्रामीण जीवनातील आर्थिक स्वयंपूर्णता हा एकमेव उपाय आहे. खादी हे त्याचे प्रतीक होय.

खादी हा ग्रामजिवनाचा प्रश्न आहे. त्यांत संवसाराला, विज्ञानवादाला विरोध नाही. विपमतेला, पंगवलेल्याला अवश्य विरोध आहे. आर्थिक जीवन जितके परस्परबलवी, संमिश्र आणि अजन्म प्रमाणावर चालेल तितके हिंसात्मक वातावरण त्यांत निर्माण झाल्या-शिवाय राहणार नाही. ही हिंसा कोणत्याही बाह्य उपायांनी नाहीशी होणार नाही अथवा केवळ धार्मिक प्रवचनांनी ती दूर होणार नाही. आर्थिक जीवनच परस्पर सहकारावर आणि स्वातंत्र्यावर, साथे पण सुखद अशा रीतीने उभारले पाहिजे. आर्थिक जीवनपद्धती जितकी अहिंसामय होईल तितके समाजजीवन अहिंसात्मक होत जाईल. म्हणून सामाजिक जीवनातील अहिंसेचा पाया आर्थिक जीवनातील अहिंसेवर म्हणजे खादीवर घातला पाहिजे असे गांधीबादाचे निश्चित मत आहे.

खादीचे धर्मकारण

पण खादी हे केवळ अर्थकारणच नाही. ते उच्च धर्मकारणही आहे. वस्तुतः खरा धर्म अर्थकारणाशी एकलपच असतो, आणि खरे अर्थकारणही धर्माहूनही मित्र अथवा त्याच्याशी विरोधी असत नाही. खादी हे केवळ व्यक्तीच्या श्रीमंतीचे विलासाचे साधन होऊ शकणार नाही. हे सर्वोदयाचे तत्त्व आहे. समाजात समत्वबुद्धी निर्माण होण्याला खादीचा मोठा उपयोग आहे. सामान्य जनता अज्ञानात राहिली, तिच्यात आळसासारखे भयंकर दोष असले, तिचे अजबकही तिला मिळण्याची सोय ठरली नाही तर समाजातील प्रतिष्ठित समजल्या जाणाऱ्या वर्गाची स्थिती तरी चांगली राहिल काय ?

उच्चवर्गीयांनी वा मध्यम-वर्गीय बुद्धिमंतांनी आपली बुद्धी, आपले संवयनकौशल्य सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठीच वापरले पाहिजे. आज भारतीय समाजात बुद्धिमंतांची बुद्धी कार्याभावी गजून भ्रष्ट होत चालली आहे. ती जर सामान्य जनतेच्या कल्याणाच्या कामी जुंपली जाईल तर अखिल समाजात नवीन चैतन्य खेळू लागेल. अशानी आणि शानी, उद्योगी आणि आळशी, श्रीमंत आणि गरीब असला भयवह विषम देलावा आज दिसत आहे तो नाहीसा होईल.

सर्व समाजातील लोक परस्पर प्रेमाने, बंधुभावाने एकमेकांच्या उद्धारासाठी झटू लागतील तर आर्थिक-जीवन हा हा म्हणता स्वयंपूर्ण होऊ शकेल आणि बुद्धीचा, शक्तीचा व सत्तेचा उपयोग सेवेसाठी आहे ही वृत्ती बाणली असता समाजात सत्या आध्यात्मिक वृत्तीचा फैलाव होईल.

खादीचे विश्वरूप

खादी शेतकऱ्यांचा जोडधंदो आहे. बेकारांना अन्न देणारी आहे. खेड्यातील विस्कटलेली घडी पुनः बसवू शकणारी आहे. गरीबांच्या विघात दोन पैसे टाकणारी आहे. अनाथ स्त्री-बालकांची पोषक आहे. सामान्य जनतेची कार्यशक्ती वाढविणारी आहे. राष्ट्रीय निर्मितीत भर घालणारी आहे. गरीब-श्रीमंत या भेदातून दूर करणारी आहे. सेवेचा मार्ग दाखवून सुडीला सुद्धता आणणारी आहे. अर्थाला धर्माचे स्वरूप देणारी आहे. समाजाचे अहिंसा-बल वाढविणारी आहे. ती स्वराज्याची साधक आहे. याप्रमाणे खादी ही सामाजिक जीवनात आर्थिक आणि आत्मिक गुणांना प्रसविणारी असल्यामुळे गांधी-वादात तिला कामधेनू मानण्यात आले आहे, ते किती यथार्थ आहे बरे !

१९३५-३६

वस्त्रस्वावलंबनाची भूमिका

स्वातंत्र्य आणि स्वावलंबन

मानवी जीवनविकासासाठी संपूर्ण स्वातंत्र्याची साधन म्हणून अत्यंत आवश्यकता आहे. याची प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त होणे आवश्यक असले तर मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाच्या अत्यंत प्राथमिक गरजांच्या बाबतीत प्रत्येक व्यक्ती शक्य तितकी स्वावलंबी झाली पाहिजे. अन्नपदार्थ या माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत. यांच्या बाबतीत जितके स्वावलंबन निर्माण करता येण्यासारखे असेल तितके सिद्ध करण्याचा अंगदी करून प्रयत्न झाला पाहिजे. कारण या स्वावलंबनाच्या सिद्धीशिवाय इतर क्षेत्रांतील स्वातंत्र्य हस्तगत करणे हे बहुधा सामान्य माणसांना अशक्यच आहे. अन्नपदार्थाच्या दृष्टीने स्वावलंबी असलेल्या व्यक्ती आपल्यावरील होत असलेल्या अन्यायाविरुद्ध निर्भयपणे झगडा चालविण्यास सहज सिद्ध होऊ शकतात. म्हणून ही स्वावलंबन-सिद्धी स्वातंत्र्य-संपादनाची प्रथम साधना आहे.

स्वावलंबन आणि सहकार्य

मानवी जीवनाला स्वावलंबनाप्रमाणेच सहकार्याचीही अतिशय आवश्यकता आहे. सहकार्याने भौतिक संपत्ती निर्माण करता येते. एवढेच नव्हे तर सहकार्याच्या योगाने मानसिक सद्गुणांचीही विकास होत असतो. पण भौतिक दृष्टीने कल्याणकारक असे सहकार्य हे स्वावलंबनावरच आधारलेले असले पाहिजे. सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये सहभाव अथवा समभाव असावा लागतो. जेव्हा सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तींत विषमता असते तेव्हा त्यांपैकी अनुकूल पक्षात लोभ व हिंसा आणि प्रतिकूल पक्षात भय व दास्य यांचा प्रादुर्भाव होतो.

आणि अशा विषमस्थितीतले सहकार्य हे नामतः कितीही मधुर भासले तरी रूपतः ते भेसूच ठरते. सहकार्याची शुद्धता राखण्यासाठीही स्वावलंबनाची जोपासना करण्याची आवश्यकता असते. स्वावलंबनाने आत्मविश्वास उत्पन्न झालेल्या व्यक्तीत जे सहकार्य निर्माण होईल तेच स्वातंत्र्याला पोषक होईल.

स्वावलंबन आणि समता

सहकार्यात सहभावाचा म्हणजेच समभावाचा समावेश होत असल्यामुळे स्वावलंबन हे समतेच्या प्रस्थापनेसाठी किती आवश्यक आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. समता म्हणजेच स्वातंत्र्य. याप्रमाणे स्वावलंबनाचे स्वरूप असल्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी स्वावलंबनाची उपासना करणे अविहार्य आहे हे उघड दिसून येईल.

आधुनिक कारखानदारी आणि जीवन-स्वातंत्र्य

उपजीविकेच्या साधनांमध्ये परावलंबी असलेल्या समाजात सहकार्य, समता आणि स्वातंत्र्य यांचे अस्तित्व टिकू शकत नाही. ही गोष्ट जगाच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीकडे लक्ष दिले असता स्पष्ट करण्यासारखी आहे. पाश्चात्य देशांत यांत्रिक उत्पादनाचा आश्रय करून जी नगरसंस्कृती निर्माण झाली आहे तिच्यायोगे त्या समाजातील व्यक्तीचे स्वातंत्र्य संपूर्ण नष्ट झाले आहे. विलक्षण विषमता सर्वत्र पसरली आहे. आणि सहकार्याचे जागी स्पर्धा आणि हिंसा यांचे साम्राज्य तेथे माजलेले आज दिसत आहे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या या दुःखस्थेला त्यांनी स्वीकारलेली आधुनिक कारखानदारीची पद्धतीच कारण झाली आहे. ही गोष्ट आता सर्वोस कळून चुकली आहे.

भौतिक शाळांच्या संशोधनाचा उपयोग केंद्रीकृत कारखान्याकडे करून पाश्चात्यांनी संपत्तीचे उत्पादन अपरंपार वाढविले खरे, पण त्या उत्पादनात मानवी जीवनाचा विकास करण्याचे सामर्थ्य नसून त्यामुळे मानवीजीवनाचा विनाशच सर्व प्रकारांनी चालला आहे. ही कारखानदारी-पद्धती व्यक्तीच्या मालकीतून काढून समाजाच्या ताब्यात दिल्याने आर्थिक समता निर्माण होईल अशी समाजवादी विचारसरणी आहे, पण रशियाच्या प्रयोगावरून या विचारसरणीतील भ्रामकता, चांगलीच प्रत्ययास येत आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळचेपी भांडवलशाही सध्याप्रमाणेच कम्युनिस्ट रशियातही निरनिराळ्या मिषांनी चालूच आहे. या गळचेपीतून सामान्य जनतेला वाहेर पडण्याचा मार्ग तेथे कोणाला उपलब्ध झालेला दिसत नाही.

केंद्रीकरणाने उत्पादन-सामर्थ्य वाढते ही गोष्टी खरी असली तरी त्यासाठी व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा बळी द्यावा लागतो. पण व्यक्तिस्वातंत्र्याशिवाय संस्कृतीला काहीच सौंदर्य राहणार नाही ही गोष्ट कधी विसरता कामा नये. व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकवण्याचे तर उत्पादनाचे केंद्रीकरण करण्याचा मोह सोडून दिला पाहिजे. उत्पादनाचे केंद्रीकरण न करता जितके

उत्पादन वाढवता येईल तेवढ्यावरच संतोष मानण्यास समाजातील व्यक्तींना शिकविले पाहिजे. याशिवाय सामान्य जनतेचे जीवन-स्वातंत्र्य सिद्ध होणार नाही. महात्मा गांधींच्या खादी-ग्रामोद्योगाच्या चळवळीच्या मागे हा जीवन-स्वातंत्र्याचा महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

जीवन आणि संपत्ती

समाजात ज्या वस्तू निर्माण करावयाच्या त्या जीवनाला पोषक असल्या पाहिजेत. त्यासाठी व्यक्तीच्या ताब्यात राहिल असा उत्पादनाचा प्रकार असला पाहिजे. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य ज्या प्रमाणात कमी होईल त्या प्रमाणात उत्पादनात कृत्रिमता, खोटेपणा, विनाश-कारिता हे दोष उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. उत्पादन हे उपभोगासाठी आहे. व्यक्तीला आपल्या जीवनाला उपयोगी अशा वस्तू जर स्वावलंबनाने निर्माण करता आल्या तर त्यामुळे जीवनाच्या गरजा सरळपणे भागविता येतील. आधुनिक काळात कारखानदार, व्यापारी, दलाल, पेढीवाले यांना अवास्तव महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि वस्तूपेक्षा नाण्यांनाच प्राधान्य आले आहे. यामुळे सामाजिक व्यवहारात विलक्षण हिंसा पसरत चालली आहे. ही हिंसा थांबविण्यासाठी उत्पादनाचे छोटे छोटे प्रकार शोधून काढले पाहिजेत. मालक आणि मजूर, निर्माते आणि गिऱ्हाईक, कच्चा माल आणि पक्का माल यांतील अंतर शक्य नितके नाहीसे करण्याखेरीज अर्थक्षेत्रातील पारतंत्र्य आणि पिढ्यणूक नाहीशी होणार नाही.

ग्रामप्रधान राष्ट्र आणि उद्योगप्रधान ग्राम

पाश्चात्यांच्या नगरसंस्कृतीने जनतेला सर्व प्रकारची गुलामगिरी आली असून व्यक्तीचे महत्त्व नाहीसे झाले आहे. हिंदुस्थानसारख्या संवत्सृत्य आणि ग्रामप्रधान राष्ट्रांने पाश्चात्यांचा अादर्श सोडून दिला पाहिजे. आपले राष्ट्र ग्रामप्रधानच राहिले पाहिजे. म्हणजे आपल्या समाजातील व्यक्तींना स्वातंत्र्याचा आस्वाद वेगळे शक्य होईल. पण आपली ग्रामे मात्र उद्योग-प्रधान बनविली पाहिजेत. आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करून आगल्या ग्रामीण उद्योगांचे संशोधन व संस्करण करता येण्यासारखे आहे. ग्रामजीवनाला लागणाऱ्या विविध वस्तूंचे उत्पादन ग्रामातून विविध व्यक्तींच्या घरी होऊ लागले तर ग्रामीण जीवन समृद्ध होऊ शकेल.

अहिंसा आणि ग्रामोद्योग

सध्या जगभर जी हिंसा चालली आहे त्याला आधुनिक युरोपने निर्माण केलेली उत्पादनाची पद्धतीच कारणीभूत झाली आहे. औद्योगिक राहारे आणि त्यांनी उध्वस्त केलेली ग्रामे भांडवलवाले कारखानदार, आणि निर्धन परावलंबी मजूर, माभासलेले देश आणि आक्रमणशील साम्राज्यवादी राष्ट्रे ह्यादींच्या परस्पर विरोधातून अनेक प्रकारची हिंसा निर्माण होत आहे. या हिंसेचे कोणत्या प्रकारे निर्मूळन होईल याकडे विचारवंतांचे लक्ष लागले आहे. समाजातील उत्पादनपद्धती व्यक्तिप्रधान आणि राष्ट्र ग्रामप्रधान बनविण्या-शिवाय ही सामाजिक हिंसा थांबणे शक्य नाही असा महात्मा गांधींचा संदेश आहे.

हिंदुस्थानातील बहुसंख्य जनता खेड्यातूनच राहात आहे. त्या खेड्यात अन्न निर्माण करण्याचे काम कसेसे चालले आहे. पण जीवनाला लागणाऱ्या इतर वस्तूही जर तेथेच निर्माण करता आल्या तर या ग्रामांना हिंसेच्या जंजाळात पडण्याचे कारण रहाणार नाही. एकेकाळी ही ग्रामे उद्योगाने भरलेली होती. हे उद्योग नवीन राजवटीत मारले गेले. त्यामुळे हजारांखेरीज लोक बेकार झाले आहेत. यांना पुन्हा त्यांच्या खेड्यातूनच उद्योग देता आले तर पुन्हा खेडी भरभगटतील. उद्योगधंद्याचे प्राचीन ज्ञान लुप्त होत चालले आहे. त्याचा जीर्णोद्धार करून शास्त्रीय ज्ञानाच्या साहाय्याने त्यात नवीन उजाळा देता येईल आणि खेड्यातूनच निर्यात: निर्माण होणारी व उद्योगाभावी बाया जाणारी कितीतरी संपत्ती जीवनाचे कारणी ठरविता येईल. या उद्योगांना लागणारा कच्चा माल, त्यावर भ्रम करण्यास लागणारी मनुष्यशक्ती, आणि तयार झालेला लागणारे गिन्ह्याईक या सर्व गोष्टी खेड्यातूनच मिळण्यासारख्या आहेत. त्यासाठी दूरवर जाण्याचे कारण नाही. यामुळे हे उद्योग आर्थिकदृष्ट्या सहजच यशस्वी करता येतील.

जीवनाच्या मूलभूत गरजा भागविण्याचे कामी ग्वाळंबी असलेल्या या ग्रामप्रधान जनतेला आपले स्वतंत्र टिकेविण्यासाठी कोणत्याही हिंसात्मक साधनांचा अवलंब करावा लागणार नाही. कारण अशा स्वावलंबी खेड्यांचा नाश करणे किंवा त्यांना गुलामगिरी स्वीकारण्यास लावणे ही गोष्ट सर्वस्वी अशक्य होईल. या ग्रामीण जनतेला आपले आर्थिक स्वावलंबन टिकेविण्याची शिकवणूक मिळाली आणि सामाजिक जीवनातील सहकार्याची शक्ती समजली म्हणजे तिला आपले जीवनस्वातंत्र्य सत्याग्रहाच्या अहिंसात्मक मार्गाने सहज टिकविता येईल.

खादीचे ग्रामोद्योगातील स्थान

अन्नाच्या बरोबरीने वस्त्राची गरज मनुष्यमात्राला असल्यामुळे खादीचा उद्योग हा राष्ट्रीय जीवनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हिंदुस्थानात बहुतेक ठिकाणी कापूस पिकतो आणि प्रत्येक शेतकऱ्याच्या घरात जर रहाट फिस्त राहील तर त्याला आपल्या रिकाम्या वेळात कुटुंबाला लागणारा सर्व कपडा निर्माण करिता येईल. शेतकऱ्याला जोडधंद्याची गरज आहे, याविषयी कोणाचाच मतभेद नाही. आणि सूत कातण्यासारखा सोपा, बिनभांडवलाचा आणि सार्वत्रिक होऊ शकणारा दुसरा धंदा नाही. यामुळे खादीच्या उद्योगाला ग्रामोद्योगांच्या ग्रहमालेत मध्यवर्ती स्थान आहे असे महात्माजी म्हणत असतात. वस्त्र हे सतत लागणारे, नेहमी फाटणारे आणि सर्व मनुष्यमात्रांस आवश्यक असल्यामुळे याच्या अधिक निर्मितीची भीती नाही. आणि बाजारपेठेची चिंता करण्याचे कारण नाही. एका खादीभोवती सुतार, लोहार, विणकर, रंगारी इत्यादी अनेक कारागिरांची मालिका जमत असल्यामुळे खादीच्या प्राणप्रतिष्ठेबरोबर अनेक उद्योगांना जीवन पोचण्यास सारखे आहे.

खादीचा वाढता प्रचार

महात्मा गांधींनी खादीला जी प्रतिष्ठा आणून दिली आहे तिच्यामुळे खादीचा प्रचार वाढत आहे. खेड्यापाड्यातून सूत कातण्याचा उद्योग विशेष लाभदायक आहे ही गोष्ट जनतेच्या अनुभवास येऊ लागली आहे. खादीच्या सरंजामात आणि तंत्रशास्त्रात गेल्या वीस वर्षांत विलक्षण प्रगती झाली असून ग्रामसेवकांला खादीच्या द्वारा कोट्यांही खेड्यात बैठक मारून राहता येईल असे निश्चित स्वरूप खादीच्या उद्योगाला प्राप्त झाले आहे.

वस्त्र-स्वावलंबन

खादीच्या उद्योगाचे अगदी शुद्ध आणि परिणत स्वरूप म्हणजे वस्त्र-स्वावलंबन होय. तकली आणि चरखा यात सध्याच इतके शोध झाले आहेत की, हिंदुस्थानात कोणाही माणसाला आपली वस्त्रांची गरज स्वावलंबनाने भागविता येणे सहज शक्य आहे. रोज एक तास कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने चरखावर किंवा तकलीवर सूत कातण्याचा संकल्प केला तर कुटुंबाचे वस्त्र-स्वावलंबन होते. वैयक्तिक उत्पादनाची ही आदर्श परि-
सीमा झाली.

वस्त्र-स्वावलंबनाचा कार्यक्रम शहरातूनही वस्त्यांचा प्रमाणात होण्यासारखा आहे. शहरातील मध्यम वर्गातील स्त्रीवर्गाला पुष्कळ फुरसत असते आणि त्यांनी वस्त्र-स्वावलंबन कारणांचे ठरविले तर त्यांच्या आर्थिक जीवनात महत्त्वाची सुधारणा झाल्याशिवाय राहणार नाही.

उत्पादनाची दृष्टी सोडली तर कलेच्या दृष्टीनेही वस्त्र स्वावलंबनाचे महत्त्व काही कमी नाही. उद्दान मुलमुलींना सुंदर सूत कातण्याची कला शिकविली तर तिचा जीवनावर किती चांगला परिणाम होईल बरे ?

सूत्रयज्ञाचे स्वरूप

ज्यांना आर्थिक दृष्टीने सूत कातण्याची गरज नाही अशा वर्गांमधील सूत्रयज्ञाची दीक्षा घेण्याची आवश्यकता आहे. जीवन हे परिश्रमावरूनच परितुष्ट होत असते. शारीरिक परिश्रम टाळण्याच्या मोहातूनच जगात विविध प्रकारची विपत्ती आणि पिळवणूक निघालेली आहे. मानवमात्राची प्रतिष्ठा परिश्रमाने सिद्ध व्हावयाची आहे. त्या परिश्रमाचे प्रतीक म्हणून सूत्रयज्ञाची कल्पना महात्मा गांधींनी राहत्या दिली आहे. यशकर्म हे विविध फळ देणारे आहे. यशकर्माने कर्त्याच्या जीवनाचे धारण होते. यशकर्मामुळे लोकसंग्रह साधतो आणि यशकर्माचे योगाने कर्त्याच्या चित्ताची शुद्धी होते. सूत्रयज्ञातही या विविध फळांची प्राप्ती होत असते. सूत कातण्याच्या देहाचे आच्छादन होत असल्याने जीवनधारणेचे फळ मिळते हे उघड आहे. आपले वस्त्र आपल्या परिश्रमाने निर्माण करीत असल्यामुळे सूत कातणारा कोणाच्या श्रमाचा अपहार करीत नाही. त्यामुळे तो समाजात कोणत्याही

प्रकारच्या विग्रह निर्माण करित नाही. उलट लोकसंग्रह होईल अशीच प्रवृत्ती निर्माण करितो. आणि सूत कातण्याच्या कर्माबरोबरच चित्तात द्रिदनागमनाशी एकरूप होण्याची साधना चालवावयाची असल्यामुळे कातणाऱ्याच्या चित्ताची शुद्धी होत जाते. अशा रीतीने धारण, संग्रह आणि शुद्धी या तीनही फळांचा लाभ करून देणारा सूत्रयंत्र सांस्कृतिक दृष्टीने सर्वांनी अंगीकारण्यासारखा आहे.

कर्माची योग्यता त्यात शान, सौंदर्य आणि शुचिता किती प्रगट झाली यावर असते. सूत कातणाऱ्यानेही या गोष्टीकडे अग्रस्यपूर्वक ध्यान दिले पाहिजे. कर्मातील सर्व प्रक्रियांकडे बुद्धिपूर्वक अवधान दिल्याने त्या कर्माला शानपूर्वकता लाभते. शानपूर्वक केलेल्या कर्मात सौंदर्याची प्रतीती येऊ लागते. जेथे शान व सौंदर्य ही प्रकटली तेथे शुचिताही आलीच असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही.

ग्रामसेवकांना विनंती

महाराष्ट्रात सध्या खादीचा प्रचार सारखा वाढत आहे. अशावेळी ग्रामसेवकांना माझी प्रेमाची विनंती आहे की, त्यांनी खादीशाल्वात प्रवीणता संपादवी, म्हणजे त्यांना खादीच्या बरोबरच अहिंसात्मक जीवनाचा प्रचार करण्याची शक्ती येईल.

शान्तोऽयमात्मा * : शान्तीची उपासना

शान्तोऽयमात्मा ।

बाष्कलिना च ब्रह्मः पृष्टः सन्

अवचनेन एव ब्रह्म प्रोवाच, इति श्रयते—

“स ह उवाच, ‘अधीहि भो’ इति ।

स तूष्णीम् बभूव ।

तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचने उवाच,

‘ब्रूमः खलु, त्वं तु न विजानासि ।

उपशान्तः अयम् आत्मा’ इति ।”

हा आत्मा शांत आहे.

बाष्कली राजाने ब्राह्म महर्षींना ‘ब्रह्माचे स्वरूप सांगा,’ असा प्रश्न केल्या असता त्यांनी मौनानेच ब्रह्माचे वर्णन केले, असें पुढील श्रुतीत सांगितले आहे:—

‘तो (बाष्कलि) म्हणाला, ‘महाराज, (ब्रह्म) सांगा.’

ते (ब्राह्म) स्तब्ध राहिले. त्यांना दुसऱ्यांदा व तिसऱ्यांदा प्रश्न विचारल्यावर ते राजाला म्हणाले,

‘आम्ही तुला ब्रह्म सांगितले. पण तुला ते समजत नाही.’

हा आत्मा स्तब्ध म्हणजे निर्गुण आहे.

* गारगोदा येथील मौनीविद्यापीठाचे ध्येयवाक्य

हे वैदिक वचन ज्या प्रसंगाने उच्चारिले गेले आहे, त्या प्रसंगाचा निर्देश करणारा उतारा शेवटी दिलेला आहे. हा उतारा कोणत्या मूळ ग्रंथातला आहे, याचा अद्यापि उलगडा झालेला नाही. श्रीमत् शंकराचार्यांनी आपल्या ब्रह्मसूत्रावरील भाष्यांत प्रस्तुत उतारा दिलेला आढळतो. ' इति श्रूयते ' या शब्दांनी शंकराचार्यांनी याचा उल्लेख केलेला असल्यामुळे हा कोटल्या तरी वेदातल्या असला पाहिजे, असे दिसते. ब्रह्मसूत्राच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादातील १७ व्या सूत्रावरील भाष्यात हा उतारा आलेला आहे. ब्रह्माचे स्वरूप निर्गुण असल्यामुळे त्याचे शब्दात वर्णन करिता येत नाही, अशा अर्थाची अनेक वचने उपनिषदात आढळतात. बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये ' नेति नेति ' (न + इति) या प्रसिद्ध शब्दात ब्रह्माचे स्वरूप अत्रंगनीय आहे, असे सांगितले आहे. ' यतो वाचो निवर्तते अगम्य मनसा सह ' । ' तैत्तिरीय उपनिषदातील प्रसिद्ध वचनात ' मनासह सर्व इन्द्रिये जेयून परत फिरतात, म्हणजे मन, बुद्धी इत्यादिकांना जे जागता येत नाही, ' असे ब्रह्माचे स्वरूप आहे, असे सांगितले आहे. भगवद्गीतेच्या १३ व्या अध्यायात ब्रह्म हे परस्परविरोधी गुणांनी युक्त असल्याचे वर्णन आढळते. त्याचा अर्थही ब्रह्माचे स्वरूप गुणातीत, शब्दातीत आहे, असाच होतो. शानेश्वरादी मराठी संतांनी ईश्वराचे स्वरूप वर्णित नाही अशीच भाषा वापरलेली आहे. ईश्वराचे स्वरूप वर्णन करताना वेद मौनावले, असे संतवाङ्मयात वारंवार वाचावयास मिळते. मौन हेच ब्रह्माचे उत्तम व्याख्यान होय, हे सांगण्यासाठीच बाष्कलि आणि बाह यांचा पुढील संवाद शंकराचार्यांनी उपभोगिला आहे.

बाष्कलि हे राजाचे नाव असावे. बाह किंवा बाध हे ऋषीचे नाव आहे. बाष्कलीने ' मला ब्रह्मत्व विशद करून सांगा अशी बाह ऋषींनी प्रार्थना केल्यावर बाह काही न बोलता शांत राहिले. पण बाह्यांच्या या कृतीचा बाष्कलीला काहीच दोष झाला नाही; म्हणून त्याने तोच प्रश्न दोन वेळा उच्चारिला. तेव्हा बाह महर्षि हसून म्हणाले, अरे मी तर तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर देऊनच राहिलो आहे; पण तुझ्या ते अजून लक्षात आलेले दिसत नाही. ब्रह्माचे अथवा आत्माचे ज्ञान शब्दात वर्णित येत नाही. ब्रह्मरूप अथवा आत्मरूप अनिर्वाच्य आहे, हे तुवण्यासाठीच मी मौन धारण केले होते. हा आत्मा शांतस्वरूपी आहे. मनाच्या सर्व वृत्ती शांत झाल्या म्हणजेच आत्मतत्त्वाचे स्वरूप समजते. '

आत्मज्ञान म्हणजेच ब्रह्मज्ञान

या संवादात ब्रह्म आणि आत्मा असे दोन शब्द वापरलेले असले, तरी त्यांचा अर्थ एकच मानलेला आहे. नामरूपात्मक दृश्य सृष्टीच्या वुटाशी असणारे अचंड शाश्वत तत्त्व म्हणजे ब्रह्म होय. मानव हा अखिल दृश्य विश्वाचा द्रष्टा म्हणजे पाहणारा, जगणारा, अनुभव घेणारा, देह, इन्द्रियशक्ती, मन आणि बुद्धी या सर्वांचा जो आधार, तोच आत्मा होय. विश्वजीवनाचे जे मूलतत्त्व तेच व्यक्तिजीवनाचेही मूलतत्त्व असले पाहिजे; या दृष्टीने

ब्रह्म आणि आत्मा ही तत्त्वतः एकच आहेत. ज्ञानाच्या अथवा अनुभूतीच्या दृष्टीनेही व्यक्तिजीवनाच्या केंद्रातच विश्वजीवनाचे ज्ञान व अनुभूती लाभत असते. आत्मज्ञान हेच ब्रह्मज्ञानाचे साधन आहे. इतकेच नव्हे, तर आत्मज्ञान म्हणजेच अखेर ब्रह्मज्ञान होय. याच अर्थाने ब्रह्मज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान अशी परिभाषा अद्वैत वेदान्त तत्त्वज्ञानाच्या सर्व ग्रंथात वापरलेली आहे.

अद्वैत ही प्राचीन महर्षींची आपणाला मिळालेली सर्वश्रेष्ठ देणगी आहे. अद्वैत म्हणजे जीवनाचे अद्वैत. आपल्याभोवती पसरलेले विशाल विश्वजीवन हे आपल्या जीवनाशी सर्व बाजूंनी जोडलेले आहे; आपला आणि त्याचा विरोधाचा वा वैगचा संबंध नाही; आपण विश्वाएवढे विशाल आहोत; आणि विश्व आपल्यातच भरून राहिलेले आहे. ही अनुभूती म्हणजेच अद्वैताची अनुभूती होय. या अनुभूतीचा गजर प्रथम उपनिषदात झालेला आढळतो. 'सत्यम्, ज्ञानम्, अनन्तम्, ब्रह्म' या वचनात विश्वाचे मूलरूप सत्यमय, ज्ञानमय असल्याचे वर्णिले आहे. त्याला अंत नाही असेही सांगितले आहे. मांडूय उपनिषदांत आत्मस्वरूपाचे वर्णन करताना 'शांतम्, शिवम्, अद्वैतम्' असे शब्द वापरलेले आहेत. त्यात व्यक्तिजीवनाचे मूलतत्त्व शांतिप्रधान, शिव म्हणजे कल्याणस्वरूपी आणि सर्वप्रकारच्या द्वैतभावनेपासून मुक्त असल्याचा घोष केलेला आहे. ज्ञान, शिवत्व आणि शांती ही जीवनाची परम मूल्ये आहेत, हेच जीवनाचे एकमेव सत्य होय. या जीवन सत्याला कोठेही मंड नाही, अंत नाही. ते अद्वैत व अनन्त आहे.

जगभर मांगल्याची उपासना

प्लेथोने सत्यम्, शिवम्, सुंदरम् अशी जीवनाची तीन प्रमुख मूल्ये मानिली आहेत; आणि त्यांतही त्याने 'शिवम्' या सर्वोच्च स्थान दिलेले आहे. आजची पाश्चात्य संस्कृती देखील 'सामाजिक कल्याण' हेच श्रेष्ठ मूल्य मानते. यासुळे पाश्चात्य विचारांत सामाजिक मंगलाची उपासना करण्याची उत्कट प्रेरणा आढळते. भारतीय संस्कृतीत शांतीला जीवन-मूल्यांत अग्रस्थान दिलेले आहे. भारतीयांचा महामंत्र 'ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।' असा असतो. भारतीयांच्या व पाश्चात्यांच्या जीवनमूल्यांत तत्त्वतः विरोध आहे, असे दिसत नाही. सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी शांतितत्त्वाची उपासना करण्याची आवश्यकता आहे, हे पाश्चात्य विचारकर्ता आता स्पष्ट झाले आहे; आणि व्यक्तिजीवनात शांतीची प्रस्थापना होण्यासाठीदेखील समाजकल्याणाची निर्मिती झाली पाहिजे, हे भारतीय महापुरुषांना आधुनिक काळात अधिकाधिक मान्य होत चालले आहे. यासुळे सर्वत्र ज्ञान, मांगत्य आणि शांती यांची अवरोधाने उपासना व्हावी, असे प्रयत्न आता जगभर सुरू झाले आहेत.

भारतात उपनिषदांची जीवनमूल्ये सतत जाग्रत ठेवण्याचा प्रयत्न झालेला आढळतो. भगवान बुद्धांनी जीवन-मांगल्याचा पुरस्कार विशेष उत्कटतेने केला. भारतातील मध्ययुगीन

संतांनी जीवनप्रेमाचा संदेश घरोघर पोचविला. गांधीजींनी आपल्या सर्व सामाजिक चळवळी सत्याच्या आणि अहिंसेच्या पायांवर उभारल्या होत्या. यामुळे राजकीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर भारताने मंगलकारक नवसमाज-निर्मितीसाठी शांतितत्त्वाचा स्वीकार केलेला आहे.

शिक्षणाचे कार्य

आध्यात्मिक शांती जीवनात प्रस्थापित होण्यासाठी भौतिक दारिद्र्य, आर्थिक विपमता आणि सामाजिक उच्चनीच-भाव यांचा संपूर्ण निरास झाला पाहिजे. त्यासाठी विविध शास्त्रीय ज्ञानांची उपासना व भौतिक सुखसाधनांची निर्मिती करण्याच्या बहुविध योजना ह्या समाजाने स्वीकारिल्या पाहिजेत. समाजातील स्त्री-पुरुषांना व्यालयणापासून असे संस्कार दिले पाहिजेत. हेच शिक्षणाचे कार्य असते.

व्यक्तीच्या वा समाजाच्या जीवनात विविध प्रकारचे संघर्ष निर्माण होत असतात. या संघर्षांचे संपूर्ण निराकरण करण्याचा प्रयत्न मुख्यतः शिक्षणाने करावयाचा असतो. मानवाचा बाह्य भौतिक विश्वाशी चालत आलेला संघर्ष विज्ञानाने आता बहुतेक संपविलेला आहे. विज्ञानाच्या वजाने पूर्वीचा दुर्भल मानव आता निसर्गावर विजय मिळविण्याइतका प्रबल झालेला आहे. शिक्षणाने प्रत्येक मानवाच्या हाती हे नवविज्ञान देऊन त्याला आपल्या सामर्थ्याची जाणीव करून दिली पाहिजे. विज्ञानाच्या शक्तीमुळे निसर्गाची रौद्रता, भयानकता नाहीशी झाल्यामुळे मानवास निसर्गाशी आनंदाचे, खेळीमेळीचे संबंध प्रस्थापित करण्याची उत्तम संधी मिळालेली आहे. शिक्षणाने या संधीचा चांगला उपयोग करून घेतला पाहिजे.

सहकारिता भाव

व्यक्तीचा दुसरा संघर्ष समाजाशी येत असतो. आर्थिक विपमता व सामाजिक उच्चनीचभाव यामुळे हा संघर्ष अत्यंत दुःख देणारा व क्लेशकश निवृत्तीचे रूढ धारण करणारा बनतो. भौतिक सुखसाधनांची निर्मिती जोपर्यंत मर्यादित होती, तोपर्यंत हा संघर्ष नाहीसा होण्याची शक्यताच नव्हती. पण आता विज्ञानाने ही मर्यादा दूर केली असल्यामुळे विपुल प्रमाणात सुखसाधनांची निर्मिती करता येण्यासारखी आहे. मात्र शिक्षणाने प्रत्येक व्यक्तीला निर्मितीची आवड लावली पाहिजे. त्याबरोबरच परस्परांपिढी प्रेमभाव वाढला पाहिजे. यासाठी स्वर्धा व प्रतिज्ञा यांच्यापेक्षा सहकारिता व समभाव या मानसिक वृत्तींना श्रेष्ठ मानण्याची शिकवण वाढवणापासून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळाली पाहिजे. हेही काम शिक्षणाचेच आहे.

अनासक्त वृत्तीने उपभोग

प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात आणखी एक संघर्ष सतत चाललेला आढळतो. तो म्हणजे त्याच्या अन्तःकरणातील विरोधी वृत्तींचा संघर्ष होय. माणसाची इंद्रिये त्याला केवळ

भौतिक सुखाकडे खेचून नेत असतात. त्याची शुद्ध बुद्धी त्याला वैदिक आनंदाकडे वोलवीत असते. त्यातूनच प्रेय आणि श्रेय यांचा शगडा निर्माण होतो. प्रेयाच्या भीतीने हृदयाला शुष्क वनविंगारे वैराग्याचे आणि संन्यासाचे कठोर तत्त्वज्ञान जन्म घेते; अथवा इंद्रिय-मुखात परमसुख मानून भौतिक भिलासात नम होण्याची प्रवृत्ती वळावते. दोहोंतही मानवाचा विनाशच आहे. उपनिषदांतील कर्षणी या दोनही मार्गांचा निषेध केलेला आहे. भगवद्गीतेनेही हाच मध्यम मार्ग उपदेशिलेला आहे. अनासक्त बुद्धीने भौतिक जीवनातील आनंद ग्रहण करता येतो, असा उपनिषदे व गीता यांचा संदेश आहे. 'शान्तोऽयमात्मा' असे म्हणणाऱ्या कर्षणांचा आदेश 'भौतिक जीवनाचा सर्वस्वी त्याग करा,' असा नाही; तर 'भौतिक जीवनातच आध्यात्मिक शांतीचा अनुभव घ्या,' हा त्यांचा मानवमात्राला कळ-कळीचा उपदेश आहे. हा उपदेश आजच्या शिक्षणाने प्रत्येक बालकाला उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

१९६०.

जीवन-विद्येची दीक्षा

प्राचीन काळी वैदिक ऋषी आपल्या शिष्यांना आपल्या आश्रमांत विविध ज्ञान देत असत. वेदविद्येप्ररोवरच जीवनाच्या इतर विद्यांचा व कलांचाही अभ्यास ते करून घेत असत. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन पूर्ण झाले म्हणजे मग त्यांना घरी पाठयितांना जो उपदेश ते करीत असत, तो कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय उपनिषदांत संग्रहित करण्यात आलेला आहे. हल्ली भारतीय विद्यापीठांतून पदवीदान समारंभाच्या वेळेला या उपदेशाचा उच्चार पुष्कळ ठिकाणी केला जातो. प्रत्येक विद्यार्थ्याने हा उपदेश ध्यानात धरण्यासारखा असल्यामुळे तो पुढे देण्यात येत आहे.

‘वैदम् अनूच्य’ आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति ।

सत्यं वद । धर्मं चर ।

त्वाध्यायात् मा प्रमदः ।

आचार्याय प्रियं धनम् आहृत्य प्रजातनुं मा व्यवच्छेत्सीः ।

सत्यात् न प्रमदितव्यम् । धर्मात् न प्रमदितव्यम् । कुशलात् न प्रमदितव्यम् । भूयै न प्रमदितव्यम् । त्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।

यानि अनवग्रानि कर्मणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ।

यानि अस्मकं शुचारितानि । तानि त्वया उपस्थानि । नो इतराणि ।

ये के च अस्मत् श्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वया आसनेन प्रशंसितव्यम् ।

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया अदेयम् । श्रिया देयम् । गृह्या देयम् । भिया देयम् ।

संविदा^१ देयम् ।

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा^२ वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ।

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः^३ । युक्ताः आयुक्ताः^{१०} । अलक्ष्णाः^{११} धर्मकामाः स्युः ।

यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तथाः ।

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत्^{१२} ।

वेदांचे अथापन संपवित्त्वांनंतर आचार्य शिष्याल्य उपदेश करितात :—

सत्य भाषण कर. धर्मांचे आचरण कर.

अध्ययनाच्या बाबतीत अनवधान करू नको.

आचार्यांना-इष्ट धन आणून देऊन त्यांच्या अनुज्ञेने गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर;
आणि वंश विच्छिन्न होऊ देऊ नको. '

सत्यापासून च्युत होऊ नये. धर्मापासून च्युत होऊ नये; कुशल कर्मापासून च्युत होऊ नये. ऐश्वर्यासाठी जें मंगलकार्य करावयाचें त्या बाबतीत चुकू नये. अध्ययन व अध्यापन यांच्या बाबतीत अनवधान करू नये. देवकार्य व पितृकार्य हीं न चुकतां करावीं.

मातेला देव मानणारा हो. पिता, आचार्य आणि अतिथि या सर्वांची देवतांप्रमाणें उपासना कर

जी अनिदित कर्मे असतील तीं तू सेचावी. सदोष करू नयेत.

आम्हा आचार्यांची जी शुभ कर्मे असतील, तींच तू आचरावी. विपरीत कर्मे करू नयेत.

आम्हांहून अधिक वंघ असे आचार्य असतील त्यांना आसन वगैरे देऊन त्यांचा सन्मान करावा.

दान द्यावयाचे ते श्रद्धेने द्यावे; अश्रद्धेने देऊ नये; ऐश्वर्याला शोभेल असे द्यावे; लज्जेने द्यावे; भीतीने द्यावे; मित्रादिकांचे कार्य पाहून त्या निमित्ताने द्यावे.

धर्मकर्मविपरी अथवा सामाजिक कर्तव्याविपरी संशय आला तर त्या देशात किंवा त्या कार्या विवंची, अधिकारी, स्वतंत्र, निर्मल हृदयाचे आणि धर्मशील आचार्य त्या त्या बाबतीत जसे वागत असतील तसाच त्ही वाग.

ही आज्ञा आहे. हाच उपदेश आहे.

सर्व वेदांचे रहस्य हेच.

(१) शिकवून (२) शिष्याला (३) आणून देऊन (४) विच्छेद करू नको (मा व्यवच्छेत्सीः) (५) ऐश्वर्यासाठी (६) आर्नेघ (७) संविद् = मित्रादिकांचे कार्य (८) विचिकित्सा = संशय (९) विचंग करण्यास समर्थ (१०) आयुक्त = स्वतंत्र (११) अलक्ष्णः ज्याची बुद्धि कूर नाही (१२) वेदरहस्य.

शिक्षणाचे साध्य

उपनिषदांत आत्मविद्येला सर्व विद्यांमध्ये केन्द्रस्थानी बसविलेले आहे. माणसाने आपल्या आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप जाणत्याशिवाय त्याचे जीवन सफल होऊ शकत नाही, असा उपनिषदांतील ऋषींचा दृढ अभिप्राय आहे. माणसाचा या जीवनातील परम सुखार्थ, आत्म्याचे ज्ञान करून देणे हाच आहे, असेही त्याचे मत आहे. आत्मज्ञानामुळे माणसाचा बाह्य जगाशी आणि समाजातील सर्व घटकांशी प्रेमाचा व तादात्म्याचा संबंध निर्माण होतो यामुळे माणसाच्या व्यक्तीजीवनात आणि समाजजीवनात समाधान आणि शांती निर्माण होते. आत्मज्ञानाच्या योगाने माणसाचे शरीर, बुद्धी आणि हृदय यांमध्ये सुखवाद निर्माण होतो; सर्व प्रकारचे संघर्ष शांत होतात. प्रत्येक माणसास समृद्ध व समाधानी जीवन प्राप्त करून देणे हे शिक्षणाचे साध्य असले पाहिजे. त्यासाठी जीवनाच्या सर्व प्रवृत्तींशी शिक्षणाचा संबंध जोडण्याची गरज असते. पुढील उपदेशात अशा प्रकारची जीवनदृष्टी शिक्षणोत्तर जीवनात विद्यार्थ्यांनी प्रयत्नपूर्वक सांभाळावी असे सुचविले आहे.

जीवित साफल्याचा आधार : सत्य

जीवन सफल होण्याला सत्याची परम आवश्यकता असते. भारतीय संस्कृतीत सत्याला सर्वश्रेष्ठ स्थान देण्यात आलेले आहे. सत्य या शब्दाचा अखंत व्यापक अर्थ उपनिषदांनी शिकविला आहे. सत्यामध्ये सर्व शास्त्रीय ज्ञान, नैतिक मूल्ये आणि व्यवहारातील प्रामाणिकपणा यांचा समावेश होतो. सत्य हेच ईश्वराचे स्वरूप होय, असे भारतीय ऋषींनी व संतांनी उद्घोषित केले आहे. पुढील उपदेशातही सत्याला प्रथम स्थान देऊन तीच भावना व्यक्त करण्यात आलेली आहे. पण सत्य ही केवळ बौद्धिक ज्ञान-प्रक्रिया नव्हे, ते सर्व इंद्रियांवाटे आणि सर्व व्यवहारांमध्ये प्रकट झाले पाहिजे.

धर्म म्हणजे सत्याचा आविष्कार

सत्याचा सर्वांगीण सामाजिक आविष्कार म्हणजेच धर्म होय. धर्माचे प्राणतत्त्व न्याय हे आहे. जीवनाच्या सर्व अंगांमध्ये न्यायाची प्रस्थापना करणे हेच धर्माचे काम आहे. म्हणून 'सत्यं वद। धर्मं चर।'—या दोन वाक्यात आचार्यांनी आपल्या सर्व उपदेशाचे सार आणिलेले आहे. सर्व ग्रंथ हेच सांगत असतात. या विचारांचे सतत स्मरण राखणे, हा स्वाध्याय होय. स्वाध्यायाची हेळसांड होता कामा नये. विद्या-संपादनाच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या रोपणाची जबाबदारी आचार्यांवरच असे, म्हणून विद्या पूर्ण झाल्यावर आचार्यांना यथाशक्ती गुरुदक्षिणा देण्याची पद्धत होती.

व्यक्तीची कृतार्थता

ब्रह्मचर्याश्रम ही जीवनाची पूर्वतयारी करून देणारी महत्त्वाची अवस्था होय. जीवनाचे शास्त्र आणि जीवनाची कला या दोनही गोष्टी जी शिकविते ती जीवनविद्या होय. या

विद्येमध्ये पारंगत झाल्यानंतर गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करावयाचा असतो. आत्मविद्या अथवा ब्रह्मविद्या ही थकल्या-भागलेल्या लोकांसाठी ग्हातारपणाची करमणूक म्हणून सांगितलेली नाही. जीवनाच्या प्रारंभीच ही हातरगत कावयाची असते आणि हिचा उपयोग आमरण झाल्या पाहिजे. माणूस व्यक्ती म्हणून समाजात जन्म घेतो व पुत्र-रूपाने आपला प्रतिनिधी माने ठेवून नाहीसा होतो. व्यक्ती मर्त्य असली तरी समाज अमर आहे आणि व्यक्तीला समाज-जवनासाठी आपले सगळे जीवन अर्पण करावयाचे असते. त्याच व्यक्तीला कृतार्थता लाभते. म्हणून आचार्य आपल्या शिष्याला जीवनविद्या संपादन केल्यावर गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्यास सांगतात. गृहस्थाश्रम हा सर्व आश्रमाचा पालक मानलेला आहे. भारतीय संस्कृतीत गृहस्थाश्रमाला मानाचे स्थान दिलेले आहे.

गृहस्थधर्माचे महत्त्व

गुरुदक्षिणा अर्पण करून गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केल्यानंतर विद्यार्थ्याने सर्व कौटुंबिक व सामाजिक जबाबदाऱ्या उचलवाव्याच्या असतात. त्याकरिता भौतिक व नैतिक विकासासाठी अखंड चिंतनशील राहून त्याला सत्याचा, धर्माचा, मंगल कर्माचा आचार करावा लागतो. सामाजिक जीवनाचा पाया कुटुंबजीवन हा आहे. कुटुंबजीवनाच्या उत्कर्षासाठी स्त्री-पुरुषांनी गृहस्थ-धर्माचा स्वीकार करावयाचा आहे.

कुटुंबातील मांगल्याची अधिष्ठात्री माता

गृहस्थ-धर्माची अधिवेद्यता म्हणजे माता. मातेमध्ये कुटुंबाचे सर्व मांगलय सामावलेले असते, तर आर्थिक दृष्टीने पित्याला कुटुंबात मुख्य जबाबदारीचे स्थान द्यावे लागते. माता-पित्यांनी आपापली कर्तव्ये जोख बजावली तरच पुढची पिढी संस्कारसंपन्न होऊ शकते. म्हणून माता-पित्यांचा व आचार्यांचा आदर कुटुंबात प्रमुख मानला आहे. कुटुंबसंस्था ही अतिथि-अभ्यागतांचा परामर्श घेणारी असली पाहिजे. समाजातील अनाथ, अपंग, भटकें रुग्ण व शरणार्थी या सर्वांचे स्वागत कुटुंबी लोकांनी केले पाहिजे.

समाजोन्नतीसाठी उपयुक्त मूचना

समाजाच्या स्थैर्यासाठी नानाविध परंपरा सांभाळल्या लागतात, पण परंपरा केवळ आंधळेवण्याने व विवेकहीनतेने पाळता कामा नयेत; कारण परंपरेतही दोष राहून गेलेल्या असतो अथवा देशकाल परिस्थितीच्या बदलामुळे परंपरा अपुऱ्या अथवा सदोष भासू लागतात. अशा वेळी समाजातील व्यक्तींनी परंपरेतील दोष काढून टाकण्याचा व नव्या प्रगतिपर परंपरा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ही दृष्टी समाजाच्या नेत्यांत व शिक्षण-शास्त्रज्ञांत असावी लागते. प्राचीन ऋषी निर्मळ हृदयाचे असल्यामुळे त्यांच्या बुद्धीत हा विवेक जागृत असे. आपल्या शिष्यांनी आपले अंधानुकरण करू नये, गुरु-जनांच्या आचरणातील जे भाग सदोष वाटतील ते त्यांनी टाकून द्यावेत असा ते उपदेश.

करीत असत. प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धतीत गुरुचे गौरव गायिलेले आहे आणि सामान्यतः नव्या पिढीने जुन्या पिढीपासून अनुभवाचा वारसा घ्यावयाचा असतोच. पण आपल्या गुरुपाशी आपण जे शिकलो त्यात अधिक भर घालण्यासाठी नव्या आणि निराळ्या गुरुंच्या आचार-विचारांकडेही आदरभावनेने पाहणे लागते. आपल्या उपदेशात आचार्यांनी आपल्या शिष्यांना स्वतःपेक्षा थोर आचार्य जेव्हा भेटतील तेव्हा त्यांच्यापासून नवे संस्कार विनीत भावनेने शिकण्याविषयी शिफारस केलेली आहे. विचारांच्या प्रगतीसाठी व समाजामध्ये जिवंतपणा राखण्यासाठी ह्या उपदेशाचा खास उपयोग आहे.

समाजसेवेत बल कृतार्थ होते

थारुढे दानाचा उपदेश आलेला आहे. दान म्हणजे संविभाग. समाजात प्रत्येक व्यक्तीजवळ जे जे धन असेल ते ते समाजातील सर्व व्यक्तींना वाटून दिले पाहिजे; कारण व्यक्ती ही समाजाच्या साह्यानेच वाढत असते. व्यक्तीजवळ जे शरीरबल, बुद्धिबल अथवा आत्मबल असेल ते भोवतालच्या समाजासाठीच वापरले गेले पाहिजे. म्हणून प्रत्येक गृहस्थ-धर्मीयाने आपल्याजवळ असलेल्या या साठलेल्या धनाची विभागणी करून द्यावी हा विचार जगातील सर्व धर्मीमध्ये आढळून येतो. भारतात त्यागाला व संन्यासाला फार गौरविले आहे, ते याच अर्थाने. खिस्ताने मानवसेवा कळकळीने उपदेशिली आहे. इस्लामनेही प्रत्येक गृहस्थाश्रमी माणसाने दरवर्षी आपल्याजवळ शिल्लक राहणाऱ्या धनाचा नियत अंश गोर-गरीबांना दान म्हणून द्यावा असे आज्ञापिलेले आहे. हे दान जीवनावरील श्रद्धेने, नम्रतेने व उदारतेने दिले पाहिजे. यात आपण कोणावर उपकार करतो ही भायना असता कामा नये. उलट आपल्याला अधिक देता येत नाही, याबद्दल थोडी कंठ वाटली पाहिजे.

उपदेशातील शेवटचा मुद्दा व्यावहारिक मार्गदर्शनाविषयी आहे. कर्मकर्मविषयी स्वतःच्या बुद्धीला निर्णय करिता येत नसेल अशा वेळी माणसाने 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' या न्यायाने थोर लोकांच्या जीवनाकडे पाहून वागण्याचा प्रयत्न करावा.

या सर्व उपदेशात जीवनाच्या व्यक्तिगत व सामाजिक अशा दोनही समस्यांचा विचार कसा करावा या विषयीची मुख्य सूत्रे स्पष्टपणे दाखवून दिलेली आहेत. आजच्या काळा-लाही या उपदेशाचा तितकाच उपयोग होऊ शकेल, कारण जीवनाची भौतिक परिस्थिती कितीही बदलली तरी चांगले जीवन बनविण्यासाठी जी मूल्ये उपासावी लागतात ती सर्व काळी एकसारखीच असतात.

प्रार्थनेसंबंधी

प्रार्थनेचे दोन प्रकार आहेत. मनुष्य जेव्हा एकांतता वसून एकट्यानेच ध्यानधारणा करतो तेव्हा त्याची जी उपासना चालते ती व्यक्तिगत प्रार्थना असते; आणि पुष्कळ माणसे एकत्र येऊन जेव्हा उपासना चालवितात तेव्हा तिला सामुदायिक प्रार्थना म्हणतात. माणसाला व्यक्ती म्हणून जसे स्थान आहे तसे त्याला समाजाचा घटक म्हणूनही स्थान आहे. माणूस जन्माला येतो तेव्हा तो आपले स्वतःचे शरीर, मन आणि बुद्धी ही स्वतःची वेगळी साधने घेऊनच जन्माला येतो. तरी देखील तो समुदायातच जन्मलेला असतो. जन्मानंतरचा माणसाने सारा विकास समाजाच्या आधारावरच होत राहतो. म्हणून मनुष्य-व्यक्ती ही मनुष्यसमाजापासून अगदी अलग करता येत नाही. व्यक्ती आणि समाज यांचे परस्पर-संबंध एकत्र निगडित झालेले आहेत. समाजाला सोडून एकत्र माणूस आपला विकास करू शकणार नाही. समाजाच्या विकासातच माणसाला स्वतःचा विकास साधता येतो. म्हणून समाजामध्ये प्रत्येक माणसाने कसे वागावे, समाजाच्या विकासासाठी प्रत्येक व्यक्तीने कसा प्रयत्न करावा हे सर्व माणसांना समजले पाहिजे. समाज हे माणसाचे मोठे रूप आहे. प्रत्येक माणसाला मोठे व्हावयाचे असते. केवळ स्वार्थाच्या प्रयत्नांने माणूस मोठा होत नाही आणि सुखीही होत नाही. वैदिक काळात सामुदायिक कल्याण आणि सामुदायिक उपासना यांना महत्त्व होते. असे दिसते. 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' असे सामुदायिक प्रयोजन घोषित करूनच भगवान बुद्धांनी आपले धर्मचक्र प्रवर्तित केले. भक्तिमार्गी साधु-संतांनी 'हे विश्वचि माझे घर' अशी उदार घोषणा करून 'अवघाची संसार सुखाचा' करण्याची धडपड चालविली होती. तथापि आपल्या समाजात धर्मसाधनेला अलीकडे

क्रिस्त्येक शतके वैयक्तिक स्वरूप आले होते. अलीकडच्या शंभर-सव्याशे वर्षांच्या इतिहासात धर्माचे सामाजिक स्वरूप पुनः व्यवस्थितपणे लोकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. धर्म आणि अध्यात्म ही केवळ संसारातून निवृत्त झालेल्या माणसासाठी नाहीत, किंवा संसार सोडण्यासाठी मुद्धा नाहीत. उलट समाजाचा संसार सुखी करण्यासाठी धर्म आणि अध्यात्म यांचा उत्तम प्रकारे उपयोग होऊ शकतो, असा सामाजिक कर्मयोगाचा नवा विचार भारतीय पुढाऱ्यांनी प्रचलित केला आहे. राजा राममोहन रायांपासून धर्मसुधारणेच्या या नव्या चळवळीला प्रारंभ झाला. ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, थिऑसॉफी आणि राम-कृष्ण मिशन इत्यादी संस्थांनी थोड्याबहुत फरकाने ही चळवळ देशातील नव्या सुशिक्षितांत रुजविली. लोकमान्य टिळक आणि योगी अरविंद घोष यांच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे अधिष्ठानही आध्यात्मिकच होते. महात्मा गांधींनी धर्म आणि व्यवहार यांतील सर्वेच्छ विरोध नाहीसा करून द्याला. धर्म निराळा आणि व्यवहार निराळा अशी सामान्य जनांची रूढ समजूत नाहीशी करण्याचा गांधीजींनी आपल्या दीर्घ जीवनात अखंड प्रयत्न केला. अस्पृश्यता-निवारण, हिंदू-मुसलमानांचे ऐक्य, खादी-ग्रामोद्योग आणि राजकीय स्वातंत्र्य या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा सर्व प्रश्नांचा समावेश आपल्या सत्याग्रह-स्वरूपी नव्या मानवधर्मात गांधीजींनी केलेला आढळतो. सामुदायिक प्रार्थनेचा प्रघातही गांधीजींनीच आपणाला शिकविला.

न त्वहं कामये राज्यं
न स्वर्गं ना पुंसर्व्वम् ।
कामये दुःखतप्तानाम्
प्राणिनाम् आर्तिनाशनम् ॥

ही प्रार्थना गांधीजींनी सर्व राष्ट्रांला म्हणावयाला सांगितली आहे. 'मला राज्य नको'— म्हणजे, मला सत्तेचा अभिलाष नसावा. 'मला स्वर्गाची इच्छा नाही' म्हणजे, सुखोपभोगात माझे मन न रमावे. 'मला पुनर्जन्म नसावा असा हव्यास नाही.'— म्हणजे, मानवसमाजातून विद्वान निवृत्त जाण्याची माझी इच्छा नसावी. उलट मानवाच्या संगतीत मला समाधान लाभवे. 'प्राणिमात्रांचे दुःख नाहीसे करण्याचा प्रयत्न माझे हातून घडवा;'. माझ्या जगण्याने कोणाही प्राणिमात्राला दुःख होऊ नये, दुसऱ्याच्या विनाशावर माझा विकास उभारला जाऊ नये, अशी माझी वृत्ती राहावी. हे या प्रार्थनेचे रहस्य आहे.

मानव समाजामध्ये पिढ्यान् पिढ्या विषमता नांदत आलेली आहे. समानतेचा आणि प्रेमाचा संदेश निरनिराळ्या धर्मींनी आणि साधुसंतांनी वेळेवेळी उपदेशिला तरी, पण भौतिक साधनांच्या मर्यादांमुळे समाजातील शोषण थांबू शकले नाही. आधुनिक काळात मानवाने भौतिक विज्ञानात जी प्रगती चालविली आहे तिचा योग्य विनियोग करता आला तर समतेवर अधिष्ठित झालेला नवा समाज अस्तित्वात येऊ शकेल. विज्ञानाच्या उपासनेने समतेचे स्वप्न साकार होऊ शकेल. पण त्यासाठी विज्ञानाला मानव-प्रेमाची जोड मिळाली

पाहिजे. नुसते विज्ञान हे कार्य करू शकणार नाही. विज्ञान ही एक शक्ती आहे; आणि शक्ती ही आंधळी असते. तिला दिशा दाखविण्याचे काम कोणीतरी करावे लागते. शक्ती ही शिवाची अर्धांगी आहे, अशी आपली पौराणिक कल्पना आहे. त्या कल्पनेत फार खोल अर्थ भरलेला आहे, असे आता दिसू लागले आहे. शक्ती नुसतीच उधळली तर ती विश्वाचा विध्वंस केल्याशिवाय राहात नाही म्हणून शक्ती ही जगाच्या मांगल्यासाठी वापरण्याचे काम शिवाला करावे लागते. विज्ञानाच्या नव्या हिंसक शक्तींनी असाच पेचप्रसंग मानवापुढे उभा केला आहे. भौतिक विज्ञानाच्या प्रगतीने पृथ्वीवरील सर्व मानवांना लागणाऱ्या भौतिक वस्तू परेशा प्रमाणात निर्माण करण्याची संधी आलेली आहे. पण मानवामनवातील कृत्रिम भेद एकमेकांविषयी भीती आणि द्वेष निर्माण करीत आहेत. भागसाच्या मनातील या समाजविरोधी वृत्ती नाहीशा करण्याचे काम नव्या मानवधर्मात करावयाचे आहे. प्रेमाचा हा नवसंदेश गांधीजींनी या उद्योगमुख राष्ट्रात दिलेला आहे. हा या राष्ट्रच्याच कल्याणाचा आहे असे नव्हे, तर तो विश्वकल्याणाचाही आहे. भौतिक विज्ञान आणि मानव-प्रीती या दोन उपासनांनी आजचे मानवसमाजाचे बहुतेक प्रश्न सुटण्यासारखे आहेत. नव्या युगाचा हा नवा विचार आहे. या विचाराची साधना आपल्या सर्वांच्या आयुष्यात सामुदायिक रूपाने घडत राहिली तर आपली प्रत्येकाची व्यक्तिगत जीवनेही सफल झाल्याशिवाय राहणार नाहीत.

१९५७

नवशिक्षण

नवसमाज निर्मिण्यासाठी शिक्षणपद्धती बदलली पाहिजे. आज ज्ञानाची क्षेत्रे अफाट वाढली असल्याने अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र, शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्यादि एकेका क्षेत्रात मागसे सारे आयुष्य खर्चून विद्वान होतात व त्या त्या क्षेत्रातच कार्य करतात. शिक्षणाची ही पद्धती बदलून वा तज्ज्ञांना जीवनाच्या इतर अंगांचेही निदान सामान्य ज्ञान होईल याची काळजी घेतली गेली पाहिजे. मनुस्मृतीचा आरंभ विधे निर्माण कसे झाले या चर्चेने झाला आहे. नंतर पृथ्वी, मानव, समाज यांचा उगम सांगून मग मानवी व्यवहारांत येणाऱ्या नैतिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक बाबींची चर्चा केली आहे. अखेरीस मोक्ष हे जे मागसाचे उद्दिष्ट त्याची चर्चा करून मनुस्मृती संपली आहे. मनुस्मृतीला मानव-धर्मशास्त्र म्हटले आहे; जीवनाच्या सर्व अंगांची परस्परांशी सुव्यवस्था असा 'धर्म' शब्दाचा येथे अर्थ आहे. धर्म या कल्पनेने पुढे जगात क्षोभ व दंगली माजविल्या म्हणून तो शब्द बदलना झाला आहे. पण मूळचा धर्म शब्द विविध जीवनांगांची परस्परांशी सुव्यवस्था अशा अर्थाचा आहे. मनुस्मृतीच्या काळी जीवन हल्लीइतके विविध झाले नव्हते, तरीपण आजच्या विविधांगी जीवनात व स्पेशलायझेशनच्या काळात मनुस्मृतीतील सर्वांगीण विचारांचा दृष्टिकोन थोड्या प्रमाणात तरी स्वीकारला पाहिजे 'एकेका विषयातले तज्ज्ञ हे एकाक्ष' असतात असे विनोबांनी म्हटले आहे. एकेका विषयातले तज्ज्ञ हवेच आहेत पण अशा तज्ज्ञांना सामान्यपणे समग्र दृष्टीही आली पाहिजे. जग एकत्वाने व पृथक्त्वाने समजून घेण्याचे शिक्षण लोकांना दिले पाहिजे. यालाच मी नवशिक्षण म्हणतो.

तीन मोठे शिक्षणतज्ज्ञ

टागोर, गांधी व कृष्णमूर्ती हे आपल्याकडले तीन मोठे शिक्षणतज्ज्ञ होत. त्यांनी शिक्षणसंस्थाने विशेष विचार करून मार्गदर्शन केले आहे. आपल्या ट्रेनिंग कॉलेजात पाश्चात्य शिक्षण तज्ज्ञांचे विचार शिकविले जातात ते योग्यच आहे. पण पाश्चात्य परिस्थितीवरून बनलेल्या तज्ज्ञांचे विचार आपल्या देशास उपयोगी पडत नाहीत. आपल्या देशातील परिस्थितीचा विचार करून येथे लागू पडेल असे शिक्षणशास्त्र शिकविले पाहिजे. टागोर, गांधी व कृष्णमूर्ती यांची शिक्षणविषयक मते ट्रेनिंग कॉलेजात शिकविली पाहिजेत.

या तिघांच्या तीन दृष्टी आहेत. निसर्गाशी एकरूप झाल्याशिवाय माणसाच्या * क्रिएटिव्ह पॉवर्स ' (सृजनशक्ती) वाढत नाहीत असे टागोरांचे म्हणणे आहे. मानव स्वतंत्र व्हायचा असेल तर तो निसर्गाशी एकरूप पावला पाहिजे. दगडांमातीतून अनवाणी चालणे, झाडावर, डोंगरावर चढणे या सर्व क्रिया माणसास आल्या पाहिजेत. टागोरांच्या शांतिनिकेतनात व श्रीनिकेतनात शिक्षण देताना हा दृष्टिकोन स्वीकारला जातो. गांधीजींच्या विचारांत सामाजिक जीवनास प्राधान्य असून उत्पादक उद्योगावर शिक्षण आधारले गेल्यास वर्गरहित, जातरहित, शोषणरहित समाज निर्मिल जाणे शक्य होईल असे गांधीजी म्हणत. शोषण चालू टेवण्यासाठी शासन हवे असते. शोषण बंद झाले की शासनही नाहीसे होईल व शासनरहित समाज निर्माण होईल. श्रमाची प्रतिष्ठा हे गांधीजींच्या शिक्षण विचारांचे केंद्र आहे. शारीरिक व मानसिक आरोग्यालाही श्रमाची जरूरी आहे. श्रम करण्याची गरजच नष्ट करावी या दिशेने विज्ञानाची दौड चालू आहे ती योग्य नव्हे. चार्ल्स डार्विनच्या 'मॉडर्न टाइम्स' या चित्रपटात तोंडात घास भरविणारी यंत्रे आहेत. यंत्रनिर्मितीचा हा योग्य उपहास आहे. 'नरक' याचा अर्थ 'पॅपॅयुअल हॉलिडे', श्रमाला कायमची सुट्टी असा शौने केला आहे तोही विज्ञानाचा अतिरेक दाखविणाराच आहे. शारीर कर्म हे इंदिये व भावना यांना जोडणारा दुवा असल्याने ते जीवनविकासाचा अवश्य आहे.

आपल्याकडे जीवनाचाच अभाव

श्रमप्रतिष्ठा म्हणजे दारिद्र्यरूपा नव्हे. 'पॉव्हेटी ऑफ लाइफ' म्हणजे 'जीवनसाधनांच्या अभाववात्मक असे दारिद्र्य' आणि 'लाइफ ऑफ पॉव्हेटी' म्हणजे गरीबीचे जिणे. या दोन कल्पना भिन्न आहेत. आपल्याकडे जीवन सुळी नाहीच. प्रचंड बहुसंख्य लोकांना शान नाही, अन्न-वस्त्र नाही, घरदार नाही, सगळ्या अभाव, सारा नव्याचा पाटा. हे जीवनसाधनांच्या अभाववात्मक असे दारिद्र्य अध्यात्मिकतेला उपकारक नव्हे. गांधींनी याचे समर्थन कधीच केले नाही. पण गरीबीचे जीवन म्हणजे 'लाइफ ऑफ पॉव्हेटी' मात्र आवश्यक आहे. जीवनाच्या किमान गरजा भागल्यावर अधिकांचा हव्यास न धरणे आणि या किमान गरजा भागविण्यासाठी श्रम करणे हे गरीबीचे जिणे होय. समाधान हे येथे महत्त्वाचे आहे. अनावात बहुसंख्य लोक हाचरटपणा दाखविणारच. पण विनोदासारखे काही अल्पसंख्य

व समाधानी लोक असणे अवश्य आहे. समाजवाद संपत्तीच्या वाढीला मर्यादा घातू इच्छीत नाही. सर्वोदयाला अमुक इतकी जीवन साधने मिळाल्यानंतर समाधान हवे आहे. नव-शिक्षणात हा सर्व दृष्टिकोन शिकविला पाहिजे.

कृष्णजींनी मानवासमोरच्या सर्व प्रश्नात स्वतः मानव हाच एक कूट प्रश्न होय, 'यू आर दि प्रॉब्लेम युवर्सेलफ' असे सांगितले असून माणसाने आत्मदर्शन करून घेणे जरूर आहे असे म्हटले आहे. माणसाने माणसावर जय मिळवून नव्हे तर एकमेकांनी एकमेकांवर प्रेम करून मानवी जीवनाचे प्रश्न सुटतील अशी शिक्षण लोकांना दिली पाहिजे. शरीर, बुद्धी व मन या तिहींचा विकास होईल, असे जे शिक्षण तेच समतोल शिक्षण. 'अज्ञा शिक्षणाने लिटरसी ऑफ दि होल पर्सन' माणसाच्या सर्वोपाचा विकास झाला पाहिजे' असे गांधीजींनी म्हटले आहे. 'शंकराचार्यांची बुद्धिमत्ता व बुद्धाची कृपा माणसांत आली पाहिजे' असे विवेकानंद म्हणत. नवशिक्षणाचा हेतू हाच असला पाहिजे.

१९४८

वरील व्याख्यानानंतर झालेल्या प्रश्नोत्तराच्यावेळी "लैंगिक भावनेला न शिडकावा लैंगिक भावनेचे योग्य शिक्षण दिले तर सौंदर्यप्रीती, संयम व नीतिमत्ता यांचा विकास होऊ शकेल" असे आचार्य भागवतांनी सांगितले.

जीवनाची त्रिपदा गायत्री

यदा वै करोति, अथ निस्तिष्ठति ।

शिक्षण हे जीवनाचे साधन आहे. जीवनाचे संशोधन, जीवनाशी सहकार्य आणि जीवनाची समृद्धी हे शिक्षणाचे प्रयोजन आहे. साध्य आणि साधन याची तत्त्वतः एकरूपता असते. साधनाची संपूर्ण सिद्धी साध्यात समावलेली असते, आणि साध्यच स्वतःच्या सिद्धीसाठी साधनाचे स्वरूप धारण करते. यामुळे शिक्षण आणि जीवन यांचे एकरूप दर्शन प्रतीत होईपर्यंत शिक्षण यशस्वी आणि जीवन कृतार्थ होणार नाही. जीवनाच्या सर्व आकांक्षांचे शिक्षणात प्रतिबिंब पडले पाहिजे आणि शिक्षणाच्या सर्व व्यापारातून जीवनाची मूर्ती निर्माण झाली पाहिजे.

जिज्ञासा, बुभुक्षा आणि मुमुक्षा या जीवनाच्या मुख्य आकांक्षा आहेत. अंतर्बोध्य विश्वाचे ज्ञान मिळवावे, अंतर्बोध्य इंद्रियांनी त्याचा आस्वाद घ्यावा आणि अंतर्बोध्य मालिन्यापासून मुक्तता अनुभवावी अशी जीवनाची नित्य धडपड चाललेली असते. जिज्ञासेतून शास्त्रांचा, बुभुक्षेतून भौतिक सुखांचा व रसप्रधान कलांचा आणि मुमुक्षेतून धर्म व अध्यात्म यांचा जन्म होतो. जीवनातील या बहुविध अंगामध्ये तत्त्वतः विरोध नसला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात अद्वैताची दृष्टी गूढून गेल्यामुळे कोलाहल माजतो; आणि भीती, हिंसा व अशांती यांचे साम्राज्य सुरू होते. प्रत्यक्षातील ही अनवस्था नष्ट करण्यासाठी शिक्षणाने अद्वैताच्या आधारावर जीवनाच्या सर्व आकांक्षांचे यथायोग्य मीलन घडवून आणले, तरच जीवनात अभय, अहिंसा आणि शांती यांचे साम्राज्य नांदू लागेल.

जीवनाची तात्त्विक एकरूपता प्रत्यक्षात दळण्याचे कारण त्याचे अंगी असणारी अखंड क्रियाशीलता हे होय. जीवन आपल्या स्वरूपाचा क्रियेच्या अनंत परंपरेतून सतत आविष्कार करीत असते. त्यातील छंद तुटला म्हणजे अनिष्ट परंपरा सुरू होतात. शिक्षणाने हा छंद निर्माण करायचा असतो. जीवनावर वैयक्तिक आणि सामाजिक, व्यावहारिक आणि तात्त्विक, आध्यात्मिक आणि फलात्मक, भौतिक आणि आत्मिक अशा अनेक मार्गांच्या येत असतात. या सर्वांचे एकाच वेळी सारखे समायोजन होईल अशी कृती शोधून काढून जीवनविकासास शिक्षणाने साहाय्य करावयाचे असते.

मनुष्याच्या शरीरविकासाकडे पाहिले तरीदेखील हीच गोष्ट आढळून येते, विकासाच्या परंपरेत क्रियाशक्तीच्या वाढीबरोबरच ज्ञान, भोग आणि शुद्धी या शक्तीही वाढीस लागलेल्या दिसतात. भौतिक दृष्टी आणि आत्मिक दृष्टी या दोघांचा शरीरक्रिया हा एकच मीळनविंदू आहे. या शरीरक्रिया जिवक्या व्यापक दृष्टीने होऊ लागतील, तितका जीवनविकास सिद्ध होत जाईल. आधुनिक शरीरशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांनी ही गोष्ट आता निर्विवादपणे सिद्ध केली आहे. ['The hand is a potent instrument in opening the intellect as well as in training sense and will. '— Stanley Hall, quoted in 'The Thinking Hand.']

मनुष्याला शरीरयात्रेसाठी निसर्गाशी झगडावे लागते. या झगड्यांतूनच त्याला निसर्गाचे ज्ञान व सौंदर्य यांचाही लाभ होत जातो. शरीरयात्रेसाठीच त्याला समाजात राहावे लागते. पण त्याबरोबरच त्याला आपल्या हृदयातील व्यापक आणि उदात्त भावनांचा स्पर्श समजू लागतो. अशा रीतीने भौतिक प्रगतीबरोबरच आत्मिक उन्नती साधते. मानवी कृतीत भौतिक आणि आत्मिक अशा दोनही जीवन विभागांचे घडणारे मीळन जाणून घेऊन त्याचा शिक्षणपद्धतीत समावेश केल्यास जीवन निश्चयाने सफल होईल, असा आधुनिक शिक्षणशास्त्राचा निर्णय आहे.

आपल्याकडे प्राचीन काळी शिक्षणाचा जीवनाशी छंद राखिलेला आढळून येतो. गुरुकुलतत्त्व जीवनाशी प्रत्यक्ष समरस होऊन विद्यार्थी सर्व प्रकारच्या विद्या, कला मिळवीत असत. सत्यकाम जाबालाला त्याच्या गौतम नामक गुरूने उपनयनानंतर चारशे कुश गाई दिल्या आणि 'यांच्या एक हजार शाल्यांनंतर परत ये' असे सांगितले. तसे होण्याला एक वर्ष लागले. परंतु येताना कृष्ण, अग्नि, इंद्र आणि मरुग यांनी त्याला ज्ञानाचा एकत्र पाद सांगितला. वरी आल्यावर यज्ञीय अग्नीनी त्याला अधिक प्रवचन केले व शेवटी गुह्यंती त्याच्या ज्ञानाला शेवटचा संस्कार दिला, अशी छांदोग्यात कथा आहे. त्यातच सनत्कुमारांनी नारदांला उपदेश करताना 'सत्य हे ज्ञानावर, ज्ञान हे मननावर, मनन हे श्रद्धेवर, श्रद्धा ही निष्ठेवर अवलंबून आहे' असे सांगून 'निष्ठा ही कृतीने निर्माण होते' असा सिद्धांत केला आहे. आणि 'मनुष्य सुखासाठी क्रिया करीत असल्यामुळे सुखाचे स्वरूप शोधिले पाहिजे, ते सुख आत्म्याच्या अद्वैत आणि अनंत स्वरूपातच आहे' असे उपदेशिले आहे. यावरूनही

‘अद्वैतावर आधारलेली कृती हीच जीवननिष्ठा निर्माण करण्याचे साधन होय’ असा वैदिक ऋषींचा शिक्षणशास्त्राचा सिद्धांत होता हे स्पष्ट होते.

आजच्या युगात जीवनाचे हे अद्वैत पार भंगून गेले आहे. त्यामुळे सर्वत्र द्वंद्वे निर्माण झाली आहेत. ज्ञान, आवश्यक भोग, कल्योपासना, मानव्याचे प्रेम यांचा परस्पर छंद नाहीसा झाला आहे. तो पुनः जोडून देणे हे ह्या युगाचे नियोजित कार्य आहे. ही नवसंस्कृती निर्माण करणारे शिक्षण आपण शोधिले पाहिजे. त्या शिक्षणाने प्रत्येक मनुष्याला ज्ञान, सुख व चारित्र्य यांचा लाभ झाला पाहिजे. कृती ही व्यक्तीला समाज आणि निसर्ग ह्यांशी जोडून वरील तीनही गोष्टी मिळवून देण्यास समर्थ आहे. म्हणून कृती ही जीवनाची त्रिपदा गायत्री समजली पाहिजे. गायत्री म्हणजे उपासकांचे रक्षण करणारी देवता, तिचे तीन पाय कल्पिले आहेत. जीवनाच्या उपासकांचे रक्षण करणारी कृती ही उपासकांना ज्ञान, सुख व चारित्र्य मिळवून देणारी आहे. तीच शिक्षणाची त्रिपदा गायत्री समजण्यास हरकत नाही.

१९३९

मूलोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण

" My plan to impart Primary Education through the medium of village-handicrafts like Spinning and Carding etc., is thus conceived as the spear-head of a silent social revolution fraught with the most far-reaching consequences. It will provide a healthy and moral basis of relationship between the city and the village and thus go a long way towards eradicating— some of the worst evils of the present social insecurity and poisoned relationship between the classes. It will check the progressive decay of our villages and lay the foundation of a faster social order, in which there is no unnatural division between the 'haves' and 'have-nots' and everybody is assured of a living wage and the right to freedom."

म. गांधींनी मूलोद्योगाच्या द्वारा मुलांना शिक्षण देण्याची योजना राष्ट्रापुढे मांडली, या गोष्टीला दोन वर्षे होऊन गेली. या काळात अखिल हिंदुस्थानात या अभिनव योजनेचा प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर चालू झाला आहे. सध्या या पद्धतीच्या दोन हजारवर शाळा चालल्या असून एकूण चौदा अध्यापन-केंद्रे काम करीत आहेत. हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ती शिक्षण समितीने या योजनेचा स्वीकार केला आहे. नुकतीच पुण्यास 'हिंदुस्तानी

तालीमीसंघा 'तर्क' या योजनेची पहिली अखिल भारतीय परिषद झाली. या परिषदेवरवीरस्व या योजनेतील शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्या हस्तव्यवसायांचे आणि शैक्षणिक कार्याचे एक मोठे प्रदर्शन भरविण्यात आले होते. या योजनेसंबंधी चांगले साहित्य निर्माण होऊ लागले असून राष्ट्रातील अनेक बुद्धिमान लोक या योजनेचा प्रयोग सहानुभूतीने अवलोकित आहेत. हिंदुस्थानच्या अर्पाचीन इतिहासात अखिल लोकव्यापी आणि संपूर्णतया राष्ट्रीय अशी ही पहिलीच शिक्षणयोजना असल्यामुळे महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षणाच्या हीरक-महोत्सव प्रसंगी तिचा थोडा विचार करणे हे विशेष औचित्यपूर्ण होणार आहे.

शिक्षणाचा विचार करावयाचा म्हणजे व्यक्ती आणि समाज यांचे आदर्श आणि त्यांची विद्यमान परिस्थिती यांचा विचार करून विद्यमान परिस्थितीतून ह्या आदर्श निर्माण होतील अशी पद्धती सोडून फडणे होय. शिक्षण हे व्यक्तीविक्रसासाठी असावे की समाज-सुधारणेसाठी असावे, असा एक वाद नेहमी चाललेला दिसतो. वस्तुतः व्यक्ती आणि समाज यांत विरोध असण्याचे कारण नाही. निदान या दोघांच्या आदर्शांत तरां अविरोधच असला पाहिजे. व्यक्ती समाजातच जन्म घेते आणि तिचे विकासही समाजाच्या सहकार्या-शिवाय होऊ शकत नाही. समाजसंस्थेचे कार्य व्यक्तींचा संपूर्ण विकास घडवून आणणे हेच आहे. म्हणून शिक्षणाने व्यक्ती आणि समाज या दोघांचे परस्पर संबंध जाणूनच आरंभी पद्धती आखली पाहिजे. व्यक्ती सुखानी, स्वातंत्र्याची आणि ध्येयविषयक प्रगतीची आकांक्षा बाळगते. समाज त्यागाची, शिस्तीची आणि परंपरेची आकांक्षा बाळगतो. या आकांक्षा परस्परविरोधी आहेत अशा समजुतीने नेहमी क्रांतिकारक आणि सनातनी यांचे झगडे चालतात. जीवनाच्या आदर्शात सुख आणि त्याग, स्वतंत्रता आणि निर्बंधितता, प्रगती आणि परंपरा ही काही विरोधी द्वंद्वे नाहीत. ती एकमेकांना पोषक आणि आवश्यक आहेत. शिक्षणाने ह्या आकांक्षांमधील भासमान विरोध नाहीसा करून त्यांची परस्परपूरकता सिद्ध करून दिली पाहिजे. जीवनाला आपल्या आदर्शात अभ्युदय आणि निःश्रेयस या दोघांचीही सिद्धी करावयाची असते. या दोघांमध्येही विरोध नाही. अभ्युदयाचे स्वरूप भौतिक असते आणि निःश्रेयस ही नैतिक वस्तू आहे हे सारे असले, तरी भौतिक आणि नैतिक या एकाच जीवनाच्या दोन अवस्था आहेत. यामुळे त्यांच्यामध्ये परस्परवलंबित्व आणि परस्परपूरकत्व आहे. विशिष्ट भौतिक अवस्थेत विशिष्ट नैतिक अवस्था निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असते. त्याच-प्रमाणे विशिष्ट नैतिक मूल्ये विशिष्ट भौतिक घटना निर्माण करू शकतात. शिक्षणाने जीवनाच्या ह्या दोनही अवस्थांचे सम्यक् आकलन करून आपल्या पद्धतीत त्यांना यथार्थ स्थान मिळवून दिले पाहिजे. शिक्षणाला जीवनाची घडण करावयाची असल्यामुळे जीवनाच्या साऱ्या क्षेत्रांशी शिक्षणाने आपला संबंध जागला आणि जोडला पाहिजे. व्यक्ती आणि समाज यांच्या जीवनात ज्या ज्या आकांक्षा निर्माण होतात, त्या सर्वांचे प्रतिबिंब शिक्षणात अवश्य पडले पाहिजे. यासाठी शिक्षण हे जीवनाच्या अनेक शाखांतील एक शाखा असे समजून चालणार नाही. शिक्षण हे जीवनाचे एकमेव शाखा आहे. शिक्षणाच्या सार्वभौम छात्रांशी जीव-

नाच्या अंगोपांगांच्या सर्व शाखांनी आपला संसार चालविला पाहिजे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक आणि आध्यात्मिक या सर्व जीवन व्यापारांशी शिक्षणाने आपला अखंड संबंध राखला पाहिजे. जुन्या काळीं जीवनावर अशी सार्वभौम सत्ता चालविणाऱ्या शाखांला धर्मशास्त्र असे म्हणत असत. ते वस्तुतः त्या काळचे शिक्षणशास्त्रच होते. आधुनिक युगात धर्मकल्पनेला पुष्कळच विकृत स्वरूप आले असल्यामुळे धर्मशास्त्राचा व्यापक अधिकार क्षेत्राकडे विचारवंतांच्या बुद्धीला पटत नाही. तथापि, त्यांना शिक्षणशास्त्राची दरील कल्पना मान्य होत चालली आहे. शिक्षण हा आधुनिक युगाचा धर्म झाला असून शिक्षणशास्त्राचा धर्मशास्त्राची थोरवी प्राप्त होत आहे. आणखी एक दृष्टीने शिक्षणाचा विचार करावयाचा असतो. आतापर्यंत ध्ववर्तींनी निरनिराळे संघ बनवून आपल्या विकासाच्या चळवळी चालविल्या. कुल, गोत्र, जाती, वंश, धर्म इत्यादी रूपांनी हे संघ ओळखले जात होते. आधुनिक काळात वर्ग आणि राष्ट्र या कल्पना पुढे आल्या असून त्या नावांनी संघटना चालू झाल्या आहेत. एकाच राष्ट्रात वर्गविरोध मान्यत आहेत आणि राष्ट्रांमधील विरोध आणि वैर यांची वाढ होत आहे. हा विरोध आर्थिक आणि सांस्कृतिक आहे. वर्ग आणि राष्ट्र, त्याचप्रमाणे राष्ट्र आणि मानवकुल यांमधील सध्या अत्यंत तीव्रतेने भासणारा हा विरोध जीवनाच्या दृष्टीने असल्या आणि अयथार्थ आहे. राष्ट्रातील सर्व वर्ग आणि विश्वातील सर्व राष्ट्रे यांच्यामध्ये जीवनाच्या दृष्टीने परस्पर सहकार आणि सहजीवन नांदले पाहिजे. जीवनाच्या शिक्षणशास्त्राला हा वर्गविरोध आणि राष्ट्रविरोध मिटवावयाचा आहे, आणि सर्वोदयाच्या तत्वावर मानवी संस्कृती उभागरावयाची आहे.

म. गांधींनी आपल्या राष्ट्रपुढे जी शिक्षणपद्धती मांडली आहे ती आतापर्यंत वर्णिलेल्या जीवनाच्या सर्वोदय-दर्शनावर आधारलेली आणि उभागरलेली आहे. ती एक फुटकळ कल्पना नाही. म. गांधींच्या आतापर्यंतच्या सर्व चळवळीत आध्वर्षिकाकड असा एकसूत्रीपणा दिसून येतो. त्यांच्या सर्व विचारात जीवनाचे एकच दर्शन पहावयास मिळते. या दर्शनाच्या प्रकाशातच त्यांची शिक्षणपद्धती स्पष्ट होऊ शकेल. मानवी जीवनाचे परम प्रयोजन आध्यात्मिक मुक्ती हेच आहे, असे आजपर्यंतच्या सर्व साधुसंतांप्रमाणे म. गांधींचेही मत आहे.

जीवनाचा उपयोग भौतिक विलासाकडे करावयाचा नसून नैतिक विलासाकडे केला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असतो. पशू आणि मनुष्य यांमधील फरक वेचळं बौद्धिक ज्ञानाचा नसून नैसर्गिक प्रेरणेचा आहे. पशूचे जीवन भौतिक आणि देहापुरते मर्यादित असते, म्हणून त्याचा आंधळा 'संसार' चालू राहतो. मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या आत्म-शक्तीत आहे. म्हणून त्याला ज्ञानाची 'संस्कृती' निर्माण करता येते. ही संस्कृती शाश्वत नैतिक मूल्यांवर उभाऱेली जाईल तरच ती चिरंतन होऊ शकेल आणि मनुष्यजीवनाला कृतार्थ करील, असे म. गांधींचे म्हणणे आहे. पण नैतिक ध्येयवादित्व इतकेच त्यांच्या विचारांचे स्वरूप नाही. तसे असते तर संसाराचा त्याग करून त्यांनी हिमालयाचा रस्ता

सुधारला असता. सामाजिक अनेकविध व्यापसंतापात त्यांना पडावेसे वाटले नसते. पण म. गांधी हे अध्यात्मवादी असले, तरी ते व्यक्तिवादी नसून समाजवादी आहेत. समाजातील सर्वसाधारण मनुष्याला अध्यात्मजीवनाचा लाभ घडवून देता येईल अशी त्यांची आकांक्ष आहे. यासाठी समाजातील सर्व प्रकारचे व्यवहार सत्य, न्याय आणि प्रेम यांवर आधारले गेले पाहिजेत, अशी त्यांची शिकवण आहे. सामाजिक जीवनात आज जी विपमता व हिंसा निर्माण झाली आहे ती सर्वथा नाहीशी करावयाची असल्यास प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन शक्य तितके सत्य, स्वावलंबी व संयमी झाले पाहिजे आणि कोटे अन्याय अगर पिळवणूक होऊ लागेल, तर त्या गोष्टीचा निर्मयतेने परंतु संपूर्ण शांततेच्या मार्गाने प्रतिकार केला पाहिजे, असा त्यांचा आदेश आहे.

नैतिक विकास हे मनुष्यजीवनाचे साध्य धरले, तरी भौतिक वस्तूंची साधन म्हणून आवश्यकता असतेच. मनुष्याला अन्नवस्त्र, गृह, आरोग्य, शिक्षण, संरक्षण यांची गरज असल्यामुळे व्यक्तिमात्रांना या सर्वांचा योग्य प्रमाणात लाभ होईल अशी समाजरचना इष्ट आहे. यासाठी समाजजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत म. गांधींनी विधायक कार्यक्रम चालविले आहेत. सत्तेचे, संपत्तीचे अथवा शक्तीचे केंद्रीकरण हे नेहमी समाजात दाय्य आणि विपमता निर्माण करीत असल्यामुळे त्यांचा सर्व तऱ्हेचे केंद्रीकरण नाहीसे करण्यावर कटाक्ष असतो. या दृष्टीने त्यांनी चरखा ग्रामोद्योग यांच्या द्वारा अन्नवस्त्राच्या बाबतीत पूर्ण स्वावलंबी बनलेल्या कुटुंबांच्या ग्रामराज्याची संघटना उपदेशिली आहे.

अस्तुत्यतानिवारण, मद्यपानवंदी, सर्वधर्मसमभावाच्या तार्विक अधिष्ठानावर आधारलेले हिंदु-मुसलमान इत्यादी विविध धर्मीयांचे ऐक्य, हिंदुत्वाचीच राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकार यांच्याद्वारे समाजमनाची शुद्धी करण्याची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे. समाजकार्यात पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही त्यांनी समान स्थान कल्पिले आहे. नैतिक साध्यांच्या निर्मितीला नैतिक साधनांचाच अवलंब केला पाहिजे, ही त्यांनी मोठी शिकवण हिंदुस्थानच्या द्वारा अखिल मानवतेला दिली आहे. त्यांनी आपल्या दीर्घ आयुष्यात समाजजीवनाच्या महत्त्वाच्या सर्व क्षेत्रांत संशोधनाची आणि सेवेची दीक्षा घेतलेले असंख्य कार्यकर्ते निर्माण केले असून शुद्ध नैतिक मूल्यांवर मानवी संस्कृती कशी रचता येईल, याची कल्पना आणून दिली आहे. आपल्या राष्ट्रातील अखिल जनतेला या संस्कृतिनिर्मितीच्याकामी उपयुक्त बनविण्यासाठी त्यांनी आता आपली शिक्षणाची राष्ट्रीय योजना सादर केली आहे; आणि माझी ही राष्ट्राला शेवटची, सर्वश्रेष्ठ देणगी आहे असे त्यांनी म्हटले आहे.

ही शिक्षण योजना सामान्य: 'वर्धा योजना' या नावाने ओळखली जाते. या योजनेच्या पुरस्कर्त्यांनी हिला 'मूलयोगी राष्ट्रीय शिक्षण' (Basic National Education) असे नाव दिले आहे. म. गांधींनी या योजनेला Rural National Education through Village-handicrafts (ग्रामोद्योगी राष्ट्रीय ग्रामशिक्षण) असे नाव दिले आहे. या नावाचे स्पष्टीकरण करताना ते म्हणतात, "Rural excludes

the so called higher or English education. 'National' at present connotes Truth and Non-violence. And 'through Village-handicrafts' means that the framers of the scheme expect the teachers to educate Village children in their villages so as to draw out all their faculties through some selected Village-handicrafts in an atmosphere free from super-imposed restrictions and interference."

ही योजना म्हणजे खेड्यातील मुलांच्या शिक्षणात एक क्रांतीच आहे. यात पाश्चात्यांची याकित्तही उसनवारी नाही असेही त्यांनी या योजनेविषयी म्हटले आहे. इंग्रजी राज्यात लोकशिक्षणाचा प्रश्न कधीच आरंभने हाताळण्यात आला नाही. लोकशिक्षण म्हणजे हिंदुस्थानच्या सात लक्ष खेड्यांत मुख्यतः शेतीवर आणि सर्वतः शरीरश्रमावर संसार चालविणाऱ्या गरीब आणि दुबळ्या लोकांचे शिक्षण. इंग्रजांची करकीर्द सुरू होण्यापूर्वी हिंदुस्थानची सर्व खेडी संपन्न, सुखी आणि संपटित होती. पण इंग्रजी राज्याच्या दीडदोनशे वर्षांच्या काळात ही खेडी सर्वथा उस्तन्न झाली आहेत. खेड्यातील बुद्धी आणि कर्तृत्व शहरात बाऊन वेकार झाल्यामुळे खेड्यात केवळ लाचारे आणि गुंड यांची वस्ती उरली आहे. खेडी आणि शहरे यांच्यामध्ये निर्माण झालेला संबंध आर्थिक आणि नैतिक अशा दोन्ही दृष्टींनी घातक झाला आहे. शहरे ही खेड्यातील जनतेचे रक्तशोषण करीत असून खेड्यांविषयी अगदी वेदरकार झाली आहेत. यात सर्व राष्ट्राचा नाश ठेवलेला आहे. हिंदुस्थानचे संजीवन करण्याचे असेल, तर ही लक्षावधी खेडी पुनः पूर्ववैभवाप्रत नेली पाहिजेत. महात्माजींच्या शिक्षणयोजनेत हेच उद्दिष्ट राखले आहे. खेड्यातील जनतेत भीषण दारिद्र्य आणि भयानक अज्ञान यांचे साम्राज्य माजले आहे. खेड्यांतून निसर्गसंपत्ती पडून राहिली आहे. कोट्यवधी लोक पुरेसे काम नाही म्हणून सुतपणाने काळ वाया घालवीत आहेत. रिकामा काळ, वेकार हात आणि निसर्गाची विपुल संपत्ती या गोष्टींना एकत्र आणून त्यातून मानवी जीवनाला आवश्यक आणि अलंकारक अशा उभयविध वस्तूंची निर्मिती शिक्षणाने केली पाहिजे. शिक्षण म्हणजे अक्षरज्ञान नव्हे. केवळ लिहिणे-वाचणे शिकल्याने मनुष्य जीवनकार्याला समर्थ होत नाही. तो आपला सर्वांगीण विकासही साधू शकत नाही. शिक्षणाचा जीवनाच्या प्रत्यक्ष निरीक्षणाशी आणि प्रयोगाशी संबंध जोडला पाहिजे. मानवी शरीरघटनेचा विचार केला असता एक अत्यंत महत्त्वाचा शोध लागतो. मनुष्याला आपल्या चरितार्थासाठी अनेक प्रकारच्या वस्तू संपादाव्या लागतात. माणसाचा मोठेपणा त्याच्या बौद्धिक ज्ञानावर आणि नैतिक चारित्र्यावर अवलंबून असतो. चरितार्थाची साधने, बौद्धिक ज्ञान आणि नैतिक चारित्र्य या जीवनाच्या तीनही पुरुषार्थांचे मीलन मनुष्याच्या हाताच्या कृतीत सामावलेले आहे. पाश्चात्यांमध्ये रूसो, पेस्टलात्सी, फोबेल इत्यादी शिक्षणशास्त्रज्ञांनी हा दस्तमहिसा ओळखला होता. त्यांच्या उपदेशांमुळे शरीरशास्त्री आणि मानसशास्त्री

यांनी अनेक प्रकारचे प्रयोग करून शास्त्रीयदृष्ट्या ही गोष्ट आता निर्विवाद सिद्ध केली आहे. हात हे मानाचे-चिन्तारचे इंद्रिय आहे. (The hand is an organ of thought) ते बुद्धी आणि भावना यांना जागृत करणारे प्रभावी साधन आहे. (The hand is a potent instrument in opening the intellect as well as in training sense and will) ही गोष्ट आता शिक्षणशास्त्रात सर्वमान्य झाली आहे. हातांनी जीवनाच्या अन्नयन्त्रादी गरजा भागविता येतात; ह्यासाठी पांडित्य करण्याची सुळीच गरज नाही; ती अगदी उपड गोष्ट आहे. म. गांधींच्या शिक्षण-योजनेत उद्योगावर मुख्य भर दिलेला आहे. तो शास्त्रीय दृष्टीने संपूर्णतया समर्थनीय आहे हे यावरून सहज दिसून येईल. रूसो, पेसालाझी यांनी हा हतमहिमा ओळखला खरा; परंतु त्यांच्या विचारांना शिक्षणात स्थान मिळण्याच्या दृष्टीने एक मोठी अडचण उत्पन्न झाली. ती म्हणजे यंत्रयुगाचा उदय ही होय. यादिक शोधांनी पाश्चात्य देशांत औद्योगिक क्रांती झाली आणि इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली व अमेरिका इत्यादी देशांनी आपली ग्रामोद्योगाची खेडी मोडून यंत्रोद्योगाची विराट नगरे वसविली. यामुळे हस्तोद्योगाला शिक्षणात स्थान उरले नाही. तथापि, जगात-शिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू झाल्यापासून आणि युरोपतः कामकाजाच्या मुळांना कागसिरीच्या कामाचे शिक्षण देण्याची आवश्यकता भासू लागल्यापासून युरोप-अमेरिकेत अलीकडे उद्योग-प्रधान शिक्षणाला पुनः जोराचा चालना मिळाली आहे. आणि Activity Schools (कृति-शाळा) नावाची शैक्षणिक चळवळ चारू झाली आहे. युरोप-अमेरिकेचे काही झाले तरी, हिंदुस्थानात लक्षावधी खेडी, कोट्यवधी माणसांनी राजवजलेली आहेत ही येथील वस्तुस्थिती आपणाला विस्मयता येणार नाही. कोट्यवधी हातांना आपणाला काम द्यावयाचे आहे आणि ते तावडतोड द्यावयाचे आहे. त्याच वेळी त्यांची बुद्धी जागृत करावयाची आहे. त्यांच्यात शास्त्रीय दृष्टी निर्माण करावयाची आहे. शिक्षित आणि उद्योगप्रियता यांचे महत्त्व त्यांना पटवून द्यावयाचे आहे. या दृष्टीने पाहता हिंदुस्थानच्या खेड्यातील शिक्षण ग्रामोद्योगावर स्वतःचा विचार आपणाला गर्ती नाही. म्हणजे शिक्षण हे केवळ वैदिक अथवा अलंकारात्मक न राहता ते आर्थिकदृष्ट्या उपयुक्त होईल.

म. गांधींच्या शिक्षणयोजनेत तीन भाग प्रमुख आहेत. उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण द्यावयाचे हा पहिला भाग. यासाठी एकाद्रा मूलोद्योग शिकवाययाचा. वैदिक विषयांचे शिक्षण उद्योगाच्या अनुपंगाने द्यावयाचे हा दुसरा भाग; आणि मूलोद्योगातून निर्माण झालेल्या धनू शाळेला स्वावलंबी बनविण्याच्या दृष्टीने उपयोगी पडतील असे करावयाचे हा तिसरा भाग. हे तीनही भाग परस्परावलंबी आहेत. यांचा विच्छेद करून चालणार नाही. याचे नाव मूलोद्योगी शिक्षण. हे शिक्षण सर्व राष्ट्रांला मोफत आणि सक्तीचे द्यावयाचे आहे. वयाच्या सातव्या वर्षापासून चौदाव्या वर्षापर्यंत या शिक्षणाचा काल ठरविण्यात आला आहे. या अवधीत सर्व शिक्षण स्वभाषेतूनच देण्यात येईल. चौदाव्या वर्षा विद्यार्थ्याला आजच्या मॅट्रिकइतके वैदिक ज्ञान मिळेल. फक्त इंग्रजी भाषा शिकविली जाणार नाही. पण

मॅट्रिकपेक्षा त्याची स्थिती अधिक स्पृहणीय होईल, कारण त्याला एक चांगला उद्योग शास्त्रीय रीतीने शिकविण्यात आलेला असल्यामुळे त्याचेपर वेळार गृहण्याची पाळी येणार नाही. त्याचे बौद्धिक शक्त कृतीच्या द्वारा लाभले असल्यामुळे ते त्याला जीवनात नेहमी उपयोगी पडेल. राष्ट्रभाषेचे त्याला ज्ञान मिळालेले असल्यामुळे परदेशीय लोकांचे आणि पुढाऱ्यांचे विचार-व्यवहार समजण्यास तो समर्थ होईल आणि इंग्रजीची उणीव त्याला भासणार नाही. त्याला आत्मविश्वास लाभलेला असेल. यामुळे तो आपल्या जीवनात स्वाभिमान आणि निर्भयता प्रगट करू शकेल. खेड्यातील जीवनाशी त्याचा जिव्हाळ्याचा संबंध जोडून दिल्या असल्यामुळे तो आपल्या खेड्याचा उदार करण्यास उत्साहाने झटेल. धर्मभेदेयणा, अस्वच्छता आणि अनारोग्याची राहणी यातून त्याची मुक्ता झाल्यामुळे त्याचे जीवन विवेकी, स्वच्छ आणि आरोग्यमय होईल. ग्रामोद्योगाच्या शिक्षणाने खेड्यात नवीन संपत्ती निर्माण करण्याचा मार्ग मिळाल्यामुळे खेडी पुनः ताज्जीतवासी होतील. अस्पृश्यता निवारण, मध्यपाठ-वंशी व जातीय ऐक्य यांच्या द्वारा खेड्यातील समाज समान संस्कृतीचा आणि संप्रतिष्ठ शक्तीचा तयार होईल. आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण आणि सांस्कृतिक दृष्टीने संपन्न झालेल्या खेड्यांना शहरे पिलू शकणार नाहीत. खेड्यांचे आणि शहरांचे संबंध न्याय्य व परस्परसंप-कारक होतील. या शिक्षणाने सिद्ध झालेली जनता शुद्ध लोकशाही निर्माण करू शकेल. अशा रीतीने ग्र. गांधी यांनी म्हटल्याप्रमाणे हे शिक्षण समाजात दांतपणे सर्वोपयोगी क्रांती घडवून आणील.

या शिक्षणपद्धतीचा नीट विचार केल्या असता असे आढळून येईल की, ती शास्त्रतः अत्यंत निर्दोषी आहे; आणि आपल्या देशाच्या रथाच्या परिस्थितीला सर्वतोपरी जुळणारी आहे. हिंदुस्थानासारख्या संघटित राष्ट्रात आपणाला लोकशाही निर्माणाची आहे. युरोपची आजची स्थिती नजरेसमोर आणली, म्हणजे हिंदुस्थानने कोणत्या सवधर्माच्या बाळगल्या पाहिजेत ते स्पष्ट होण्यासारखे आहे. येथे प्रांतिक दुरभिमान वळावू देता कामा नये. त्यासाठी सारे प्रांत आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण झाले पाहिजेत आणि त्यासाठी प्रत्येक प्रांताने आपापली कामे स्वायत्त बनविली पाहिजेत. आपली खेडी आपण स्वायत्त बनविली तर वर्ग-कलहाचा प्रश्न येथे निर्माण होण्याचे कारण राहणार नाही. खेड्यांच्या एकीकरणासाठी थोडी शहरे लागतील आणि अशा शहरांतून मोठ्या प्रमाणावरील यांत्रिक कारखानेही निर्मिले जातील. तथापि, स्वायत्त ग्रामराज्यांच्या मध्यभागी निर्माण झालेली शहरे ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक जीवनावर आक्रमण करू शकणार नाहीत. ग्रामोद्योगाने ग्रामसंजीवन वडणार आहे, आणि त्याच्यायोगेच स्वतंत्र भारतात खरीखुरी लोकशाही नांदणार आहे.

उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण देण्याच्या पद्धतीला 'समवाय-पद्धति' असे नाव देण्यात आलेले आहे. जीवनातील सर्व विभाग कोळ्याच्या जाळ्याप्रमाणे परस्परसंबद्ध असतात. त्यामुळे जीवनाला कोठेही स्पर्श केला, तरी जीवनाचे सर्व शास्त्र शोधकान्या हाती आल्या-खेरीज राहात नाही. सामाजिक गरजा आणि नैसर्गिक परिस्थिती यांच्या मीळनात मागसाची

कृती जन्म घेत असते. त्या कृतीच्या आश्रयाने निसर्ग आणि समाज यांच्या विविध अंगांशी विद्यार्थ्यांचा सहज परिचय करून देता येईल. 'जाकिर हुसेन कमिटी'ने आपल्या अभ्यास क्रमात शेती, कातण-विणकाम आणि काडंबोर्डकाम व लाकूडकाम यांचे अभ्यासक्रम तपशीलवार दिले आहेत. आणखीही कित्येक उद्योग त्यात समाविष्ट करता येतील. कागद बनविणे, चामड्याचे काम, मातीची भांडी बनविणे, दुग्धव्यवसाय, मधमाशा पाकून मध बनविणे इत्यादी ग्रामोद्योग सर्वत्र चालण्यासारखे आहेत. हे उद्योग केवळ यांत्रिक जड पद्धतीने शिकवावयाचे नाहीत; तर त्यांचा अभ्यास अत्यंत शास्त्रीय पद्धतीने करून ध्याय्याचा आहे; आणि शास्त्रीय अभ्यास म्हणजे बुद्धीचा विकास हा ठेवलेलाच आहे. भाषा, गणित, समाजपरिचय, सामान्यविज्ञान, रसायन हे सर्व विषय उद्योगाच्या संगतीने चांगले शिकविता येण्यासारखे आहेत. पुस्तकपद्धतीपेक्षा प्रयोगपद्धती ही नेहमीच शिक्षणात श्रेयस्कर मानली जाते. 'समवाय-पद्धति' म्हणजे प्रयोगपद्धतीच होय. समवाय-पद्धतीत असा सिद्धांत राहिला आहे की ज्ञान हे कर्माशी नित्य संबद्ध आहे. त्यामुळे कर्म करू लागले, की त्याचा कर्माला बोध होऊ लागणारच. त्याची सीमांसा करीत गेले म्हणजे कार्यात कुशलता आणि ज्ञानात शास्त्रीयता निर्माण होते. ज्ञानाचे विविध विषयही परस्परांशी अनुबद्ध असतात. यामुळे समवाय-पद्धतीने त्यांचे शिक्षण देणे हे अधिक स्वाभाविक आणि सोयीचे आहे. ही समवायपद्धती शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने आजचाग्राह्यत आणि अत्यंत परिणतीला पोचलेली पद्धती होय.

शिक्षण स्थावलेली करीत असताना एक महत्त्वाची गोष्ट करावी लागेल; आणि ती म्हणजे शाळांतून विद्यार्थ्यांनी निर्माण केलेले पदार्थ बाजारात विकण्याची व्यवस्था करण्याचे काम शाळातील शिक्षकांवर टाकायलाचे नाही. ते काम सरकारने केले पाहिजे असे मंदे गांधींनी प्रथमपासूच जाहीर केले आहे; आणि 'वर्धा-योजना' यशस्वी व्हावयाची असेल, तर हे काम सरकारकडून करून घेतलेच पाहिजे. राष्ट्रनिर्मितीच्या या मोठ्या प्रयोगात सरकारने आपला वाटा उचललाच पाहिजे. मग ते सरकार कोणत्याही स्वरूपाचे असो. हे काम सरकारवर टाकण्यात असा हेतू आहे की, ग्रामोद्योगाची बसू बाजारात टिकावयाची असेल तर तिला देशाच्या हितासाठी कायद्याचे संरक्षण मिळाले पाहिजे. यंत्राने तिच्याशी अन्यथा स्पर्धा करता कामा नये. ही एक प्रकारची आर्थिक फांती आहे; आणि ती पूर्णज्ञाने यशस्वी करण्यासाठी योग्य राजकीय फांतीची आवश्यकता उत्पन्न होणार आहे अशा रीतीने 'वर्धा-योजना' ही राष्ट्रीय स्वातंत्र्याला आवश्यक अशा राजकीय फांतीकडे अचूक नेणारी आहे. याही दृष्टीने ही योजना संपूर्ण राष्ट्रीय आहे असे आपणास दिसून येईल.

वर्धा-योजनेची व्यवहार्यता

वर्धायोजना राश्ट्रापुढे आल्यापासून निरनिराळ्या दृष्टींनी निरनिराळ्या लोकांनी तिच्या-
वर अव्यवहार्यतेचा आरोप केलेला आहे. राष्ट्रीय सभेच्या मंत्रिमंडळांनी या योजनेचा
स्वीकार करून आपापल्या प्रांतात तिची अंमलबजावणी सुरू केल्यापासून सरकारी शिक्षण-
खात्यातील अधिकारी आपापल्या परीने ती व्यवहार्य करण्याचे प्रयत्न करित आहेत. म.
गांधींच्या विधायक कार्यक्रमावर निष्ठा ठेवून स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या राश्ट्रसेवकांनीही या
योजनेचा विचार व आचार चालविला आहे. पुण्याच्या परिषदेत सरकारी शिक्षणाधिकारी
आणि स्वतंत्र विधायक कार्यकर्ते एकत्र झाले होते. या परिषदेत जी-चर्चा झाली आणि
परिषदेनंतर ठिकठिकाणी जे अभिप्राय-प्रदर्शन झाले त्यावरून प्रत्यक्ष कार्य करणाऱ्या
लोकांतही या योजनेच्या व्यवहार्यतेविषयी भिन्नभिन्न दृष्टिकोन आहेत असे आढळून आले
आहे. यासाठी या योजनेच्या व्यवहार्यतेविषयी काही कल्पना निश्चित करण्याची आवश्यकता
उत्पन्न झाली आहे.

ही योजना सार्वत्रिक लोकशिक्षणाची राष्ट्रीय योजना आहे. यामुळे या योजनेचा
लोकजीवनाच्या सर्व प्रमुख अंगांशी संबंध राखलेला आहे. आपल्या राष्ट्रातील लोकजीवन
उन्नत आणि सुसंस्कृत करण्यासाठी आपणाला आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक सहकार आणि
बौद्धिक विकास या गोष्टी मुख्यतः घडवून आणावयाच्या आहेत. वर्धा-योजनेच्या सुळाशी
या तीनही कल्पना स्पष्टपणे दाखल केलेल्या आहेत. यातील एखाद्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष
झाले तरी आपले इष्ट साध्य होणार नाही. आतापर्यंत शिक्षणाचा विचार करणारे लोक
मुख्यतः बौद्धिक विषयांचाच विचार करित असत. आर्थिक व्यवहाराचा विचार करणाऱ्यांची

कल्पनाही वा उदार शिक्षणाच्या आंगठ घातत असे ! वस्तुतः ही उदार शिक्षणाची कल्पना मूळभर श्रीमंत लोकांची कल्पना आहे. बहुजन समाजाला या कल्पनेचे शिक्षण कधीही देता येणार नाही. बहुजनसमाज स्वतःच्या शरीरश्रमांनीच आजवर जगत आला आहे; आणि पुढेही आपल्या जीवितयात्रेसाठी त्याला शरीरश्रमच करावे लागणार आहेत. लोकशाहीच्या या नव्या युगात बहुधा कोणालाही निघळ एतत्वाऊवणाने जगता येणार नाही. यामुळे बहुजन-समाजाच्या शिक्षणात शरीरश्रम आणि आर्थिक स्वावलंबन यांना अग्रस्थान मिळाले पाहिजे. मूलेयोगाच्या पायावर शिक्षण उभारणे हाच याचा अर्थ आहे.

हा मूलेयोग म्हणजे मुख्यतः ग्रामोयोगच होय हेही नीट जाणले पाहिजे. मूले-योगाचे शिक्षण म्हणजे ग्रामोयोगाचे शिक्षण आहे; आणि ग्रामोयोगाचे शिक्षण त्यापयाचे म्हटले म्हणजे ग्रामजीवनाशी संबंधिताने समस्त झाले पाहिजे. आपली नवी शाळा ही खेड्यातील बालकांला खेड्यातील जीवनाशी एकरूप करून देणारी संस्था झाली पाहिजे. ती तशी बहावयाची असेल तर या नव्या शाळेतील शिक्षक, या शिक्षकांचे अध्यापक, निरीक्षक व शिक्षणसंस्थापकचे सर्व शिक्षणाधिकारी ग्रामसेवेच्या भाषनेने ओतप्रोत भरून गेले पाहिजेत. हा काही केवळ बौद्धिक फुलवलेचा प्रश्न नाही. हा प्रत्यक्ष समाजसेवेचा प्रश्न आहे. सध्या तरी ग्रामसेवा करावयाची म्हणजे बहुतेक शहरी-विश्रम सोडून देण्याची तयारी असली पाहिजे. ही तयारी टेंबल्यानेच बहुजनसमाजाला स्वावलंबी शिक्षण घेण्याची स्फूर्ती होईल. सध्या खेड्यात घनघोर दारिद्र्य, अज्ञान आणि संस्कारहीनता ही सर्वत्र पसरलेली आहेत आणि असे असूनही श्रमाचा कंटाळा, विलासाची आपड इत्यादी वृत्ती शपाच्याने काढत आहेत. परिश्रमाच्या आणि साधेपणाच्या पायावर सामाजिक सह-कार्याचे जीवन उभारण्याची दृष्टी खेड्यातील नवीन पिढीला जर देता येईल तरच खेड्यातील जीवन सुधारले जाऊ शकेल. ही दृष्टी येणे हाच पुरा बौद्धिक विकास असून तो केवळ शाब्दिक मार्गाने कधीही साध्य होणार नाही. वर्धा-योजनेचे हेच मुख्य मर्म आहे. या मर्माकडे दुर्लक्ष करून भरभर बौद्धिक विषय मुळांच्या डोक्यात कोंबण्याची चिंता धरल्याने ही योजना सफल होणार नाही. आजच्या शिक्षणाधिकार्यांना हीच चिंता लागलेली दिसते ! यामुळे ते बौद्धिक विषयांचा उद्योगाशी समवाय कसा साधवयाचा याचाच सारला ऊहापोह करीत असतात ! वस्तुतः कोणताही मूलेयोग संपूर्णतया हस्तगत कम होईल याची चिंता या योजनेचा विचार करणाऱ्यांनी सतत बाळगिली पाहिजे. अशी चिंता बाळगणारे शिक्षणतज्ज्ञ जेव्हा निर्माण होतील तेव्हा बौद्धिक विषयांच्या समवायाचा प्रश्नच उरणार नाही. तो सर्वत्र सहज उलगडला जाईल.

शिक्षणामंत्र्यीच्या एकांगी आणि विकृत कल्पनांमुळे सध्या सुशिक्षित वर्गात विलक्षण विचार वावर ल गेले आहेत. आणि सुशिक्षितांच्या अंध अनुकरणाने अशिक्षित जनतेतही विपरीत वृत्ती पैदा होत आहेत. याचा परिणाम वर्गयुद्धासारख्या भयानक परिस्थितीत झाल्या-

शिवाय राहणार नाही. त्या परिस्थितीतून कोणताच वर्ग वाचू शकणार नाही ही गोष्ट विचारवंतांनी आगाऊ ओळखली पाहिजे. वर्धा-शिक्षण-योजनेने राष्ट्रात या आपत्तीतून वाचविण्यासाठी एक अत्यंत व्यवहार्य मार्ग आपणापुढे मांडलेला आहे. व्यवहार्य म्हणजे व्यवहाराला सर्व बाजूंनी यशस्वी करणारा. व्यवहार्य म्हणजे ध्येयहीन, त्यागहीन असा अर्थ नव्हे. उलट त्या व्यवहार्य मार्गासाठी विवेक आणि त्यागबुद्धी यांची विशेष जरूरी असते. वर्धाशिक्षणाने आपल्या व्यवहार्यतेसाठी अशा विवेकाची आणि त्यागबुद्धीची राष्ट्रातील विचारवान लोकांकडून अपेक्षा करू नये काय ?

१९३९

*

वर्धा-योजना आणि इंग्रजी भाषा

पुण्याच्या परिषदेत पुढील ठराव एकमताने मंजूर करण्यात आला आहे :-

“या परिषदेचे असे मत आहे की, हिंदुस्थानातील अभ्यासक्रमात इंग्रजीचे शिक्षण फार लवकर सुरू केले जात असल्यामुळे हिंदुस्थानातील शिक्षणाची फारच हानी झाली आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना परकीय भाषेच्या द्वारा सर्व शिकावयास लावल्यामुळे त्यांच्यावर जो अन्याय होत आहे आणि त्यांची जी हागी झाली आहे ती सोडली तरी सर्व विषय देशी भाषांतून शिकविले जात नसल्यामुळे देशी भाषांची शिक्षाशक्ती देखील क्षीण झाली आहे.

“म्हणून या परिषदेची अशी शिफारस आहे की, केवळ मूल्ययोगी शाळांतूनच नव्हे, तर हिंदुस्थानातील सर्व शाळांत कोटही जोपर्यंत विद्यार्थ्यांना स्वभाषेच्या द्वारा सात वर्षे रीतसर शिक्षण मिळाले नाही तोपर्यंत इंग्रजी मुळीच शिकविले जाऊ नये असा नियम करण्यात यावा.

“ज्यांची इंग्रजी ही जन्मभाषा असेल, त्यांना हा नियम लागू नाही.”

आपणाला आपल्या राष्ट्रातील अखिल जनतेला साक्षर आणि सज्ञान करावयाचे असेल, तिला संस्कार-संपन्न करून स्वराज्याचा कारभार चालविण्याला लयक बनवावयाचे असेल, तर आपल्या प्रांतीय भाषा आपण समृद्ध आणि सामर्थ्यवान बनविल्या पाहिजेत. त्यासाठी शिक्षणाचा सर्व व्यवहार प्रांतीय भाषांतूनच चालला पाहिजे. वर्धा-योजनेला हे कार्य साधावयाचे असल्यामुळे तिने आपला सात वर्षांचा सारा अभ्यासक्रम प्रांतीय भाषांतून चालविण्याचा निर्धार केला आहे. या सात वर्षांत विद्यार्थ्यांना बौद्धिक दृष्टीने सध्याच्या मॅट्रिक

इतका दर्जा प्राप्त करून देता येईल असा या योजनेच्या पुरस्कर्त्यांचा दृढ विश्वास आहे. वर्धा-योजना म्हणजे केवळ प्राथमिक शिक्षणाची योजना नव्हे. सध्या प्राथमिक आणि दुय्यम असे दोन प्रकारचे शिक्षण दिले जाते. त्या दोन्ही प्रकारांचा येथे समावेश करण्यात आला आहे. हे सारे शिक्षण खेड्यातील मुलांमुलींना सुत्तद्वाराने उपलब्ध करून द्यावयाचे ही महत्त्वीय आकांक्षा सिद्धीस जाण्यासाठी प्रचलित शिक्षणपद्धतीत आमूखाय' क्रांती घडवून आणावी लागेल.

प्रांतीय भाषांच्या मानेभोवती परक्या इंग्रजी भाषेचा प्राणवेणा पाश पडला आहे, तो तोडून टाकल्याशिवाय त्यांची वाढ होऊ शकणार नाही. इंग्रजी भाषेचे महत्त्व एरव्ही कितीही असले तथापि ती आपल्या देशातील अदिल जनतेला शिकविण्याची मुळीच गरज नाही. त्याचप्रमाणे ही गोष्ट कधीही शक्य होणार नाही. आपल्या राज्यावर जे परकीय आक्रमण आले आहे त्यातच परकीय भाषेचे आपल्या प्रांतीय भाषांवर चाललेले आक्रमण याचाही समावेश होतो. स्वराज्यासाठी अनेक प्रकारच्या चळवळी चालल्या आहेत. त्याचप्रमाणे परकीय भाषेच्या आक्रमणाविरुद्ध प्रांतीय भाषांचा लढाही जोमाने चालविला पाहिजे. कारण तो एक स्वराज्याचा स्वातंत्र्याचाच-गंभीर लढा आहे.

सध्याच्या शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थ्यांना चार वर्षे जेमतेम स्वभाषेची तोंडओळख होते न होते तोंच त्यांचा परभाषेचा अभ्यास सुरू होतो. यामुळे त्यांच्या बुद्धीचा संपूर्ण नाश होतो. स्वभाषेच्या दुर्बलतेमुळे त्याला परभाषेतही प्रवीण्य मिळविता येत नाही. त्याची दोग्दी वाजूरी फजिती होते. दुय्यम शिक्षणाला प्रारंभापासून परभाषा आवश्यक ठेविल्यामुळे त्यांच्या विकासाला वाव राहत नाही. याला उपाय म्हणून दुय्यम शिक्षणातील विषय स्वभाषेतून शिकवावे असा संगण्यात येतो. बहुतेक विद्यापीठांनी ही गोष्ट आता मान्य केली आहे. तथापि एखाद्याने हा लढा थांबणार नाही. मॅट्रिकपर्यंतचे सर्व बौद्धिक शिक्षण स्वभाषेतून दिले पाहिजे हे तर खरेच; परंतु सात वर्षांपर्यंत स्वभाषेचा अखंड आणि निर्विघ्न अभ्यास झाला पाहिजे. तरच प्रांतीय भाषा समृद्ध आणि समर्थ होतील. यासाठी सध्याच्या हायस्कुलांतून पहिल्या तीन इयत्तात इंग्रजी भाषा शिकविणे वेळोवेळीर ठरविले पाहिजे. असे झाले तरच वर्धा-योजनेच्या शाळा यशस्वी होऊ शकतील. नाही तर वर्धा-योजनेत इंग्रजीचा प्रवेश क्वचित् जाईल अथवा वर्धाशाळांच्या वरच्या इयत्तांत बुद्धिहीन, आकांक्षाहीन अथवा अनन्यगतिक अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षण देत बसावे लागेल. सध्या व्हर्नाक्युलर फायनलची जी दशा आहे तीच वर्धा-योजनेनुसार चालणाऱ्या शाळांची होईल.

इंग्रजी शिक्षणाचा मोह. शहरातील सर्व लोकांच्या बुद्धीला खत्रास ग्रहण लावून आता खेड्यांतील जनतेच्या बुद्धीचा त्रास करण्यास निघाला आहे. या मोहातून आपण आपल्या जनतेला वाचविले पाहिजे.

प्रांतीय भाषेचे आणि भाषापर विद्यापीठांचे जे कोणी पुरस्कर्ते असतील त्यांनी वर्षा योजनेचे हे स्वरूप ध्यानी घेऊन प्रांतीय भाषांच्या अभिवृद्धयर्थे वर्षा-योजनाकारांशी उत्साहाने सहकार्य केले पाहिजे. इंग्रजी भाषेला आपल्या देशाच्या विशिष्ट राजकीय परिस्थितीमुळे जी नाहक प्रतिष्ठा लाभली आहे ती देशी भाषांच्या अभिमान्यांनी प्रयत्नपूर्वक हिरवून घेतली पाहिजे. बालमनाला प्रतिष्ठेची मोठी भुरळ पडत असते. ही भुरळ नाहीशी केल्याशिवाय आपल्या जनमेनाचा जोरदारपणे विकास होणार नाही. वर्षा-शिक्षणयोजना इंग्रजीची प्रतिष्ठा नाहीशी करणार आहे.

स्वतंत्र भारतात इंग्रजीला मुळीच स्थान राहणार नाही असा याचा अर्थ नव्हे. तिचे योग्य स्थान तिला मिळेल. ती शिक्षणात बोधभाषा राहणार नाही. व्यवहारात लोकभाषा म्हणून ती मिश्रणार नाही. सरकार-दरवारी राजभाषा म्हणून तिचा डोल चालणार नाही. साहित्य, मशोधन, परराष्ट्रव्यवहार इत्यादी थोड्या पण महत्त्वाच्या क्षेत्रांत तिला मान्यता अवश्य मिळेल. सग्राशी म्हणून नव्हे, पण एक समृद्ध भगिनी म्हणून स्वतंत्र भारताच्या प्रांतीय भाषा तिचा सकार करतील. राष्ट्रभाषा म्हणून, आंतरप्रांतीय व्यवहारासाठी म्हणून हिंदी हिंदुस्तानीचा स्वीकार होणार आहे. बाकी गृह्य, ग्राम्य, लौकिक, शास्त्रीय इत्यादी जीवनाच्या शाहून साऱ्या क्षेत्रांत प्रांतीय भाषाच राजमान्य आणि लोकमान्य होऊन राहतील. वर्षा-योजना स्वभाषेच्या क्षेत्रांत स्वराज्य प्रस्थापित करणार आहे.

१९३९

✱

भाग ६ वा
पत्रे

१. सौ. मृणालिनी देसाई यांस
२. प्रा. ना. ग. जोशी व प्रा. सौ. सिंधु जोशी यांस
३. श्रीमती यशोदाबाई जोशी यांस

पत्र पहिले

॥ श्री ॥

सौ. मृणालिनी देसाई यांस पत्र †

हुबळी, २६-३-१९४४

प्रिय मृणालिनीस प्रेमपूर्वक आशीर्वाद,

तुझे ता. २२ चे सविस्तर पत्र मला येथे काल सायंकाळी मिळाले. ममीचे पत्र मला २३ ला सायंकाळी मिळाले होते, त्यात तुझ्या लग्नासंबंधीची घटना त्यांनी लिहिली होती. तथापि ते पत्र गोंधळलेल्या मनःस्थितीत लिहिले असल्यामुळे काही बाबतीत संदिग्ध होते. ह्यामुळे मी तुझ्या पत्राची अपेक्षा करित राहिलो.

तुझे पत्र वाचून मला काय वाटले हे मी कसे लिहू ? तू अगदी भिज नको. मी रागावलो नाही. तू लिहिलेले कोणतेही विशेषण तुला लावण्याची कल्पनाही मला शिक्की नाही. तुला ज्या वास्तव्याची माझ्याकडून तीव्रतेने अपेक्षा वाटत आहे, त्याच वास्तव्य-भावनेने मला राहिवरून आणले आहे. मला भावना व्यक्त करण्याची सवय नाही. माझ्या जीवनावर प्रखर बुद्धिवादाचा एवढा जबरदस्त पगडा आहे की, त्यालाही माझ्या भावना कितीही उसळून आल्या तरी त्या बुद्धिवादाची चौकट खिळखिळी करू शकत नाहीत. कोणत्याही उकट भावनेच्या प्रसंगी माझी बुद्धी धुंद होत नाही. ह्यामुळे निव्वळ भावना-प्रधान माणसांना मी रक्ष, वेदाभ्यासजड, भावनाहीन वाटतो. मला त्यांचा आरोप अमान्य करावयाचा नाही. पण माझ्या बुद्धिवादाची बैठक भावनावरच आधारलेली आहे. माझ्या

† विश्र्वधारादा भाग १ मधील पान ५३१ वरील क्रमांक २७७, मृणालिनी देसाई यांस पाठविलेले उत्तर.

बुद्धिवादाचा कर्कश खडक फोडून ज्या कोणाला पलीकडे जाण्याची संधी मिळते त्याला माझ्या भावजीवनाचा प्रत्यय येतो आणि त्याचा मजविषयी बरीलप्रमाणे गैरसमज होत नाही. माझ्या सन्निध्यात आल्यावर अतिशय खरेने ज्यांनी माझ्या आंतरजीवनात प्रवेश करण्याचे सामर्थ्य प्रकट केले, त्यात तुझे स्थान बरेच वर आहे. ह्यामुळे मी नेहमीच तुझ्या बुद्धीचे कौतुक करीत आलो आहे. माझ्या हृदयात घुसून तू तेथे आपणासाठी एक कायमचे स्थान निर्माण करून ठेविले आहेस. त्या गामान्यातून तुला बाहेर काढण्याचे सामर्थ्य आता मला देखील नाही. बुद्धीला कधी ह्छाही होणार नाही तसे करण्याची. माझ्या बुद्धिवादाच्या पलीकडच्या जीवनात तुझा प्रवेश झाला आहे पण हे सर्व तू आपल्याच गुणांच्या आधारावर केले आहेस. तुझा सरळपणा, निष्ठावा भाव, ज्ञानाचा ह्यास, मांगल्याचा ध्यास इत्यादी श्रम्या आकर्षक प्रवृत्ती आहेत की कोणाही माणसाला तू आपलासा करशील. माझ्या हृदयावर तू मिळविलेला विजय तुझ्या सर्व शुभ प्रवृत्तींचा चोतक आहे.

तत्त्वप्रेम आणि मानवप्रेम ह्या दोन प्रवृत्ती माझ्या जीवनात सारख्याच सत्ता गाजवीत असतात. एकादेवेळी त्यांचा एकमेकांशी कलह होतो आणि त्यामुळे मला मानसिक व्यथा होते. ह्या दोनही प्रवृत्तींचा संपूर्ण समन्वय करून त्या समन्वयाचा आपल्या जीवनाच्या अंगप्रत्यंगात आविष्कार करावा हे माझे जीवनध्येय आहे व ते सिद्ध करण्याची माझी साधना सतत चालू आहे. तत्त्वप्रेम म्हणजे सत्य व मानवप्रेम म्हणजे अहिंसा असे असल्यामुळे 'मी गांधीजींच्या जीवनदर्शनानुसार' शेषटी स्थिर झाले. नुसते तत्त्वप्रेम माणसाला कठोर बनवते व दुसरे मानवप्रेम माणसाला दुर्बल बनवते. मानवप्रेमातून तत्त्वप्रेमाचा विकास आणि तत्त्वप्रेमाच्या अविकारावाली मानवप्रेमाचा आविष्कार असे माझे जीवनदर्शन झाले आहे. गुरुदेवांच्या साहित्यात हाच जीवनाचा आदर्श स्वीकारलेला असल्यामुळे मला त्यांच्या साहित्यात अंतिम समाधान लाभले. तत्त्वप्रेमासाठी वैराग्य लागते. मानवप्रेमासाठी भक्तीची गरज आहे. वैराग्ययुक्त भक्ती हीच अनासक्ती. म्हणून माझ्या अनासक्तीची तू मीती पाळणू नकोस. त्यात भावनेच्या ओलाव्याला खूर स्थान आहे.

माझा जीवनमार्ग प्रथमपासूनच वैराग्यप्रधान होत गेला. त्यामुळे सांसारिक भावनांचा स्पर्श मला कित्येक वर्षे मीटण झाला नाही. शरिरातील पशुंशी क्वचित् झगडा करावा लागला व अत्यावधी करावा लागतो. तो सोडल्यास मला माझ्या ध्येयचारी जीवनात कधी मानसिक द्वेष करावे लागले नाही. ध्येयचाराची हाक घेते त्यावेळी कोणतेही सुख सोडण्यास माझ्या चित्ताची चटक नव्हती झालेली असते. ह्यामुळे संसारातल्या भावनांचे शुभल उमजण्यासही मला काळ लागला. पण अलीकडे सुमारे १२-१५ वर्षे, माझी संसाराकडे पाहण्याची दृष्टीही पालटत आली आहे. मानवप्रेमाच्या प्रवृत्तीने मला ही दृष्टी दिली आहे असे आता दिसत आहे. असे असल्यामुळे माझे जीवन वैराग्यप्रधान असूनही मी अलीकडे संसार जीवनातील भावनांचे शुभत्व, मंगलमयत्व समजू लागलो आहे. तू ज्या कालखंडात माझ्या परिचयात आलीस तो कालखंड ह्या माझ्या मानसिक परिवर्तनाचा अथवा परिपक्वतेचा

असलेला म्हणून नी ओळखतो. ध्येयवादी जीवनाचा उपासक असूनही माझी इतरांकडे पाहण्याची दृष्टी ह्या काळात अधिकाधिक कोमल व उदार होत चालली आहे. माझ्याजवळ मोकळेपणाने सर्व काही सांगण्याची तुला होत असलेली प्रेरणा ह्या माझ्या उदारतेकडे पाहून होत असली पाहिजे. पण असे करिताना जी भीती वाटते, निदान तसा संशय येऊन जातो तिचे कारण माझा ध्येयवादी जीवनाचा उपपण होय असे मला दिसत आहे. अशो. माझ्या ध्येयवादी जीवनाला तुम्ही कोणी भिऊ नये. तुमच्या मनोभावना ओळखण्याचा व त्यांच्याशी समस्य होण्याचा नी सतत प्रयत्न करात आहे व त्यात बराच यशस्वी होत आहे, असे अलीकडे दिसू लागले आहे.

विवाह आणि ब्रह्मचर्य ह्यांच्या बाबतीत अनुभवांने माझे असे मत झाले आहे की; स्वाभाविक ब्रह्मचर्य हे फार दुर्मिळ आहे. ह्यातयने जे लोक ब्रह्मचर्य पाळतात त्यांच्या जीवनात इतर पुष्कळ विकृती दिसू लागतात. ह्यामुळे विवाहाचे स्थान फार मोठे आहे. विवाह ही एक मंगल आत्म्याचा विकास करणारी संस्था आहे असे मी मानतो. विवाहाचे स्वरूप आज समाजसंस्थांच्या सान्याच स्वरूपप्रमाणे विकृत झाले आहे.

ध्येयवादी दृष्टीने विवाहाचे शुद्धस्वरूप पुन्हा प्रस्थापित करणे हे एक मोठेच सामाजिक कार्य आहे असं मला वाटते. म्हणून ब्रह्मचर्याची स्वाभाविक प्रेरणा ज्यांना भासत नसेल अशा सर्व तरुण मंडळींनी विवाहाचा आश्रय करून त्याला शुद्धस्वरूप देण्याची आकांक्षा बाळगावी. तुला विवाहाची प्रेरणा येईपर्यंत तू उपेक्षा बुद्धीने रहावे आणि प्रेरणा झाल्यावर नीट विचार करून विवाह ठरवावा असा सल्ला मी दिला होता, तो ह्यासाठीच.

तुझा शुद्ध प्रवृत्तीवर माझा विश्वास आहे. त्यामुळे ज्या तरुणाने तुला आकृष्ट केले आहे त्याचेमध्ये काही तरी तुझ्या जीवनाला संवादी असे शुद्धत्व असले पाहिजे, असे मला मान्य करावयास हरकत वाटत नाही. विवाहाकडे नेणारे प्रेमही एक जीवनातील महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आणि जर तुम्हा दोघांच्या प्रेरणांचे मीलन झाले असेल तर त्यात तुमचे कल्याण असले पाहिजे असे तत्त्वज्ञानदृष्टीनेही मला म्हणता येईल, त्यामुळे त्यात तात्त्विक दृष्टीने मी तुमच्या प्रेमाचा सकार करून त्याला आशीर्वाद देतो. अगदी निःसंकोचपणे अभि-
नंदनही करतो.

जीवनातील सत्य जाणण्याचे सामर्थ्य केवळ भावनेला किंवा बुद्धीला नाही. जेथे आपल्या जीवनातील संपूर्ण प्रवृत्तीचे मीलन होते, सर्व प्रेरणांचे सारखेच समाधान होते तेथे आपणाला सत्य सापडले आहे असे समजावयास हरकत नाही. तुम्ही दोघे सुविद्य आहात, केवळ भावनावश होऊन तुम्ही आपला निर्णय घेतला असेल असे मला वाटत नाही. तुम्ही आपापल्या सर्व परिस्थितीचा बुद्धिदृष्ट्याही विचार केलाच असेल. मी दूर आहे. ह्यामुळे मला तुमच्याशी बोलता येत नाही व तुम्ही किती वाजूनी विचार केला आहे हे समजणे मला शक्य नाही. ह्यासाठी मी विवाहासंबंधी किती विचार अवश्य आहे त्याची

कल्पना देतो आणि त्यासंबंधी तुम्ही दोघांगी परस्पर विचारविनिमय करून एकमेकांचे समाधान करून घ्यावे. असे समाधान करून घेतले म्हणजे माझी विवाहाल संपूर्ण मान्यता आहे असे समजावे.

परस्परविद्दल वाटणारे प्रेम हे खूप खोल असले. रूप, संवत् किंवा बाह्य सोयी-सवलती ह्यांचेच उभारलेले नसावे. कारण बाह्यगोष्टी ह्या क्षणभंगुर असतात. त्यावर उभारलेले प्रेम क्षणभंगुर होण्याची भीती आहे. विवाह ही एक, दोन आत्म्यांची अखंड भेट आहे. त्यासाठी आपल्या भावनांचे अधिष्ठान तयारून घेतले पाहिजे, आत्मगुणावर उभारलेले प्रेम दिवसंदिवस परिपक्व होत जाते, गंभीर होत जाते व सर्वांना राफ्ततः आनंद देते. अनेक आपत्तींशी झगडताना त्या प्रेमाचा आश्रय मिळतो. प्रचल भावनेमुळे एकत्र आले म्हणजे इतर पुष्कळ गोष्टींना स्वाभाविकच जपून वेग्याची शक्ती येते. तथापि एकमेकांच्या आर्थिक, मानसिक, शारीरिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक परिस्थितीची एकमेकांना शक्य तितका जाणीव करून द्यावी, कोणताही गोष्ट लपवून ठेवू नये. धा दृष्टीने तू त्यांना आपले सर्व विचार, प्रवृत्ती, अपेक्षा, आकांक्षा ह्यांची जाणीव करून द्यावी. आपले दोष अगर आपल्या मर्यादाही त्यांना उघड करून दाखवा. त्याचप्रमाणे त्यांनी देखील आपले विचार, प्रवृत्ती, अपेक्षा, आकांक्षा ह्यांची तुला जाणीव करून द्यावी. त्यांचे दोष व मर्यादा ह्यांचीही तुला कल्पना असली, त्यांची शरीरस्थिती समजून घे. त्यांच्या कुटुंबात काही आनुवंशिक रोग किंवा दोष आहेत काय ? त्यांना व्यसने, सवयी कायम आहेत ? त्यांचे मन कशा प्रकारचे आहे ? भावनाप्रधान की, विवेकप्रधान ? त्यांच्या सौंदर्याच्या कल्पना काय आहेत ? सांसारिक जीवनाचा त्यांचा आदर्श काय आहे ? पिलासी प्रवृत्ती आहे की काही ध्येयवादी वृत्ती आहे ? Sex morality संघर्षाने त्यांची दृष्टी काय आहे ? विवाहविषयक त्यांचे मत काय आहे ? त्यांचे लग्न झाले होते काय ? त्यांना काही प्रेमविषयक अनुभव आहेत काय ? तुझ्याविषयी त्यांना प्रेम का वाटते ? तुझ्यापासून त्यांना काय अपेक्षा आहेत ? आर्थिकदृष्ट्या त्यांची स्थिती काय आहे ? त्यांना कर्ज आहे काय ? किती ? त्यांची जबाबदारी केवढी ? आपल्या भवतत्त्वाच्या समजातून त्यांनी वधू का नियडली नाही ? त्यांच्या कुटुंबातील मंडळींशी किती संबंध येणार ? त्यांच्या मंडळींचे साधारणपणे स्वभाव कसे आहेत ? एकत्र राहणार किंवा विभक्त राहणार ? सामाजिक व राजकीय विषयात त्यांनी मते कोणत्या प्रकारची आहेत ? त्या क्षेत्रात काम करण्याची त्यांची इच्छा आहे काय ? तुला विवाहानंतर शिक्षण, सामाजिक, राजकीय, काम करण्यास वाव किती मिळू शकेल ? सांस्कृतिक दृष्टी कशी आहे ? प्रांतिकता त्यांच्यात आहे काय ? भाषेचा प्रश्न काय ? मुलांची पुढे भाषा कोणती ठरणार ? त्यांना कोणत्या संस्कृतीचे शिक्षण देणार ? गुजराती की महाराष्ट्रीय ? ते तुझ्या संस्कृतीत मिसळू शकतील काय ? तू त्यांच्या संस्कृतीशी एकरूप होऊन आनंदी राहू शकशील काय ? तुझ्या भावाचे शिक्षण व्हावयाचे आहे. त्याबाबत तुझी जबाबदारी किती ? तू राहणार कोठे ? मुंबईस की इतरत्र ? मुंबईस कायम राहावयाचे असेल तर ती राहणीतुल्य परत होईल का ?

ह्या सर्व छद्मिने तुम्ही दोघांनी चांगला शांतपणे विचार करा. आईशी ह्या सर्व गोष्टींचा उहापोह करा. भावनेने मीळून झाले तरी ह्या सर्व व्यावहारिक गोष्टी महत्वाच्या आहेत. कारण एका विशिष्ट भौतिक परिस्थितीतच भावनेचा विकास होतो किंवा तिचे सामर्थ्य टिकून राहते. बुद्धीने ह्या सर्व व्यावहारिक गोष्टींचा विचार करून आपले शक्य तितके समाधान करून घेतल्याशिवाय केवळ भावनेवर सर्व बोजा टाकणे हितावह नाही. म्हणून विवाहबद्ध होण्याची धाई करू नका. विवाह होईपर्यंत मर्यादेने वागा. त्यात दोघांचे कल्याण आहे. संपूर्ण विचार झाल्यानंतर मग विवाह लगेच करून घ्या. मध्ये काळ घालू नका. विवाह कसा करावयाचा ह्याचा विचार अर्थातच केला पाहिजे. रजिस्टर की वैदिक पद्धतीने !

आंतरजातीय किंवा आंतरप्रांतीय विवाह व्हावे अशा मताचा मी आहे. पण नीट विचार करून व्हावे. प्रेमविवाह हा जर नीट बुद्धिवादाच्या कसोटीवर घासून केला तर तो विवाहाचा उत्तम प्रकार आहे असे माझे मत आहे. पण केवळ आंधळेपणाने प्रेमविवाह करण्यासून धोके आहेत. विचार केल्यानंतरही धोका राहतो, नाही असे नाही. पण तो धोका Rational risk म्हणून स्वीकारणे अवश्य आहे. सर्व प्रकारचे बुद्धीचे प्रश्न चाचिले म्हणजे बुद्धी शांत होते व अशा शांत बुद्धीने जिचे सहकार्य केले आहे अशा भावनेचा निर्णय अंतिम निर्णय म्हणून स्वीकारणे हेच योग्य होय. अशा रीतीने मी शेवटी श्रद्धावादी किंवा भावनावादी आहे. पण बुद्धी बंद होईल किंवा खुंद होईल तर त्या भावनेत काही मोह शिरलेला आहे असे समजावे. भावनेतील दोष बुद्धीच्या साहाय्याने दूर करावे. लग्नतात. ते दोष दूर करून वे आणि मग तुम्ही श्रद्धा जे सांगेल तेच कर. त्याला माझे काय पण सर्वच थोर पुरुषांचे, साधुसंतांचे आशीर्वाद असतील. परमेश्वराचा प्रसाद त्यात अवश्य मिळेल.

— स. ज. भागवत

पत्र दुसरे

प्रा. ना. ग. जोशी व प्रा. सौ. सिंधुताई जोशी यांस

१२. टिळक रोड,

पुणे २

२८-९-५४

प्रिय नाना व सिंधुताई,

श्री. र. ग. जोशी यांच्या आकस्मिक निधनाची वार्ता आपणास कळली असेलच.
थोडा तपशील आज पाठवीत आहे.

ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यात मी येथून सांगली-कोल्हापूरकडे रवाना झालो होतो. तेथून ता. ९ सप्टें. रोजी रात्री मी परत पुण्यास आलो आणि ता. ११ रोजी दुपारी मालेगावकडे रवाना झालो. श्री. जोशी यांची प्रकृती अर्थातच अत्यंत उत्तम होती. त्यांचे बंधु भोव्दिदास यांच्या पत्नीने ज्ञाततपणासाठी दिवाळीच्या सुमारास पुण्यास येण्याचे ठरवले होते आणि म्हणून दत्ताकडे मळकापूरला सुशिलेने आधीच जाऊन यावे असे ठरविले. ता. १४ सप्टें. रोजी सुशीला आपल्या मुलीसह कोल्हापूरकडे रवाना झाली; दत्ता कोल्हापूरला आला व त्या मंडळीला घेऊन गेला.

श्री. जोशी हे घरी एकटेच राहू लागले. त्यांना केव्हातरी पिताचा त्रास एकदोन दिवस होत असे. यावेळी देखील केव्हातरी थोडा त्रास वाटला. पण विशेष लक्षात येण्यासारखे काही नव्हते. सोमवार ता. २० सप्टें. रोजी सायंकाळी दुकान बंद करून बाहेर पडल्यावर त्यांना छातीत दुखू लागून चकर येईलसे वाटले. दुकानचा गडी बरोबर होता. त्याने त्यांच्या सांगाऱ्यावरून दुकान पुनः उघडून तेथेच त्यांना पडून राहण्याची सोय करून दिली व त्याच इमारतीच्या वरच्या मजल्यावर डॉ. फाटक यांचा दवाखाना असल्यामुळे त्यांना

ताबडतोब कळवून उपचार करवून घेतला. डॉ. फाटकांनी पाहिले तेव्हा हृदयात विकृती झालेली त्यांना आढळून आली नाही. 'नाडीही ठीक होती. तथापि एकंदर परिस्थितीवरून हा काहीतरी हृदयविकाराचा प्रकार असावा, असा त्यांनी अंदाज बांधला व त्याप्रमाणे जरूर ती सर्व ताबडतोबीची उपाययोजना केली आणि त्यांना बिऱ्हाडी व्यवस्थित पाठविले.

नंतर रात्री डॉ. लामू यांनी येऊन त्यांना तपासले. पण त्यांनाही हृदयविकाराची कोणतीच चिन्हे दिसली नाहीत. पित्त मात्र झालेले आढळले. त्यावर त्यांनी उपाययोजना करून दिली व जरूर तर केव्हाही आपणाला कळवावे असे सांगितले. रात्रभर दुकानांचा गडी आणि श्रीपाद जोशी हे त्यांच्याजवळ बसून होते. अस्वस्थता होती पण हृदयातून वेदना बगैरे असे काही भासत नव्हते. छातीत व पाठीत दुखत होते व चेहऱ्यावर ध्यावे असे त्यांना वाटत होते. डॉक्टरांच्या सांगण्यावरून त्यांना त्या रात्री एनिमाही देण्यात आला. सकाळपर्यंत विशेष बदल न दिसल्यामुळे लागूनी सकाळीच पाहून हृदयविकार समजून उपचारांना सुरवात केली पण विशेष फायदा दिसला. म्हणून डॉ. मोदी यांना बोलावून त्यांचे कडून तपासून घ्यावे असे लागूनी ठरविले. मोदी दुसरी ३ च्या सुमारास आले व पाहून गेले. पूर्वतिहास काहीच नसल्यामुळे कार्डिओग्राम घेतल्याशिवाय निश्चित काहीच ठरविता येणार नाही असे त्यांचे मत पडले. तथापी हृदयविकार मानून उपचार चालूच ठेवण्यात आले. ताराचंद रामनाथ हॉस्पिटलमधून साधने आणून चार वाजल्यापासून ऑक्सिजन देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. परंतु बदल होऊन नाडी वाढतच चालली होती. लागूना आशा वाटेनाशी झाली होती. तथापि ते निकालाचे व आस्थेने प्रयत्न करीत राहिले. रात्री उलट्या होऊ लागल्या आणि मधूनमधून रातळ शौचही होऊ लागले. अस्वस्थताही वाढत होती.

मंगळवारी सकाळी कळवणाला गोविंदरावांना व मलकापूरला सुशीलेला तारा दिसवा होत्या. त्याप्रमाणे गोविंदराव मंगळवारी रात्री आठ वाजण्याच्या सुमारास येऊन पोचले आणि सुशीला आपल्या मुलीसह बुधवारी सकाळी ६ वाजण्याच्या सुमारास येऊन पोचली. डॉ. मोदी बुधवारी सकाळी ९-१० च्या सुमारास कार्डिओग्राम घेण्यासाठी आले व तो घेतल्यानंतर म्हणाले की, 'रोगी एक तासापेक्षा अधिक काळ काढू शकेल असे दिसत नाही.' तरीदेखील त्यांनी एक खास औषध खरेने पाठवून दिले पण ते देता आले नाही. १०-४५ वाजण्याचे सुमारास त्यांची प्राणव्योत मालवली. ते शेवटपर्यंत शुद्धीवर असल्यामुळे आपल्या मंडळीशी बोन्नू शकले व अंत जवळ आल्याचे समजल्यावरही त्यांनी शांतपणे मृत्यूचा स्वीकार केला.

मी जळगावचा कार्यक्रम उरकून ता. २१ ला सकाळीच मुंबईस आलो होतो, आणि ता. २२ ला पहिल्या एक्सप्रेसने निघून पुण्यास येण्याचा माझा बेत पूर्वीपासूनचाच ठरलेला होता. त्याप्रमाणे मी ११-३० च्या सुमारास येऊन पोचलो. (मला आजाराची

वार्ता आधी समजू शकली नाही.) पण त्यापूर्वीच सर्व ग्रंथ आटोपला होता. माझी भावजय आरत्या धाकट्या मुलासह सुशीलेल व दत्ताला भेटण्यासाठी मलकापूरला जाण्यासाठी आलेली, कोल्हापूरला गंगावेसच्या मोटार स्टॅंडवर सुशीलेल भेटली. कारण तार आल्यामुळे सुशीला इकडे येण्यास निघाली होती. तारेत कसलाच खुदास नसल्यामुळे माझ्या भावजईला विशेष उलगडा झाला नाही व म्हणून ती मलकापूरला गेली. बुधवारी सकाळी दत्ताला पुन्हा तार करण्यात आली व त्यात 'आईला घेऊन ये. दुखणे सीरियस आहे.' असे कळविण्यात आले. त्यामुळे दत्ता-ताई यांच्याद्वारेच माझी भावजयही ता. २३ रोजी सकाळी येथे आली. धंदूंना मी पत्रानेच कळविले व ते ता. २४ रोजी सायंकाळी आले. शनिवार ता. २५ रोजी सायंकाळी दत्ता व माझे धंदू-भावजय ही सर्व मंडळी आपल्या ठिकाणी पसत गेली आणि गोविंदरावही काल दुपारी कळयणकडे रवाना झाले. एस. आर. देशपांडे यांना तावडतोव सविस्तर पत्र लिहिले होते. त्याप्रमाणे ते काल दुपारी वर्धाहून येथे आले आहेत. श्री. शंकरराव देव यांना दिव्हीच्या व मुंबईच्या पत्न्यावर कळविण्यात आले आहे. ते ता. ३० रोजी पुण्यात येणार असून ता. १ ऑक्टो. रोजी त्यांचा येथे मुक्काम आहे, त्यांच्या भेटीसाठी मी थांबलो आहे. त्यांची भेट झाली म्हणजे 'माले' सैबेची काही तात्पुरती तरी व्यवस्था करून मी बहुधा ता. २ ऑक्टो. रोजी ताई, सुशीला व तिच्या मुली यांना घेऊन हुबळीस जाण्याचे निश्चित केले आहे. हुबळीस मी स्वतः एक महिना राहण्याचे योजिले आहे.

आजत इतका अकस्मात आला की विचार व भावनादेखील सुप्त झाल्या आहेत. प्राप्त परिस्थितीत जे जे करणे उचित आहे ते ते करण्याचा प्रयत्न मी करीत आहे. जोशी कुटुंबाची झालेली हानी तर कधीच भरून येणार नाही, पण 'मालेचेही' फार मोठे नुकसान झाले आहे असे मी मानतो. माझ्या व्यक्तिगत जीवनाच्या दृष्टीनेही ही घटना फार शोककारक झाली आहे; पण माणसाला शोक करण्याचा देखील अधिकार नाही, अशा समजुतीने मी आरत्या चित्ताचे समाधान करीत आहे. श्री. जोशी यांच्या एकंदर जीवनाचा विचार केला तर त्यांचे जीवन सर्व बाजूंनी सफल झाल्याची अनुभूती त्यांना लाभली होती. मामील सर्व दुखांचे व आपत्तींचे वणही भरून निघाले होते; यामुळे मला त्यांच्याविषयी एक प्रकारचे समाधान मानण्यास पुष्कळ जाग आहे. त्यांनी आपल्या सौजन्याने व सदाचरणातून फार मोठा मित्रपरिवार जमविला होता व त्यांच्या निघताने असुख्य मंडळींना हळहळ वाटली, यातही त्यांचे जीवन यशस्वी झाले असे समजावयास हरकत नाही.

पत्र तिसरे

श्रीमती यशोदाबाई जोशी यांस

C/o गांधीमवन, कोयसड, पुणे २९

ता. १-१०-७१

शुक्रवार, सकाळी ७-३०

ती. यशोदाबाई जोशी C/o डॉ. द. रा. जोशी मलकापूर (जि. कोल्हापूर)

तीर्थस्वरूप तार्क्षे चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार. विशापना विशेष,

काल तुला ७४ वर्षे पूर्ण होऊन ७५ वे लागले, मध्यंतरी दत्ता-बाबी येथे आली असता तुझ्या अमृत महोत्सवाविषयी सर्वांचे बोलणे झाले. तूने दियाळीला पंत, अरुण गौरी व अभय ही मंडळी मलकापूरला येत आहेत. माझी प्रकृती बरीच दुर्बल असल्यामुळे मी सावेळी न येण्याचे ठरविले आहे. आयटोवर बसलेला मला सुप्रसन्न जावयाचे आहे. कै. अप्पा-साहेब मध्यवर्धन यांचे आत्मचरित्र नोव्हेंबर ४ रोजी त्यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने सुंबईस प्रसिद्ध करण्याचे ठरले आहे. त्यासाठी मंडळींनी मला फार आग्रहाने बोलविले आहे. सुंबईचा प्रयास सोपा व तेथील राहण्याची व्यवस्थाही ठीक असल्यामुळे मी जाणार आहे. असो.

आपल्या भागवत मंडळीत आपण तीनच सख्खी भावंडे प्रथमवास्तु आहेत व वाडवडिलांच्या आशीर्वादाने आजपर्यंत आपण तिथेही वास्तु आहेत, आपली सर्वांची प्रकृतीही पुष्कळ बरी आहे. हे दिवस आपणाला पाहण्यास मिळत आहेत, ही ईश्वरी कृपाच समजली पाहिजे. तसे राहिले तर तुझ्या आयुष्यात दुःख स्वप्नच आले. त्या सर्वांशी शांत पणाने तोंड देऊन तू आतापर्यंत आपले कर्तव्य करीत राहिली आहेस हे तुला भूषणाव-आहेच. पण आम्हाला व सर्व लहान मुलां-मुलींनाही स्फूर्तिदायक आहे. जावडेकर मार्माचे मला पत्र आले आहे. त्यात त्या म्हणतात, " इतके मोठे दुःख सहन करून पंत त्या संयमाने,

धीराने वागतात याचे वैशिष्ट्य वाटते... परमेश्वराने दुःख देण्याच्या कसोट्याच घेतल्या पण त्यात परमेश्वरच हरला. ” त्यांनी निमाताईबद्दलही असेच कौतुकाने लिहिले आहे. त्यांनी गार्गोटीस मुद्दाम जाऊन तेथील तिचे काम पाहिले, तेथील मंडळींना त्या भेटल्या. त्याबद्दल त्या लिहितात “ चि. निमाने तेथे आपले स्थान चांगले निर्माण केले आहे. हा तिबळ मिळत असलेला मोठेपणा व आपलेपणा तिने स्वतःच संपादन केलेला आहे. माझी व्यवस्था अगदी माहेरवाशिणीसारखी. तिने ठेवली... आपल्या पेशात तशीच गृहस्थत्वात तरवेज आहे. ”

संसारत सुखदुःखांचा खेळ सर्वत्रच चाललेला असतो. तुझ्या वाट्याला दुःख खूपच आले. पण तुझ्याने खचून न जाता तू बैरागेने आपले कर्तव्य कर्तून राहिलीस, त्यामुळे तुझ्या भोवती सध्या संसारातील सुख व समाधानही पुष्कळ उभे आहे. दत्ता व बाबी यांनी आपली सर्व कर्तव्ये उत्तम पार पाडली आहेत. त्यांची तीनही मुले उत्तम निघाली आहेत. सुशिलेनेही आपले जीवन उदात्तरंगे चालविले, आता तिच्याही मुली मोठ्या झाल्या आहेत व त्याही चांगल्या निघाल्या आहेत. पंतांचा संसारही चांगला यशस्वी झाला आहे. अशा दृष्टीने पाहिले तर तुला खूप समाधान मानण्यास जागा आहे. हे समाधान तू भोगण्यासाठी आणखी बरीच बरे राहावे, तुझे आरोग्यही तुला असेच लाभवे व तुझे सुख आम्ही सर्वांनी आणखी बराच काळ पाहावे अशी इच्छा आहे. निमाताई माझ्याकडे सकाळी भेटण्यासाठी येत आहे. काळ अनघा भेटून गेली. दसव्याला मी अरुणकडे जेवायलाच गेलो होतो. तेथे सार्याकळी उमा व बाबू ही दोघे आली होती. ती भेटली आहेत. चि. दत्ता व बाबी यास आ. चि. राहुल यास आ.

स. ज. भागवत

पत्र क्र. १ सौ. मृणालिनी देसाई, पूर्वाश्रमांच्या मृणालिनी धनेश्वर, आचार्यांच्या मानसकल्या, स्वातंत्र्यसैनिक, लेखिका, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्या, महाराष्ट्रियेतर तरुणाशी प्रेमविवाह ठरविल्याचे त्यांनी आचार्यांना कळविल्यावर आचार्यांनी त्यांना पाठविलेले उत्तर. पत्र क्र. २ व ३ श्री. र. ग. जोशी हे आचार्यांचे भाचे जावई, भाची सुशीला हिचे यजमान. सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथालयेचे व्यवस्थापक. पत्र क्र. ३ मधील यशोदाबाई जोशी ह्या आचार्यांच्या ज्येष्ठ भगिनी आणि सुशीलांच्या मातुश्री. श्रीमती यशोदाबाईंचा मुलगा दत्ता म्हणजे डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र जोशी हे मलकापूर येथे डॉक्टरी व्यवसाय करतात. आचार्यांची भावजय म्हणजे डॉ. श्यामलबाई भागवत (घटपमां) आचार्यांचे बंधु वैद्य आत्मारामपंत यांच्या पत्नी; त्यांचे दोन मुलगे प्रा. अरुण भागवत, स. प. कॉलेज, पुणे व रवीन्द्र भागवत, अहमदनगर. गोविंदराव हे श्री. र. ग. जोशी यांचे बंधु.

सूची

(व्यक्तीनामे साधी, ग्रंथनामे व विषय अवतरणचिन्हात)

- अणे लो. २९
 'अद्वैत' (तत्त्वज्ञान, सिद्धांत) १६, ३४
 ८७, ११५, १९, ५२, ६८
 'अध्यात्म' (वाद, विचार, संस्कृती)
 १९, ३२, ३५, ५९, ६८, ७३, ९२, ९९,
 १०५, ६, ११, १५, ३५, ३८, ४३, ५०,
 ६४, ६६, ८७, ९०, २०४, ५, ३०
 'अनासक्ती योग' २७, ६०, २८६
 'अमाल्यांची राजनीति' ५४
 'अर्थवाद आणि काम' १५१, ५२
 'अवैदिक संप्रदाय' ९४, ९५, १०७
 'असहकारिता' १८३
 'अस्तुत्यता' ४१, ८७, ९५, १७७, ८२
 आझाद मौलाना ४९
 'आत्मज्ञान' ५९-६१, २५१, ५२, ५७
 'आत्मसाक्षात्कार' ६०, ६१, ११७, १८
 'इंग्रजी माध्यम व प्रांतभाषा' २८०-८२
 इंद्र ८६
 'इस्लामधर्म' ४५-४९, २५९
 'ईश्वरकल्पना' ९६
 'उपनिषदे' ९५, ८७, २५१-५४
 'एक जग' (कल्पना) ७८
 'एकत्व-बहुविधत्व' ५८
 'औ. क्रान्ती' १८२
 'कर्मयोग' १५१-५८, ६६, ६९, २०९,
 ११-१३, २०
 काणे महामहोपाध्याय १०३, २४
 कान-फ्रन्से २४
 'कुराण' ४७
 कृष्णमूर्ती २६४, ६५
 केतकर शानकोशकार १०२
 केवलांनंद (मराठे) १२२, २४, २२७
 कोलते डॉ. ८२, ८३
 'कौटलीय अर्थशास्त्र' ५१-५४
 खलिल चित्रान २७
 'खादी' २३९-४३, ४८-४९
 खिल्ल २४, २५, ५७, १०२, ४, ६०, ७४,
 २३३
 'खिस्तपुराण' ९२
 'गणेशोत्सव' ९७, ९८

गांधीजी २, २८, २९, ३५, ४५, ५९-६१,
६९, ७०, ८७, १०२, ३, ५, ३२, ४२, ४३
६३, १७३-२०२, २२५-२९, ३३,
३५, ५३, ६१, ६४, ७१-७६
‘गांधीवाद’ १८५, ९६, २३९, ४३
‘गीता’ ५४, ५५, ७१, ७६, ८६, १३२,
४८, ४९, ५९, ६७, ६८, ८७, २०८, ९,
३०, ५१, ५४
‘गीताई शब्दार्थ कोश’ २२९
‘गीता, टिळक आणि गांधी’ २०४
‘गीताप्रवचने’ २२९
‘गीतारहस्य’ ५६, ७२, ११६, २३, २४,
३२, ४१, ५७, ५९-६२, ८८, ८९, २१०
११, १२-१६, २०
‘गुरुकुलशिक्षण’ २६७
‘गोमटेश्वर शिलालेख’ ९०
‘गृहस्थधर्म’ १५३, ५४, ५७, ५८
‘ग्रामप्रधान समाज’ २४६, ४७
घोष स्वर्णिद २३१, ६१
चक्रधर ८५-८७, ९०, १४, २६, २७
चाणक्य, १०१
‘चार्तुवर्ण्य’ (वर्णाश्रम) ३६, ८३, ८७,
९०, ९१, १०७, ११-१७, १९, २०, २७
२८, ३१, ३६, ४०, ४१, २१५
चांदोरकर (संशोधक) ८०, ८३
‘जडवाद’ ३, १६६, ७६
जरतुष्ट २४
‘जाकिर हुसेन कमिटी’ २७२
‘जातिभेद’ ८६, ८७, ९०, ११५, ४०,
४१
जिप्राण खलिल १९३
जेम्स विल्यम ११६, १७
‘जैनधर्म’ ११४, १५
जोशी ना. ग. २९०

जोशी बाबुराव २३६
जोशी यशोदाबाई २९३
जोशी र. ग. ५९०-९२
जोशी लक्ष्मणशास्त्री १२४
जोशी सौ. सिंधु १७०, २९०
टिळक लो. २, ५९, ११६, ३१, ५०,
५५, ६२, ६३, ७७, ८९, २१८,
१९, ३१, ६१
तुलसीदास ८७, १०७, १४
दत्तरी के. ल. १२३
दयानंद स्वामी ८७, ११९
‘दासबोध’ १३४
देव नानासाहेब ८१
देव शंकरराव २९२
देशपांडे य. खु. ८२, ८३, ८५
देसाई मृगाक्षिनी २८५
‘धर्मचक्र’ ९९, १०३
‘धर्मतत्त्व’ १४८
‘धर्मरहस्य’ १२३, ६४
नटराजन के. १४
नेने ह. ना. ८२, ८३
नेहरू जवाहरलाल ५९, ६०, २३२, ३४
पटवर्धन अप्पा २९३
‘पाश्चात्य संस्कृती’ २५२
पांगारकर ८२
पुराणिक जस्टिस ८३, ८५
‘पुरुषसंस्कृती’ ६३
‘पेशवाई’ १३०, ३१
पेस्टालाञ्ची २७३, ७४
पैंगर महमंद २५, ४७, ४८
‘प्रवृत्तीनिवृत्ती’ ५९
‘प्रा. म. वाङ्मयाचे स्वरूप’ ८९
‘प्रॉफेट’ २७
‘प्रिन्स’ ५२

प्लेटो २३, २४, २५२

बुद्ध गौतम २३, २४, ५४, ५५, ५७,
६९, ९९-१०१, ७, १३, ६५,
७४, २२०, ५२, ६०

तत्त्वज्ञान १०२-५, १४, १५

‘बुद्धिवाद’ (प्रामाण्य) १९, २५, २६,
८३, ९६, १०३, ४, १३, ४१,
६०, ६१, ८५, ११९, ८९

‘ब्रह्मजिज्ञासा’ २२६

‘ब्रह्मसूत्र’ २५१

‘ब्राह्मणिशम’ ११५-१७

‘भक्तिमार्ग’ (संप्रदाय) ३४, ३५,
१०७, १३-१६

‘भागवतधर्म’ १६, ३५, १०७, १४

भांडारकर डॉ. ८२

भावे वि. ल. ८२

‘भारतीय संस्कृती’ ४४, ११२

भिडे वा. अ. ८३

‘भौतिक शास्त्र-ज्ञान’ १०८, १२, २०,
२९, ४४, ६४, ६५, ७५, २०४,
५

‘मनुस्मृती’ ५१, ५३, २६३

महंत बालकृष्णशास्त्री ८५, ८६

‘महानुभावांची अवैदिकता’ - वैदिकता
८३-८६

‘महाभारत’ २२, २३, ५३, ५४,
१३५, ६७, ८९, २२०, २३

‘महाराष्ट्रधर्म’ ११७, २०, ३४-३८

‘महाराष्ट्र संस्कृती’ १२६, ३१

महावीर ११३, ६५

मॅक्लिंघॅली १०१

‘मार्क्सवाद’ १०९, ८८, ८९, ९२

‘मातृत्व’ ६३, ६७, ६८

‘मानवी जीवन-क्रांति व संस्कृती’ १०९,
१०

‘मॉडर्न टाइम्स’ (चित्रपट) २६४

‘मिस्टिसिझम इन महाराष्ट्र’ ८३

‘मुण्डक उपनिषद्’ १७३

‘मुल्लिम सत्ता’ १३०, ३१

मूर सर टॉमस २४

मोरोपन्त ९२

‘मोक्षकल्पना’ १६०, ६१, २११

‘यज्ञविद्या’ १२८

‘यादव सत्ता’ १२७

‘यांत्रिक उत्पादन’ २४५, ४२

‘युगपुरुषाचे कार्य’ १७४

‘युद्धसंस्था’ ७८, १६६

‘युववंश’ ५६

‘रजस्वलेचा विद्याळ’ ८७, ८८

रघुवीरनाथ २७, ५९, १०३, ५, ७७,
२६४

स्तेल बर्ट्रॉड २६, १९५

‘राजतरंगिणी’ ५२

राजवाडे इतिहासकार्य ८१, ८२, ११६

‘राजसंस्था’ १३५, ६५

राधाकृष्णन ८६, १०३

रानडे न्यायमूर्ती ३५, ९५, ९६

रानडे रा. द. ८३

रामकृष्ण परमहंस ४५, १७७

रामदास १६, ४७, ८६, ९०, ९१, १०७,
१६, १७, २९, ३१, ३६, ३७, ५०,
५३, ५७

‘रामदास रामदासी’ ८२

‘रामायण’ २२, ६५

‘राष्ट्रीय शिक्षण’ ७८

‘राष्ट्रीय सभा’ (कॉ.)-१८४, २०२,
३१, ३२

‘रासेलस’ ६६
 रॉय राजा राममोहन ३५, ४४, ४५, ५९,
 १७७, २६१
 ‘रिपब्लिक’ २४
 ‘रिलिजन अँड सायन्स’ १६०
 रूसो २७३, ७४
 रोमा रोली १०
 ‘सैंगिक भावना’ २६५
 ‘लोकशाही समाजवाद’ १३९, ४०
 ‘वर्गहीन समाजरचना’ १४२, ४३
 ‘वर्धा योजना’ (मू. रा. शिक्षण)
 २७२-८२
 ‘वसंत व्या. माला’ ८७
 ‘वाक्करी संप्रदाय’ ११६, १७
 विनोबा ६०, १०५, ७, २२४-२९, ३३
 ‘विवाहसंस्था’ ६५, ६६, १११, २८७
 विवेकानंद ३५, ५९, ११९, ३१, ७७,
 २६५
 ‘विशान, वैज्ञानिक दृष्टी’ ३२, ३३, ५९,
 ६०, १३८, ४१, ४२, २५३, ६१,
 ६२
 ‘वेदप्रामाण्य’ (परंपरा) ८६, ९०, ९४-
 ९५, ११३, १४
 ‘वैदिक संस्कृती’ ८३, ८४, ११२-१५,
 २५५
 ‘व्यक्तिवाद-स्वातंत्र्य’ १५१, ५२, २४५
 ‘व्यक्त्वत्वाद’ २१०, ५३
 ‘व्यावर्तक राष्ट्रवाद’ ५५
 शंकराचार्य ९४, ११४-१६, १९, २५१
 ‘शाक्तिल’ ५१, ५६
 ‘शाक्तधर्म’ १७५, ७६
 डॉ. यर्नाड ६५, २६
 शिवाजी ५४, ८९, ९० १२०, २७, २९,
 ३६

‘शेतकरी संस्कृती’ १११-१३
 श्रीकृष्ण भगवान ८६, १६५, ७४, २२०
 ‘सत्याग्रहमार्ग’ (सिद्धांत) १४२, ४३,
 ६७-६९, ७६-७७, २०९, ११,
 १७-२३
 ‘सन्तवाङ्मय’ ९०-९२
 ‘संन्यासधर्म-वाद’ २४, २५, ६६, ६७,
 ९४, १११-१५, ६५
 ‘समता’ ३३-३५, ६१, ९३, ११७,
 १८, ५३, ५४
 ‘समवायपद्धती’ २७५, ७६
 ‘समाजशास्त्र’ १५९, ६३
 ‘स्वराज्यशास्त्र’ २२८
 ‘संस्कृत साहित्य’ ९१, ९२
 ‘संस्कृतिसंगम’ ९९
 ‘साधन शुचिता’ २१२, १३
 ‘साम्राज्यवाद’ १८३
 सैक्रेटिस २३-२५
 सुंठणकर बा. रं. १०८
 ‘सुलभ रा. ग्रंथमाला’ २९२
 स्पेन्सर १८९, २१६, १७
 ‘स्वदेशी अर्थशास्त्र’ २४०-४२
 ‘हस्तोद्योग’ २७३, ७४
 हाडी थॉमस ५६
 ‘हिंदुस्वराज्य’ २२८
 ‘हिंदुधर्म’ ३४, ३५, १३५
 ‘हिंदुस्तानी तालिमी संघ’ २७०
 ‘हिंसा-अहिंसा’ २८, ३३, ६०, ७३,
 १०७, ८२-८६, ८९, २२२, ४१
 हेगल १९५
 ‘क्षात्रधर्म-वृत्ती’ ५६, २१५, १६
 ‘शिक्षण आणि जीवन’ २७०, ७१
 शानेश्वर ३५, ९४-९६, १०४, १६, १७
 ६६, ३१, ९६
 ‘शानेश्वरी’ ९५, १२८

